Статиите на новото издание на речника, които разкриват основни понятия и положения на марксистко-ленинската етика, принципите на комунистическата нравственост и комунистическото възпитание, а така също онези, които характеризират най-важните моменти от историята на етиката, са обновени съобразно със забележките на рецензентите и пожеланията на читателите, приведени са в съответствие със съвременното равнище на етическата мисъл. В речника са включени редица нови статии, в това число статии за етическите възгледи на мислителите от миналото и съвременността.

СЛОВАРЬ ПО ЭТИКЕ

Издательство
политической литературы
Москва — 1970

17

РЕЧНИК ПО ЕТИКА

ПОД РЕДАКЦИЯТА
НА О. Г. ДРОБНИЦКИ И И. С. КОН

Второ издание

СОФИЯ 1974

ПАРТИЗДАТ

В речника са приложени единна система на препратки и обикновените за справочни издания съкращения (техният списък следва по-долу). Названието на статията е заменено в текста с първата буква, а препращащите думи, за които в речника има специална статия, са курсивирани.

Изказванията на К. Маркс и Ф. Енгелс до т. 26 са приведени по българското издание, от т. 27 до края — по второто руско издание на съчиненията им, на В. И. Ленин — по българското издание.

От Издателството

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА, ПРИЕТИ В РЕЧНИКА ПО ЕТИКА

австр. — австрийски
амер. — американски
англ. — английски
в. — век
вж. — виж
г. — година
гл. — главен
гр. — гръцки
др. — друг
евр. — еврейски
и др. под. — и други подобни
изд. — издаден
и мн. др. — и много други
инд. — индийски
итал. — италиански
и т. н. — и тъй нататък
кит. — китайски
лат. — латински
мн. — много
напр. — например
нем. — немски
об-во — общество
осн. — основен
пр. н. е. — преди нашата ера
произв. — произведение
проф. — професор
р. — роден
рус. — руски
с. — страница
стб. — старобългарски
съвр. — съвременен
съч. — съчинение
т. — том
т. е. — тоест
т. нар. — тъй нареченият
ун-т — университет
фр. — френски
хол. — холандски
швейц. — швейцарски

А

АБЕЛАР(Abélard), Пиер (1079—1142) — фр. богослов и философ, представител на средновековното свободомислие. А. издига искането за разумно тълкуване на религиозните догмати. Той подчертава, че съмнението е средство за откриване на истината: разумът има право да отхвърля всичко погрешно в произведенията на църковните авторитети и само в случай на неразрешими противоречия да предпочита онези доводи, които сметне за по-убедителни. «У Абелар главното е не самата теория, а съпротивата срещу авторитета на църквата. Не трябва не *„да вярваме, за да разбираме"* . . . а *„да разбираме, за да вярваме"*... («Архив Маркса и Энгельса», т. X, 1948, с. 300). В съч. «Познай себе си или Етика» А., в противоположност на *Августин*, доказва, че човек може по своя воля не само да греши, но и да бъде добродетелен. Съвестта е естествен закон, който е присъщ на всички хора и играе ролята на критерий на нравствеността: постъпката по съвест не е греховна. С необикновена страст А. отстоява ценността на човешката личност, нейното право на самостоятелност и щастие, осъжда безчовечността на ортодоксалните богослови, която се основава на невежество и нетърпимост. Неговото учение е било осъдено от Соасонския (1121) и Санския (1140) събор и от папа Инокентий II преди всичко заради авторитарните тенденции: именно в този пункт възгледите на А. най-много са се доближавали до народните ереси.

АБСОЛЮТИЗЪМ (етически) (лат. absolutus — безусловен) — методологически принцип на тълкуване природата на нравствеността, който лежи в основата на мн. домарксистки и някои съвр. буржоазни етически теории. Привържениците на А. разглеждат моралните принципи, понятията за добро и зло като вечни и неизменни, абсолютни начала (закони на вселената, априорни истини или божествени запове-

ди), несвързани с условията на обществения живот на хората с техните потребности, с историческите закони на развитието на човечеството. За разлика от *релативизма*, който обикновено е изразявал протест срещу канонизирането и догматизирането на господствуващия морал, А. е можел да има двояк смисъл. От една страна, неговите привърженици често са се обявявали против относителността и условността на господствуващия морал, против безпринципността и подчинеността му на политическите интереси на управляващите групи; против деградацията на нравите на привилегированите класи те са изтъквали неотменните закони на морала, които всички са длъжни да спазват. Но, от др. страна, такава критика на господствуващия морал не го е отричала по принцип, а само е обосновавала представата за неговата непоклатимост и универсалност. Поради това абсолютистите са стигали понякога до морален *догматизъм* и *ригоризъм*. Абсолютисткият възглед за нравствеността бива развит още в древността. *Сократ*, *Платон*, Евклид Мегарски схващат доброто като абстрактна, вечна идея противоположна на всичко променливо и обусловено в материалния свят на вещите. Абсолютистки възгледи за природата на морала са присъщи и на християнското учение като цяло, макар и не винаги да са били прокарвани с еднаква последователност. Обосноваването на морала на феодалното, а след това на буржоазното об-во с позоваване на волята или разума на бога е имало за цел да придаде на този морал абсолютно значение, да го постави извън конкретно-историческите условия. Идеите на А. се прокарват и в някои светски етически учения от ново време. Така англ. философ *Шафтсбъри* доказва, че нравствените представи на хората са вродени и неизменни и не могат да бъдат обосновани с позовавания на човешки интереси и обществена полза (*Нравствено чувство — теории на~то~*). Принципа на А. развива в своята етика *Кант*, а също и *Спенсър*. Като пример за съвр. направление в буржоазната философия на морала, в което се обосновават идеите на А., може да служи етическата теория на *интуитивизма*. Тя се стреми да докаже, че моралните понятия за добро и дълг са неизменни и безусловни, че осн. морални истини се схващат като «самоочевидни» и не се нуждаят от доказателства. Този вид етически А., освен, че е антинаучен, има и реакционен смисъл, доколкото обективно представлява опит да се докаже вечността и непоклатимостта на морала

на капиталистическото об-во. Марксистко-ленинската етика противопоставя на А. принципа на конкретно-историческия подход към обосноваването на природата на нравствеността, като я свързва със социалните условия на живот на хората, с техните интереси и потребности. Всеки морален принцип възниква исторически, на определено стъпало на обществения прогрес. И ако запазва значението си за следващите епохи, той заедно с това се изпълва с ново, по-конкретно и по-хуманно съдържание, за да отговори на по-широките исторически възможности на прогресивните класи. Така комунистическата нравственост възприема всичко най-добро от морала на човечеството в миналото и развива неговото съдържание по посока на пълна социална *справедливост*.

АВГУСТИН (Augustinus) «Блажени», Аврелий (354—430) — християнски теолог, епископ, един от «отците на църквата» (у католиците), жесток гонител на еретиците, автор на няколкостотин произв., от които най-значителните са: «За светата троица» и «За града божи». Възгледите на А. са един от гл. източници на ранната схоластика и учението на Римската църква. По думите на Плеханов, А. обосновава «теологическото разбиране на историята», като подчертава противоположността на изходните принципи, които разделят земното и небесното: «. . . двата града са създадени от двата вида любов: земното царство е създадено от любовта на човека към самия себе си, доведена до презрение към бога, а небесното (църквата) — от любовта към бога, доведена до презрение към себе си. Учението за предопределението, за божествената благодат, за същността на висшето благо и висшето зло (първото се състои във вечния живот, второто — във вечната смърт, но и двете са отвъд границата на земното съществуване) се определя от осн. принципи на религиозната етика на А.: бог е източник и критерий на нравствеността, която е противоположна на земната чувственост, доброто в цялата си пълнота е въплътено в бога, източник на злото е първородният *грях*, «Каиновият печат» върху човешкия род. След грехопадението активността на личността, която се изразява в нейната свободна воля, има изключително отрицателен смисъл, влече я към грях. Затова истинският християнин изкоренява в себе си «греховното своеволие», той е раб божи, нищожен червей, прах пред всемогъщия. Християнските добродетели на А. са последователно отрицание на езическите добродетели («пред-

решени пороци»). Такива са пасивността на индивида вместо активността, смирението вместо мъжеството, вярата във всемогъщието на бога вместо мъдростта, неразсъждаващата любов към бога вместо справедливостта, надеждата за небесно спасение. По такъв начин А. изисква краен *аскетизъм* и отказване от собствената си индивидуалност, безпрекословно следване предначертанията на бога, възвестявани от неговите служители. В своята «Изповед», която е пропита от религиозна екзалтация, А. се стреми със собствения си пример да покаже суетността на човешките усилия, неспособността на човека да се освободи от греха, докато не се отдаде изцяло на провидението и не стане оръдие на божествената воля. Само оня, който се е обърнал към бога, може да се надява на спасение и поради това за благото на самите еретици те трябва насила да бъдат възвърнати в лоното на църквата. Трактатите на А. против донатистите и пелагианците, неговият *фанатизъм* и *авторитаризъм* послужиха като източник на теорията и практиката на инквизицията. Идеите на А. се използват и от съвр. буржоазни теолози.

АВТОНОМНА ЕТИКА (гр. autos — сам, и nomos — закон) — *нормативна етика*, която извежда моралните принципи от вътрешните, собствени закони на нравствеността, които ѝ били присъщи уж от само себе си; противопоставя се на хетерономната етика (гр. heteros — друг), която основава изискванията на нравствеността върху някакво външно начало, намиращо се извън пределите на морала в собствен смисъл. За примери на хетерономна етика могат да служат *хедонизмът, евдемонизмът, утилитаризмът*, в които нравствеността се извежда съответно от понятията за наслада, *щастие, полезност*. Идеята за А. е. е издигната от И. *Кант* в противоположност на френските материалисти, които виждат основата на нравствеността в «човешката природа». С това Кант се стреми да докаже, че една постъпка може да се счита морална тогава, когато се извършва изключително въз основа на «уважение към моралния закон» и е свободна от «странични» подбуди — от лична заинтересованост, честолюбиви съображения, желание да се направи добро на околните и т. н. Формулата на Кант «дълг заради дълга» има и този смисъл, че нравственият закон не може да бъде доказан от опита, че той е самоочевиден принцип (*Абсолютизъм етически*). Тази идея се развива различно в съвр. буржоазна етика от разните школи

(*Интуитивизъм, Неопротестантизъм*). Марксистката етика подлага на критика идеята за автономната нравственост като ненаучна, идеалистическа. Тя изхожда от положението, че принципите на всеки морал са отражение на обществено-историческата необходимост (*Дълг*). Същевременно тя отхвърля тясно утилитарното схващане за нравствеността, като посочва, че значението на моралната постъпка не се изчерпва с нейната полезност (*Консеквенциална етика*). Нравствеността отразява обществените потребности в обобщена форма. От гледна точка на комунистическата нравственост това означава, че в своята морална дейност човек трябва да се ръководи не само от стремежа да постигне някакви частни цели, от изискванията на дадения момент, но и от крайната цел — построяването на комунистическото об-во, осъществяването на идеалите и принципите на неговия морал.

АВТОРИТАРИЗЪМ (лат. auctoritas — власт, заповед) — една от формите на *догматизма* в морала, която се проявява в начина на обосноваване на нравствените изисквания. Авторитарното схващане за нравствеността изхожда от положението, че висше или дори единствено обосноваване на нейните изисквания е посочването на авторитетно лице, от което изхождат тези изисквания (*Авторитет*). А. е най-характерен за религиозните учения за нравствеността, които обявяват волята на бога за висш критерий и основа на морала. Така *неопротестантизмът* смята за единствен източник на нравствените изисквания абсолютната воля на бога, която не може да бъде подложена на рационален анализ. От тази гледна точка е неправомерно дори да се поставя въпросът, защо постъпките, повелявани от бога, са добро или защо бог повелява на хората да извършват определени действия. Реакционната същност на А. се заключава в това, че той предполага сляпо изпълнение на предписаните свише морални изисквания, без да се разбира техният социален смисъл. Марксистката етика счита, че моралните изисквания имат не субективен източник (нечия воля или заповед), а обективно основание. В последна сметка това са историческите закони на развитието на об-вото и човека. Задължаващата сила на моралните изисквания зависи не от това, кой именно ги изказва, а от това, доколко правилно изказаните изисквания изразяват обективните потребности на хората и законите на тяхното обществено битие. В това се състои едно от различията между

морала и правото, в което нормата придобива сила в резултат на официалното законодателство на държавата.

АВТОРИТЕТ (лат. auctoritas — власт, влияние). — 1. Форма на *дисциплина*, начин на регулиране и насочване дейността на хората посредством влиянието, което оказват върху техните убеждения и поведение отделни лица, групи от лица, организации (т. нар. носители на А., понякога назовавани също «авторитети»). 2. Отношение, което възниква между носителите на А. и масата останали хора. В зависимост от сферата на обществения живот, в която се проявява А., и начина, по който се осъществява влиянието върху хората, се различават икономически, правен, политически, духовен, морален, професионален, научен и др. видове А. Об-вото, казва Ф. Енгелс, не може да съществува без А. от различен вид, иначе то би се превърнало в нещо аморфно, хаотично. В живота на първобитното об-во голямо значение е имал А. на старейшините. С възникването на класите първостепенна роля започват да играят политическият и правният А. на държавата, които се опират на насилието и различните форми на икономическа принуда. В сферата на идеологията с А. се обличат санкционираните от господствуващите класи идеи, учения, догмати. В религията като абсолютно авторитетно начало се изтъква бог, зад чиято идея в действителност се крие духовният А. на господствуващата класа. Особена роля в живота на об-вото заема н р а в с т в е н и я т а в т о р и т е т — това е духовната власт над съзнанието на хората, която дадени лица и организации притежават по силата на присъщите или приписваните им морални достойнства. Естествено самите тези достойнства се схващат в зависимост от интересите на една или друга класа. За съвр. буржоазно съзнание са характерни две тенденции в тълкуването на А. От една страна, това е *авторитаризмът*, който провъзгласява безусловната вяра в непогрешимостта на носителя на А. и изисква сляпо да му се подчиняваме; в това отношение особено характерна е фашистката идеология на «вождизма». От др. страна, широко разпространени са настроенията на краен *нихилизъм*, който отрича значението на всеки, в това число и на моралния авторитет, в живота на об-вото в името на «абсолютната свобода на личността». Тези две само външно противоположни, а в действителност взаимно свързани тенденции присъствуват в различни буржоазни философски теории, у философи от разни

страни (*Ницше, Бергсон, Ясперс*). Комунистическата нравственост изхожда от разбирането,че истински морален А. може да се завоюва само с последователно служене на интересите на народа, той не може да се декретира отгоре. На такъв А. е коренно противоположен култът към личността — вярата в непогрешимостта на отделни авторитетни лица и сляпото следване на тяхната воля. А. трябва да се основава върху трезва оценка на дейността на лицата и организациите. А. на комунистическите партии и техните общопризнати ръководители сред масите се основава на тяхната ръководна роля в борбата за освобождение на трудещите се.

АКСИОЛОГИЧЕСКИ ИНТУИТИВИЗЪМ — вж. *Интуитивизъм*.

АКСИОЛОГИЯ (етическа) (гр. axia — ценност и logos — учение) — теория, която разглежда философските въпроси за моралните *ценности*. Като особена философска дисциплина, изучаваща проблемите на икономическите, естетическите, моралните, историческите и други ценности, А. възникна сравнително неотдавна — през втората половина на XIX в., а самият термин «А.» е въведен едва в началото на XX в. от фр. философ П. Лапи. Обаче различни въпроси, отнасящи се до природата на ценностите, са били поставяни в продължение на цялата история на философията, като се почне от древността. Като област на етиката А., която изучава проблемите за доброто и злото, понякога се разграничава от *деонтологията*—теорията на дълга. Осн. въпроси на моралната А. са: Що е добро, представлява ли то обективно свойство на определени човешки постъпки или просто им се приписва от нравственото съзнание? По какъв начин хората виждат доброто и злото в постъпките (оценяват ги)? Какви са произходът и природата на понятието за добро в моралното съзнание на хората? В историята на етическите учения са известни различни начини на тълкуване природата и произхода на моралните ценности — натуралистически, обективно идеалистически и субективно идеалистически. За източник на моралното добро са били смятани ту «човешката природа», «естественият» стремеж на хората към наслада или щастие (*Натурализъм, Хедонизъм, Евдемонизъм*), ту божествената воля или разумът (*Неопротестантизъм, Неотомизъм*), законите и свойствата на вселената, ту чувствата и емоционалните реакции на хората (*Неопозитивизъм, Нравствено чувство — тео-*

рии на~то ~. Научно обяснение за произхода и природата на моралните ценности дава единствено историко-материалистическото тълкуване, което марксизмът предлага. То изхожда от положението, че моралните и всякакви др. ценности са не естествени или свръхестествени свойства, а специфични социални явления. Природата сама по себе си, разглеждана извън жизнената дейност на човека, не притежава никакви ценности, в нея няма нито добро, нито зло. Всяка постъпка се оценява от об-вото като добра или лоша само във връзка с обществената практика на човека. Тази оценка е израз на присъщите на дадено об-во социални отношения. Напр. ние оценяваме *тунеядството* като зло поради това, че то противоречи на същността на социалистическите отношения (По-подробно за това вж. *Ценности морални*).

АКТИВНОСТ (обществена) (лат. activus — деен) — дейно отношение на човека към живота на об-вото, в което той се проявява като инициативен носител и проводник на нормите, принципите и идеалите или на об-вото като цяло, или на определена класа, социална група. А. се изразява в общественополезна дейност, в участие в обществените движения, в разрушаване на съществуващите и изграждане на новите форми на социален живот. При оценяването на А. комунистическата нравственост изисква да се изхожда от нейното съдържание. Активни действия, насочени към осъществяване на прогресивни,хуманни идеали и отговарящи на интересите на трудещите се,се оценяват положително (напр. революционната дейност, трудовият героизъм, борбата за утвърждаване принципите на комунизма, непримиримостта към носителите на буржоазен морал). И обратно, дейност, която отговаря на интересите на експлоататорските класи и е насочена срещу прогресивните идеали, се осъжда. Престъпната дейност, нарушаването на нормите на общочовешката нравственост се характеризират като антиобществена А. В социалистическото об-во се създават всички условия, за да стане обществената А. масово явление и да има съзнателен характер, т. е. да предполага предвиждане на социалните резултати от действията на хората (*Съзнателност*).

АЛТРУИЗЪМ (фр. altruisme, от лат. alter — друг) — морален *принцип*, който предписва на човека да потиска собствения си *егоизъм*, да служи безкористно на «ближния», да бъде готов да пожертвува своя интерес заради интересите на

др. В теорията на морала терминът е въведен от фр. философ и социолог О. Конт, който полага този принцип в основата на етическата си система. Конт счита, че морално усъвършенстване на об-вото може да се постигне, като се възпитава у хората особено обществено чувство — А., което трябва да противодейства на техния егоизъм. (Подобни идеи са развивани и по-рано от *Шафтсбъри, Хъчисън*, А. Смит) Буржоазното схващане за А. се основава на представата, че хората по своята природа са егоисти и че тази тяхна «естествена» склонност може да се превъзмогне чрез морално възпитание на човека. По такъв начин се предлага характерната за буржоазното об-во противоположност на интересите на хората да се преодолее не чрез преустройване на обществените отношения, а въз основа на самоусъвършенствуване на личността (*Самовъзпитание*). Практически обаче А. в буржоазното общество може да се проявява само като частна благотворителност, като оказване безкористни услуги на «ближния» в личен план въпреки законите на икономическата дейност, която по необходимост е користна. В условията на социализма принципът на А. запазва значението си предимно в областта на личните взаимоотношения на хората (оказване един на друг различни частни услуги, помощ и т. н.). А в сферата на общественополезната дейност, в труда, както изтъква В. И. Ленин, хората служат «не на своите «ближни», а на «далечните», т. е. на цялото общество» (т. 29, с. 422), с други думи, не просто оказват услуги на отделни хора, а се трудят в името на благото на целия народ. В основата на принципите на комунистическата нравственост лежи не отделянето и противопоставянето на своите и чуждите интереси, а в последна сметка тяхното единство, обусловено от общността на целите на всички трудещи се (*Колективизъм, Човек и общество*).

АМОРАЛИЗЪМ (гр. а — отрицателна частица, и лат. moralis — нравствен) — морален принцип, който обосновава нихилистично отношение към обществените и на първо място към общочовешките морални норми и провъзгласява безнравствеността за законен начин на поведение на личността. Формите на проява на А. са различни. Те могат да бъдат откровен *цинизъм, човеконенавистничество*, пълна безпринципност при осъществяването на егоистичните интереси (*Егоизъм*) или, обратно, псевдохуманна търпимост и смирение по отношение на престъпните действия на др. Към А. следва да

се отнесе също така и признаването за законно да се използват каквито и да било, включително и безнравствени средства за постигане на мними морални цели (*Макиавелизъм, Цели и средства,*), в частност изстъпления (*Фанатизъм*), демагогия. Най-после А. може да изразява позицията на краен *нихилизъм* на индивидуалистично настроената личност, която проявява своя протест срещу лицемерието на господствуващия морал във форма на анархистичен бунт. Такъв А. няма нищо общо с революционното унищожаване на остарелия морал и води до фактическо оправдаване на безнравствеността. Принципът на А. е бил неведнъж теоретически обосноваван в историята на етиката (*Релативизъм, Волунтаризъм, Скептицизъм*). В древна Гърция елементи на А. могат да се намерят в моралните учения на циниците и на някои късни софисти. В съвр. буржоазна етика като откровени проповедници на А. се изявиха *Ницше,* след това Л. Клагес и най-после идеолозите на фашизма Дж. Джентиле и А. Розенберг. Мотиви на А. са налице в етическите учения на *неопротестантизма,* емотивизма (*Неопозитивизъм*), в *«хуманистическата» етика* и в ред др. буржоазни теории. Историята показва, че А. в поведението, умонастроенията и в теорията се разпространява особено в периоди на кризи и упадък на едно или друго об-во (напр. развитието на А. на Запад в съвр. условия е свързано с общата криза на капитализма и преди всичко с кризата на съвр. буржоазна култура).

АНТИСТЕН от Атина (435—370) — древногр. философ, ученик на *Сократ,* основател на школата на циниците. Разработвайки етическите проблеми, А. развива мисълта на Сократ, че щастието и добродетелта се коренят в самия човек и изцяло зависят от неговата воля и разум. А. счита, че щастието съвпада с добродетелта и се състои във вътрешната свобода на човека, в пълната му независимост от всичко външно, на първо място от обществото. Той иска автономия на личността, т. е. свобода от обществените и религиозните закони. Според А. тази независимост може да се постигне чрез ограничаване на потребностите, възвръщане към простотата на естественото състояние на човека, незасегнат от цивилизацията. Затова А. (както и др. циници) отхвърля сетивните удоволствия, външните блага, богатството и разкоша и признава за необходимо само задоволяването на естествените човешки потребности. Той критикува цивилизацията, породила

неравноправие и съсловни различия, отрича обществената и политическата дейност, посочва противоестествеността на различията между робите и техните господари. Етическите възгледи на А. отразяват идеологията на обеднелите слоеве на атинското об-во. Неговата проповед за възвръщане към естественото състояние се подема от Диоген, който с целия си начин на живот отрича изискванията на културата и цивилизацията.

АПАТИЯ (гр. apatheia — безстрастие) — едно от гл. понятия на етиката на *стоицизма*, означаващо душевна невъзмутимост, състояние на покой, при което чувствата и страстите не пречат на дейността на разума. Според стоиците, като изключва «страстта», която влияе върху правилността на съжденията и внася субективен момент, предвзетост в мисленето, А. помага на размишленията. Тук се чувствува влияние на източните религиозно-философски възгледи — по-специално на учението за нирвана като абсолютен покой, който представлява висше състояние на човешката душа. Учението на стоиците за А. отива много по-далеч от теориите на последователите на *Аристотел*, които искат само умереност и ограничаване на страстите. Стоическият принцип за отказване от земните страсти, от играта на чувствата, изискванията за *аскетизъм* и самосъзерцание се възприемат и използват впоследствие от християнския морал.

АПРОБАТИВНИ ТЕОРИИ (лат. approbatio — одобрение, санкция) — теории за морала, в които произходът, основата и смисълът на нравствените понятия се определят, като се изхожда от предпоставката, че те са санкционирани, утвърдени от нечий *авторитет*. Такова схващане за нравствеността не е нищо друго освен теоретически израз на моралния *авторитаризъм*. В зависимост от това, какво именно се разглежда като авторитет, се различават три вида А. т.: теологически, според които единствен законодател на нравствеността е волята на бога, а добро е онова, което съответствува на тази воля (*Неопротестантизъм*); психологически, според които добро е това, което се одобрява от моралното чувство (*Нравствено чувство* — теории на ~то ~); социално-апробативни теории, за пръв път развити на границата между XIX и XX в. от фр. социолози Е. Дюркхем и Л. Леви-Брюл. Поставяйки си за цел да развенчаят *догматизма* в морала, в какъвто те обвиняват почти

всички етически учения на миналото, Дюркхем и Леви-Брюл подлагат на критика традиционното гледище за обективното съдържание на моралните представи на хората. Те посочват връзката на нравствените идеи с об-вото, което ги издига, обществената природа на морала. Но същевременно Дюркхем и Леви-Брюл не успяват да проследят докрай източниците на нравствеността, като свеждат целия смисъл на моралните понятия (за *добро* и *зло* и др.) до изразяването на моралната *санкция* на об-вото (постъпките, които об-вото одобрява, представляват добро, а които об-вото осъжда — зло). По такъв начин те се ограничават да констатират най-повърхностния факт, че моралните представи са форма на общественото или, както те се изразяват, на «колективното» съзнание. Но самият този факт още не обяснява произхода и конкретното съдържание на моралните представи на едно или друго об-во. Източникът на морала следва да се търси — както това прави марксистко-ленинската етика — в обективните условия на жизнената дейност на хората, развитието на която е подчинено на историческите закони. Макар Дюркхем и Леви-Брюл да признават на думи връзката на «колективните представи» с материалните условия на живот на об-вото, все пак последна основа на нравствеността те виждат в самите тези представи, което ги довежда до субективистично разбиране за природата на морала. По-късно субективистичната тенденция в трактовката на морала бе развита от мн. буржоазни социолози, а в етиката — от *неопозитивизма*.

АРИСТИП от Кирена (ок. 435 — ок. 356). — древногр. философ идеалист, идеолог на робовладелската аристокрация, привърженик на *хедонизма* в етиката. Като младеж идва от родния си северноафрикански град Кирена в Атина и става ученик на *Сократ*. По-късно основава в Кирена философска школа (киренска или хедонистическа). Предмет на изследването на А. е предназначението на човека и постигането на висше благо. Единствен източник на знание според А. са усещанията, които могат да се сведат до чувствата на удоволствие и страдание. Тези чувства са мерило за добро и зло, истина и лъжа; всички живи същества търсят първото и избягват второто. Изхождайки от сократовското положение за благото като съчетание на добродетелта с щастието, А. придава особено значение на последното. Той определя щастието като продължително удоволствие, което обявява за критерий на

доброто и цел на живота. Обаче според А. човек не трябва да става роб на насладите, в тях трябва да има мярка и разумност, духовен елемент. Съчиненията на А. не са се запазили.

АРИСТОТЕЛ (384—322) — древногр. философ и учен енциклопедист, когото Маркс нарече «най-великия мислител на древността». Основава собствена школа (Лицей). Подлагайки на критика теорията на своя учител *Платон* за «идеите» като безтелесни форми на вещите, създава обективно идеалистическо учение, което обхваща всички видове на тогавашното знание и в обяснението на природата често съвпада с материализма. На етиката А. посвещава три специални труда, гл. от които — «Никомахова етика» — бил предназначен за сина му. А. счита, че в основата на моралната дейност и нравствените доблести лежи обективната целесъобразност. Висшето благо е целта, към която хората се стремят заради самата нея. То се разкрива от висшата ръководна наука — политиката. Като самодостатъчно то не може да се състои нито в материално богатство, нито в наслада, нито дори в самата добродетел, а се определя от предназначението на човека, което се въплъщава в прекрасното извършване на разумна дейност и в съгласуването на всяко дело със специална, характеризираща го добродетел. Стремящият се към висше благо живот може да бъде само деен; добрите качества, неразкрити в действие, не дават блаженство. Освен висшата цел достигането на висшето благо предполага известен брой подчинени низши цели. Човек може да достигне целта, ако притежава добродетел, която е преди всичко умение правилно да се ориентира — да избира средното между излишеството и недостига. При това «средата» не може да бъде намерена в границите на лошото; на избор подлежи само най-доброто измежду доброто. Добродетелите А. подразделя на етически, или добродетели на характера (напр. щедростта), и дианоетически или интелектуални (напр. мъдростта). Последните се развиват гл. по пътя на обучението, нуждаят се от опит и време. Добродетелите не са афекти, нито вродени способности, а придобити свойства, които възникват при действие, насочено към намиране на «средата между излишеството и недостига». Понеже намирането на такава «среда» е трудно, нравственото съвършенство се постига рядко, то е похвално и прекрасно. Тъй като добродетелната дейност се проявява в областта на средствата, които водят към целта, според А. във властта на човека е и добро-

детелността, и порочността, и въздържанието. Обаче стремежът към истинската цел не се подчинява на личен избор; човек трябва да се роди с този стремеж. Който по природа го владее до съвършенство, той е благороден човек. Степента на произволност на действията и на придобитите свойства на душата според А. не е една и съща: действията от самото начало и докрая са във властта на човека, а придобитите свойства на душата са произволни само в началото и човек не забелязва как постепенно се формира неговият характер. Тъй като етическата концепция на А. е тясно свързана с неговата «Политика», която изследва обществените отношения, А. въвежда в «Етиката» въпроса за стойността, проблемата за която той разглежда като частен случай на проблемата за «справедливостта». Анализът на «справедливостта» се разгръща у А. в обстоен разбор на едни от важните въпроси на политическата икономия. Въпреки че в този анализ на А., както посочва Маркс, се проявява историческата ограниченост на класовото му мислене, във формата на стойността на стоките той все пак открива отношение на равенство, което непосредно не се вижда. Истинската цел на човешкия живот според А. е блаженството, което се поражда от дейността като такава. Блаженият живот е съобразен с най-важната добродетел, която е присъща на най-добрата част на душата. Дейността на последната е съзерцателна. Но според А. съзерцаването на истината е най-привлекателната от всички дейности; на нея е най-свойствена «самодостатъчността». Противоположно на практическата добродетелна дейност (военна, политическа), която винаги се стреми към известна цел и е желателна не заради самата себе си, съзерцателната дейност на разума е важна и ценна заради самата себе си, не се стреми към каквато и да било външна цел и съдържа в себе си една присъща само на нея наслада, която усилва енергията. И именно към такъв живот трябва да се стреми човек. Нравственият идеал на А. провъзгласява за висша доблест самозадоволяващото се съзерцание на истината, което е обърнало гръб на вълненията и тревогите на практическата дейност, за предпоставка на философската дейност — свободното време (пораждано от робския труд и от създадената върху основата на този труд заможност); за най-съвършен и самодостатъчен съзерцател — пребиваващия извън света и над света бог. Този идеал отразява в отвлечена форма идеите на античното робовладелско

об-во. Божественият образец на съзерцателната дейност на разума е сложен продукт на характерното за гръцкия полис от II половина на IV в. пр. н. е. отделяне на умствения труд от физическия, на теоретическите занимания от практическата дейност, на независимостта от тревогите и превратностите на социалната борба на класите и политическите партии. В характерната за етиката на А. норма на «средата» се проявяват социалните черти на носителя и осъществителя на тази норма — гражданина на полиса в навечерието на неговия упадък и покоряването му от Македонската монархия.

АСКЕТИЗЪМ (гр. askeo — упражнявам се) — морален принцип, който предписва на хората самоотричане, отказване от светските блага и наслади, потискане на чувствените стремежи заради постигане на някакви социални цели или нравствено самоусъвършенствуване. В историята на домарксистките морални учения А. обикновено се противопоставя на *хедонизма* и *епикурейството*. Корените на А. стигат в първобитното об-во, когато материалните условия на живот изисквали от хората голяма физическа издръжливост и способност да понасят крайни лишения. Тази обективна потребност намерила израз в особени религиозни ритуали. Така напр. съществувал обред, посредством който ставало посвещаването на юношите в пълновръстни мъже. Обредът включвал продължителен пост, изолираност, подпилване на зъбите и др. под. и имал за цел да внуши на юношите мисълта за необходимостта да понасят твърдо несгодите и лишенията. Друг смисъл придобива принципът на А. в класовото общество. Първи опити да бъде обоснован той теоретически намираме в религиите на древния Изток, в питагорейското религиозно учение, после в християнството. Тук аскетическото *подвижничество* се разглежда като път към нравствено съвършенство — като преодоляване от човека на материалното начало и развитие на неговата духовна субстанция в християнството («умъртвяване на плътта» и «възсъединяване с бога»). Но действителният социален смисъл на този принцип се заключава в разпространяването сред народните маси на идеята за необходимостта да се откажат от стремежа към жизнените блага, от които се ползват господствуващите класи. По такъв начин проповядването на А. служи като идеологическо средство за оправдаване на класовия строй и укрепване на неговите основи. Напр. института на монашество.

то, който предписва А. на свещенослужителите (постене, безбрачие, самоизтезаване), създава около тях ореол на светост и пропагандира идеята за въздържане сред трудещите се. Религиозният А. се подлага на критика от идеолозите на революционната буржоазия (*Хуманизъм*). Обаче реабилитацията на човешките потребности в буржоазната идеология е вътрешнопротиворечива. Макар и да провъзгласява правото на човека на наслада, буржоазното об-во не осигурява на мнозинството от хората реални възможности да се наслаждават (бедност, социално неравенство и т. н.). Капитализмът, който направи частната собственост всеобщо мерило за човешките отношения, извращава самите потребности на хората, като ги свежда до едностранчивото чувство за притежание. А. понякога се проповядва и от идеолози на угнетените класи като протест срещу разкоша на имотните и като път да се мобилизират силите на борба за справедливо об-во (селските и ранните пролетарски движения). Елементи на А. се съдържат и в различните теории на «уравнителния комунизъм», които проповядват ограничаване на най-необходимите материални потребности за всички членове на об-вото. На научния комунизъм е чужда идеята на А. понеже той предполага създаване на високоразвито обществено производство при пълно задоволяване на потребностите на хората. Наистина при определени условия в процеса на строителството на комунистическото об-ва може да възникне временна необходимост от ограничаване на потребностите, което обикновено е свързано с преодоляването на изключителни икономически и политически трудности. Обаче изискването за самоограничаване не може да служи като всеобщ принцип на комунистическата нравственост, която изхожда от принципа: «Всичко в името на човека, за благото на човека!» Заедно с това комунистическият морал отхвърля и др. крайност — свеждането на смисъла на живота до неудържимо търсене на наслади, проповядването на разпуснатост и неоправдан разкош. Потребностите на хората трябва да се задоволяват хармонично, като се изхожда от научнообосновани норми на потребление, от реалните възможности за развитие на общественото производство и от индивидуалните особености на всеки човек.

АТАРАКСИЯ (гр. ataraxia — невъзмутимост) — категория на древногр. етика, която характеризира състояние на безметежност, невъзмутимост, душевен покой. Античните мис-

лители считат, че мъдрецът трябва да се стреми към А., която създава условия за непредвзети размишления. Те разбират различно пътя за постигане на А. Докато материалистите (*Демокрит, Епикур,* Лукреций) са виждали този път в опознаването на света, преодоляването на страха и предразсъдъците, в постигането на душевно спокойствие и вътрешна хармония, в етиката на привържениците на скептицизма (*Пирон*) А. се постига чрез въздържане от съждения за добро и зло, за истинно и неистинно, чрез примирение с действителността (*Апатия*). Щастието според Пирон се състои в невъзмутимост и отсъствие на страдание. Марксистката етика, на която е присъща действеност, активност, отрича съзерцателното отношение към живота, а следователно и изискването за А., особено в тълкуването на скептиците.

АФЕКТИВНО-ВОЛЕВИ ТЕОРИИ НА МОРАЛНАТА ЦЕННОСТ (лат. affectus — душевно вълнение, страст) — течение в съвр. буржоазна етика и *аксиология,* за всички разновидности на което е характерно субективноидеалистическото схващане за природата на моралните *ценности* като резултат от психологическото отношение на субекта към обекта. Типични представители на това течение са амер. философи У Ърбан, Д. Прол, Дж. Р. Рид, К. Луис и Дж. Прат. Привържениците на А.-в. т. считат, че моралното достойнство на обекта (постъпка, характер на личността или каквото и да било др. явление) се определя не от присъщите му свойства, а е резултат от определено психологическо отношение към него от страна на субекта (човека, преценяващ това явление). Според привържениците на тези теории самото това отношение е афективно-волево по природа, т. е. изгражда се от желанията, *емоциите, склонностите* и интересите на човека. Съгласно тези теории не обективните свойства на предметите и явленията пораждат определено субективно (положително или отрицателно) отношение на човека към тях, а, обратно, значението на тези явления за човека се извежда от субективното отношение към тях. В действителност обаче отношението на хората към заобикалящите ги явления е винаги социално обусловено, тъй като тези явления изпълняват определена роля в жизнената дейност на човека, имат обективно социално значение независимо от съзнанието на едни или др. хора. По такъв начин общественият и класовият произход на моралните оценки се подменя тук с чисто пси-

хологически, зависещ само от емоционално-волевото устройство на хората. Опитвайки се да излязат от субективизма, авторите на А.-в. т. на думи признават обективността на моралните ценности, но тази «обективност» те виждат в това, че ценностите са «интерсубективни», т. е. пораждат у много хора еднакво отношение към себе си. Подобна «обективност» на дело е чисто субективна, тъй като е поставена в зависимост от простата случайност, съвпадението на характерите и психологическата нагласа на група лица. Психологическото тълкуване на природата, на моралните ценности довежда теоретиците на даденото течение не само до субективизъм, но и до *релативизъм,* до извода, че ценността на едно или друго морално явление се запазва само в рамките на отделна ситуация и се мени в зависимост от психиката на оценяващия субект. Подобни изводи водят често до волунтаризъм.

Б

БАРТ (Barth), Карл, (р. 1886) — швейц. философ и теолог, основател на течението на неоортодоксията (*Неопротестантизъм*). Неговите идеи имат широко влияние в Западна Европа и Америка не само в теологическите кръгове, но и сред светските философи. От 1921 г. преподава в Германия (проф. в Гьотингенския, Мюнстерския ун-т), но след идването на Хитлер на власт отказва да положи «клетва за вярност», връща се обратно в Швейцария и преподава в Базелския ун-т. В своето учение Б. продължава традициите на *Лутер* и *Калвин*; отчасти на Керкегор. В противоположност на *либералното християнство* Б. прокарва в своята теология мисълта за абсолютната «инаквост» на бога в сравнение със земното битие на човека: само бог е абсолютен, докато човек е греховен и ограничен във възможностите си. Това положение намира отражение и в етическите възгледи на Б.: в библейските новозаветни заповеди той вижда не позитивни предписания за действия, а само «парадигми» (образци) на абсолютната добродетел, до които човек никога не ще може да се издигне и които само разкриват неговото несъвършенство и го заставят да се отнася безусловно критически към себе си. Според Б. човек никога не е бил и не ще бъде добър, ето защо неговата «истинска» нравственост може да се състои само в това, еднакво да осъжда всичко, което става с него в света и което той сам върши. В тези възгледи намира израз изострилата се криза на бурж. духовна култура с присъщите ѝ умонастроения на скептицизъм и песимизъм по отношение на историческите възможности на човека. Макар и обективно такива възгледи да са враждебни на идеите за революционно преобразуване на капиталистическото об-во, самият Б. в мн. отношения проявява критичност към капитализма. На времето той подложи на рязка критика германския фашизъм, а след войната неведнъж отказа да осъди идеите на комунизма. От негова гледна точ-

ка църквата не трябва да се присъединява към никой от воюващите лагери, партии и системи. С това възгледите на Б. съществено се отличават от убежденията на др. съвр. теолози, напр. на представителите на неопротестантизма Е. Брунер и Р. Нибур, които открито противопоставят положенията на неоортодоксията на социалистическите и комунистическите идеи.

БДИТЕЛНОСТ РЕВОЛЮЦИОННА — морално качество, предписвано от комунистическата нравственост, която изисква от членовете на социалистическото общество, както и от борците за социална справедливост в капиталистическите страни своевременно да разпознават и пресичат всякакви действия (преднамерени или непреднамерени), които обективно служат на интересите на реакцията и на капиталистическия строй. Необходимостта от Б. р. произтича от условията на борбата, която работническата класа води за своето освобождение, от наличието в света на социалистическа и капиталистическа система и на непрекъснатата класова борба между тях, от постоянните интриги на силите на империализма против страните на социализма (военно разузнаване, бурж. пропаганда, провокации). Б. р. предполага дълбоко разбиране на интересите на социалистическото об-во; грижа за безопасността на държавата на трудещите се; умение да се разобличават класовите врагове на социализма; запазване на държавната и партийната тайна; непримиримост към проявите на бурж. идеология и отживелиците на миналото в поведението на хората, както и спрямо нарушенията на социалистическата законност и нормите на партиен живот, проявите на измамничество, загубването на политическа перспектива и др. нарушения на нормите на социалистическото съжителство и комунистическата нравственост. Същевременно истинската Б. р. няма нищо общо с подозрителността, недоверието към хората, с потискането на критиката от долу и страха от широко и делово обсъждане на актуалните въпроси на комунистическото строителство (*Критика и самокритика*). Б. р. предполага политически такт, уважение на човешкото достойнство, умение за ориентиране в сложните въпроси на социалния живот и човешката психология, за отличаване на заблуждаващия се човек от злостния престъпник и съзнателния враг, разбиране не само на обективното значение на едни или др. постъпки, но и на подбудите и мотивите, които лежат в

основата им. Б. р. не противоречи на изискването да се подхожда внимателно към човешките съдби при правораздаването, широко да се прилага «другарско въздействие» (В. И. Ленин) и докато това е допустимо, да се дава на провинилия се възможност да се поправи. С др. думи, Б. р. трябва да се съчетава с такива морални изисквания на комунистическата нравственост като *хуманизъм* и *човеколюбие*.

БЕЛИНСКИ, Висарион Григориевич (1811—1848) — рус. революционен демократ, философ, литературен критик и публицист, когото В. И. Ленин характеризира като предшественик на «пълното изместване на дворяните от разночинците в нашето освободително движение» (т. 20, с. 248). Б. сътрудничи (и е редактор) в редица списания, особено плодотворно в «Отечествени записки» (1839—1846) и «Съвременник» (1847—1848). Б. възприема традициите на рус. освободително движение и усвоява прогресивните идеи на рус. и западната литература и философия. Той изминава сложен път на развитие — от просветителство към революционен демократизъм, от идеализъм към материализъм. През 30-те години под влияние на немската класическа философия той разглежда сферата на нравствеността, борбата между доброто и злото като проява на «вечната идея». Последната се въплъщава и в човешката воля, без да я лишава от свобода. Затова индивидът може сам да реши какъв жизнен път да избере: дали пътя на доброто,т.е. подчиняване личното на висшата воля, на интересите на родината и човечеството, или пътя на злото, т. е. на егоизма, грижата само за себе си. През този период Б.предпочита рационално-априорния анализ пред емпиричното изследване на истината. Универсалността на нравствения закон, който изисква човек винаги да постъпва в съответствие със своя дълг, се корени в необходимостта и всеобщността на разума. Проблемите за идеала, за предназначението на човека, за отношението между личността и об-вото, за детерминацията на нравствеността са в центъра на етическата мисъл на Б. Той счита, че животът трябва да бъде преобразен в съответствие с хуманния идеал, който е израз на абсолютния разум (от това се определя и предназначението на човека), че истинският живот е затворен в сферата на идеалното, а емпиричната действителност е илюзорна. Различните представи за добро и зло у разните народи Б. обяснява с това, че те не се намират на едно и също стъпало на развитие на съзнанието. Според Б. при оценяване на ед-

на отделна постъпка са важни нейните мотиви, понеже ако «в намерението се примесва егоистична сметка, постъпката е лоша, безнравствена, макар и да е произвела добри последици.» През 40-те години (след 1838—1839 г., когато Б. за кратко време «се примирява» с действителността и я счита за «разумна») у него започва да преобладава научно-реалистическият, материалистическият подход към етическата проблематика. Източник на еволюцията във възгледите на мислителя е изучаването на съвременното му об-во, където «всичко човешко, що-годе умно, благородно, талантливо, е осъдено на угнетение, страдание, където цензурата се е превърнала във военен устав за дезертьори, където свободата на мисълта е унищожена.» Идеята за отрицание на «гнусната» и «пошла» действителност (руската крепостническа и западната буржоазна) изглежда на Б. толкова плодотворна, колкото и разработването на положителен социален и нравствен идеал, получил у него вече демократическа и социалистическа насоченост («Хората трябва да бъдат братя», щастието на всекиго зависи от щастието на всички). Б. не признава такава хармония на обществения организъм, която е основана върху страданието на отделната личност. Според него «злото се крие не в човека, а в об-вото», затова с изменението на социалния строй (и тук той не изключва насилствените средства) ще се измени и моралната атмосфера. В разумно организираното об-во, в което класовите и съсловни привилегии са унищожени, правата, достойнството и свободата на човека ще бъдат възстановени, всеки ще стане личност, отношенията между хората ще се регулират «чрез възпитание в социалност», чрез истинско обществено мнение. Сочейки единството на нравствената и практическата страна в об-вото, материалната потребност като «изходен пункт за нравствено съвършенство», Б. подчертава ценността на такова качество у човека като духовността, която обединява в себе си чувство, разум и воля. Наред с това, като остава на гледището на натурализма и антропологизма, Б. се съгласява с мнението, че чрез «наблюдение над ембриона» може да се проследи физическият процес на нравственото развитие. Б. пише много за единството на националното и общочовешкото, обявява се против национализма и космополитизма. Той оказва голямо въздействие върху развитието на обществената мисъл в Русия, неговото «Писмо до Гогол» (1847), пропито с висок нравствен патос, В. И. Ленин нарече едно от

най-хубавите произв. на безцензурния демократичен печат. Съч. (освен писмата, които са важен източник за разбиране идейната еволюция на Б.): «Литературни мечтания» (1834), «Опит за система на нравствената философия» (1836), «Хамлет, драма на Шекспир» (1837), «Стихотворенията на М. Лермонтов» (1841), «Идеята за изкуството» (1841), «Съчиненията на Александър Пушкин» (1843—1846), «Ръководство за познаване на новата история. . .» (1844), «Парижките потайности» (1844), «Поглед върху руската литература от 1846 година» (1847) и др.

БЕНЕФИЦИАРИЙ (лат. beneficiarius, от bonum — благо и facere — правя, извършвам) — обект на *благодеяние*, човек или група лица, в полза на които е извършено определено положително нравствено действие или които се ползват от полезния резултат на такова действие. В бурж. етика е прието задължението да вършим благодеяние да се различава като особен вид дълг на личността към всички останали хора и обществото (Деонтологически *интуитивизъм*). В този случай Б. се разглежда като единственото заинтересовано лице, нуждаещо се от нравствената постъпка на благодетеля, а обществото като цяло и др. лица се разглеждат като безразлични по отношение на дадената постъпка. От гледна точка на марксистката етика всяко морално действие има широк обществен смисъл и нравственото значение на постъпката съвсем не се изчерпва с изгодата за Б. Последен обект на моралния дълг представлява не някакъв отделен индивид, частно лице или група, а обществото като цяло. Дори ако постъпката засяга само нечии лични интереси, комунистическата нравственост разглежда тези интереси не просто като стремежи и желания на частното лице, а като законни или незаконни, истински или извратени интереси на човека. Въз основа на този критерий трябва да се решава и въпросът, дали благодеянието е справедливо и правилно ли е избран Б.

БЕНТАМ (Bentham), Джереми (1748—1832) — англ. теоретик на морала и правото, представител на етиката на *утилитаризма*. Критикува теориите на *нравственото чувство* и «естественото право». В произв. «Увод в основите на нравствеността и законодателството» (1789) и «Деонтология или Наука за морала» (1834) обосновава опитния характер на източника, основата на нравствеността, който той, подобно на хедонистите, вижда в стремежа към удоволствия. Според

Б. общото, което характеризира всички постъпки, доставящи удоволствия, е ползата от тях. Ползата е единствената цел и норма на поведение, основа на човешкото щастие. Б. разглежда об-вото като сбор от индивиди, а обществения интерес — като съвкупност от лични интереси. Ето защо цел на моралния живот е «най-голямото щастие за най-голям брой хора». Според Б. то може да се постигне чрез правилно пресмятане («морална аритметика»). За целта Б. съставя «скала на удоволствията и страданията», класифицира удоволствията по класове и родове. «Теорията за правилно разбрания интерес» на фр. материалисти Б. заменя с теорията за «правилното пресмятане», което дава основание на К. Маркс да го нарече бездушно педантичен, досадно бъбрив оракул на пошлия буржоазен разсъдък от XIX в. (т. 23 с. 617). Учението на Б. прославя частния интерес като основа на общественото благоденствие, а бурж. об-во — като отиващо към «спокойствие, равенство, богатство и задоволеност». Приложено към правото и политиката, учението за ползата служеше за теоретическа платформа на либералната буржоазия в борбата против намесата на държавата в обществения живот за разширяване на избирателното право. Същевременно принципът на «най-голямо щастие за най-голям брой хора» бе използван от *Оуен* като основа за построяване етическата теория на утопичния социализъм.

БЕРГСОН (Bergson), Анри (1859—1941) — фр. философ идеалист, представител на *интуитивизма*. Като подлага на критика механистичното понятие за време, което се използва в «позитивната наука», Б. дава психологическа интерпретация на времето («траенето») като движение на «паметта». «Траенето» е атрибут на «жизнения порив», на свръхсъзнанието, което лежи в основата на вселената. То може да се схване не от интелекта, а само в акта на непосредното преживяване, от ирационалната интуиция. Етическото учение на Б. е изложено в книгата «Двата източника на морала и религията» (1932). Обществената връзка на индивидите Б. разглежда по аналогия с взаимодействието на клетките в организма. Инстинктът изисква от човека безусловно подчинение на интересите на цялото, както пчелата е подчинена на интересите на рояка. Това е природният («затворен») морал. Неговите повели са догматични и безлични («трябва, защото е нужно»); неговата цел е да подготви нацията ако не за нападение, то за от-

брана, но винаги за война. Според Б. двете максими: «Човек за човека е бог» и «Човек за човека е вълк», лесно се примиряват: в първия случай се подразбира човек от собственото племе, във втория — чужденец. Войнствеността на инстинктивния «затворен» морал се запазва под всички наслоения на цивилизацията, понеже негов източник е биологичната природа на човека. Консервативните тенденции на «затворения» морал се допълват от «статичната» религия. Висш тип нравственост е «отвореният» морал. Негов източник е интуицията, която е свойствена само на избрани «герои», тя им позволява да преодолеят биологичния морал, да се приобщят към стихията на «жизнения порив» и да се проникнат от мистична обич към цялото човечество. Според Б. тази обич съвпада с обичта на бога към своето творение. На «открития» морал съответствува «динамичната» религия. Само гениите, светците и мистиците, твърди Б., са способни да преодолеят природната инертност на човечеството и да му посочат пътя към прогреса. В това се проявяват *ирационализмът* и елитарността на етиката на Б.

БЕРДЯЕВ, Николай Александрович (1874—1948) — рус. религиозен философ и публицист. Отначало е близък до «легалните марксисти», опитва се да съчетава някои идеи на марксизма с кантианството, да даде етическо обосноваване на социализма. После еволюира към боготърсачество и мистицизъм. Взема участие в създаването на програмните сборници на рус. идеалисти — «Проблеми на идеализма» (1902), «Пътепоказатели» («Вехи», 1909), наречен от В. И. Ленин енциклопедия на либералното ренегатство (т. XVI, с. 120), а също на контрареволюционния сборник «Из дълбините» (1918). Обявява се срещу съветския строй и в 1922 г. бива експулсиран в чужбина. Възгледите на Б. обикновено се характеризират като религиозен екзистенциализъм. Изходен момент в неговата концепция е твърдението (и тук той следва нем. мистици от XVI—XVII в.), че свободата е по-първична от битието, намира се извън бога и се корени в божественото нищо. Това положение е същността на *теодицеята* на Б.: то позволява да се «снеме» от бога отговорността за световното зло, за източник на което се обявява свободата — духовната «безкрайна потенция». Благодарение на свободата духът отпада от бога. Вследствие на «падението» светът на природата и на историята (форми на проява на духовната първореалност, нарича-

на от Б. творческа воля и страст) изпада под властта на обективацията. Последната означава господство на отчуждението, необходимостта и детерминацията, изчезване на индивидуалното в общото, социализация, унищожаваща всяка лична оригиналност. Сферата на обективацията е сфера на страданието, враждата и насилието. Тук господствува «етиката на закона»; тя установява външната разлика между доброто и злото, дели хората на добри и зли, крепи се върху страха от наказание и поради това поражда фанатизъм, формализъм и лицемерие. Само «етиката на благодатта» с нейния принцип за изкупване на вината и спасение на всички (добри и зли) от Христос и «етиката на творчеството» позволяват на човека да отговори на зова на бога, който не управлява поробения свят, а му се открива. В лоното на историята се разгръща диалектиката на отношенията между свободата у бога и свободата у човека, осъществява се техният синтез, формира се богочовечеството. Не само човек се нуждае от бога, но и бог се нуждае от човека, понеже всеки акт на неговото свободно творчество е край на обективацията и «пробив» на духовното в сферата на обектите, е богосъздаване. Въплъщавайки се в предмети, творческата дейност изпада под властта на необходимостта и несвободата (в този смисъл духовният опит на човека е трагичен). Въпреки това обаче тя приближава богочовешкия идеал, който Б. схваща есхатологически. Реализацията на този идеал означава край на историята и настъпване на царството на духа, свободата, безсмъртието, вечността. Тук напълно се осъществява религиозната комунотарност (съборност), т. е. доброволната общност на хората, в която личностно-индивидуалните им качества се запазват, а отношенията им се опосредствуват от бога. Основана върху дуализма и дори върху противопоставянето на света на феноменалното (падналото) и света на ноуменалното (духовно-божественото), концепцията на Б. е една от формите на модернизиране и същевременно апология на християнското учение. Съвр. буржоазни идеолози я използват в борбата с марксистко-ленинската теория. Критика на идеите на Б. е направена от В. И. Ленин, Г. В. Плеханов и др. марксисти. Съч.: «Смисълът на творчеството» (1916), «Философия на свободния дух» (1927), «За предназначението на човека» (1931), «Съдбата на човека в съвременния свят» (1934), «Дух и реалност» (1937), «За робството и свободата на човека» (1939), «Опит за есха-

тологическа метафизика» (1941), «Екзистенциалната диалектика на божественото и човешкото» (1945), «Самопознанието» (1949), «Царството на духа и царството на кесаря» (1951) и др.

БИТ — (НРАВСТВЕНОСТ на ~а) — една от основните сфери на действие на морала, която се разпростира върху цялата област на жизнена дейност на човека извън неговата производствена, политическа, научна и всякаква др. служебна и доброволно-обществена дейност (*Труд — нравственост на ~а*, *Професионална етика*). На първо място тук се отнасят брачно-семейните отношения (*Брачно-семеен морал*), личните взаимоотношения на хората извън работата, поведението на човека на обществени места, задоволяването на личните потребности, прекарването на почивката. На марксистко-ленинската етика е чуждо противопоставянето на областта на бита и общественополезната дейност на човека. В сферата на бита човек възстановява силите си, развива потребностите и способностите си, като усвоява съдържанието на обществената култура; възпитанието на подрастващите поколения, подготовката им за бъдеща обществена дейност се осъществява в значителна степен в семейството. Затова в своя бит, също както и в общественополезната си дейност, човек се проявява като социално същество, член на обществото, подчинява се на същите социално-исторически закони и изисквания на нравствеността, макар това да става в друга форма. Капиталистическият начин на производство довежда до взаимно *отчуждение* на обществения и личния живот на човека. По думите на К. Маркс наемният работник се чувствува човек само извън труда. Частнокапиталистическият собственик се проявява като че ли в два противоположни облика: в деловите операции — по неволя като егоист (*Егоизъм*), а в бита — нерядко в ролята на частен благотворител по отношение на «ближните» (*Алтруизъм*). В работата служителят и администраторът е «длъжностно лице», изпълнител на възложена функция, а в частния живот е просто човек, «свободна личност». С унищожаването на частната собственост и обобществяването на труда се отстранява това осакатяващо раздвояване на жизнената дейност на хората и на самия човек. Общественополезният труд става собствено човешко призвание, а битът — също тъй обществена по своето значение жизнена дейност. Комунистическата нравственост из-

хожда от схващането, че моралният облик на личността и комунистическите отношения се формират не само в процеса на труда и обществената дейност, но и в бита, във всекидневното общуване на хората извън работата, в зависимост от характера на почивката, от семейната обстановка и начина на задоволяване на личните потребности. Нейните изисквания за уважение към хората, скромност, непримиримост към злото, честност, взаимопомощ и мн. др. се отнасят в еднаква степен и до бита. Това обаче не означава, че в социалистическото об-во битът на човека трябва да се подлага на всекидневен публичен контрол, на обществена регламентация, на всеобща гласност в същата степен, както трудовата и политическата дейност. Обратно, с развитието на комунистическите отношения и нарастването на съзнателността личността става все по-самостоятелна в решаването на всекидневните морални проблеми, които възникват в бита. Комунистическата нравственост отхвърля чиновническо-бюрократичното отношение към моралните проблеми на бита. Тя допуска прилагане на административни мерки само в случаите, когато някой злоупотребява със свободата във вреда на околните, когато се нарушават принципите на *хуманизма* в личните отношения (извратено възпитание на децата, издевателство над членовете на семейството, хулиганство, алкохолизъм и др. под.). Едва след като в споменатите случаи са изчерпани всички възможности за лично въздействие, социалистическото об-во прибягва до публичния съд на обществеността и административни мерки. Именно защото в бита човек е предоставен в значително по-голяма степен на самия себе си и субективно се отнася към него като към свое лично дело, тази област има особено значение от гледна точка на морала. Към личния живот изобщо може да се приложи забележката на К. Маркс относно отношенията между половете: тук поведението на човека показва «доколко човешката същност е станала природа за човека («Из ранних произведений», с. 587), т. е. доколко обществените норми на нравствеността са усвоени от човека, станали са негова собствена природа, лична потребност. По неговото отношение към околните в бита може «да се съди за степента на общата култура на човека» (пак там.) Ето защо комунистическата партия и съветската общественост отделят огромно внимание на процесите, които се извършват в семейството, в областта на бита

и свободното време на хората. Тук съществуват немалко сложни проблеми, решаването на които е свързано с материалния и културния прогрес на об-вото като цяло. Необходимо условие за създаване на комунистически отношения в бита е и целенасоченото, всекидневно и всестранно морално *възпитание* на хората, развитието на личната съзнателност, формирането у всекиго на морални *чувства* и на *привички*, съответствуващи на изискванията на комунистическата нравственост.

БЛАГО — общо понятие, което се употребява за означаване на положителната ценност на предметите и явленията в заобикалящия човека свят. Различават се материални и духовни Б., утилитарни, естетически и др. Една от техните разновидности е моралната *ценност, доброто* (понякога думите «Б». и «добро» в обикновения език се употребяват като синоними). Заобикалящите ни действителни предмети и явления, действията на хората са Б., доколкото отговарят на интересите на човека, спомагат за развитието на неговите сили и способности, за социалния прогрес. Но поради противоречивия характер на историческия процес и противоположните интереси на различните класи «всяко благо за едни е по необходимост зло за други, всяко ново освобождаване на една класа е ново потисничество за друга» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 21, с. 174). Обаче от това не следва, че Б. не може да бъде общочовешко или че не съществуват обективни научни критерии за оценяване на различните явления. Това значи само, че определянето на Б. чрез интересите на хората е непълно, недостатъчно. Марксизмът разкрива обективните източници на човешките интереси и показва, че интересите зависят от общественото битие, от неговите исторически закони. Правилността на разбирането на общото Б. от една или др. класа се проверява чрез анализ на процеса на историческото развитие. Обективно погледнато, Б. представлява осъществяването на коренните интереси на онази класа, която в дадени исторически условия изпълнява мисията на революционно, прогресивно преобразуване на обществото, насочено към освобождаване на цялото човечество. Ето защо онова, което е Б. за пролетариата, за социалистическото об-во, в последна сметка е Б. за цялото човечество. В социалистическото об-во за висше Б. се счита общонародното Б., тъй като само чрез неговото осъществяване е възможно най-пълно да се задоволят интересите на всеки отделен човек.

БЛАГОДАРНОСТ — отношение на човека към др. лице (група, организация), оказало му в миналото *благодеяние*, услуга, което се изразява в особено чувство на готовност да отговори с взаимно благодеяние и съответни практически действия. Моралното изискване да се отплаща за доброто с добро е възникнало много отдавна, когато човек е започнал да отличава себе си в първобитния колектив и когато е станала възможна практиката на взаимните услуги. Б. като задължение придобива по-широко значение в условията на буржоазното об-во във вид на неоформено от правото допълнение към икономическите и юридическите отношения на взаимния обмен на стоки и услуги. Но именно тук поради противоположните интереси на хората това задължение се нарушава най-често, напр. когато бившият благодетел става конкурент. Комунистическата нравственост признава, че Б. е една от проявите на принципа за *справедливост* във взаимоотношенията на хората. Обаче тя счита, че в случаите, когато задължението за Б. по отношение на когото и да било влиза в противоречие с по-високи принципи (*хуманизъм, честност* в служенето на об-вото и др. под.) трябва да се предпочетат последните. Защото Б. се отнася към сферата на частните взаимоотношения на индивидите, докато областта на служене на хората е по-широка, засяга обществени отношения. Комунистическата нравственост отдава приоритет на последните пред личните и частните.

БЛАГОДЕЯНИЕ (често се разбира като тъждественост с добродеянието) — действие, което има положително нравствено значение и се оценява от моралното съзнание като *добро*. Понякога на понятието за Б. се придава общосоциален, а на понятието за добродеяние — специфично морален смисъл (по аналогия с понятията за *благо* и добро). В този случай под Б. се разбира действие (обикновено преднамерено), обективният резултат, последиците от което отговарят на интересите на хората, полезни са за об-вото. А под добродеяние се разбира постъпка, която отговаря на изискванията на нравствеността и е извършена съзнателно по морални мотиви (в името на високи идеали, на интересите на човека и об-вото). В буржоазната етика тези понятия често са били противопоставяни, но марксистката етика ги разглежда в диалектическо единство (*Бенефициарий, Консеквенциална етика, Морална доброта — теория* на ~ та ~).

В обикновения език термините «Б». и «добродеяние» се употребяват днес рядко, главно в ироничен смисъл.

БЛАГОРОДСТВО — морално *качество*, което характеризира постъпките на хората от гледна точка на възвишените мотиви, от които те са продиктувани. То включва цяла редица по-частни положителни качества (*самоотверженост, вярност* на високи идеали, *мъжество, великодушие* и др.). В разните исторически епохи в понятието за Б. се влага различно съдържание. Моралното съзнание на експлоататорското об-во обикновено придава на Б. съсловен смисъл, приписвайки това качество предимно на господстващите класи. Така робовладелският морал счита Б. за достояние само на избраните, на аристокрацията и го свързва с различни форми на духовна и политическа дейност, противопоставяйки го на низките потребности и начина на мислене на плебеите и робите, заети с физически труд. Във феодалното об-во вследствие на укрепването на съсловните бариери Б. започва да се схваща като вродено качество на онези, които са от знатен произход (указание за това в частност е първоначалното значение на думата «благородство» в руски език — «благо рождение»). Низост на мотивите се приписва на «тълпата» и на онези представители на «третото съсловие», чиято дейност така или иначе подкопава господството на феодалната аристокрация. Буржоазното съзнание започва да тълкува Б. като индивидуална особеност на един или друг човек. Тази добродетел вече няма чисто съсловен характер. Обаче в друга форма се подчертава все същата изключителност на «благородната личност», възвисяваща се над «тълпата», която уж не била способна да се издигне до благородни чувства и мисли. В противоположност на съсловното разбиране на Б. трудовите хора и прогресивните мислители от миналото са влагали в него общочовешко съдържание — хуманност, готовност за саможертва, честност, неподкупност и т. н. Именно тази традиция се наследява от комунистическата нравственост, според която под Б. се разбира преди всичко съзнателно служене на хората, станало привичка и склонност.

БРАЧНО-СЕМЕЕН МОРАЛ — Бракът и семейството са една от най-важните сфери на действие на морала, в която се регулират взаимоотношенията между съпрузите, родителите и децата (и др. родственици, доколкото

между тях се поддържат семейни връзки). Ролята на брака и семейството в живота на об-вото, техните исторически форми и съответствуващите им нравствени изисквания към човека се определят от икономическия строй на об-вото, от цялата система на обществените отношения, а също и от равнището на развитие на човешката цивилизация и култура като цяло. В историческото развитие на Б.- с. м. ясно се проследява общият социален и морален прогрес на човечеството, в който могат да се установят следните определящи закономерности: 1. Измествайки различните форми на многобрачие (полигамия), все по-здраво се утвърждава моногамията като трайна връзка между мъжа и жената. В ранното първобитнообщинно об-во съществували различни форми на групов брак, които били сменени от неустойчив брак на двойки, а после от моногамното семейство. Обаче в класовото об-во в основата на брака често лежи не взаимна *любов*, а чисто икономически интереси, на които се крепят и семейните връзки. Затова официалната моногамия се допълва фактически от полигамия — проституция и съпружеска изневяра. Окончателното утвърждаване на брака, основан на взаимна склонност на съпрузите, става едва с унищожаването на частната собственост, което изключва условията, пораждащи бракове по икономическа сметка. Постепенното укрепване на моногамията поражда все нови взаимни задължения между мъжа и жената, грижа един за друг, за децата и родителите. Половата любов става все по-индивидуално чувство, основано на лично и изключително предпочитание, оказвано на един човек пред всички др. Развива се моралното понятие за *вярност* в любовта. 2. Въз основа на утвърждаването на моногамията в отношенията между половете и на социално-културното развитие на об-вото любовта се превръща от чисто естествено влечение в специфично човешко чувство, което включва все по-многообразни потребности. В половия живот, както изтъква В. И. Ленин, се проявява не само даденото от природата, но и внесеното от културата. Любовта получава форма не само на физическа, но и на духовна и естетическа потребност. Тя предполага общи интереси, склонности и привички на съпрузите. С обогатяване на взаимоотношенията между половете се разширява кръгът на моралните изисквания, предявявани към човека в брака и семейството. С тази сфера на живота на човека все по-здраво се свързват представи

за неговия морален облик, лично *достойнство* и взаимно уважение на мъжа и жената. 3. Установяването на моногамия в брака Ф. Енгелс нарече световноисторическо поражение на женския пол, тъй като то е било съпроводено с поробване на жената от мъжа. Патриархалната зависимост от главата на семейството в родовото, робовладелското и феодалното об-во се сменя при капитализма с чисто икономическа зависимост на жената от притежателя на капитала и «благодетеля», която допуска само известна нейна свобода в рамките на семейните отношения. А що се касае до трудещите се класи, въвличането на жената в процеса на общественото производство значително подкопава господството на мъжа над нея, създава предпоставки за нейната еманципация. Обаче пълно равноправие на жената се осъществява само в социалистическото об-во, дето се създават реални предпоставки за участието ѝ във всички области на социалния живот наравно с мъжа. С това уважението към жената става признание на нейното всестранно човешко (а не само женско) достойнство. *(Отношение към жената).* 4. С установяването на истинска моногамия, основана на взаимна склонност на съпрузите, половата любов от сила, «стремяща се към разрушение на брака» (понеже бракът се основава гл. на др. съображения), се превръща в сила, «която трябва да стане негова основа» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 21, с. 80). Когато користни съображения не играят роля при избора на съпруга и единствен мотив става любовта, се създават предпоставки общественото изискване за запазване на семейството да се слее напълно с вътрешната склонност на личността. Наличието на любов между съпрузите в социалистическото об-во се разглежда като нравствена основа на брака. С това възникват условия за нравствена *свобода* на личността в брачните отношения. 5. С все по-голямото укрепване на действителната моногамия и органическото сливане на моралните изисквания в областта на семейно-брачните отношения и вътрешните потребности на личността нараства способността на съпрузите и членовете на семейството самостоятелно да регулират своите взаимоотношения, без всекидневен външен контрол от страна на об-вото. При комунизма, както изтъква Ф. Енгелс, «отношенията между половете ще станат изключително частно дело, което ще засяга само заинтересованите лица и в което об-вото няма защо да се меси» (т. 4, с. 335). По такъв

начии в процеса на формирането на комунистическите обществени отношения нараства степента на свобода, в която личността проявява своята човешка обществена същност в семейно-брачните отношения. Социалистическото семейство, което е преходен етап от пролетарското семейство в условията на капиталистическото об-во към комунистическото семейство на бъдещето, вече съдържа в себе си мн. черти на последното, макар още да не е напълно свободно от наследството на миналото. Общественото мнение в социалистическото об-во води непрекъсната борба против случаите на патриархално-бейско отношение към жената, на безотговорно отношение към семейните задължения, преди всичко към възпитанието на децата, на битова разпуснатост, неуважение и егоизъм във взаимоотношенията на съпрузите, родителите и децата. Укрепването на нравственото начало в социалистическото семейство спомага за постепенното отмиране на правната и административната намеса в неговия живот.

БУДИЗЪМ (санскритски buddha — просветлен) — една от световните религии. Възникнала в V—IV в. пр. н. е. в Индия и получила разпространение в Централна, Южна и Източна Азия. Вярващите бурятн, калмици и тувинци изповядват Б. във формата на ламаизма, създаден през XIV—XV в. в Тибет. За легендарен основател на Б. се счита Буда — принц Сидхартху Гаутаму (идентичен с Шакямуни, т. е. мъдрец от рода на шаките), живял в долината на Ганг (Индия) през VI—V в. пр. н. е. Прекарал в двореца на баща си безгрижно детство и младост, той бил потресен от един болен, един старец, един труп на умрял и един аскет и станал отшелник, за да търси път за избавление на хората от страдания. След «великото прозрение» станал странстващ проповедник на нова религия и морал, основател на будистка монашеска община. През май 1956 г. будистите тържествено отбелязаха 2500 години от «Великата кончина на Буда» («махапаринирвана»). Откъслечни сведения за неговия живот и проповедническа дейност се намират в каноническата литература на Б. Неговите по-подробни «биографии» (Махавасту, Будхачарита, Лалитавистара и др.) са съставени по-късно (II—III в. на н. е.). В тях сведенията, които могат да бъдат отглас на действителни събития, се преплитат с описания на чудеса и др., плодове на религиозната фантазия. Макар че с физическата смърт според представите на будистите не се прекратява

съществуването, тъй като умрелият се преражда в др. човек, божество, дух, животно и т. н., такова прераждане съгласно етическото учение на Б. не е благо, а зло, понеже битието във всяка негова форма е страдание. Битието-страдание е безначално: божественият творец не би могъл да създаде толкова несъвършен свят. Благостта на висшите божества — будите, достигнали абсолютно съвършенство в резултат на безкрайно много прераждания и натрупване на добродетели, се състои в това, че те посочват на др. пътя към спасение, към преодоляване на страданията, начин за достигане на абсолютното небитие (нирвана) Формата на прераждане на живото същество, заедно с целия му жизнен път и страдания, се определя от неговата карма, т. е. от деянията мислите чувствата по време на предишните прераждания. Причина за нови прераждания е привързаността към живота. В ранния Б. най-важно за «спасението» е преустройването на съзнанието и поведението на самия човек, т. е. спазването на изискванията на *религиозния морал* Б. учи, че да престане да се преражда може само оня, който смирено и покорно понася всякакви мъчения,скъса всички свои земни връзки, потисне в себе си всички чувства,стремежи, желания. Едно от най-важните морални изисквания на Б. е съблюдаването на «ахинса», т. е. отказа от нанасяне вреда на когото и да било, въздържането от отвръщане на «злото със зло». Идеал на Б. е съзерцателят, който е потиснал в себе си всички емоции и гледа безстрастно на несправедливостта, насилието, гнета В ламаизма целият живот на вярващия се регламентира от подробно разработеното учение за «десетте черни гряха» и «десетте бели добродетели», в които се конкретизира етиката на ранния Б. Греховете се делят на телесни (лишаване от живот, вземане на недадено, развратен живот), словесни (лъжа, клевета, злословие, надсмиване) и грехове на съзнанието (завист, злоба, ерес). Подробно са разработени и наказанията, които очакват прегрешилия. За добродетелите (напр. милосърдие даване на милостиня, правдивост, усмиряване на вражда, почитане на «свещеното писание», умереност, вяра в истината на религията) се обещава най-добро прераждане живот в рая, окончателно спасение (нирвана). По такъв начин покорността пред онези, които в експлоататорското об-во държат в ръцете си богатството, силата и властта, се обявява от Б. за път към спасение, към «небесна награда за земните страдания»,

В това се състои реакционната социална същност на етиката на Б.

БУРЖОАЗЕН МОРАЛ — морал, в който се отразяват, идейно се обосновават и получават нравствена санкция капиталистическите обществени отношения. Отразявайки интересите на буржоазията и бидейки идеологическо средство за затвърждаване на нейното господство, Б. м. изхожда от положението, че обществена същност на човека е частната собственост. Капиталистическата дейност се схваща като смисъл и предназначение на човешкия живот а проявените в нея способности и постигнатите резултати—като мерило за *достойнството* на личността. Съответно тълкуване получават в Б. м. и човешките добродетели. Това са предприемчивост и енергичност в осъществяването на личните цели, *честолюбие* като залог за обществена *активност*; усърдие и залягане заради достигане на богатство и обществено положение; *справедливост*, подразбираща еквивалентност в обмена на блага и двустранна изгода; уважение към личността, предполагащо преди всичко свобода на капиталистическата дейност и конкуренцията. По такъв начин в основата на Б. м. лежат индивидуализмът и *егоизмът* на частния собственик. От гледна точка на този морал «доброто не е нищо друго освен онова, което отговаря на егоизма на всички хора» (*Л. Фойербах*). В отношенията между хората не се признава «никаква друга връзка освен голия интерес» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. IV, с. 426); «единствената сила, която ги свързва заедно, е стремежът на всекиго към своята собствена изгода, користта» (пак там, т. 23, с. 187). Първоначално егоизмът открито е бил признаван за основа на буржоазната нравственост (*Егоизъм* — теории на ~а). Доколкото на първо време се запазвала илюзията, че в капиталистическото об-во съществува «равенство на възможностите», че се осъществява «взаимно използване» на хората един от друг заради изгодата на всекиго, а спазването на буржоазните добродетели е залог за успеха на всекиго, дотолкова буржоата могъл да мине без религиозно обосноваване на нравствеността за доказване на нейния хуманен и общочовешки смисъл. Но на дело «взаимното използване» започнало да означава «взаимно ограбване под закрилата на закона» (пак там, т. 2, с. 258), при което притежателят на капитал присвоява труда на безимотния. За работника «честността, трудолюбието, пестели-

востта и всички др. добродетели, които му са препоръчвани от мъдрата буржоазия», съвсем не са гаранция, че «действително ще го доведат до щастие» (пак там, с. 259). Б. м. всъщност оправдава експлоатацията, неравенството, гнета и неравноправието на огромното мнозинство от хората. Практическото осъществяване на принципа на егоизма води в последна сметка до оправдаване на войната на всички против всички, на *човеконенавистничеството*; правото неизменно се оказва на страната на силата, за постигане на преследваните цели се допускат всякакви средства (*Цели и средства, Морал и политика, Макиавелизъм*). Колкото по-очевидна става безчовечната природа на капиталистическите отношения, толкова по-лицемерен става Б. м., неговите проповедници се стараят да скрият все по-дълбоко класовия му смисъл. За обосноваването му все по-често се налага да се прибягва до религията; принципите на Б. м. започват да се тълкуват в духа на «вечните заповеди» на християнството. На егоизма се противопоставя любовта към ближния, благотворителността, *алтруизмът*; на материалната сметка — безкористният «идеализъм», «висшите мотиви», «дългът заради самия дълг». *Лицемерието* на Б. м. става особено очевидно, когато тези възвишени проповеди се съпоставят с действителните *нрави* на съвр. капиталистическо об-во, господстващи в бизнеса, държавната политика и «частния живот». Доколкото буржоазното морално *съзнание* оправдава съществуването на капиталистическото об-во като цяло, то е принудено да оправдава и онези пороци, които се пораждат от него. Една или друга степен на безнравственост се смята за неизбежна, допустима или просто необходима. Понякога *аморализмът* се признава за напълно законен принцип на живота.

БУРЖОАЗНА ЕТИКА — теории за морала, в които са намерили израз светогледът на буржоазията и нейното морално *съзнание*. Съответно на различните периоди в историята на капитализма, на конкретните социални условия в разните страни и положението на различните слоеве и обществени групи в Б. е. са били издигани мн. разнообразни теории, които по своему са отразявали една или др. страна на буржоазното светоразбиране като цяло. Пример за това са *утилитаризмът*, теориите на *егоизма*, теориите на *нравственото чувство*, теорията на *моралната доброта*, етиката на *Кант* (*«Категоричен императив», Автономна етика*), *еволюцион-*

ната етика и др. В съвр. буржоазна етика също така съществуват мн. направления. Осн. сред тях са *неопозитивизмът, екзистенциализмът, неопротестантизмът, прагматизмът, интуитивизмът* и *неотомизмът*. По-малко влиятелни са *либералното християнство, апробативните теории, афективно-волевите теории на моралната ценност, «хуманистическата» етика* и редица др (*Интерес — теория* на ~а, *Самореализация — етика* на ~та, *Космическа телеология — етика* на ~та ~). В зависимост от това, какво приемат за основа на нравствеността, всички тези буржоазни етически теории са или обективноидеалистически (в тях моралът се обосновава посредством понятието за бога, за абсолютната идея, за космическия морален закон), или субективноидеалистически (в които за основа на нравствеността се счита духовната дейност на субекта), или натуралистически (*Натурализъм*), тълкуващи морала в духа на вулгарния материализъм, който не държи сметка за спецификата на социалните закони. А в повечето от теориите на Б. е. тясно се преплитат елементи на обективен и субективен идеализъм и на натурализъм. В зависимост от схващането за природата на нравствеността и за метода на нейното обосноваване в Б. е. могат да се различат няколко двойки противоположности — *рационализъм* и *ирационализъм, абсолютизъм* и *релативизъм, авторитаризъм* и *волунтаризъм, догматизъм* и *скептицизъм*. Тези методологически крайности взаимно се предполагат една др., невъзможността да се реши проблемата по единия начин води до др крайност. Наличието в Б. е. на различни взаимно изключващи се гледища по ред важни етически проблеми (вж. напр. *Цели и средства, Истина и нравственост, Намерение и дела, Егоизъм* и *Алтруизъм*) в последна сметка отразява историческата ограниченост на самия буржоазен светоглед, обусловена от противоречивостта на положението на личността в капиталистическото об-во и на буржоазния начин на производство като цяло. Противоречивостта е особено характерна за съвр. Б. е., което отразява процеса на задълбочаване и изостряне на противоречията на капитализма в епохата на империализма и общата криза на буржоазната култура. Буржоазните мислители от XX в. не са в състояние да разрешат напр. една от осн. проблеми на етиката — проблемата за обективното и рационално обосноваване на изискванията на нравствеността. Докато прогре-

сивните буржоазни мислители от миналото са се опитвали да дадат научно обосноване на моралните представи, техните съвр. приемници по принцип отхвърлят такава възможност: повечето от тях смятат, че нравствеността е ирационална, не може да се основава върху разума на човека, а още по-малко върху данните на науката. Оттук произтичат две противоположни, но еднакво несъстоятелни схващания за предмета и задачите на етиката. Под предлог че създават «строго научна» етика, неопозитивистите отричат необходимостта от поставяне и изучаване на моралните проблеми (*Метаетика*). Така възниква формалистическото направление в съвр. буржоазна философия на морала. Екзистенциалистите и неопротестантите, напротив, се стремят да направят етиката «практическа философия», която би могла да помогне на хората в решаването на всекидневните нравствени проблеми. От тяхна гледна точка обаче това е възможно само при условие, че етиката стои извън всякаква наука. На тази основа се развива ирационалистическото направление в съвр. Б. е. Докато формалистическото направление претендира, че «очиства» науката от политическата конюнктура и догматизма, характерни за съвр. буржоазна идеология, ирационалистическото направление заявява, че «спасява» моралните *ценности* от уж враждебната им наука. А в действителност зад противопоставянето на *морала и науката* се крият характерните за съвр. буржоазно об-во противоречия — между научното разбиране на историята и буржоазната идеология, между обективните закономерности на общественото развитие и субективните стремежи на буржоазната личност, между капиталистическото об-во и личността (*Човек и общество*). Неспособна да реши тази и др. принципни проблеми на етиката, буржоазната философия на морала се намира в състояние на дълбока криза, от която тя вече не може де се измъкне. Научно разрешение на етическите проблеми е възможно само извън пределите на буржоазния мироглед. То се осъществява в марксистката етика, която свързва преодоляването на всички противоречия с практиката, с революционното преустройство на об-вото.

В

ВЕЖЛИВОСТ — морално *качество*, което характеризира поведението на човек, за когото *уважението* към хората е станало всекидневна *норма* на поведение и навик в общуването му с околните. В. е елементарно изискване на *културата на поведението*. Тя включва: внимателност, външно проявено доброжелателство към всички, готовност да се оказва услуга на всеки, който се нуждае от това, деликатност, тактичност. Противоположност на В. е *грубостта*, нахалността, проявяването на *високомерие* и пренебрежение към хората.

ВЕЛИКОДУШИЕ — положително морално *качество*. В. е такава форма на проява на *човечност* във всекидневните взаимоотношения на хората, при която хуманността превишава степента на общоприетите норми или се проявява по отношение на този който ненапълно я заслужава. Моралното съзнание на об-вото оценява като В. напр. такива случаи на проявяване на хуманност: саможертва заради интересите на др.; отказване от изискването да се накаже извършилият простъпка или причинилият щета; хуманно отношение към победения. В християнския морал В. се схваща като всеопрощаване. От хората се изисква «да не помнят злото», което им е причинено, да прощават на «ближните» всички техни прегрешения, «да обичат враговете си». (*Търпимост*). Обратната страна на тази заповед е липсата на взискателност към хората, снизходителност към злодеянията. Комунистическата нравственост влага в понятието «В.» др. смисъл, оценявайки като великодушна само такава хуманност, която е насочена към защита на действителните интереси на човека и об-вото. В този смисъл В. предполага висока взискателност към хората, подчинено е в последна сметка на задачата да се изгради най-хуманното и най-справедливото об-во — комунизмът. За пример може да служи отно-

шението на съветския закон към престъпника: неговото наказание не е просто акт на отплата, възмездие, а има за цел да създаде условия за поправянето му, да му помогне да осъзнае вината си пред об-вото и хората и занапред да стане полезен и пълноценен член на об-вото.

ВЕРОЛОМСТВО — отрицателно морално *качество*, което характеризира злонамерени коварни действия, съзнателно измамване на чуждото доверие или грубо нарушаване на поетите задължения (оттук произлиза и самият термин; «В.» буквално означава «ломя вярата»). Като В. обикновено се оценяват следните действия: преднамереното нарушаване на *верността* към обещание, спогодба или мълчаливо подразбирани задължения, които произтичат от взаимоотношенията на солидарност, дружба, любов (*Измяна, Предателство*); *клеветата*, лъжливият донос срещу др. човек, продиктуван от завист, омраза и стремеж да се използва за собствена изгода нещастието на др.; клетвопрестъплението, полагането на клетва с намерение да бъде нарушена впоследствие; съзнателното заблуждаване на др. човек, за да се използва след това погрешното му убеждение срещу самия него заради егоистични цели; интригантството, което използва интересите, стремежите, както и незнанието на др. човек като средство за постигане враждебни спрямо този човек цели. В. винаги се е осъждало от моралното съзнание (*Честност, Правдивост*). Обаче об-вото, основано върху частната собственост и класовите антагонизми, на практика признава за законни измамването на конкурента в търговията, демагогията в политиката, лицемерието в идеологията и морала, изобщо използването на човека като средство за постигане на користни цели (*Йезуитство, Макиавелизъм, Цели и средства*). Само комунистическата нравственост, която по принцип осъжда *егоизма* и използването на интересите и убежденията на хората срещу самите тях, е докрай последователна в разобличаването на антихуманния смисъл на всяко В.

ВЗАИМОПОМОЩ — отношения между хората в колектива (*Личност и колектив*), които възникват в условия на общност на интересите и целите, когато обединяването на усилията и същевременно разделението на функциите предполагат взаимна поддръжка на индивидуалните усилия на всекиго. В. произтича от самия характер на човешкия труд, който може да бъде само обществен и изисква обединяване

на усилията на много хора. Без това човекът никога не би могъл да се отдели от животинския свят, да създаде материалното и духовното богатство, с което разполага човечеството. В епохата на първобитния строй В. е била определяща характеристика на отношенията между хората. С появяването на частната собственост и класите възниква несъответствие между обществената природа на човека и антагонизма между хората. Обаче въз основа на класовата *солидарност* на трудещите се и потиснатите възникват и се развиват *другарството* и В. между тях. Като отношения на хората в мащабите на цялото об-во В. се установява за пръв път едва при социализма. Изискването за В. в комунистическата нравственост е съставна част на принципа на *колективизма*. Тя е характерна не само за отношенията на хората вътре във всяка социалистическа държава, но и за международните взаимоотношения на страните, които влизат в световната социалистическа система.

ВЗИСКАТЕЛНОСТ — предявяване на високи морални *изисквания* към човека и признаване на неговата *отговорност* за тяхното изпълнение. Размерът на В. се определя от оценката на нравствените възможности на човека. Неспособността да се определят правилно границите на действителните възможности на хората в дадени исторически условия води обикновено до изопачено разбиране на самата В., до краен ригоризъм или, обратно, до морален скептицизъм. Тези две крайности изпъкват ясно в християнския морал. Той предписва на хората изисквания, които те явно не са в състояние да изпълнят в условията на класово-експлоататорското об-во, и същевременно счита, че човек по природа е неспособен на добродетел (*Грях, Неопротестантизъм*). В комунистическата нравственост високата В. към хората се основава върху признаване на безграничните възможности на човека, на неговата способност да създаде об-во, в което да бъдат ликвидирани социалните корени на престъпността и моралните пороци. Високата оценка на нравствените възможности на човека, основана върху научен анализ на законите на историческото развитие, за пръв път позволява да се съчетае В. с истинско уважение на човешкото достойнство. Заедно с това комунистическата нравственост предявява към хората само такива изисквания, които те са в състояние реално да осъществят в един или друг исторически период.

В социалистическото общество напр. от хората още не може да се изисква да участвуват в общественополезния труд без каквото и да било материално възнаграждение, съответствуващо на количеството и качеството на труда, тъй като засега не са създадени необходимите за това социални и икономически условия. Същевременно в процеса на изграждането на комунизма наред с материалната заинтересованост все по-голяма роля започват да играят моралните стимули за труд.

ВИНА (виновност) — положение (състояние), противоположно на *правотата*, в което се оказва човек, нарушил нравствените или правните норми, извършил *простъпка* или *престъпление*. Състоянието на В. е израз на морално отношение, в което личността се намира спрямо др. хора или спрямо об-вото като цяло. Доколкото човек е отговорен пред об-вото за своите постъпки (*Отговорност*), той се смята за виновен, ако не е изпълнил нравствения си дълг. В правото установяването на В. на човека е основание да понесе той наказание, а в морала В. води след себе си само осъждане (*Санкция морална. Поощрение и наказание*). Когато човек сам признава В. си, той може (в зависимост от това, доколко е развита съзнателността му) да изпитва угризения на *съвестта, разкаяние*, чувство на *срам* или просто *страх* от възмездие. В религиозния морал В. се признава за изконно присъщо на човека свойство, за следствие от първородния *грях*. Затова *изкуплението* на В. се поставя тук преди всичко в зависимост от милостта на бога. В някои направления на съвр. буржоазна етика, напр. *екзистенциализма* (*Хайдегер*), В. се разглежда като следствие от нищожността на човешкото съществуване, като постоянно състояние на индивида, от което той може да се избави само чрез смъртта. Марксистката етика, обратно, счита В. само за временно и конкретно обусловено състояние на човека, за следствие от собствените му аморални постъпки. От подобно положение той винаги може да излезе, като осъзнае В. си, поправи поведението си и извършва занапред такива деяния, които ще послужат за изкупление на вината.

ВИСОКОМЕРИЕ — отрицателно морално *качество*, което характеризира неуважително-презрителното, надменно отношение към др. хора (към отделни личности, определени социални слоеве или към хората изобщо), свързано с преувеличаване на собствените си достойнства и със себелюбие.

Противоположни качества са *скромността* и *уважението* към хората. Социална основа на В. е обществено-икономическото неравенство в класовоантагонистичното об-во, което позволява на едни да се ползват с привилегии в имуществено положение, права, овладяване на духовната култура и да претендират за ролята на «елит» на об-вото и обрича др. на угнетено положение, материална и духовна нищета. В класовото об-во са разпространени философски и етически учения, които теоретически обосновават В. по отношение на «тълпата» (напр. теорията на *Ницше*, която разделя човечеството на множество от «роби» и отделни «свръхчовеци», концепцията на *Бергсон*, в която на догматичния морал на «тълпата» се противопоставя «творческата» нравственост на «избраните», «героите» и др.). В условията на социалистическото об-во В. е отживелица, която обикновено е свързана с различия в материалното и културното равнище на хората и с прояви на индивидуалистична психология (липса на скромност, *възгордяване, големство, тщеславие*). Комунистическата нравственост, изхождайки от марксисткото учение за решаващата роля на народните маси в историята и в развитието на културата, рязко осъжда пренебрежителното отношение към народа като цяло и към отделни лица. Макар способностите и формата на дейност на хората да не са еднакви, тези различия не влияят върху моралното *достойнство* на хората. Всеки член на социалистическото об-во, който честно изпълнява задълженията си към народа, има еднакво с др. право на уважение, независимо от спецификата на своята дейност и социалното си положение.

ВОЛУНТАРИЗЪМ (лат. voluntas — воля) — (в морала) субективистичен принцип на разбиране на нравствената дейност, според който човек е длъжен да прави моралния си избор независимо от каквито и да било социални закони и обществени норми, «свободно» да определя нравствеността си, като се ръководи само от собствената си произволна преценка. В. е краен израз на етическия *релативизъм*, в основата на който лежи изопачено разбиране на нравствената *свобода* на човека, на *самодейността и творчеството* в морала. Като практически принцип на поведение В. изразява гледната точка на крайния *индивидуализъм* и *нихилизма* и в последна сметка води до *аморализъм*. Терминът «В.» е въведен от Ф. Тьонис в края на XIX в. Обаче волунтаристични идеи

в етиката (както и във философията) са били изказвани и порано. Особено характерен е принципът на В. за етическия *ирационализъм*, за *Шопенхауер, Ницше, Бергсон* (вж. също *Екзистенциализъм, Самореализация* — етика на ~та, *«Хуманистическа» етика*). Широкото разпространение на волунтаристичното схващане за нравствеността в съвр. буржоазна етика е свързано с общата криза на капитализма и обусловеното от нея изостряне на противоречията между *човека и обществото*. Принципът на В. във философията и етиката беше подложен на научна критика от позициите на марксизма-ленинизма (*Причинност в морала, Свобода на волята*).

ВОЛУТИВНА ЕТИКА — вж. *Неопозитивизъм*.

ВСЕСТРАННО, ЦЯЛОСТНО РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА. Проблемата за цялостното, хармонично развитие на човека възниква от разбирането на противоречивия характер на прогреса на об-вото, основано върху разделение на труда. В резултат на това разделение отделният човек изпълнява само част от онова, което образува човешката предметна дейност като цяло, и поради това става едностранчив, а равнището на способностите му рязко изостава от равнището на обществената култура. Цялостното развитие на човека се състои в такова усвояване на богатствата на обществената култура, при което всеки човек става самодейна и творческа личност. Социалното разделение на труда, за разлика от специализацията, която представлява съсредоточаване на дейността на разни хора върху специални предмети, е разчленяване на самия труд, т. е. на труда като начин, по който се произвежда и възпроизвежда целият предметен свят на материалната и духовната култура, разчленяване на самата трудова дейност на частични функции и прикрепване на всеки към една от тези функции. «Заедно с разделението на труда се разделя и самият човек — казва Ф. Енгелс (т. 20, с. 300), той става уродливо едностранчив, «частичен» (*К. Маркс*). Такова е разделението на материален и духовен, на физически и умствен труд, на практическа и теоретическа, на изпълнителска и ръководна дейност, стигащо до тяхната пълна противоположност, което е намерило израз в разцепването на об-вото на антагонистични класи. Разделението на промишления и селскостопанския труд, обособяването на науката, изкуството, идеологията и др. под. в противостоящи една на др. сфери означава пре-

връщане на мн. страни на човешкия живот, на човешките способности в принадлежност само на об-вото. Освен това някои аспекти от дейността на социалните институти по своята природа не могат да бъдат достояние на човешката личност. В системата на такова осакатяващо разделение на труда, в системата на класовите отношения самият човек се оказва създател на цяла йерархия стоящи над него отчуждени сили (*Отчуждение*). В рамките на своята «частична» дейност той е само безкрайно малка частица от живота на цялото (об-вото). Необходимостта от това, което той върши, е за него принудително изискване отвън, което му остава само да изпълнява. Вместо да бъде свободен, самодеен субект, съзнателно изграждащ формите на своя живот, той се превръща в обект, в сляп изпълнител на диктуваното му отвън задължение, използва се от об-вото само като средство, като работна сила. Всички основни форми на поведение в об-вото се предписват на човека като предварително «програмирани» функции. Съответно на това господствуващият класов морал служи като един от регулаторите за изпълнението от него на тези социални функции и като израз на принудителността на обществените норми. В тези условия човек е принуден да разглежда нравствения дълг като нещо принципиално чуждо на своите склонности и потребности. Такова положение на човека характеризира цялата история на класовото общество. Социализмът премахва противоположността между класите. В процеса на изграждането на комунизма постепенно се преодолява осакатяващото личността социално разделение на труда, разделението на физическия и умствения, на управленческия и изпълнителския труд и т. н. Това се постига не просто чрез съчетаване на няколко трудови функции от едно лице, не чрез механично съединяване на «частичните» функции, породени от социалното разделение и отчуждението на труда, а чрез премахването на тази раздробеност. Тя се премахва чрез развитието на такава дейност, която включва в себе си цялото богатство на творческото съдържание. Ако още при капитализма самата едра промишленост изисква «възможно по-голяма многостранност на работниците» (*К. Маркс*) и сменяне на видовете труд, развитието на комунистическата формация изисква не просто многостранна, но и цялостна дейност, която да стане първа потребност на всекиго. Човек в самия процес на труда усвоява всич-

ки онези функции (административно-контролни, разпределителни и ръководни, защитни), които преди са стояли над него (и с това прави ненужно тяхното обособяване) Той включва в собствената си дейност решаването на всички тези задачи като спомагателни функции, става универсален и творчески субект Именно това означава цялостно развитие на личността. Всичко, което се диктува от потребностите на обществото като цяло, става необходимо съдържание на дейността на всеки човек, негова собствена потребност. Постига се единство на целите на личността и об-вото. Нравственото значение на решаването на дадената проблема произтича от това, че човекът и об-вото престават да гледат един на друг като на средство. От една страна, личността прави непосредствено свои целите на об-вото. От др. — об-вото не поставя никакви цели, които да противоречат на интересите и стремежите на личността Осн. принцип на комунизма «е пълното и свободно развитие на всеки индивид» (*К. Маркс*). Затова и в непосредствените отношения между хората никой не превръща др. в свое средство. Противоположността между потребностите и егоистичните склонности, от една страна, и нравствения дълг, от др., се заменя от такова човешко самосъзнание, за което отговорността за всички дела на об-вото сама е станала потребност. Марксисткото понятие за целостността на човека противостои както на механичната разностранност, така и на едностранчивата цялостност; то изразява вътрешната възприемчивост на човека към проблемите и резултатите на културно-историческия процес. Формирането на хармонично, цялостно развит човек е сърцевината на процеса на *комунистическото възпитание*. То е едно от необходимите условия за построяването на комунизма и поради това — важна програмна задача на комунистическата партия.

ВЪЗГОРДЯВАНЕ — отрицателно морално *качество*, характеризиращо поведението на човек, който е изгубил критично отношение към себе си, надценява способностите и достойнствата си, престанал е да се съобразява с мнението на околните, отхвърля без достатъчно основания общопризнатите представи в една или др. област на знанието и културата. Обикновено В. възниква у хората на почвата на постигнати в миналото успехи (действителни или мними), към него са склонни хора с прекалено *самолюбие, тщеславие* и самомнение. В. е мн. сходно с *големството*, но за разлика

от него не винаги се изразява в действия с широко социално значение и често характеризира начина на мислене и поведението на отделния човек в сферата на личните и вътрешноколективните отношения. Комунистическата нравственост осъжда всякакви прояви на В., учи хората да се отнасят критично към себе си и с уважение към мненията на околните, към общественото мнение (вж. също *Високомерие*).

ВЪЗМЕЗДИЕ — възнаграждение или наказание на човека за извършени от него действия в съответствие с тяхната морална *ценност*. Еквивалентното В. от край време е било смятано за едно от задължителните изисквания на *справедливостта*; без него е изглеждало невъзможно да се изисква от хората да изпълняват определени норми на поведение. Принципът на В. се използва в правото (наказание съобразно с размера на престъплението), а така също лежи в основата на материалното стимулиране на дейността на хората. В морал- проблемата за справедливото В. възниква тогава, когато хората започват да различават личните си интереси от обществените. Понеже експлоататорското об-во, основано върху социална несправедливост, като правило не осигурява действително възнаграждение на добродетелта и наказание на порока, в *религиозния морал* В. се пренася в отвъдния свят. В този морал вярата в «задгробния живот» и «божия съд» се представя за единствена гаранция и предпоставка за нравствен живот на хората на земята. По такъв начин моралната *санкция* по аналогия с правната се схваща като своеобразна «материална компенсация» в отвъдния свят за благодеяния и злодеяния, извършени в земния живот. А в действителност истински морална санкция са *поощрението и наказанието*, осъществявани само чрез духовно въздействие върху хората. В социалистическото об-во принципът на В. лежи в основата на разпределението според труда, в което той за пръв път намира последователно осъществяване. Тук този принцип не само спомага за развитието на трудовата активност, но като въплъщение на изискванията за справедливост е същевременно и средство за духовно въздействие на об-вото върху личността (признаването на заслугите ѝ стимулира у нея трудолюбие и др. под.). Достигането на пълно единство на материалните интереси на личността и об-вото при комунизма снема самата проблема за В., която има смисъл само дотогава, докато се запазва тяхното различие. В обикновения

език терминът «В.» в днешно време се употребява рядко-но той се използва доста широко в етиката и юриспруденцията.

ВЪЗПИТАНИЕ НРАВСТВЕНО — съставна част на единния процес на общественото възпитание (наред с политическото, идеологическото трудовото, битовото, естетическото и др.). Необходимостта поведението на хората да се регулира от об-вото включва, от гледна точка на морала, две взаимно свързани задачи: първо, изработване на нравствени изисквания, които намират отражение и получават обосноване в моралното съзнание на об-вото във вид на *норми, принципи, идеали*, понятия за *справедливост, добро, зло* и др. под., второ, внедряване на тези изисквания и свързаните с тях представи в съзнанието на всеки отделен човек, за да може той сам да насочва и контролира действията си (*Самоконтрол*), както и да участвува в процеса на регулиране на общественото поведение, т. е. да предявява морални изисквания към др. хора и да оценява техните постъпки. Именно тази втора задача се решава чрез В. н., което включва формиране у човека на съответни *убеждения*, нравствени *склонности, чувства, привички*, устойчиви морални *качества* на личността. Съдържанието на процеса на В. н. в едно или др. об-во се определя преди всичко от неговите цели, които пък са обусловени от характера на обществените отношения и съответствуващата им идеология. Поради това В. н., както и моралът, има класов характер, макар да включва и общочовешки елементи (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). В цялата предишна история В. н. е протичало предимно стихийно, като резултат на възприемането от човека на условията на общественото си битие, на приспособяването му към съществуващите начини на поведение, към определена социална дисциплина. В рамките на отделните институти (трудови колективи, семейство, училище, църква, печат, литература) процесът на възпитанието наистина има в определени граници целенасочен характер, осъществява се чрез прилагане на специално изработени средства и методи. Обаче в класовото об-во тази целенасоченост има тясно ограничен характер. Това се проявява, първо, в разделянето на възпитанието в собствения смисъл и социалната практика на хората, доколкото самите обективни условия на общественото битие остават извън контрола на възпитателите и често

пораждат у хората чувства и убеждения, съвсем противоположни на това, което им се проповядва. Второ, когато просветителите поставиха задачата за всеобхватно социално възпитание на хората, те разделиха об-вото на две части — на възпитатели и възпитавани, като забравиха, че «трябва да се възпитава и самият възпитател» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 4). В съвр капиталистическо об-во това гледище намери израз в теорията за «просветения елит» и «тълпата», в оправдаване на практиката на «манипулиране» на съзнанието на масите в интерес на «голямата политика». Марксизмът-ленинизмът поставя принципно различно въпроса за В. н — като го свързва с революционната борба на самите народни маси, с практиката на строителството на социализма и комунизма «Действителното възпитание на масите — пише В И Ленин — никога не може да бъде отделено от самостоятелната политическа и особено от революционната борба на самата маса. Само борбата възпитава експлоатираната класа, само борбата ѝ открива размера на нейните сили, разширява кръгозора ѝ, издига способностите ѝ, прояснява ума ѝ, изковава волята ѝ» (т. 23, с. 260). При социализма планомерно се преобразуват обективните условия на общественото битие на хората и с това се създават предпоставки за осъществяване на целенасоченото В. н. в мащабите на цялото об-во в процеса на самата практическа дейност на народните маси (*Комунистическо възпитание*).

ВЪНШНА КУЛТУРА — вж. *Култура на поведението*.

ВЯРНОСТ — морално *качество*, което характеризира нравствената личност и нейната линия на поведение; означава неизменна привързаност към делото на об-вото, класата, партията, общественото движение, безусловно изпълнение на поетите задължения, постоянство в отношенията с др. хора, с които дадената личност е свързана с връзки на *дружба*, *любов*, брак. В. е тясно свързана с др. морални качества, от които тя се обуславя, а именно: *идейност*, дълбока *убеденост* в правотата на избраното дело, *принципност*, която изисква от човека последователност в убежденията и действията, твърдост спрямо трудностите, съблазните и интригите на враговете, *самоотверженост*. Липсата на тези качества нерядко води човека до нарушаване на В., до *измяна*. В. е само формална характеристика на личността и нейните действия и сама по себе си не говори нищо за тяхното съдържание. Оба-

че именно съдържанието на делото и неговото обществено значение твърде мн. обуславят степента на В., която обикновено проявяват участниците в него. Колкото по-висока е целта на борбата, толкова по-здраво е моралното единство на участниците в нея. Поради това не е чудно, че напр. в годините на Великата отечествена война съветският народ показа безпримерни в историята образци на вярност към своето отечество, която прояви в масов героизъм и самопожертвувателност. В. е едно от непременните условия за съвместна дейност на хората (*Човек и общество, Личност и колектив*). Това качество човечеството е култивирало в течение на цялата си история (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Обаче частнособственическите отношения често обуславят нарушаване на В., спомагат за измяна и вероломство. Особено значение има В. в революционната дейност. «. . . Да бъдеш войник на революцията — пише Е. Телман — значи да пазиш нерушима вярност към делото, такава вярност, която се проверява с живот и смърт». В. към високите хуманистични идеали, към интересите на трудещите се от целия свят (*Интернационализъм*) е едно от най-важните изисквания на комунистическата нравственост. С това изискване е непосредствено свързана В. към социалистическата родина (*Патриотизъм*) и своя народ. Неотменно изискване, предявявано към комунистите от Устава на партията, е В. към марксистко-ленинското учение и запазването върху тази основа на единството на партийните редове както вътре във всяка братска партия, така и в международното комунистическо движение като цяло. Комунистическата нравственост изисква от хората строго изпълнение на поетите от тях задължения както в личните взаимоотношения, така и по отношение на об-вото.

Г

ГЕРОИЗЪМ — особена форма на човешко поведение, която в нравствено отношение представлява *подвиг*. Героят (отделна личност, група хора, понякога класа, нация) се заема с решаването на изключителна по своите мащаби и трудност задача, поема по-голяма *отговорност* и *задължения*, отколкото се предявява към хората при обикновени условия от общоприетите норми на поведение, и преодолява във връзка с това особени препятствия. Проблемата за Г. се е поставяла неведнъж в историята на етическата мисъл. Някои теоретици от миналите векове (Дж. Вико, *Хегел*) свързваха Г. изключително с т. нар. «героичен период» в историята на древна Гърция, който е получил отражение в античната митология. В преданията на митологическия герой се приписва свръхчовешка сила, той се ползва с покровителството на боговете и извършва подвизи в името на човечеството. Вярвайки в провидението, той не отделя това, което е извършено от самия него, от онова, което се е явило като следствие от съдбата. От гледището на Вико и Хегел за Г. вече няма място в съвр. им условия, когато за всеки човек са формулирани строго установени норми на поведение, предполагащи равновесие между правата и задълженията на личността. Буржоазното об-во действително изключва Г. от всекидневния живот на хората, тъй като в него господстват дух на практическа пресметливост и еснафско благоразумие, частното право и догматизмът в морала. Обаче за утвърждаването на буржоазните отношения през епохата на Възраждането е била необходима дейността на герои — всестранно развити и революционно мислещи личности. Това е била «епоха, която имаше нужда от титани и роди титани по сила на мисълта, по страст и характер, по многостранност и ученост. Хората, които положиха основите на съвременното господство на буржоазията, бяха всичко друго само не буржоазно ограничени

хора. . .» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 20, с. 343). Опит за възраждане на идеята за Г. предприемат буржоазните романтици (Ф. Шлегел, Т. Карлайл и др.), но в тяхната трактовка понятието за Г. придобива подчертано индивидуалистичен характер. Техният герой е видна личност, която се извисява над «тълпата» и обичайното всекидневие и не признава обществените нравствени норми. Крайно реакционен смисъл влага в понятието за герой Ницше: това е «свръхчовек», който стои «отвъд доброто и злото» и скъсва с морала на «тълпата». Впоследствие тези мотиви на *аморализма* бяха развити в карикатурен и безчовечен вид в идеологията на фашизма (учението за «висшата раса», на която «всичко е позволено»; проповядваната от Хитлер мисъл, че «фюрерът» освобождава поданиците си от морална отговорност). Др. тълкуване дават на понятието за Г. рус. народници в теорията си за «героя и тълпата». Те отричат активната роля на народните маси в историята, считайки, че масите се вдигат на революция само като следват примера на отделни изключителни личности. И най-сетне, по своему интерпретира Г. *екзистенциализмът*. Марксисткото схващане за Г. е коренно противоположно на буржоазното. Диалектиката на историческия процес изисква в определени негови периоди (напр. в епохи на революции) не само отделни личности, но и широките народни маси да жертвуват частните си интереси заради общото дело и да извършват подвизи, нетипични за «обикновените» условия. В. И. Ленин извежда понятието за Г. от противоречивостта на условията в определен момент от историческия процес: от една страна, възниква належаща необходимост да се решат определени социални задачи, а от др. — съществуващите условия пречат на това. Такова противоречие възникна в първите години на съветската власт. «Получава се. . . — пише Ленин — омагьосан кръг: за да се повдигне производителността на труда, трябва да се спасим от глада, а за да се спасим от глада, трябва да повдигнем производителността на труда. . . Подобни противоречия се разрешават на практика с разкъсването на тоя омагьосан кръг, с прелом в настроението на масите, с героичната инициатива на отделни групи, която на фона на такъв прелом нерядко играе решаваща роля» (т. 29, с. 421). По такъв начин масовият Г. е свързан с изключителни обстоятелства в живота на об-вото, с преломни исторически епохи. Такава епоха от световноисторическо зна-

чение е периодът на прехода от капитализма към комунизма като цяло. Затова задачата да победи новото об-во, пише В. И. Ленин, «в никой случай не може да бъде решена с героизма на отделния порив, а изисква най-продължителен, най-упорит, най-труден героизъм на масовата и *делнична* работа» (пак там, с. 418). Марксистко-ленинската етика не прави принципна разлика между индивидуален и масов Г. Личният подвиг може да изиграе роля на *почин, пример* за мн. хора и по такъв начин да се превърне в масов Г. Героичната личност, както тя се разбира от комунистическата нравственост, изключва себе си от общото правило само в този смисъл, че поема върху себе си по-голяма отговорност, отколкото се предполага за обикновени условия, жертвува своите интереси заради интересите на др. хора или на об-вото като цяло. А във всичко останало истинският герой не допуска за себе си никакво изключение, включително и в подчиняването на общоприетите норми на поведение.

ГОЛЕМСТВО — отрицателно морално *качество,* което се изразява във високомерно отношение към хората, към техните знания и опит, в пренебрежение към културните ценности на миналото или на др. народи, във фалшива гордост от общественото си положение или принадлежността си към определена нация, класа, социална група, партия, във възгордяване, задоволеност от постигнатото, в превъзнасяне на своите успехи и достойнства, преувеличаване на своите способности, възможности и права, основано върху представата за лична или групова изключителност. Исторически Г. възниква като отражение на социалното неравенство, антагонизма на класите, нациите и културите в експлоататорското об-во. В социалистическото об-во то е една от тежките отживелици на миналото, с които комунистическата партия постоянно води борба. Обикновено Г. възниква върху почвата на несъответствие между равнището на съзнателността и общата култура на хората и историческия мащаб на възложените им задачи. Опасността от «комунистическо големство» нееднократно се посочва от В. И. Ленин, който подчертава, че комунистическото учение и социалистическата практика се основават върху обобщаването на всички постижения на общочовешката култура от миналото, на данните на съвр. наука и богатия практически опит на масите. «. . .Ако комунистът е администратор, негов пръв дълг е да се предпазва от увлече-

ния в командуване, да умее първо да се съобрази с онова, което науката вече е изработила, първо да запита проверени ли са фактите, първо да проучи (в доклади, в печата, на събрания и пр.) — да проучи къде именно сме направили грешка и само върху тази основа да поправя извършваното. По-малко похвати на Тит Титич («аз мога да утвърдя, мога да не утвърдя»), повече изучаване на нашите практически грешки» (*В. И. Ленин*, т. 32, с. 138). Г. е нетърпимо в науката и изкуството, когато напр. задачите на борбата с буржоазната идеология и космополитизма се подменят с изопачено разбиране на националния приоритет и нихилизъм по отношение на постиженията на световната култура.

ГОРДОСТ — обществено и морално *чувство*, в което се изразява уважението на човека към себе си; форма на проявяване на *самосъзнанието* на човешката личност. Както и чувството за *достойнство*, Г. по определен начин насочва и регулира поведението на хората: изисква от човека такива постъпки, които отговарят на неговата представа за себе си, и не му позволява да прави онова, което би могло да унизи достойнството му. Чувството за Г. обикновено е свързано с лични заслуги, с принадлежност към особена социална група (нация, класа, професия), с притежаване на определена собственост и т. н. Именно предметът на Г. разкрива моралния облик на човека (или на група лица) и предопределя характера на поведението му. Г. за своята родина, която представлява един от най-важните моменти на националното самосъзнание на народа, подбужда хората към патриотични действия (*Патриотизъм*). Г., свързана с класовата принадлежност, различно насочва чувствата и постъпките на хората. Моралното съзнание на експлоататорските класи винаги е свързвало чувството за Г. с привилегированото обществено положение. Така феодалната и робовладелската аристокрация са се гордеели с празния си начин на живот и са считали труда, особено физическия, унизителен за себе си. Мерило за Г. на буржоата е размерът на капитала му и получавания от него доход. А работникът се гордее с това, че живее от собствения си труд и създава материални блага за цялото об-во. Комунистическата нравственост, поставяйки високо достойнството на човешката личност, смята за напълно законна Г., която хората изпитват за своите постижения, за своя труд, за своя народ. Но тя счита, че е недопустимо прекомерно да

се възвеличава отделната личност, при което се губи критичното отношение към себе си и Г. преминава в самодоволство, големство, високомерие, пренебрежително отношение към др. хора. Тя изисква от хората скромност, когато става дума за признаване на заслугите им.

ГРОЦИЙ (Grotius), Хуго (1583—1645) — хол. правист, социолог и обществен деец, един от основоположниците на теорията за естественото право и *«обществения договор»*. В своето съч. «За правото на войната и мира» (1625) Г. се обявява против теориите за божествения произход на об-вото, държавата, правните и моралните норми Г. счита, че първобитните комунистически отношения, основани върху обществената собственост, са изчезнали по причини от морално естество. Отсъствието на справедливост и обич в отношенията между хората е подкопало основите на равенството в областта на производството и потреблението и е довело до имуществено и съсловно неравенство. За обуздаване на страстите и безредиците хората чрез съзнателно и доброволно споразумяване се обединяват в държава, за да «се ползват от покровителството на закона и за обща изгода.» Правото възниква от стремежа и способността на хората за мирно общуване, изграждащо се върху общочовешките принципи на разума. Според Г. нарушаването на тези принципи, проявяването на враждебност, отказването от справедливост, т. е. рецидивите на отношенията, съществували до появяването на обществения договор, са именно причината за войните и обществените конфликти. Заслугата на Г. се състои в критиката на теологическите обяснения на природата на държавата и правото: той ги извежда от земни, светски основания — човешки разум и опит.

ГРУБОСТ — отрицателно морално *качество,* което характеризира пренебрежението към *културата на поведението;* противоположно е на *вежливостта.* Като една от външните прояви на неуважителното отношение към хората Г. се изразява в открита недоброжелателност към околните, в невнимание към чуждите интереси и стремежи, в безсрамно натрапване на своята воля и желания на др. хора, в неумение да се сдържа раздразнението (*Самообладание*), в непредумишлено или предумерено оскърбяване *достойнството* на околните хора, в разпуснатост, сквернословие, употребяване на унизителни прякори и прозвища, в хулигански действия.

ГРЯХ — понятие, в което се изразява специфично религиозно схващане за *вината* на човека: това е вина не пред обвото или др. човек, а пред бога. С понятието за Г. е свързано и религиозното тълкуване на *изкуплението* на вината. Наред с личните прегрешения на отделните хора, които могат да бъдат изкупени с *разкаяние,* молитва, добри дела, в някои религии, напр. в християнството, се признава т. нар. първороден Г. Това е вина, която пада върху целия човешки род поради прегрешението на прародителите на човечеството Адам и Ева. Според библейското предание те били изгонени от рая (Едемската градина), когато нарушили забраната на бога да не вкусват плодове от дървото на познанието. Именно оттук според религиозното учение произлизат всички беди на човечеството, съществуването на *злото* на земята и всички частни прегрешения на хората, извършвани оттогава. Моралният смисъл на учението за първородния Г. се заключава в това, че на всеки човек, независимо от неговите собствени действия, се приписва неизкоренима вина или вродена склонност към Г. Внушавайки на човека *смирение*,това учение едновременно снема до известна степен от него личната *отговорност* за постъпките му. Особено ясно този всъщност аморален смисъл на учението за греха изпъква в етиката на *неопротестантизма.*

Д

ДЕЙНОСТ (морална) — *категория на етиката,* с помощта на която в цялото многообразие на обществената практика на хората се изтъква нравствената страна, от всички видове подбуди (материални *интереси, привички, склонности* и т. н.) — специфично нравствените *мотиви:* желанието да се върши *добро,* подчиняването на чувството за *дълг,* стремежът да се осъществят определени *идеали.* Именно тази — моралната — страна на човешката дейност, която като цяло се изследва от разни науки, се изучава от етиката. За разлика от *поведението,* което обхваща цялата съвкупност от постъпки на човека, под морална Д. в етиката се разбират само постъпки, съзнателно подчинени на определени морални *цели.* Материалистическото разбиране на историята изключва свободата на човека да избира насоката на общественото развитие. Поради това нравствените предпоставки са в състояние да ориентират хората в социалната действителност и правилно да насочват дейността им само тогава, когато отразяват действителния исторически процес. Само при условие, че стремежите им съответствуват на обективната социална необходимост, хората могат да решават исторически задачи, ръководейки се от морални цели. Както изтъква В. И. Ленин, разбираната по такъв начин «*целе* поставяща дейност на човека», в това число и нравствената, сама е форма на «*обективния* процес» (т. 38, с. 179). Съвременно марксизмът-ленинизмът не отрича значението на нравствените мотиви в човешката дейност. Той само им дава единственото научно обяснение: моралните стремежи отразяват в последна сметка материални интереси. На повърхността на социалния живот нравствените мотиви на действията на хората често се проявяват като независими от материалните интереси и потребности, а понякога дори влизат в конфликт с тях. Това е обусловено от обстоятелството, че самите интереси на различните хора и класи, на

об-вото и личността се намират в противоречие помежду си. Когато човек действува съобразно с нравствените мотиви, въпреки личните си интереси и склонности, това значи, че той подчинява своята дейност на интересите на определена класа или на об-вото като цяло. Илюзията за независимост на нравствените мотиви от материалните интереси изчезва само тогава, когато хората започват да разбират на кого в действителност служат в своята Д., осъзнават общественото значение на постъпките си. Широк простор за такава съзнателна морална Д. се открива с унищожаването на частната собственост, когато си ликвидира почвата за класов *егоизъм* и когато интересът на об-вото действително съвпада с интересите на всички хора. В социалистическото об-во изпълнението на моралния дълг не означава нищо друго освен служене на интересите на човечеството. Дългът предполага Д., чиято цел е създаването на об-во, отговарящо на потребностите на всички трудещи се. Именно от такова разбиране на моралната Д. изхожда комунистическата нравственост.

ДЕЙСТВИЕ (морално) — като единично самостоятелно Д. етиката обикновено разглежда акт, довел до напълно определен обществено значим резултат, притежаващ положителна или отрицателна стойност (*ценност*), който може да се подложи на нравствена *оценка* и за извършването на който човек може да бъде считан отговорен (*Отговорност*). Не може да се считат за морални Д. такива актове, които имат чисто физиологическа природа. Моралното Д. винаги представлява социален акт, който има обществено значение (оказване на помощ, изпълнение на обещание, трудов подвиг, измама, кражба, предателство). Именно тази — социалната — страна на Д. съставлява неговото съдържание, което се предписва от моралните *изисквания* и подлежи на оценка. Не трябва да се смятат за морални Д. и актове, за които човек не може да бъде отговорен: извършени непроизволно (напр. в състояние на хипноза, в детска възраст, в състояние на невменяемост), под въздействие на чисто физически сили. Често се смята също, че човек не носи отговорност за постъпки, извършени при насилствена принуда, под заплаха от смърт. Но нерядко има случаи, когато човек е длъжен в името на интересите на об-вото да пожертвува живота си и да предпочете смъртта пред нарушаването на обществения си дълг. В моралното Д. се различават следните моменти: *цел,* на осъществяването на коя-

то то е подчинено; използване на наличните средства (*Цели и средства*); волеви усилия и преодоляване на пречки, достигане на онзи резултат, който се предполага от самия характер на Д.; накрая, *последици*, до които е довело Д., в резултат на неговото взаимодействие с външните обстоятелства. Всички тези моменти трябва да се имат предвид при моралната оценка на Д. От своя страна то е съставна част на *постъпката*.

ДЕМАГОГИЯ (гр. dēmos — народ и agōgos — водещ; dēmagōgos — политикан) — термин, използван за отрицателно морално характеризиране на начина на действия, които представляват разновидност на *лицемерието* в политиката. Д. е съвкупност от действия, насочени към завладяване съзнанието на масите, осъществявани в името на користни цели и обикновено с помощта на аморални средства. Цели на Д. са взимането на властта, спечелването на популярност сре масите, осъществяването на егоистични класови или лични интереси. Типични за Д. средства са спекулирането с интересите и стремежите на масите, апелирането към низките подбуди и предразсъдъците на хората, лъжливите клетви във вярност на народа, издигането на безотговорни програми и обещания и едновременно клеветата срещу онези, които на дело действуват в името на действителните интереси на народа. Социална база на Д. е наличието на експлоататорските класи, които осъществяват своето господство над трудещите се не само със средствата на прякото насилие, но и чрез политическа измама (по време на избирателни кампании, във всекидневната пропаганда, чрез организиране на реакционни и контрареволюционни масови акции, чрез подривна дейност против революционно-освободителните движения и др. под.). Д. се използва широко от политическите дейци на буржоазията, а някои буржоазни идеолози я провъзгласяват за законен метод в политиката (*Макиавелизъм*). Особена известност получиха напр. демагогските прийоми на фашистките вождове. За да заграбят властта, те обикновено прибягваха към разпалване на шовинистични и расистки настроения, безотговорни обещания, клевети срещу ръководители на работническото движение. В съвр. условия Д. стана едно от най-важините политически средства, използвани от буржоазната пропаганда против нарастващото влияние на социалистическите идеи. Елементи на Д. се съдържат в мн. съвр. буржоазни етически учения, в които тя обикновено приема вид на проповед на мо-

рален *скептицизъм*. Такива са разсъжденията за неизкоренимата порочност на човека, за неговата неспособност да построи об-во без насилие и несправедливост, за присъщия на човека по природа егоизъм. Комунистическите партии се борят против буржоазната Д., като развиват у трудещите се обществено-политическа съзнателност, за да попречат с това на политическото измамване на масите. В социалистическото об-во, в което са унищожени експлоататорските класи, са премахнати гл. социални причини за Д. Обаче Д. като явление на обществения живот още не е изчезнала напълно. От една страна, тя може да се проявява във форма на предявяване на необосновани претенции към социалистическата държава, издигане на искания за уравнително разпределение, за абсолютна и от нищо неограничена свобода на личността, в безотговорна и лишена от позитивно съдържание критика на различни явления в живота на социалистическото об-во. От др. страна, към Д. следва да се отнесат опитите да се скрие неблагополучното състояние на нещата, да се избегне решаването на остри проблеми, да се задуши всяка критика под прикритието на кресливи фрази за високи идеали, да се подмени принципният спор (напр. в науката) с лепване върху опонентите на опозоряващи ги етикети и т. н. Комунистическата нравственост, която изисква от хората висока съзнателност и честност пред народа, се отнася крайно непримиримо към всякакви прояви на Д.

ДЕМОКРИТ (ок. 460—370) — древногр. философ материалист, привърженик на етиката на *хедонизма* и *евдемонизма*. Етическите възгледи на Д. са изложени в неговото осн. произв. «Малък диакосмос», от което са се запазили само незначителен брой фрагменти. На етиката на Д. са свойствени *натурализъм* и *рационализъм* (мъдростта е висша добродетел, разумът — критерий за морално поведение; отъждествяване на мъдрия човек с нравствения, на невежия — с безнравствения). Д. допуска избор на поведението и отговорност за него дотолкова, доколкото това поведение се съотнася със законите, установени от самия човек, а доброто, злото, справедливостта, дългът, срамът, убедеността съществуват само в отношенията между хората. На учението на Д. са присъщи и елементи на *утилитаризъм* (добро е това, което е полезно, зло — онова, което е вредно, критерий за различаване на удоволствията е ползата); принципът на «златната среда» (чувство

за мярка; умереност в задоволяването на потребностите). Определящ момент в неговата система е евдемонизмът (цел на живота е «евтюмията» — спокойно, радостно, безметежно състояние на духа, което може да се достигне благодарение на душевно и морално здраве, свобода от страхове и предразсъдъци и общуване с приятели-съмишленици). Историческата ограниченост на етиката на Д. се проявява преди всичко в укрепването на социалните отношения, които са отговаряли на интересите на робовладелската демокрация (робите са извън морала; щастие може да бъде достигнато само от свободния човек; обосновава се подчиненото положение на жената). Остава нерешена проблемата за съотношението на абсолютния детерминизъм в онтологията с относителната свобода на избор в етиката. По-нататъшно развитие евдемонизмът на Д. получава в трудовете на *Епикур* и Лукреций.

ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИ ИНТУИТИВИЗЪМ — вж. *Интуитивизъм.*

ДЕОНТОЛОГИЯ (от гр. deon — дължимо и logos — учение; наука за онова, което е наш дълг) — раздел на *етиката,* в който се разглеждат проблемите за *дълга* и изобщо за дължимото (за всичко, което изразява изискванията на нравствеността във форма на предписания). Терминът е въведен за пръв път от Дж. Бентам, който го употребява, за да обозначи теорията на нравствеността като цяло. Обаче впоследствие започва да се прави разлика между Д. и *аксиологията* — учението за *доброто* и *злото*. Една от особеностите на моралното съзнание като специфична форма на общественото съзнание е тази, че то отразява обективната социална необходимост, потребностите на хората, на об-вото, на историческото развитие в особена субективна форма — като представа за дължимото (за това, което «трябва да бъде»), установявайки доколко фактически съществуващото съответствува на тази представа. Моралното съзнание оценява житейските явления от гледна точка на това, доколко те са оправдани по силата на нравствената си стойност. От представата за дължимото се формират нравствените *изисквания,* представите за това, какви постъпки хората са длъжни да извършват. По отношение на човека тези изисквания приемат характер на негови *задължения;* последните в обобщената форма на правила, еднакво валидни за всички, се формулират като морални *норми, заповеди.* Именно всички тези етически категории са пред-

мет на изучаване от особен раздел на етиката — Д. Един от най-важните въпроси на теорията на морала, който домарксистката етика така и не можа да реши, е проблемата за съотношението между Д. и аксиологията, в частност въпросът за съотношението между двете осн. категории на етиката — дълг и добро. С тази трудност се сблъсква още *Кант*. От една страна, той признава, че понятието за дълг трябва да се основава на понятието за добро (дългът се състои в това, да вършим добро), но, от др. страна, той определя доброто чрез дълга (доброто се състои в това, да се изпълнява дългът). Неспособността на цялата немарксистка етика да разреши проблемата за съотношението между тези категории се обяснява с това, че по правило тя противопоставя един на друг два вида нравственост — добродеянието и изпълнението на дълга, вътрешния стремеж към доброто и добродетелта и външното подчинение на моралния закон. Това противопоставяне в разни варианти може да се открие и в съвр. буржоазни етически учения (*Ницше, Бергсон*, П. Ноуъл-Смит и др.). В последна сметка оттук произлиза характерната за буржоазната етика (особено за деонтологическия *интуитивизъм*) представа за противоположността на двете области на теорията на морала — Д. и аксиологията. В комунистическата нравственост не съществува противоречие между изпълнението на дълга и осъществяването на доброто, тъй като нейните изисквания изхождат в последна сметка от социално-историческата потребност за прогресивно развитие на об-вото и човечеството и отразяват действителните интереси на хората. От гледна точка на комунистическия морал дългът на човека в крайна сметка се основава на изискването да се осъществява това, което е *благо* за хората. От др. страна, в своето служене на об-вото и човека всеки трябва не просто да изхожда от собственото си разбиране за доброто, а да се основава на онези норми и *принципи*, които е изработило колективното съзнание на об-вото. Ето защо морално добро е това, което отговаря на предписанията на морала (на дължимото). В комунистическата нравственост се решава също и др. проблема, която е предизвиквала противопоставяне на дължимото и доброто — въпросът за съотношението между личността и об-вото (*Личност и колектив, Самодейност и творчество в морала, Човек и об-во*).

ДЕСКРИПТИВНА ЕТИКА — особен клон на етическата наука, който се занимава с конкретно-социологически и

исторически анализ на морала на едно или др. об-во. Тя изучава практикуваните *обичаи, нрави, традиции* и др. форми на обществена *дисциплина,* конкретното съдържание на осъществяваните в об-вото *норми,* структурата на моралното *съзнание* и социалното съдържание на общоразпространените представи за морала. Някои от тези задачи се решават също така и в рамките на етнографията и емпиричната социология. Специалното изучаване на механизма на моралните *отношения* и на моралното съзнание на об-вото върху конкретен исторически материал има голямо значение не само за възсъздаване на историята на морала на човечеството, но и за изработване на практически методи на нравствено *възпитание,* както и за решаване на някои общотеоретически проблеми на етиката.

ДЕТЕРМИНИЗЪМ — вж. *Причинност в морала.*

ДЕЯНИЕ — действие, разглеждано от гледна точка на неговото практическо съдържание и постигнатия резултат(какво обективно е направено от човека, какви изменения са извършени от него в социалната действителност). От гледище на моралната *оценка* се различават *благодеяние* и *злодеяние.* Д. е продукт на взаимодействието между субекта на дейността (човека), неговите усилия и обективните условия, в които се извършва действието. В зависимост от това, стремил ли се е или не се е стремил човек към фактически получения резултат,се различават преднамерени и непреднамерени Д.Като единство на действие и резултат Д. обикновено бива отличавано от *последиците* на постъпката, разглеждана обособено, като това положение на нещата или този ход на събитията, които са се появили след завършването на действието. Напр. извършвайки кражба (злодеяние), престъпникът преследва само целта да удовлетвори користните си интереси и присвоява чуждата собственост. Произтичащата от постъпката му вреда за об-вото, нарушението на нечии интереси, причинената от него щета и понесеното от него наказание се отнасят вече към последиците.

ДИСЦИПЛИНА (лат. disciplina — обучение, възпитание) — обществени отношения, които регулират формите на поведение в об-вото и обезпечават съгласуваността на действията вътре в колектива и задължителното усвояване и изпълнение от хората на установените *норми* (правни, морални, политически, естетически), правила и т. н. Като средство за обществен контрол върху всекидневното поведение на хората

Д. отразява в себе си господствуващите в дадено об-во социални (на първо място икономически) отношения и служи за тяхното поддържане. Формите на обществена Д. са най-разнообразни — от прякото държавно насилие до *общественото мнение* и личната *съзнателност* на хората. Различните форми на Д. са *обичаите, нравите, традициите,* нормите, обществените *привички,* вкусовете, *авторитетът,* с който се ползват държавни и обществени организации и отделни обществени дейци, общественото възпитание на хората (*Възпитание нравствено, Комунистическо възпитание*), различните форми на *убеждение* и *принуда. Моралът* като цяло е също така една от формите на обществената Д. За всяка обществена формация е характерно преобладаването на определен тип Д. В първобитното об-во са господствували стихийно създаващите се привички; тук общата връзка се е поддържала по силата на привичката, традицията уважението към старейшината на рода. В робовладелското и феодалното об-во голяма роля е играела пряката извъникономическа принуда. В капиталистическото об-во преобладава икономическата принуда, «дисциплината на глада». Социалистическата Д., по думите на В. И. Ленин, е дисциплина на «съзнателните и обединени работници, които не знаят над себе си никакво иго и никаква власт освен властта на тяхното собствено обединение. . .» (т. 29, с. 417). Партийната Д. в комунистическата партия се основава изключително върху общността на убежденията на комунистите. Както я определя Ленин, това е *«единство на действията, свобода на обсъждането и критиката»* (т. 11, с. 317). Д. на социалистическото об-во и на комунистическата партия, която е основана върху дълбоки убеждения на хората, не влиза в конфликт с моралните изисквания. Напротив, тя винаги може да бъде обоснована с помощта на принципите на комунистическата нравственост. В хода на строителството на комунизма в мащабите на цялото об-во се утвърждава комунистическата Д., която след време ще измести държавноправните и икономическите санкции, основавайки се на силата на общественото мнение и личната убеденост на всекиго. Този процес се извършва заедно с развитието на обществената съзнателност на трудещите се.

ДОБРО — едно от най-общите понятия на моралното *съзнание* и една от най-важните *категории на етиката.* Заедно със своята противоположност — *злото,* Д. е най-обобщената фор-

ма на разграничаване и противопоставяне на нравственото и безнравственото, на имащото положително и отрицателно морално значение, на това, което отговаря на съдържанието на нравствените изисквания, и онова, което им противоречи. В понятието за Д. хората изразяват своите най-общи интереси, стремежи, пожелания и надежди за бъдещето, които тук се проявяват във вид на абстрактна морална идея за това, което трябва да бъде и заслужава одобрение. С помощта на идеята за Д. хората оценяват всичко, което става около тях, обществени явления и действия на отделни лица. В зависимост от това, какво именно се оценява (*постъпка*, морално *качество* на личност, взаимоотношения между хора или състоянието на об-вото като цяло), понятието за Д. придобива форма на по-конкретни понятия — добродеяние (*Благодеяние*), добродетел, *справедливост* и др. Етиката подлага Д. като понятие на моралното съзнание на теоретически анализ, изяснява неговото смислово съдържание, природа и произход. Религиозната етика тълкува Д. като израз на волята или разума на бога (*Неопротестантизъм, Неотомизъм*), придавайки с това на интересите и волята на господствуващата класа вид на божествен закон. По същество същия смисъл имат различните обективноидеалистически теории за Д., които го извеждат било от някаква недостъпна за познанието «същност», било от космическия закон или световната идея (*Хегел*). Опитите за материалистическо обяснение на Д. в домарксистката етика обикновено са довеждали до етически *натурализъм;* произходът на Д. най-често е бил свързан с абстрактната извънисторическа «природа на човека», с неговия стремеж към наслаждение, щастие, с психологически разбирания интерес (*Хедонизъм, Евдемонизъм, Интерес — теория на~ а*). Но и тези теории за «естествената» природа на човека изобщо фактически са изисквали определен тип човек, живеещ в едно или друго конкретно об-во, и са обосновавали по такъв начин морала на определена класа. Общият недостатък на всички тези теории се заключава в това, че те разглеждат понятието за Д. откъснато от социално-историческите условия на жизнената дейност на хората. Обективната закономерност на историческото изменение и обогатяването на смисъла, влаган в това понятие, така и остава неизяснена. Остава или то да бъде обявено за вечно и истинно за всички епохи, както прави етическият *абсолютизъм*, или да бъде считано за независещо от каквито и

да било обективни закони или дори за произволно (*релативизъм*). В редица съвр буржоазни етически теории определянето на Д. се счита изобщо невъзможно (*интуитивизъм*). Д. се обявява за израз на емоциите на едни или др. човек (*неопозитивизъм*) или за изцяло зависещо от личния замисъл на индивида (*екзистенциализъм*). Само марксистко-ленинската етика постави въпроса за природата и произхода на понятието за Д. на научна почва. «Представите за добро и зло — казва Ф. Енгелс — така силно са се променяли у разните народи и в разните епохи, че често направо са си противоречали една на друга» (т. 20, с. 94). Но в тази смяна на представите за Д. се открива определена обективна закономерност (*Морал*). В. И. Ленин пише, че «под «добро» се разбира човешката *практика*» (т. 38, с. 205), т. е. че «светът не задоволява човека и човекът решава да го измени със своето действие» (пак там). В това се състои същността и спецификата на понятието за Д., в което историческите потребности на социалната практика се осмислят субективно в моралното съзнание на хората и се изразяват във вид на изискване действителността да се съгласува с тази нравствена представа. В комунистическата нравственост понятието за Д. се свързва с действителните интереси на хората в съвр. исторически условия. А тези интереси в последна сметка съвпадат с историческата необходимост на победата на социалистическото об-во над капиталистическото, с изграждането на комунизма. По такъв начин понятието за Д. в комунистическия морал отразява в сумиран вид всички многообразни изисквания, които се предявяват в социалистическото об-во към човека, към неговите действия и мотиви, към различните социални явления. Ето защо съдържанието на това общо понятие може да бъде определено само чрез цялата съвкупност от по-конкретни морални понятия в нашето об-во — чрез комунистическия обществен и нравствен идеал, чрез неговите принципи, морални качества, норми, най-важните от които са формулирани в моралния кодекс на строителя на комунизма.

ДОБРОДЕТЕЛ — понятие на нравственото съзнание, което служи за обобщено характеризиране на положителни устойчиви морални качества, присъщи на личността (на група лица, класи, об-во), като посочва тяхната морална *ценност*. Противоположност на Д. е понятието за порок. Понятието за Д. подчертава ролята на отделния човек като активен носител

на една или др. нравственост. Затова представата за Д. е играла особено важна роля в моралното съзнание на античното и феодалното об-во, когато, от една страна, отделилата се от първобитния колектив личност е могла да стане олицетворение на обществения морал, а, от др. страна, още е било широко разпространено убеждението, че моралните качества се коренят в естествените склонности на човека (макар и да могат да бъдат лично придобити), обусловени са от личната психика на хората. Схващането за съдържанието на Д. исторически се е изменяло в съответствие със социалните потребности на об-вото и на неговата господствуваща класа. В древна Гърция представата за Д. се е свързвала преди всичко с такива нравствени качества като *мъжество*, умереност, мъдрост, и увенчаващата ги Д. на *справедливостта*, което е намерило класически израз в учението на *Платон*. Още *Аристотел* подчертава, че Д. няма не вроден характер, а се придобива от човека в процес на упражняване. Християнската етика в епохата на средновековието издигна три осн. Д.— вяра, надежда и любов. В тях се е влагало преди всичко религиозно съдържание (вяра в бога, надежда в неговата милост и любов към бога). На всички тези Д. се е придавал аскетичен характер (*Аскетизъм*) на отказване от светските блага и земните радости в полза на задгробния живот. Понятието за Д. продължаваха широко да използват теоретиците от епохите на Възраждането и буржоазното Просвещение. Но в противоположност на християнското учение те свързваха това понятие със земните интереси и *щастие* на човека. Марксистко-ленинската етика изхожда от обстоятелството, че причина за появата на представите за Д. е не отделният човек, взет сам по себе си, а об-вото. И макар съзнателната волева активност на човека да играе голяма роля, гл. фактор за запазването, поддържането и изменението на нравите е конкретната историческа форма на обществените отношения, която възниква и се развива по обективни закони. Поради това едни или др. морални качества на поведението на хората се обясняват не само с личните особености на всекиго, но и с обективните закони на развитието на всяка обществено-икономическа формация. Не случайно в социалистическото об-во понятието за Д. загубва първостепенното си значение, а често дори придобива известен ироничен оттенък, доколкото това понятие се свързва с лицемерния религиозен морал. Центърът на тежестта се пренася върху по-

сложните форми на моралното съзнание — върху *принципите* и нравствения *идеал*.

ДОБРОДЕЯНИЕ — вж. *Благодеяние*.

ДОБРОЛЮБОВ. Николай Александрович (1836–61) — рус. литературен критик и публицист, философ-материалист, революционен демократ. Д. внесе мн. ново в разработването на философията на «антропологическия материализъм», в материалистическото обосноваване на теорията на морала и нравственото възпитание. Д. вижда основите на нравственото развитие в условията на обществения живот и затова смята, че пътят към моралния прогрес на об-вото минава през социалната революция, през разрушението на експлоататорския строй, който държи масите в мизерия и невежество. В центъра на философията на морала Д. поставя човека, осн. мотиви («естествените стремежи») на неговата дейност. Антропологизмът в обосноваването на морала у Д. се проявява в разглеждането на проблемата за общочовешкото, чиято основа според Д. е «висшият общочовешки интерес, независим от частни, граждански и политически съображения». Същевременно Д. счита за необходимо при оценка на постъпките на човека да се вземат предвид условията, в които той се е формирал и които му диктуват начина на поведение. Д. поддържа детерминистическия подход към изучаване на поведението на човека, възразява против «абсолютната свобода на волята», против произвола, който се превръща в робска зависимост от случайни обстоятелства. Като основа на морала Д. разглежда труда и интересите на народните маси. Според Д. морално може да бъде само действие в името на високи идеали. Революционната насоченост на етиката на Д. се проявява и в неговите съждения за «новите хора», които съединяват високи нравствени идеали с позитивно знание и практическа дейност в името на освобождението на народа. Голямо място в етиката на Д. заема концепцията за «разумния егоизъм» (*Егоизъм — теория* на ~а), която обосновава органичното съединение на високи обществени идеали с индивидуалните интереси на хората, свързва морала с човешките потребности. Най-ясно и най-пълно същността на тази концепция е изразена в статията «Николай Владимирович Станкевич» (1857). «Изглежда истински нравствен може да бъде наречен не онзи човек, който само търси над себе си повелите на дълга като някакво тежко иго..., а именно този, който се стреми да слее изискванията на дълга

с потребностите на вътрешната си същност, който се старае да ги преработва в своя плът и кръв чрез вътрешния процес на самосъзнаването и саморазвитието, така че те не само да станат инстинктивно необходими, но и да доставят вътрешна наслада», да позволяват да се намира «в щастието на другите собственото щастие». Др. работи на Д. по проблемите на етиката: «За значението на авторитета във възпитанието» (1857), «Органическото развитие на човека във връзка с неговата умствена и нравствена дейност (1858), «Робърт Оуен и неговите опити за обществени реформи» (1859).

ДОВЕРИЕ — отношение към действието на др. лице и към самото него (съучастник в общо дело, партньор по договор, ръководител, приятел), което се основава на убеденост в неговата правота, вярност, добросъвестност, честност. Противоположност на Д. е недоверието, подозрителността, когато се поставя под съмнение верността на др. към общото дело, готовността му да съблюдава общите интереси или условията на взаимния договор, искреността на *мотивите* на неговите действия. В историята на човечеството необходимостта от обединяване на усилията в трудовата дейност е пораждала потребност от взаимни задължения и следователно от Д. Обаче противоположността на личните интереси в класовото об-во, основано върху частната собственост, е довела до утвърждаване на практиката на взаимна измама, кражба, мошеничество. Това е спомогнало да се развие у хората чувство на взаимно недоверие. В класовото об-во съвместните предприятия и договори не могат да се основават само на Д., а трябва да се гарантират с държавна санкция, с правото. Д. е най-характерно за отношенията между трудещите се, особено за пролетариата, който е обединен от самия характер на своя труд и не притежава частна собственост вър у средствата за производство. То възниква върху основата на солидарността на трудещите се в борбата срещу експлоатацията. С победата на социализма отношенията на Д. се разпростират върху цялото об-во; върху основата на единството на коренните интереси на трудещите се се създава «дисциплина на доверието» (*В. И. Ленин*, т. 27, с. 515—516). Върху взаимно Д. се изграждат отношенията между трудещите се и техния авангард — комунистическата партия. Д. е характерно също така и за отношението на социалистическото об-во към отделните негови членове (като резултат от нарастващата съзнателност на

масите), за всекидневните взаимоотношения между хората в труда и бита. Същевременно Д. към хората не означава сляпа вяра. То предполага взаимна *отговорност* и се проверява във всекидневиния опит, в практиката. Измамата на Д. е тежка морална простъпка (*Вероломство*).

ДОГМАТИЗЪМ (морален) (гр. dogma — учение, мнение) — принцип, който характеризира отношение на човека към нравственото учение, на което той е привърженик; означава сляпа привързаност към положението или изискванията на някакъв морал, без разумното им обосноваване и разбиране на тяхното обществено значение, безусловно спазване на тези изисквания, без да се анализира конкретната ситуация, в която те се осъществяват, и на социалните последици, произтичащи от това. Частни прояви на Д. са напр. моралният *формализъм* и *фанатизмът*. Като социално явление Д. е обусловен от официозността и фетишизацията (*Фетишизъм*) на нравствеността. Това е особено характерно за господстващия морал на експлоататорското об-во, социалният смисъл на който се прикрива по всякакъв начин. Д. е особено типичен за консервативното морално съзнание на отживяващите класи, които се обявяват против социалния прогрес и революционното преобразуване на об-вото. Теоретически Д. се опира на представите за съществуване на вечни и универсални морални принципи (*Абсолютизъм*), които не са свързани с историята на об-вото и са пригодени за всякакви социални ситуации. Най-характерен е той за *религиозния морал*, в който е обусловен от самия начин на обосноваване на нравствените принципи (на вярата се оказва предпочитание пред науката, на откровението — пред разума). Д. често се изразява в опити да се създаде всеобхватен морален кодекс, който да предвижда всички многообразни случаи на морална дейност. Обикновено Д. претендира за принципност, но в действителност изопачава смисъла на основните принципи на морала, тъй като механично пренася изисквания, съответствуващи на определена ситуация, в др. условия, при които тези изисквания губят сила или дори се превръщат в своята противоположност. Напр. добротата става зло, ако благодарение на нея остават ненаказани престъпления. Извънредното ограничаване на потребностите, крайното напрежение на силите, които са правомерни в период на преодоляване от об-вото на временни трудности, не могат да бъдат обща норма на

поведение в периода на изграждането на комунизма. Комунистическата нравственост осъжда Д. като несъвместим с творческия характер на марксисткото учение. В. И Ленин неведнъж подлага на критика различни прояви на Д. Той подчертава, че Д. е невъзможен там, дето върховен критерий за доктрината става нейното съответствие на действителните процеси на общественото развитие.

ДОСТОЕВСКИ, Фьодор Михайлович (1821—81) — рус. писател, важно място в творчеството на когото заемат нравствено-философските проблеми. Разгромяването на кръжока на социалиста утопист Петрашевски, член на който е бил Д., арестът, присъдата и каторгата, засилването на индивидуализма и аморализма в следреформена Русия и печалните резултати от европейските революции пораждат у Д. безверие в социалните преврати, засилват нравствения му протест срещу действителността. Развивайки близката до славянофилството теория за «почвеничеството», Д. отрежда на рус. народ особена роля в усъвършенстването на човечеството. Той съсредоточава вниманието си върху стремежа да се осъществи идеалът за «положително-прекрасния» човек, търси негово художествено въплъщение. Разработената още от фр. материалисти теория за «влиянието на средата» не задоволява Д., понеже според него тя снема моралната отговорност от човека, когото смята за продукт на социалните условия (за «клавиш на пиано», както образно се изразява един от героите на Д.). Взаимовръзката между «обстоятелствата» и нравствеността Д. не счита за всеобщ закон. Доброто и злото се коренят според Д. не толкова в социалното устройство, колкото в човешката природа и по-дълбоко — в мирозданието. Д. е убеден, че човек е способен да се изтръгне от детерминираната верига и свободно да определи нравствената си позиция въз основа на вярно различаване на доброто и злото. Начинът, по който последните се схващат от теорията за «разумния егоизъм» (*Егоизъм — теории на ~а*), също не задоволява Д. Той не признава разума за основа на нравствеността, понеже доказателствеността и убедителността, към които апелира разумът, принуждават, насилват към определен извод с логическа необходимост, лишавайки свободната воля от участие в нравствения акт. Обаче Д. счита, че на човешката природа е свойствен стремеж към «самостоятелно искане», към свобода на избора, при който човек се движи от чувство на

«възторг» към красотата Но Д. осъзнава двойствеността на красотата и за различаване в нея на доброто и злото разчита само на съвестта, обърната към личностния идеал, който е въплътен в образа на Христос Според Д. богът-личност единствен може да изкупи човешките страдания и да удовлетвори човешката потребност от съвършенство, спасение и благо както за целия свят, така и за всеки отделен човек, като дава смисъл на неговото съществуване и безсмъртие. При това Д. признава само свободната обич на човека към бога, която не е наложена от страх и не се поражда от робската покорност пред чудото. Д. приема религиозното разбиране за злото, но все пак като тънък наблюдател посочва неговите конкретни източници в съвр. му живот. Тези източници са: индивидуализмът, своеволието, т. е. утвърждаването на своето Аз извън всякаква зависимост от по-високи нравствени критерии, водещо понякога до самоунищожение; деспотизмът, насилието над чуждата воля от каквито и цели (удовлетворяване на лично самолюбие или достигане на общочовешко щастие) да се ръководят носителите на тези качества; развратеността и жестокостта («карамазовщината»). Опитите на Д. да свърже хуманистичния обществен идеал с усъвършенствуването на личността са противоречиви. Неговата етика се основава не върху познаване законите на действителността и не върху съобразяване на нравственото съждение с тях, а върху волята за утвърждаване на абсолюта. Д. предпочита «да бъде с Христос, отколкото с истината.» Съвр. екзистенциалисти виждат в Д. един от своите предшественици в разбирането на проблемите за свободата и личността. Осн. произв., в които са намерили отражение етическите възгледи на Д., са неговите «Писма», а също и «Записки от подземието» (1864)., «Престъпление и наказание» (1866), «Идиот» (1868), «Бесове» (1871—72), «Юноша» (1875), «Братя Карамазови» (1879—80), «Дневник на писателя» (1873—1881).

ДОСТОЙНСТВО — понятие на моралното съзнание, което изразява представа за ценността на всеки човек като нравствена личност, а така също и *категория на етиката,* която означава особено морално отношение на човека към самия себе си и отношение към него от страна на об-вото, в което се признава ценността на личността. От една страна, съзнанието на човека за собственото си Д. е форма на *самосъзнание* и *самоконтрол* на личността, на него се основава взис-

кателността на човека към себе си. Утвърждаването и запазването на личното Д. предполага извършване на съответстващи му нравствени постъпки (или, обратно, не позволява на човека да извършва постъпки под своето Д.). В този смисъл разбирането на собственото Д., наред със *съвестта* и *честта*, е един от начините, по които човек осъзнава своята *отговорност* пред себе си като личност. От др. страна, Д. на личността изисква и от др. хора да се отнасят с уважение към нея, да признават на човека съответни права и възможности, да бъдат твърде взискателни към него. Идеалистическата етика счита за основа на Д. на личността нейната свобода от обществени връзки. Тя търси неговия източник в някаква свръхестествена същност на човека (в неговия божествен произход и връзката му с бога, в неговия «вечен живот» — вж. *Неопротестантизъм*). *Марсел* (*Екзистенциализъм*) твърди, че Д. на личността не е свързано с изпълняваните от нея функции в об-вото, а се корени в смисъла на нейното битие, който според него не се поддава на разумен анализ. Такова извънобществено разбиране на Д. е обусловено от обстоятелството, че в класовото об-во действителното Д. на човека постоянно се принизява и потъпква от експлоатацията и социалната несправедливост. Но същевременно привържениците на тази теория не могат да предложат никакви реални пътища за възстановяване на Д. на човека. Марксистката етика разглежда личното Д. като израз на онази висша степен на историческо развитие на човека, която съответствува на определени условия на неговата обществена жизнена дейност. Във феодалното об-во Д. на човека почти изцяло се е ограничавало със съсловната му чест, която е оставяла твърде малко място за собственото му лично Д. Буржоазният морал първоначално разглежда Д. на личността като самоутвърждаване на човека чрез личните му способности и предприемчивост, независимо от съсловната му принадлежност. Обаче фактически се оказа, че това Д., както и преди, се определя от общественото положение на човека, от частната собственост. А що се отнася до трудещите се, техният принудителен и експлоатиран труд всъщност отрича в тях Д. на свободната личност (*Отношение към труда*). В условията на класовото об-во човек може действително да утвърди своето Д. само в революционна борба с устоите на това об-во. Въставайки срещу антихуманния обществен строй, човек на дело доказва (и осъзнава), че той е достоен за по-добри условия на живот.

Пролетариятъ — изтъква Ф. Енгелс — може да спаси човешкото си Д. само като протестира срещу буржоазията, срещу класата, която го експлоатира. Д. на всеки член на об-вото се признава практически еднакво само в условията на социализма и комунизма. Тук за пръв път всеки човек получава възможност всекидневно да утвърждава себе си като нравствена личност в свободния труд, за общото благо, в съзнателното служене на хората, в активното самостоятелно участие във всички области на обществения живот. Тук за пръв път понятието за Д. на личността придобива истински морален смисъл: то не зависи нито от общественото положение на човека, нито от конкретния характер на неговия труд, нито дори от личните му способности. От самия човек зависи доколко високо той ще носи своето Д. и ще осъществява човешкото си предназначение.

ДРУГАРСТВО — отношения между хората, които се основават върху общност на интересите им и се проявяват във взаимна помощ и *солидарност, уважение* и *доверие*, доброжелателство и симпатия. Капиталистическият строй с неговите отношения на частна собственост и конкуренция насажда взаимна вражда, недоверие, омраза. Но заедно с това общността на интересите на трудещите се в борбата против експлоатацията спомага за възникване на Д. между тях. Особено силно е развито чувството за Д. сред работниците, обединени от самия характер на своя труд. Другарското обединяване на работниците е необходимо условие за победата им над капитала. «Една от големите цели на Другарството — писа К. Маркс за Първия интернационал — е работниците от различните страни не само *да чувствуват*, но и *да действуват* като братя и другари, борещи се за своето освобождение. . .» (т. 16, с. 197). Интересите на общото дело в истинското Д. винаги стоят над груповите и местните интереси. В. И. Ленин изтъкваше, че за марксиста-революционер «*дългът на другарството произтича от дълга пред руската и пред международната социалдемокрация, а не обратно*» (т. 4, с. 269). С победата на социализма отношенията на Д. за пръв път се разпростират върху об-вото като цяло. Именно този е смисълът на обичайната в социалистическото об-во форма на обръщение: «другарю». Един от осн. принципи на комунистическата нравственост — *колективизмът*, предполага отношения на Д., които се изразяват във взаимопомощ и поддръжка в труда, в борбата за построяване на комунизма и се проявяват във всекидневните отношения между хората, в

тяхното взаимно възпитаване. Лениновото указание за необходимостта от борба чрез другарско възпитание, другарско въздействие за утвърждаване на принципите на комунистическата нравственост намери своето претворяване в СССР в постоянно нарастващата отговорност на колектива за поведението на своите членове.

ДРУЖБА — форма на взаимоотношения между хората, близка до *другарството,* но проявяваща се предимно в сферата на личните отношения (в широк смисъл се говори и за дружба на народите, на колективите). Д. възниква върху основата на близко общуване, съвместна дейност, общност на интереси, убеждения, склонности, светоусещане. Дружеските отношения се изразяват в устойчива връзка между хората в процеса на работата и в бита, във *взаимопомощ* и взаимна поддръжка, в дълбоко взаимно разбиране, *съчувствие, уважение* и *доверие.* На тези отношения съответствуват чувства на взаимно доброжелателство, разположение, симпатия, привързаност. Отношение, противоположно на Д., е враждата. Понятието за Д. и съответното нравствено изискване възникват още в древността, когато хората започват да правят разлика между своите лични отношения и родовите и социалните си връзки. В обвата, за които са характерни взаимна отчужденост, безразличие и съперничество между хората, в Д. са били склонни да виждат идеал на взаимоотношения на хората, който може да се осъществи само в единични случаи. *Платон* напр. казва, че Д. е възможна само между хора добри и подобни един на друг. А. Смит я разглежда като резултат на «естествена симпатия». Буржоазните мислители често извеждат взаимните задължения в Д. от личните интереси на хората и дори ги противопоставят на задълженията към всички останали хора. *Холбах* вижда целта на Д. в съдействието за постигане на «взаимно щастие». Социалистите утописти, напротив, считат за необходимо да се установят приятелски отношения между хората в мащабите на цялото об-во (*Фурие, Оуен*). Борците за социална справедливост, за освобождаване на трудещите се разглеждат Д. не като самоцел или средство за взаимна полза, а като обединяване на усилията за осъществяване на общи цели, подчиняват я на интересите да се служи на човечеството. Именно такъв характер носи Д. на революционерите А. И. Херцен и Н. П. Огарьов, Н. Г. Чернишевски и Н. А. Добролюбов, К. Маркс и Ф. Енгелс. В комунистическата нравстве-

ност понятието за Д. се свързва с дълбоките духовни интереси на личността, с онези нейни влечения и склонности, които разкриват най-високите ѝ морални качества. Такива отношения на лична близост, които засягат най-съкровените чувства и индивидуални склонности, вече не противостоят на социалните отношения между хората, а органически се сливат с отношенията на *колективизъм,* другарство и *солидарност* в процеса на съвместната обществена дейност. Следователно взаимните задължения на Д., както те се разбират от комунистическия морал, произтичат не просто от взаимна изгода, а от по-широките интереси на нравствено развитата личност, от нейните задължения към колектива и цялото об-во. Такава Д. предполага не взаимно угодничество и всеопрощение, а висока взаимна взискателност, принципност, откровена критика на недостатъците на приятеля и оказване на помощ за преодоляването им.

ДЪЛГ — една от осн. *категории на етиката;* обществена необходимост, изразена в нравствените *изисквания* в такава форма, в каквато те се очертават пред определена личност. С други думи, това е превръщане на нравственото изискване, еднакво отнасящо се до всички хора, в лична задача на дадено конкретно лице, формулирана съобразно с неговото положение и ситуацията, в която то се намира в даден момент. Докато в моралното изискване е изразено отношение на об-вото към отделните негови членове (то се формулира и от об-вото и се предявява към тях), Д. е отношение на личността към об-вото. Личността се явява тук като активен носител на определени морални *задължения* пред об-вото, като морален субект, който ги осъзнава и реализира в дейността си. Категорията «Д.» е тясно свързана с др. понятия, характеризиращи моралната дейност на личността, като *отговорност, самосъзнание, съвест, мотив.* Да се обясни природата и произходът на Д. е била една от най-трудните проблеми в историята на домарксистката етика. Основата и източникът на Д. са били виждани в божиите заповеди (*Религиозен морал*), ту в априорния морален закон (*«Категоричен императив»*), ту в самата «човешка природа», в «естествения» стремеж на човека към наслаждение или щастие (*Хедонизъм, Евдемонизъм*). Различно са се опитвали да отговорят и на въпроса, кой в последна сметка има право да определя съдържанието на Д.: човек е длъжен да постъпва по определен начин, защото така му пове-

лява об-вото (*Социално-апробативна теория*), бог (*Неопротестантизъм*), *съвестта* (*Фихте*), моралното *чувство* (*Нравствено чувство — теории на~то~*). Така че за основа на Д. са били обявявани *авторитети* (*Авторитаризъм*) от един или друг вид. С това се е лишавал от смисъл въпросът за съдържанието на моралния Д. До крайно субективистичен извод стигат привържениците на екзистенциализма, според които изобщо не е важно как човек постъпва, в какво той вижда своя Д. — значение има само това, че той следва своя личен замисъл. Те оставят неразрешен и въпроса за границите на Д. Привържениците на деонтологическия *интуитивизъм* считат, че когато човек изпълнява своя дълг, важно е единствено самото действие, а не мотивите, от които при това човек се е ръководил. Привържениците на др. направления (*Морална доброта — теории на ~та~*), обратно, придават решаващо значение на характера на мотива. Привържениците на деонтологическия интуитивизъм спорят по въпроса, дали при изпълнението на Д. си човек непременно трябва да постигне някакъв реален резултат или е достатъчно да направи определени усилия, опит да извърши нещо. В марксистката етика всички тези въпроси са поставени за пръв път на научна основа: проблемата за Д. се разглежда като част от общия въпрос за произхода и обосноваването на нравствените изисквания. Както и да са си представяли хората техния произход, нравствените изисквания винаги в последна сметка са отразявали законите на обективния процес на социалното развитие, които по определен начин са се пречупвали в потребностите на различните об-ва, класи и отделни хора. Изискванията на комунистическата нравственост изхождат от положението, че преходът към безкласовото об-во е историческа необходимост за по-нататъшното развитие на човечеството. Д. на всеки отделен човек в социалистическото об-во се основава в последна сметка на тази историческа необходимост и приема безкрайно разнообразни форми в зависимост от социалните обстоятелства и жизнените ситуации, в които даден човек попада. Изхождайки от това, марксизмът решава и въпроса кой има право да определя съдържанието на моралния Д. Общите нравствени изисквания може да изработва само об-вото като цяло въз основа на колективния опит на масите. А задачата да се решава моралната проблема съобразно с една или др. конкретна ситуация се възлага по начало на онзи, който изпълнява тези изисквания, т. е. на всеки член на об-

вото. От една страна, всеки човек е длъжен сам да осъзнае обективното съдържание на моралния си Д. и никакви позовавания на обществени авторитети или общоприети мнения не могат да го оправдаят, ако той е разбрал своя Д. неправилно. От др. страна, отговорността на човека пред своята съвест в последна сметка изразява отговорността му пред об-вото. Затова *общественото мнение* има пълно право да съди доколко правилно даден човек е разбрал своя Д. Но границите на отговорността на об-вото и личността в това отношение са исторически конкретни; степента на личната отговорност постоянно нараства в хода на изграждането на комунистическото общество.

ДЮИ (Dewey), Джон (1859—1952) — амер. философ-идеалист, един от гл. представители на философията на *прагматизма*. Бил е председател на Амер. асоциация на психолозите и философите. Д. разработва разновидност на *прагматизма*, наречена «инструментализъм». Отричайки обективната закономерност на света, Д. го разглежда като верига от ограничени във времето и пространството ситуации, съотнесени със субекта. Своя «инструментален» метод Д. прилага и към етиката. Той твърди, че моралните проблеми възникват в конкретни ситуации, а етическите категории служат за най-сполучливото разрешаване на всяка «морална ситуация». Следователно «всичко, което в дадена ситуация е цел и благо, притежава еднаква ценност, ранг и достойнство с всяко др. благо във всяка др. ситуация». Д. се проявява като защитник на етическия *релативизъм* и произволното тълкуване на нравствените норми: отричайки «абсолютния морал» и «вечните» морални норми, той им противопоставя произволния избор на средства и цели, независещ от об-вото, в което живее индивидът. Д. критикува формално буржоазното об-во и иска «равни възможности» за всички негови членове, но по същество той абсолютизира типичната за експлоататорското об-во «морална ситуация», в която дилемата: морал или изгода, се решава в полза на последната. По въпросите на възпитанието Д. открито проповядва индивидуализъм и разглежда възпитанието като процес на развитие на вродените интелектуални и емоционални наклонности, но игнорира влиянието на об-вото върху формирането на способностите на индивида. Осн. трудове, в които са намерили отражение етическите възгледи на Д.: «Етика» съвместно с Дж. Х. Тафтс (1908), «Реконструкция във философията» (1920), «Индивидуализмът, стар и нов» (1930), «Свобода и култура (1939).

Е

ЕВДЕМОНИЗЪМ (гр. eudaimonia — щастие) — често прилаган в историята на етиката начин на обосноваване на морала и тълкуване на неговата природа и цели. В редица отношения Е. е подобен на *хедонизма*, често го е съпътствувал и понякога се е явявал като негова разновидност (в учението на *Епикур*, в етическите теории от епохата на Възраждането). Но за разлика от *хедонизма* за основополагаща категория на етиката и за изходен принцип на нравствеността Е. счита понятието за *щастие*, постигането на което се обявява за висш критерий на всяка добродетел и за основа на моралните постъпки. Както и хедонизмът, Е., проведен последователно като методологически принцип на етическата теория, представлява разновидност на *рационализма* и обикновено е свързан с индивидуалистическо тълкуване на нравствеността. Категорията «щастие» излиза на пръв план в етическата теория още в древна Гърция. Основоположникът на циническата школа (*Цинизъм*) *Антистен* не свързва понятията за щастие и наслада, дори често ги противопоставя. Според него насладата прави човека зависим от външната среда, докато щастието се състои в пълната независимост на човека от всяка чувственост. Римският последовател на *стоицизма* *Цицерон* също противопоставя състоянието на щастие на чувствените удоволствия. Такова тълкуване на щастието носи в себе си елементи на идеализъм; в него вече се съдържа противопоставяне на «телесната» и «духовната» природа на човека. А у *Аристотел*, напротив, щастието се тълкува като особен случай на наслада, като трайно и хармонично удоволствие. Стремежът към щастие получава значение на морален принцип у средновековния схоласт *Тома Аквински*, който придава на това понятие специфичен религиозен смисъл. Според него щастието е нещо противоположно на земните радости. В епохата на Възраждането стремежът към земно щастие отново се провъзгласява за

напълно законен нравствен принцип на поведение. Елементи на Е. се съдържат в етическото учение на *Юм*. Особено голямо значение принципът на Е. придобива в етиката на фр. материалисти от XVIII в. Те обявяват щастието на човека за крайна цел на всяко об-во и на всяка полезна дейност на хората. Стремежът към щастие се схваща от тях като даден на човека от природата, а постигането на щастие — като осъществяване на истинското предназначение на човека. В съвр. буржоазна етика могат да се срещнат само отделни елементи на класическия Е., но тук те често загубват първоначалното си хуманистично съдържание и придобиват реакционен социален смисъл (за пример може да служи *«фелицитологията»* на О. Нойрат). Марксистката етика счита, че евдемонистическият принцип на обосноваване на нравствеността не може да се признае за научен и напълно материалистически. Категорията «щастие» не характеризира някакво определено обществено или лично психологическо състояние на човека. В нея намират отражение едни или др. нравствени представи за предназначението на човека. В зависимост от конкретно-историческите и социалните условия в понятието за щастие се влага различен смисъл, който съответствува на жизнените стремежи на една или др. класа, социална група или отделна личност. С др. думи, това е идеализация на едно или др. устройство на живота, изразяваща се във форма на морално предписание, към което човек трябва да се стреми. Но в такъв случай щастието не може да служи за обосноваване на нравствеността, понеже самото то, също както и др. морални представи, се нуждае от обосноваване.

ЕВОЛЮЦИОННА ЕТИКА — направление в буржоазната философия на морала, което изяснява произхода, природата и предназначението на нравствеността от позициите на биологическия еволюционизъм. За основоположник на това направление се счита *Спенсър*, който разглежда нравствеността като форма на развитието на еволюционния процес, обхващащ цялата жива природа, в онзи негов етап, който съответствува на човешкото об-во. Той определя *доброто* като «по-развитото», а *злото* — като «по-малко развитото». Идеите на Спенсър получават развитие в буржоазната етика на XX в., в учението на амер. неореалист Е. Хоулт, на английските философи Дж. Хъксли и К. Уодингтън, на фр. теолог и палеонтолог *Тейар дьо Шарден*. Въпреки всички различия между теории-

те за морала, отнасящи се до това направление, те са обединени от общ методологичен принцип: нравствеността се разглежда не като специфично обществено явление, а като проява на процеса на биологическата еволюция, за определена фаза на който се смята историята на об-вото. От тази гледна точка човекът е високоразвито и социализирано животно, а моралът — система от условни рефлекси, които се изработват от об-вото в хода на неговата еволюция и служат на човека като средство за приспособяване към средата. Хоулт напр. изобщо отрича обществения характер на морала. Според него понятията за добро и *дълг* са средства за ориентиране на човека в природната действителност; те помагат на хората да осъществят в поведението си изискванията на органическата еволюция, да приведат постъпките си в съответствие с външната среда. В др. теории на Е. е. биологизмът не е изразен така явно, а се проявява в заимствуване на методологията и понятия от научнотеоретическия апарат на еволюционната биология. Привържениците на Е. е. често се изказват против субективизма и крайния *релативизъм* в тълкуването на нравствеността, по своему се опитват да намерят обективни основи за морала с помощта на данните за природните науки. Като цяло подобни теории могат да бъдат отнесени към вулгарно-механистичните, макар в тях често да има и елементи на обективен идеализъм, *фройдизъм* и бихевиоризъм. Ненаучността на даденото направление нерядко се съчетава с реакционността на проповядваните от него идеи. Напр. у Хоулт са изразени доста ясно антиобществените мотиви на *индивидуализма* и *егоизма*.

ЕГОИЗЪМ (лат. ego — аз) — жизнен принцип и морално *качество*, което характеризира човека от гледна точка на неговото отношение към об-вото и др. хора; означава при избора на линия на поведение да се предпочитат собствените интереси пред интересите на об-вото и околните хора и е най-открита проява на *индивидуализма*. Като морално качество в историята на нравственото съзнание на човечеството Е. обикновено се е оценявал отрицателно, макар понякога в това понятие да се е влагал и някакъв положителен смисъл. Като разпространено обществено явление Е. възниква заедно с частната собственост в условията на разлагане на първобитноколективните отношения. Особено значение той придобива в буржоазното об-во, в което частнособственическите отношения достигат най-високо развитие. За капиталиста частно-

собственическата дейност, подчинена на тясно користни, егоистични цели, всъщност е единствената форма, в която той може да участвува в общественополезна дейност. Поради това буржоата, от една страна, култивира у себе си Е., а от др. — представя своето трупане на капитали като благодеяние, оказано от него на об-вото. На тази почва възникват дори етически теории за полезността на Е. (*Егоизъм — теории на ~а*). Капиталистическите отношения формират егоистична психология не само у господствуващата класа, но в значителна степен и у дребната буржоазия, и дори у трудещите се. По своята същност принципът на Е. е дълбоко антихуманен, понеже практически означава равнодушие към околните хора и пренебрежение към техните интереси. В отделни периоди на историческото развитие принципът на Е. е играл относително прогресивна роля. Така, като се почне от епохата на Възраждането до победата на капиталистическите отношения, проповядването на Е. в литературата, изкуството и философията като любов към себе си и право на всекиго на щастие (*Евдемонизъм. Хедонизъм*) изигра определена роля за освобождаване умовете на хората от средновековно-религиозните представи за «тленността» и «низостта» на земния живот, за признаване на достойнството на отделната личност, за осъзнаване от хората на своите интереси и законността на стремежа на всекиго към щастие. А с утвърждаването на капитализма от капиталистическата дейност бе смъкнат ореолът на «занятие на щастието», тя разголи своята безчовечна природа, извращаваща отношенията между хората. От този момент проповядването на Е. и привързаността към него приемат ясно изразен аморален характер. Комунистическата нравственост противопоставя на Е. принципа на *колективизма*, предпочитането на обществените интереси пред личните, грижата за хората, другарската взаимопомощ. В социалистическото об-во Е. става отживелица, постепенно преодолявана в процеса на формирането на комунистическите отношения. Социалните причини на Е. ще бъдат окончателно премахнати с пълното задоволяване на материалните и духовните потребности на всички членове на об-вото, с развитието на комунистическата съзнателност, когато ще престане да бъде необходимо жизнените блага да се разпределят според труда. За преодоляване на Е. в значителна степен спомага създаването на атмосфера на непримиримост към всички негови прояви.

ЕГОИЗЪМ (теории на ~ а) — етически концепции, в които се твърди, че човек може да се ръководи в действията си само от личните си интереси, и *егоизмът* се изтъква като определящ принцип на нравственото поведение. В Т. на е. могат да се различат два аспекта. Това е, първо, философското учение за «природата на човека», което говори за вроден у човека стремеж да получава наслади и да избягва страданията, да се грижи за собствените си интереси, и, второ, моралното учение, според което в своята нравствена дейност хората трябва да следват личните си интереси. Мисълта, че човек е егоист по природа и че от това трябва да изхожда всяка нравственост, е била изказвана в различна форма още в античната философия (*Демокрит, Епикур* — вж. *Хедонизъм, Евдемонизъм*). Най-завършен израз тези възгледи получиха в буржоазната етика на XVII—XVIII в. (*Спиноза*, фр. материалисти). Тук тази идея представлява опит да се създаде нравственост, като се изхожда изключително от земните интереси на хората, и нейното острие е насочено срещу феодално-християнския морал, основан върху вярата в бога и проповядването на отказ от светски наслади. В това се състои прогресивното историческо значение на тези Т. на е. Етиката на фр. материалисти получи название теория на «разумния егоизъм». Нейната същност се състои в следното: щом в своите постъпки човек може да следва само собствените си интереси, той трябва да се научи не да се отказва от егоизма си, а да разбира своите интереси «разумно», да следва изискванията на своята истинска «природа»; ако об-вото бъде организирано също така «разумно» (а под това се разбира всъщност буржоазното об-во), то интересите на отделните личности няма да влизат в стълкновение с интересите на околните и на об-вото като цяло, а, обратно, ще им служат. Най-пълно идеите на «разумния егоизъм» са формулирани в трудовете на *Хелвеций* и имат специфично буржоазен характер. Всъщност те идеализират дейността на частнокапиталистическия собственик, който се грижи само за личните си интереси, но същевременно обективно служи на интересите на об-вото, като произвежда необходимите на хората стоки и услуги. Развитието на капиталистическите отношения напълно развенча илюзията за разумността и хуманността на буржоазното об-во. Класовата природа на теорията на «разумния егоизъм» беше разкрита от класиците на марксизма. Подобни идеи развива през XIX в. и

нем. философ материалист *Фойербах*. Рус. революционен демократ *Чернишевски* също развива теорията на «разумния егоизъм», като ѝ придава остра революционна насоченост. В своята етика Чернишевски изтъква, че личността трябва да служи на об-вото. Според него да подчини човек съзнателно стремежите си на потребностите на революционната борба е това, което най-пълно отговаря на личните му интереси. Именно от принципа на такъв «разумен егоизъм», който включва необходимостта от саможертва, се ръководят героите на романа на Чернишевски «Какво да се прави?». Подобно тълкуване на личния интерес е в известна степен изкуствено. То е свързано с антропологическата философия на Чернишевски, който вижда източниците на нравствеността в човека като такъв, взет независимо от об-вото. То е израз на ограничеността на домарксовия материализъм, за който позоваването на някакви всеобщи черти на отделния изолиран човек изглежда единствено възможното противопоставяне на религиозно-богословската етика. Друг смисъл имат Т. на е., развивани в съвр. буржоазна етика. Те служат за оправдаване на пороците на капиталистическото об-во и обикновено имат открито аморален характер (*Аморализъм*).

ЕЗИК МОРАЛЕН. — Когато хората разрешават моралните проблеми, обосновават своите нравствени изисквания и норми за оценка, доказват или опровергават едни или др. положения при сблъскване на различни гледища по въпросите на морала, те използват, общо взето, едни и същи понятия независимо от различните си идейни позиции, а често и независимо от съдържанието, което влагат в тези понятия (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*), те употребяват определени прийоми и начини на разсъждаване. Този именно логически апарат на разсъждаване съставлява Е. м. Най-прости елементи на Е. м. са моралните *съждения* и т е р м и н и. Моралните съждения биват предписателни («Хората са длъжни да казват истината». «Човек не трябва да бъде егоист») и оценъчни («Честността е добро», «Кражбата е зло»). Моралните термини («добро», «зло», «длъжен») изпълняват тук ролята на логически сказуеми (т. нар. предикати). Съществуват също дефинитивни съждения, в които се дава определение на някакъв морален термин (напр. «Добро е това, което отговаря на интересите на човека и обществото»). Тук моралният термин е подлог (субект на съждението). Всяка форма на мо-

ралното *съзнание* или отделен акт на неговата дейност могат да бъдат изразени чрез съответни съждения. Напр. при оценяване на определена постъпка се употребява оценъчно съждение: «Това действие е благодеяние (или злодеяние)». Изказвайки нравствено изискване към др. човек, хората използват предписателно съждение, в което се изразява това, което даденият човек трябва да направи (напр. «Ти си длъжен да помогнеш на своя приятел»). Към дефинитивни съждения обикновено се прибягва, когато е необходимо да се изясни смисълът на едно или др. нравствено понятие (що е добро, що е дълг). Чрез съответни съждения се изразяват моралните норми, принципи, идеали. Често убежденията и мотивите на хората се проявяват в тяхната психика в емоционална форма. Но и смисълът на нашите чувства може също да се изрази в съответни съждения. Напр. изпитваното от човека чувство на дълг може да се изрази със съждението: «Аз съм длъжен да изпълня даденото от мене обещание», а угризенията на съвестта — с оценъчно-предписателното съждение: «Това, което извърших, е лошо; аз бях длъжен да не постъпвам така». Необходимо е следователно да се различава психологическата и словесната форма, в която непосредствено се изявява един или др. акт на моралното съзнание, от неговата логическа форма, в която най-точно се изразява смисловото му съдържание. Във всекидневната дейност на обикновеното морално съзнание логическите форми на Е. м. често се използват стихийно, неосъзнато и чудновато се преплитат с емоционалните форми. В чистия си вид Е. м. представлява логически израз на нравственото мислене, законите на което именно изяснява етиката чрез изследването на Е. м. Теоретиците на *неопозитивизма* се опитват да изследват Е. м. по два пътя. Едни се ограничават с просто описание на това, как обикновено разсъждава човек в житейска ситуация, т. е. отъждествяват *логиката на моралния език* с външната форма на изразяването на мисълта. В резултат на това те некритично възпроизвеждат в своята теория прийомите на обикновеното мислене, вместо да дадат на хората научно проверен метод. Др. напротив, се опитват да подменят анализа на Е.м., заедно с всичките му особености, с простата формална или с математическата и символическа логика, както и да построят чисто дедуктивна система от нравствени понятия (*Рационализъм*). И двата тези подхода към анализирането на Е. м. са научно несъстоя-

телни. Марксистката етика изследва Е. м., като изхожда от анализа на моралните *отношения* и природата на нравствените *изисквания*, спецификата и формите на които именно определят структурата както на моралното съзнание, така и на неговия език.

ЕКЗИСТЕНЦИАЛИЗЪМ (лат. existentia — съществуване) — едно от най-влиятелните течения в съвр. буржоазна теория на морала, разновидност на етическия *ирационализъм*. Е. продължава да развива идеите на философията на живота (Дилтай и др.), на феноменологията (Е. Хусерл). Голямо влияние върху неговите представители са оказали *Керкегор* и *Достоевски*. Като философско и идейно направление Е. започва да се формира през 20-те години в Германия и преди Втората световна война — във Франция. Днес идеите на Е. са широко разпространени също и в САЩ, където ги развиват преди всичко теолозите неортодокси (*Неопротестантизъм*), и в др. капиталистически страни. Екзистенциалистическата етика, както и самата тази философия, не представлява единна школа. В нея се различават два клона — атеистически (*Хайдегер*, *Сартър*, *Камю*, С. дьо Бовоар) и религиозен (*Ясперс*, *Марсел*, а в началото на XX в. нейни представители бяха *Бердяев*, Л. Шестов). Различни са не само теоретическите, но и социално-политическите позиции на екзистенциалистите. Обаче в етиката на Е. може да се различи система от общи принципи и идеи, които, независимо от личните убеждения на привържениците ѝ, имат индивидуалистическа насоченост. Централната проблема на Е. е положението на личността в съвр. свят. Екзистенциалистите правилно забелязват характерните черти на съществуването на човека в об-вото на монополистическия капитал — неговата сбезличеност, загубването на свободата и индивидуалността (*Конформизъм*), на разбирането на смисъла на живота, разединеността на хората и др. под. В рамките на своята философия те се опитват да намерят изход от тази морална криза, до която капитализмът доведе об-вото, като породи чудовищни форми на *отчуждение*. Този изход екзистенциалистите виждат не в преобразуването на съществуващите социални условия, а в способността на индивида да преодолее своето «неистинско», «несъщинско» съществуване и да намери своята «същина» (екзистенцията) в самия себе си, в личното си съществуване. В основата на такова разбиране на истинското съществуване лежи екзистенциалистическото раз-

биране на природата на човека. От гледна точка на Е. битието на човека не е обективно детерминирано, а свободно се избира от него по собствено убеждение. Именно безусловното признаване от човека на своята от нищо неограничена свобода е условие за възвръщането му към истинското съществуване и основа на «истинската» нравственост. А в действителност природата на човека, начинът на неговото битие и духовният му облик са исторически и социално обусловени, представляват продукт на неговата обществено-практическа дейност. Враждебните на човека условия могат да се преодолеят и човекът може да намери истинската си същност и свобода само чрез революционно преустройство на обществения живот. Не разбирайки единството между обективната обусловеност на съществуването на човека и неговата практическа активност, екзистенциалистите напълно противопоставят свободата и необходимостта. Те считат, че човек може да бъде свободен само в сферата на своите субективни стремежи. Разбираната по такъв начин свобода е само илюзия. Тя не е господство на човека над условията на неговия живот, а подчиняване на тях, означава бягство от действителността в сферата на интимните преживявания. Върху това погрешно тълкуване на човешката свобода се осиова екзистенциалистическата концепция за нравствеността. Според нея всеки индивид трябва да избира своите постъпки въпреки всякакви обществени норми, без да има някакви обективни критерии и независимо от др. хора. Само тогава, когато човек извършва моралния *избор* в пълна самота, подчинявайки се на абсолютно свободното си намерение, той според привържениците на Е. е отговорен за своето битие. Но подобна представа за *отговорността* оправдава всякакви действия на човека. Така фактически се заличава границата между добро и зло, свободата се превръща в пълен произвол, а отговорността — в пълна безотговорност. Всъщност това е позиция на волунтаризъм и анархистично бунтарство, която е враждебна на последователната борба с капиталистическото об-во, основаваща се върху осъществяването на единна програма за действие и върху солидарността на борците за общото дело. По такъв начин Е. се оказва неспособен да разреши въпросите за личността и нейната отговорност пред човечеството. Нещо повече, пренасяйки тяхното разглеждане в сферата на субективното, екзистенциалистическата етика внушава на човека, че се намира в безизходно положение и че е

необходимо да се примири с него. Така екзистенциалистката «свобода» в последна сметка се превръща в заробване и бездействие на човека. Песимистичните тонове в етиката на Е. изпъкват най-ясно у представителите на религиозния ѝ клон, които стигат до *есхатология*, и у Хайдегер. Мотивите на обреченост, самота, абсурдност и безсмисленост на живота, на примиряване с враждебната действителност пронизват цялата екзистенциалистическа етика. Защищавайки правата на личността, екзистенциалистите същевременно отнемат на човека възможността да се бори за по-добро бъдеще. Отричането на буржоазния морал прераства у тях в оправдаване на нихилизма и *аморализма*. В това се състои реакционният и антихуманен смисъл на етиката на Е.

ЕМОТИВИЗЪМ — вж. *Неопозитивизъм*.

ЕМОЦИЯ (лат. emovere — възбуждам, вълнувам) — афективна форма на проява на моралните *чувства* (за разлика от волевата форма на тяхното изразяване — *подбудите*). Докато чувството представлява устойчиво субективно отношение на човека към нещо (любов към родината или към др. човек, омраза към врага), Е. е преживяване на едно или др. чувство в определен момент, в конкретна ситуация. Самият процес на протичане на Е. (изменение в дейността на сърцето и белите дробове, прилив или отлив на кръв, свиване на мускулите, изостряне или отслабване на обичайните реакции, промени в израза на лицето, интонацията, жестовете и др. под.) се изучава от психологията и физиологията. Етиката се занимава само със социалното съдържание на Е. (анализира как те изразяват отношението на човека към об-вото и влияят на неговото поведение). Към моралните Е. могат да се отнесат напр. преживяването на чувство на одобрение и осъждане, на удовлетвореност, радост, симпатия и на неудовлетвореност, антипатия, както и гневът, *срамът*, отвращението, негодуванието, *съчувствието*, но само в случаите, когато в тях се проявява морална оценка, която човек прави на свои собствени или чужди постъпки. Такава емоционална форма на нравствена оценка трябва да се отличава от преживяванията, които външно се проявяват по същия начин, но зад които не се крие нищо друго освен лични интереси, склонности, привички, симпатии и антипатии.

ЕНГЕЛС, Фридрих (1820—95) — приятел и съратник на *К. Маркс*, създал заедно с него марксисткото учение: тео-

рията на научния комунизъм, философията на диалектическия и историческия материализъм, научната политическа икономия. Философско-етическите проблеми от самото начало са се осмисляли от Е. в контекст на критика на класовото и преди всичко на буржоазното об-во. Постепенно преодолявайки влиянието на морално-утопичния критицизъм на левите младохегелианци, Е. преминава на позициите на научния историзъм. Още през 40-те години изходна точка на неговата етическа програма става такова изменение на характера на човешката дейност, което ще позволи да се унищожи «раздвоението на труда в самия себе си», неговото *отчуждение* (вж. т. 1, с. 536). На отчуждението Е. противопоставя свободната дейност на хората в бъдещото комунистическо об-во, където «трудът ще стане свое собствено възнаграждение» (т. 1, с. 537). Това не е частно изменение, а най-дълбоко хуманистично преобразование на целия социален свят: «Ние искаме да премахнем всичко, което се обявява за свръхестествено и свръхчовешко. . . В историята виждаме откровение не на «бога», а на човека, и само на човека. . . Човек е длъжен. . . да направи себе си мерило за всички жизнени отношения. . . да устрои света истински човешки» (т. 1, с. 570—572). Като поставя задачата за «свободно, самостоятелно сътворяване на новия свят, почиващ върху чисто човешки нравствени жизнени отношения», Е. характеризира, макар и още в най-общ и абстрактен вид, комунистическия идеал. В книгата «Светото семейство» (1845), написана съвместно с Маркс, на Е. принадлежи формулировката на важния принцип на марксистката философия на човека: «*Историята* не прави *нищо*, тя «не притежава *никакво* необятно богатство», тя «не се сражава *в никакви* битки»! Не «историята», а именно *човекът*, действителният, живият човек — ето кой прави и притежава всичко, ето кой се бори за всичко. «Историята» не е някаква особена личност, която използва човека като средство. . . Историята *не е нищо друго* освен дейността. . . на човека» (т. 2, с. 100). На класовия буржоазен морал, който също тъй, както и правото, е резултат на абстрактно тълкуване на човека (т. 2, с. 206), Е. противопоставя комунистическата нравственост, неотделима от борбата за конкретна цялостност на човека (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). В книгата «Положението на работническата класа в Англия» (1845) Е. обръща внимание върху тенденцията към форми-

ране на образована, културна работническа класа, на което противодействува буржоазното възпитание. Последното «учи на смирение, отстъпчивост и приспособенчество. . . на покорност пред собствената си съдба» (т. 2, с. 151). В «Немската идеология» (1845—46), написана съвместно с Маркс, се проследява историческата природа на нравствеността, нейната връзка с конкретните формации, класи и т. н., подлагат се на критика моралът и идеологията на класовото об-во. В труда си «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия» (1886, гл. III) Е. подлага на задълбочена критика от позициите на историзма абстрактно-моралистическата (*Морализиране*) етическа концепция на Фойербах, неговия опит да създаде нова религия. Проблемата за съотношението между класовото съдържание на морала и общочовешките норми на нравствеността той разглежда в «Анти-Дюринг» (1877—78). «Ние. . . твърдим, че досега всяка теория на морала в последна сметка е била резултат на съответното икономическо положение на обществото. И тъй като досега обществото се е движело в класови противоположности, то и моралът всякога е бил класов морал: той или е оправдавал господството и интересите на господствуващата класа, или пък — когато потиснатата класа е ставала достатъчно силна — е изразявал възмущението ѝ против това господство и интересите на бъдещето на потиснатите. . . Морал, който да стои над класовите противоречия и над всякакъв спомен за тях, истински човешки морал ще стане възможен едва на такова стъпало на общественото развитие, когато противоположността между класите не само ще бъде преодоляна, но дори ще бъде забравена в практическия живот (т. 20, с. 95). Е. показа, че свеждането на нравствеността до абсолютни и неизменни изисквания е антиисторично. То води до това, че на някое особено съдържание се придава всеобщо значение, а неговата особеност и преходният му характер не се осъзнават. Също тъй неправилно е и свеждането на нравствеността до чисто функционални и класово-служебни явления, понеже то води до *релативизъм* и до отричане на прогреса на нравствения разум заедно с цялата духовна култура на човечеството. Е. постави начало на критиката на икономическия материализъм, особено на най-вулгарните му прояви. Икономическият материализъм схваща нравствеността като придатък на икономическия обществен организъм, взет от-

късното от човешката дейност, и с това свежда нравствените критерии до критерия за полезност и функционална несъобразност. Е. посочи, че именно възстановяването на суверенните права на всяка човешка личност да изказва нравствена присъда над условията на живот е реална задача на комунистическото преобразуване на света. Тази задача се разрешава успоредно с това, как в революционния процес работническата класа отхвърля от себе си «цялата стара мервост» (т. 3, с. 70) и благодарение на това става способна да създава нов тип социалност — комунизма.

ЕПИКТЕТ (ок. 50—138) — римски философ стоик. Бил роб, по-късно получава свобода; последовател на римския стоик Музоний Руф. Самостоятелната дейност на Е. в Рим завършва през 90-те години, когато император Домициан забранява всички философски школи в града. Останалото време живее и преподава в Никопол (Епир). Както и мн. гр. философи, той не е писал трактати. До нас са дошли «Разсъждения» и «Ръководство» на Е., записани от неговия ученик Ариан. Тъй като е преди всичко проповедник на нравственост, Е. не разработва теория на морала. По-подробно, отколкото др. представители на *стоицизма*, той говори за индивидуалната свобода — най-голямото благо, което прави човека щастлив (такъв е *евдемонизмът* на стоиците). Свободен Е. нарича онзи, който се разпорежда само с това, което е в неговата власт: «Когато ще желаеш само това, което зависи от тебе — тогава нищо не ще бъде страшно за тебе.» Богатството и тялото на човека не зависят от него (имуществото може да му бъде отнето, самия него могат да направят роб), но мисълта и волята изцяло принадлежат на индивида и тук той е напълно свободен. Всичко, което се случва, е неизбежно. Поради това несгодите трябва да се понасят мъжествено и без роптаене. Доброто и злото не са в нещата, а в душата, угнетяват ни не събитията, а мненията ни за тях. Е. доказва, че в условията на робството свободната воля и външното благополучие са несъвместими. Оттук той погрешно заключава, че е нужно да се отречем от всичко заради духовната независимост и спокойствие. Следователно идеал на Е. е негативната, аскетичната свобода, която на дело означава пълна несвобода, понеже човек не може да развие и прояви себе си, отказвайки се от всички социални и културни богатства на предметния свят, създадени от об-вото. Да се живее

в съответствие със заповедите на Е. значи да се живее съобразно с природата — със световния разум, със законите на правдата и доброто, т. е. с бога, частица от когото се намира у всекиго. Именно тази общност с бога позволява на индивида интуитивно да отдели доброто от злото. В мислите на Е. за ценността на всеки труд, за равенството на всички пред бога, в осъждането му на жестокостта и разкоша се изразява протест срещу робовладелския строй, обаче патосът на неговата проповед — търпение несъпротивление и състрадание — не засяга съществуващия строй. Според Е. смисълът на философията се заключава в практическото ѝ значение. Самият той е водел наистина стоически, аскетичен начин на живот. И дори името си не е оставил на потомците («епиктет» на гр. значи «придобит» от някого, т. е. «роб»). Е. не признава безсмъртие на душата, но с др. аспекти на своето учение оказва значително въздействие върху последователите на християнския морал.

ЕПИКУР (341—270) — древногр. философ материалист, създател на *епикурейството*, на индивидуалистическа етика, която представлява развитие на *евдемонизма* на *Демокрит*. Основава школа в Атина под название «Градина на Епикур» (ок. 307), на вратите на която имало надпис: «Пътнико, тук ще ти бъде добре; тук висше благо е насладата». Отхвърляйки свръхестествения произход на нравственото чувство, Е. вижда неговия източник в самия човек, в естествената, присъщата на човека по природа склонност да се стреми към удоволствието и да избягва страданието. Добродетелта е за Е. само средство за постигане на блаженство — висшата цел на нравствения живот. Основана върху *хедонизма*, етиката на Е. същевременно се отличава коренно от възгледите на Киренската школа. Подчертавайки чувствената природа на наслаждението, Е. отдава предпочитание не на краткотрайните, мимолетни плътски удоволствия, а на онези, които предизвикват трайно щастливо състояние. А такива могат да бъдат само духовните форми на блаженство. Висшето благо — щастието — се постига според Е. чрез мъдростта, която учи да се живее съобразно със схващаната от разума природа, чрез душевно спокойствие, получавано в резултат на отказване от суетни желания, и чрез дружба, обединяваща съмишленици. Телесните удоволствия Е. одобрява само при условие, че те са разумно насочвани, признава само тези, които се пораж-

дат от естествена необходимост. При това той придава значение не толкова на наличнето на удоволствия, колкото на липсата на страдания, предизвикани от неумереност. Оттук и неговото учение за *атараксията* — невъзмутимо състояние на духа, в което човек се освобождава от своите страсти и влечения и достига по такъв начин висше блаженство. Истински щастлив е само мъдрецът, който с възвишеното състояние на духа си побеждава всички страдания и живее без вътрешни противоречия. Животът на Е. е пример за съединяване на поведението и проповядваните от него принципи. В школата на Е. е господствувало правилото: постъпвай тъй, като че ли те гледа самият учител. Демократизмът на етиката на Е. е основан на това, че всички нейни наставления са достъпни за всеки човек. Не случайно сред учениците на Е. е имало дори жени и роби. Класиците на марксизма считат Е. за «истински радикален просветител на древността» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 126). Осн. съч.: «Главни мисли», «Писмо до Менойкей».

ЕПИКУРЕЙСТВО — направление в историята на етиката и моралните учения, а така също нравствен *принцип*; разновидност на *хедонизма*. Получил е названието си по името на древногр. философ *Епикур*, който считал за висше *благо* състоянието на блаженство, насладата, и свързвал всички морални добродетели с нейното постигане. С това той се е опитал да намери основата на всички нравствени представи в реалния живот на хората. Но неразбирането на обществената природа на човека го довело до неправилния извод, че стремежът към наслада и опитите да се избягват страданията, естествено присъщи на всяко живо същество, са заложени в душата на човека от самата природа. Социалният смисъл на учението на Епикур се състои в това, че на религиозното обосноване на нравствеността, което канонизира закостенелите традиционни устои на гръцкото об-во от онова време, той противопостави нейното индивидуалистическо разбиране, в опитите му да намери източника на нравствеността не в божествената сила, а в човешката личност. Макар антирелигиозната насоченост на епикурейското учение да има исторически прогресивно значение, неговите индивидуалистически моменти са отражение на настъпващата криза на античното робовладелско об-во. По-късно на учението на Епикур се придава грубо вулгарен смисъл: под Е. започ-

на да се разбира преследването на чувствени удоволствия и начин на живот, за който са характерни низки страсти и разврат. За това, от една страна, спомага обстоятелството, че робовладелската върхушка в периода на упадъка на античното об-во именно така изтълкува практически учението на Епикур и в същия дух през следващите епохи го възприемат представителите на дворянската аристокрация и на забогатялата буржоазия, които изповядват култ към разкоша. От др. страна, идеолозите на християнството, на които беше противен антирелигиозният дух на Е., са направили много за дискредитирането на това учение, като му придават именно такъв грубо вулгарен смисъл. Проповядването на религиозен *аскетизъм* е предполагало доказване на низостта на всякакви земни радости

ЕСНАФСТВО (еснафщина) — морално *качество*, характеризиращо в обща форма определен начин на живот и мислене, на които са присъщи ограниченост на жизнените идеали до тясно личните интереси, проявяване на страхливост и приспособенчество в политическо отношение, *хипокризия* в морала, вулгарност във вкусовете; близко е по значение до *пошлостта*. Първоначално понятието за Е. има само социално-икономически смисъл (в дореволюционна Русия така се нарича градската дребна буржоазия). Но вече от средата на XIX в., под влияние на комедията на Ж.-Б. Молиер «Буржоата-благородник», рус. превод на която бил озаглавен «Мещанин во дворянстве», в този термин започват да влагат определен морално-естетически, а после и идейно-политически смисъл, характеризирайки с него светоглед и поведение, типични за тази прослойка. В. Г. Белински дава точна характеристика на Е.: «. . . има още среда, която. . . често е по-лоша от крайностите. . .» Това е съсловието, «което на по-низшето гледа с благородно презрение и чувство за собствено достойнство, а на по-висшето — с благоговение. С всички сили то се домогва да стане тяхно вярно копие; но напук на себе си остава някакъв среден пропорционален член, със собствена характеристика, която се състои в отсъствие на всякакъв характер, на всякаква оригиналност и която най-вярно може да се изрази като еснафство в дворянството.» Оттогава под Е. започва да се разбира стесняване на жизнените интереси до стремежа към лично щастие (т. нар. «еснафско щастие»), грубо презрение към по-низшите по со-

циално положение хора и раболепство пред висшите слоеве на об-вото, вулгарност във вкусовете. Против Е. в неговия политически и морален смисъл активно са се борили в статиите си прогресивните дейци на културата в Русия и на Запад, а от края на XIX в. — В. И. *Ленин* и М. Горки. В речника на социалистическото об-во терминът «Е.» означава стремеж у човека «да си уреди живота» с всякакви средства, да се приспособи към обстановката и да намери пътища за «успех в службата» и лично процъфтяване, робско подражание във вкусовете или привързаност към онова, което се счита «стилно», опити за външно самоизтъкване сред масата хора, за доказване на своето превъзходство и оригиналност, страхлива безпринципност в обществено-политическия живот. Комунистическата нравственост осъжда всякакви прояви на Е. Най-важната форма на борба с него е възпитаването у хората на комунистическа *съзнателност*, духовна култура и високи естетически вкусове.

ЕСХАТОЛОГИЯ (гр. eschatos — последен, и logos — учение) — религиозно учение за крайната съдба на света. Според християнската догматика историята на човечеството се състои от следните осн. моменти, които именно предопределят характера на християнското тълкуване на нравствеността: бог е създал човека по свой образ и подобие, той му е дал морален закон и го е надарил със *свобода на волята*, направил го е следователно отговорен за своите постъпки; прародителите на хората са извършили първородния *грях*, заради което върху целия човешки род лежи проклятието на бога; изпратеният от бога на земята Христос е изкупил вината на човечеството (*Изкупление*) и с това е създал възможност за бъдещото «спасение» на хората от греха в «царството божие» (религиозна форма на схващане на обществения *идеал*), което ще настъпи след «страшния съд», когато ще бъдат отделени «праведните» от «неправедните». От тези митологически представи се правят изводи, които имат морално значение: в нравствената си дейност човек трябва да се надява не толкова на собствените си сили, колкото на божествената милост (*Смирение*); висшата морална *санкция* се състои в това, че добродетелта се възнаграждава, а порокът се наказва не в земния, а в задгробния живот (*Възмездие*); макар човек да е свободен, той вече не може да не греши, понеже е наследил първородния грях; най-страшен грях

спрямо бога не са престъпленията против морала, а «горделивостта» (*Гордост*), претенциите за преодоляване на греха и постигане на морално съвършенство. Въпреки че различните направления на християнството дават свое особено тълкуване на отделни моменти от есхатологическото учение, като цяло то има реакционен характер, тъй като обезоръжава хората в борбата със социалното и моралното зло, настройва ги към пасивно очакване на фаталните «предначертания».

ЕТИКА (гр. ēthica, от ēthos — обичай) — философска наука, чийто обект на изучаване е *моралът*. Е. е една от най-старите теоретически дисциплини, възникнала като съставна част на философията в периода на създаването на робовладелското об-во. За означаване на учението за нравствеността терминът «Е.» е бил въведен от *Аристотел*. Като философска наука, различна от обикновеното морално съзнание, което се формира стихийно в процеса на социалната практика на хората, Е. възниква в резултат на отделянето на духовно-теоретическата дейност от материално-практическата, т. е. със зараждането на класовото об-во. Но Е. е била призвана да решава теоретически същите практически нравствени проблеми, които са възниквали пред човека в живота (как трябва да постъпваме, какво следва да смятаме за *добро* и какво — за *зло* и т. н.). Затова още от древността е било прието Е. да се счита за «практическа философия» за разлика от «чисто теоретическото» знание за света. Това разделяне на «практическо» и «теоретическо» знание се запазва и до днес в *буржоазната етика*, но се отхвърля от марксизма. Всяко теоретическо знание има в последна сметка практическо значение. То не само въоръжава човека с методи и средства за преобразуване на света, но има и светогледна страна, така или иначе обосновава целите на практическата дейност. Това се отнася не само до Е., но и до философията като цяло и до всички др. хуманитарни науки. Спецификата на Е. по дадения въпрос се състои в това, че посочените цели се формулират тук във форма на идеи за дължимото, за *доброто* и *злото*, във вид на *идеали*, морални *принципи* и *норми* на поведение, в учение за предназначението на човека и смисъла на неговия живот. Постепенно в Е. започват да различават два вида проблеми: въпросите за това, как човек е длъжен да постъпва (нормативна етика), и собствено теоретическите въпроси за произхода и същността на морала. Общо взето това разгра-

ничение е исторически оправдано. Обаче в съвр. буржоазна Е. то се довежда до пълно разделяне на теоретическата и практическата задача на етическата наука, до взаимното противопоставяне на *метаетиката* и нормативната етика, на *истината и нравствеността*, на *морала и науката*. В резултат на това, ако Е. претендира за научност, тя трябва да се откаже от задачата да формулира нравствени принципи или ако остава «практическа философия», тя трябва да се откаже от принципите на научното мислене (*Формализъм* и *Ирационализъм*). Такава постановка на въпроса свидетелствува за дълбоката криза на съвр. буржоазна Е. и я прави по принцип неспособна да решава научно проблемите на морала. Само марксистко-ленинската етическа наука решава правилно въпроса за отношението на Е. към нейния предмет — морала. Тя изхожда от положението, че нравствените принципи не се установяват от философите, а се изработват в процеса на социалната практика на хората. В тях се отразява огромният жизнен опит на много поколения. Е. обобщава и систематизира тези принципи, теоретически осмисля тяхното съдържание. Но тя не трябва да се ограничава само с това. През цялата предшествуваща история на човечеството моралните представи на хората са се формирали стихийно и са изпъквали пред тях като неизвестно от кого формулирани закони, чийто произход теоретиците са се опитвали да обяснят едва със задна дата (приписвали са авторството им на бога или са ги извеждали от естествената «природа на човека»). С възникването на научната теория за развитието на об-вото, която разкрива в частност и законите на развитието на морала, Е. стана способна да обосновава научно нравствените принципи, да доказва разумността на едни и да подлага на рационална критика др. Тя получи възможност да помага на хората съзнателно и целенасочено да изработват такива морални представи, които отговарят на историческите им потребности. Практическото решение на тази задача от марксистко-ленинската Е. става крайно необходимо в епохата на изграждането на комунизма. В марксистко-ленинската Е. могат да се разграничат няколко осн. области на изследване. Основа на нейния предмет е учението за природата на морала като особено социално явление и форма на общественото съзнание, за ролята на морала в живота на об-вото, за законите на развитие на нравствените представи, които от-

разяват материалните условия на живот на хората, за класовия характер на морала. Наред с тези общи принципи, които се формулират от историческия материализъм, Е. се занимава и с по-специални въпроси. Преди всичко тя анализира социалния механизъм на морала и на неговите страни — природата на нравствената *дейност*, на моралните *отношения* и моралното *съзнание*. Осн. елементи на моралните отношения, на съзнанието и дейността се обобщават и отразяват в *категориите на етиката*. Особена област представлява изучаването на структурата на моралното съзнание и неговите различни форми (*Логика на моралния език*). В тясна връзка с изброените проблеми се разглеждат въпросите за природата на моралните *ценности* (*Аксиология*). Е. се занимава също и с конкретно-социологическо изследване на морала в различните типове об-ва (*Дескриптивна етика*). Само въз основа на решаването на всички тези теоретически задачи е възможно истински научно да се обосноват принципите на *комунистическата нравственост*, което е осн. задача на марксистката нормативна Е. В задачите на марксистко-ленинската Е. влизат също и изучаването на историята на етическата мисъл от миналото и критиката на съвр. буржоазни етически учения. Изследването на историята на Е. позволява да се усвои критично богатото идейно наследство на миналите векове. Домарксистката Е. като цяло остава на позициите на историческия идеализъм. Обикновено тя извежда моралните принципи от някакво извъnобществено начало. Обаче в нейното развитие постоянно се води борба между открито идеалистическите теории, които виждат основата на нравствеността в повелите на бога, в абсолютната идея или човешкото съзнание, и материалистическата тенденция, в която моралът се свежда до земна основа, до практическите интереси и потребности на хората. Всяка нова социално-икономическа формация поражда нови теории. В областта на Е., както и във всички др. форми на идеологията, непрестанно се води борба между прогресивните и реакционните идеи. В теоретичен план постоянно се сблъскват помежду си различните типове етически теории, които даваха диаметрално противоположни решения на стоящите пред Е. проблеми. Тези противоположности обикновено представляват крайни, еднакво погрешни гледища. (Конкретното съдържание на теориите на домарксистката и съвр. буржоазна Е., както и техните осн. типове се разглеждат в съответните статии на речника.)

ЕТИКА И ПЕДАГОГИКА (гр. ēthika и paidagōgia — възпитание) — обществени теоретически дисциплини, които имат различни предмети на изследване, но са тясно свързани помежду си. Като теория на морала Е. анализира общите закони на развитието на моралните отношения и представи, формите на моралното съзнание и регулираната посредством тях морална *дейност* на хората. *Нормативната етика* като нейна съставна част обосновава нравствените *принципи*, в които се отразяват социално-историческите потребности на човека. А П. като теория на общественото възпитание изхожда от изучаваните от Е. закономерности и решава практическата задача — установява пътищата и методите за формиране на моралните убеждения, чувства и привички в съответствие с определени нравствени принципи. В този смисъл П. е дисциплина, която се основава върху данните на Е. Това, разбира се, не означава, че Е. е чисто академична дисциплина (тя винаги е била считана за «практическа наука»), а П. — наука, която няма собствено теоретическо съдържание. Съществуват определени обективни закони на процеса на общественото възпитание и обучение, които именно се изучават от П. (*Комунистическо възпитание*). В това отношение П. е свързана също и със социалната психология, която анализира закономерностите на масовото съзнание и на дейността на хората. В определен смисъл предметът на изследване на П. е по-широк, отколкото на Е., тъй като в нея се разглеждат въпроси не само на моралното, но и на др. страни на общественото възпитание — умственото (в това число научно-теоретическото), производствено-техническото, трудовото, политическото, естетическото, физическото. В условията на социалистическото об-во П. в най-широк смисъл съвпада с теорията на комунистическото възпитание. Тясната връзка на марксистката П. и Е. спомага за развитието и на двете дисциплини. Използването на теоретическите изводи на Е. и данните на социалната психология в П. обогатява методите на възпитание и идейния арсенал на възпитателя, създава предпоставки за научен подход към решаването на стоящите пред него практически задачи, за задълбочено разбиране на социално-психологическите процеси в живота на социалистическото об-во, които той е призван да управлява. Връзката на Е. с П., с практиката на комунистическото възпитание, допринася за пови-

шаване на теоретическото равнище на етическата мисъл, помага да се изживяват схоластичните псевдонаучни общи разсъждения в трудовете по теория на морала. Ориентацията на Е. към практическите задачи на комунистическото строителство предполага действителната връзка на тази наука с живота и съвремеността: развитие на теорията на морала, основана върху конкретни социално-педагогически изследвания, проверена в практиката на изграждането на комунистическите отношения; задълбочено разглеждане на актуалните проблеми, което разкрива социалните процеси в цялото им богатство и противоречивост. С взаимодействието между Е. и П. естествено не се изчерпва въпросът за идейно-теоретическата и практическата основа на тези науки. В последна сметка и двете дисциплини се основават върху по-общите принципи на марксистко-ленинското учение.

ЕТИКА И ПСИХОЛОГИЯ (гр. ēthika и psychē — душа) — науки, които са в тесен допир помежду си при изучаването на човешкото поведение и подбуди, но ги изследват от различни гледни точки. Чак до XVIII в. във философията не е имало строго определени граници между Е. и П. В Е. е господствувал *натурализъм* и психологизъм при тълкуването на природата на нравствените мотиви като някакви «естествени» стремежи и чувства на човека. Тази представа е намерила най-завършен израз в теориите на *нравственото чувство*, в които понятията и принципите на морала са се извеждали от някакви изконни чувства и преживявания (на одобрение и осъждане, удовлетвореност и недоволство от себе си). В историята на Е. пръв *Кант* подлага на критика натурализма и психологизма в трактовката на морала. Той посочва, че човек може да се отнася одобрително към доброто и осъдително към лошото, да изпитва вътрешно задоволство от добрите си постъпки и угризения на съвестта от аморалните си действия само в случай, че той вече е морална личност. Ето защо най-напред трябва да се определи що е морално съзнание, а после вече да се говори в какви именно преживявания се изразява то. В противоположност на П., която се занимава с психическата природа на човека (какъв е той в действителност) и изяснява фактическите субективни причини и механизми на действията му, Кант определя Е. като наука за д ъ л ж и м о т о поведение на човека и за това, какви т р я б в а да бъдат неговите мотиви, дори ако той не ги след-

ва в действителност. Кант не можа да изясни социалната природа на морала и поради това изтълкува моралното съзнание като априорно в противоположност на психиката, която е емпирично обусловена. В това се проявява идеалистическото му разбиране на морала. Проблемата за съотношението на Е. и п. остава нерешена и в съвр буржоазна етика, която или разглежда морала като проява на човешката психика, или следва кантовското противопоставяне на емпирично обусловената психика и априорната, логическа или ирационална способност за морално съждение. Проблемата за съотношението на Е. и п. получи научно-материалистическо решение едва в марксистката теория. П. изучава законите на човешката психика като общи или специфични свойства на личността, на социалните групи, на човека изобщо, процесите, които протичат в съзнанието на човека и съставляват вътрешните, субективните причини на неговите действия. Е. разглежда поведението и духовния свят на човека само дотолкова, доколкото те се определят от социално-историческите закони на нравствеността, отговарят или не отговарят на моралните изисквания (*Съзнание морално, Логика на моралния език*) и имат нравствено значение (*Ценности*). Оттук произтичат и различните аспекти в разглеждането на някои понятия в Е. и п. Така П. разглежда свойствата на човешкия характер от гледна точка на тяхната обусловеност от определени психически механизми в мозъка на човека (стереотипи, привички, склонности, потребности, чувства), които могат да бъдат отчасти вродени, а отчасти придобити, възпитани в известни социални условия, и които външно се изразяват в съответни действия, типични за дадено лице. Е. разглежда моралните *качества* безотносително към психическите механизми, като общи характеристики на поведението на множество най-различни хора и в зависимост от това, дали те съответствуват или не съответствуват на нравствените изисквания, им дава положителна или отрицателна оценка. Напр. силата на волята се изучава от П. от гледна точка на психическите механизми, които управляват поведението на човека, а в Е. се разглежда като положително нравствено качество, което отговаря на известни изисквания на морала, отразили определени обществени потребности. Така че и психическите свойства, и моралните качества са причинно обусловени, но в тях се проя-

вяват различни видове *причинност*. Въпреки цялото различие между Е. и п. тези науки са взаимно свързани. Е. изяснява нравственото значение на едни или др. изучавани от психолозите действия, мотиви, характери, а П. разкрива психическата природа и условията на формиране на тези нравствени явления.

ЕТИКА И СОЦИОЛОГИЯ (от гр. ēthika и лат. societas — общност, политически съюз). — Въпросът за съотношението на тези дисциплини възниква във връзка с отделянето на С. като по-конкретна обществена наука от социалната философия в края на XIX в. Дотогава предметът на Е. обикновено се е разбирал разширено, като е включвал цялата област на регулиране на човешкото поведение на об-вото, а понякога е обхващал дори сферата на правото. В съвр. буржоазна теория, от една страна, мн. социолози предприемат опити напълно да сведат Е. до С. и да обявят философската Е. за ненаучна (Е. Дюркхем и Л. Леви-[illegible] — *Апробативна етика*, К. Манхайм, В. Парето и У. Съмнър — *Скептицизъм етически*, Дж. Мид и А. Смол — *Прагматизъм*). От др. страна, мн. философи, които стоят в Е. на позициите на *формализма* и *ирационализма*, са склонни напълно да откъснат предмета на Е. от С. и да смятат, че данните и методите на С. нямат значение за Е. В този случай С. се разглежда като наука за причинно обусловеното и масово закономерното в човешкото поведение или като изучаване на сферата на «несъщинското» в битието на човека, на областта на чисто външните му зависимости от социалната среда. На обществената наука привържениците на такава гледна точка противопоставят философията на морала (*Метаетика*) или «практическата философия» — изучаването на света на «уникалните» *ценности* (*Интуитивизъм*); областта на ирационалното, емоционално-волевото начало у човека (*Неопозитивизъм*); сферата на «истинското» битие на човека и неговата «абсолютна свобода» (*Екзистенциализъм*). Другояче подхожда към въпроса за съотношението на Е. и с. марксистката наука, като отбелязва, че както Е., така и С. изучават социалните механизми за регулиране на човешката дейност, едни от които е *моралът*. На границата между Е. и с. възникват, от една страна, *дескриптивната етика*, а от др. — социологията на морала, които изследват действието на нравствените норми в едно или др. об-во, *нравите* и тях-

ното отражение в съзнанието на социалните групи и класи. Но тъй като С. изучава само масовите действия на хората и техните закономерности в рамките на една или др. социална система, индивидуално-изключителните действия (ако те не оказват съществено влияние върху масовото поведение в дадени условия) могат да се разглеждат от нея само като отклонения от общото правило, но не от гледна точка на тяхното историческо значение. По такъв начин С. на морала не обхваща напълно сферата на нравствеността. Освен масовите действия, които стават *обичай*, Е. обаче изследва и индивидуално-изключителните постъпки и техните мотиви, които по своята същност излизат извън рамките на дадена социална система и формация и придобиват историческо или нравствено значение за следващите епохи като прояви на *подвижничество* и *героизъм*, като висши постижения и образци на човешката нравственост. Подобни постъпки се регулират и мотивират вече не от общоприетите норми, а от по-сложните форми на моралното съзнание — идеалите, понятията за добро, справедливост, съвест — и утвърждават начин на живот, който се различава от разпространения в дадено общество. Такава е напр. комунистическата нравственост на революционерите, които в условията на капитализма се борят за утвърждаване на ново об-во. Доколкото *критериите на нравствеността* излизат извън границите на съществуващите в даден момент условия и отразяват по-широките закони на историческото развитие, дотолкова предметът на Е. в това отношение е по-широк, отколкото на С.; тук Е. се преплита с областта на философията на историята. Така теорията на марксистката Е. се опира на положенията на историческия материализъм.

ЕТИКЕЦИЯ (фр. étiquette — етикет) — съвкупност от правила на поведение, които се отнасят до външното проявяване на отношението към хората (обноски с околните, форми на обръщение и поздрави, поведение на обществени места, *маниери* и облекло). Е. е съставна част на външната култура на об-вото (*Култура на поведението*). Тя обхваща онези нейни изисквания, които придобиват характер на строго регламентиран церемониал и при спазването на които особено значение има определена форма на поведение. Макар в последна сметка Е. да изразява съдържанието на едни или др. нравствени принципи, на уважението към човека, в кла-

совото об-во тя обикновено става условен *ритуал*, има чис то външна, откъсната от нравственото си съдържание форма и строго канонизиран характер. Тя се изразява в сложна система от детайлно разработени правила на учтивост, ясно класифицира правилата на отнасяне с представителите на различните класи и съсловия и с длъжностните лица в съответствие с техния ранг (към кого как следва да се обръщаме, кого как трябва да титулуваме), от правила на поведение в различни кръгове (придворна Е., дипломатическа Е., Е. на «висшето об-во» и т. н.). Същевременно зад строгото спазване на Е. може да се крие недоброжелателно и лишено от уважение отношение към хората. По същество тя често представлява узаконена форма на *лицемерие* във всекидневните взаимоотношения на хората. На съвсем др. основа се изгражда Е. в социалистическото об-во, която отразява процеса на демократизиране на социалния живот и установяване на истински хуманни отношения между хората. Е. тук значително се опростява, става несравнено по-свободна и естествена, придобива смисъл на всекидневно благожелателно и изразяващо уважение отношение към всички хора, независимо от тяхната длъжност и обществено положение. Учтивите обноски с жената, почтителното отношение към по-възрастните, формите на обръщение и поздравяване, правилата на водене на разговор, поведението на трапезата, държането с гостите, изпълнението на изискванията, предявявани към облеклото на човека в различни обстоятелства — всички тези закони на приличието въплътяват общите представи за *достойнство* на човека, простите изисквания за удобство и непринуденост във взаимоотношенията между хората. Вниманието към външната форма се проявява тук само дотолкова, доколкото в нея се отразяват представите за красота в поведението и външния вид на човека (*Нравствено и естетическо*). В условията на социализма Е. като цяло съвпада с общите изисквания за *вежливост*, в основата ѝ лежат в последна сметка принципите на социалистическия хуманизъм. Що се отнася до ритуалните форми на Е., те се запазват предимно в сферата на дипломатическите отношения (спазване на т. нар. дипломатически протокол). Но и те отразяват в себе си принципно новото във взаимоотношенията между хората, като предвиждат равноправно отнасяне с представителите на различните страни.

З

ЗАВИСТ — неприязнено-враждебно чувство по отношение на успехите, популярността, моралното превъзходство или предимството в положението на др. лице. З. възниква у човека на основата на себелюбието (*Егоизъм*) и свързаните с него *честолюбие* и *тщеславие*. В основата си З. е низко чувство, тя осакатява личността и разваля взаимоотношенията между хората (тя напр. възбужда у човека желание др. да претърпи неуспех, нещастие, да се дискредитира пред околните и нерядко тласка към извършване на аморални постъпки). Идеолозите на буржоазията често се опитват да изобразят З. като социално чувство, характерно за безимотните, за трудещите се маси като цяло. Понякога дори я смятат за източник на стремежа на трудещите се към равенство, за основа на морала, проповядващ равноправие и експроприация на частната собственост (*Ницше*, О. Шпенглер). В действителност обаче в основата на революционния морал лежи изискването за социална *справедливост*: стремежът на потиснатите не да застанат на мястото на експлоататорите, а изобщо да унищожат експлоатацията. Комунистическата нравственост осъжда З. като една от отживелиците на класовото об-во. На чувството на З., на враждебното отношение към успехите на др. се противопоставя здравият стремеж на човека да достигне и надмине общественополезните резултати, постигнати от др. в процеса на социалистическото съревнование, и *взаимопомощта* в борбата за постигане на общата цел.

ЗАДЪЛЖЕНИЕ (морално) — 1. Нравственото *изискване*, когато то се проявява като *дълг* на човека, като задача, която му се възлага. За разлика от категорията «дълг» понятието за З. има, от една страна, по-общ характер, доколкото в него се формулират изисквания, еднакво задължителни за много хора, а от др. — по-конкретен характер. тъй като

разкрива съдържанието на предписваните на човека постъпки (какво именно той трябва да прави). Дългът на човека се състои в това, да изпълнява определени З. Последните предвиждат най-различни действия в зависимост от сферата на човешката жизнена дейност (*Отношения морални*), към която те се отнасят (семейни, обществени, трудови З.). Тяхното изпълнение става дълг в определени ситуации, в които човек попада. Само когато всички хора безусловно изпълняват лежащите върху тях морални З., се създава възможност да се съгласуват действията на всички звена на обществения организъм, да се поддържа определена обществена *дисциплина*. И обратно, пренебрегването на своите З. води до подкопаване на тази дисциплина, до падане на авторитета на нравствените изисквания, спомага да се създаде атмосфера на снизходително отношение към злото и на безнаказаност, на взаимно недоверие между хората. Ето защо моралният дълг на всеки отделен човек се състои не само в това, да изпълнява нравствените изисквания, когато общественополезните последици от това са очевидни, но и да съдействува за строго и точно изпълнение на лежащите върху него З., за утвърждаване и укрепване на моралните принципи, които той изповядва. Лицемерието на морала на експлоататорското об-во се състои в това, че неговите изисквания не са в еднаква степен задължителни за представителите на различните класи. Действеността на комунистическата нравственост, обратно, се заключава в нейната общозадължителност, в действителното *равенство* на всички пред нейните изисквания.

2. Задълженията могат да бъдат и доброволно поети от човека пред об-вото или пред отделни лица. Практиката на взаимните З. играе голяма роля в живота на об-вото, като се почне от личните взаимоотношения и се свърши с отношенията между държавите. Поетото от човека З. позволява на всички др. предварително да разчитат на определено поведение от негова страна. Следователно З. е един от начините за взаимно координиране на действията на хората. Мн. видове З. (договори, контракти) се закрепват с помощта на правни санкции. В морала обаче практиката на взаимните З. се изразява във вид на изискване за *вярност* към дадените обещания и за тяхното изпълнение. В буржоазната етика З. понякога се разглежда като източник на всички др. морални изисквания. Според теорията за *«обществения договор»* моралният дълг

на човека пред об-вото произтича от доброволното му споразумение с всички останали хора да се изпълняват определени правила на съвместен живот. Марксистката етика разглежда постото З. само като един от случаите на морален дълг. З. на човека пред об-вото са обективно обусловени и не зависят от неговото усмотрение. Но покрай изпълнението на общите за всички хора нравствени изисквания в определени случаи човек поема допълнителни З. В социалистическото об-во напр. всеки е длъжен да се труди според способностите си. Но тъй като съществуват общопризнати средни трудови норми, отделният човек или колектив като цяло могат да поемат З. да ги превишат. Практиката на такива социалистически задължения има голямо значение за повишаването на обществената производителност на труда. Комунистическата нравственост изисква от всички хора да изпълняват поетите З. в обществения и личния си живот. Обаче това изискване не бива да се схваща като безусловно. Когато изпълнението на обещанието влече след себе си аморално деяние, човек трябва да се откаже от него. Така напр. здравината на социалистическото семейство предполага вярност на съпрузите към поетите брачни З. Но когато поради някакви причини продължаването на съпружеските отношения води само до унизяване на човешкото достойнство, създава нетърпима обстановка за двамата и за нормалното възпитание на децата, разтрогването на брака може да бъде единствено правилно от моралиа гледна точка (*Брачно-семеен морал*).

ЗАПОВЕД — нравствена норма, представена в моралното *съзнание* във вид на повеля, изхождаща от някакво авторитетно лице. В религиозното тълкуване на нравствеността такъв законодател е бог, който е създал човека «по свой образ и подобие» и е формулирал за него З., които той е длъжен да следва в живота. Придаването на моралната норма на форма на З. е свързано с широко разпространената в миналото представа, че тя се основава не на социална потребност, а на нечия повеля (*Авторитаризъм*). В съвр. литература за морала терминът «З.» понякога се използва за означаване на определено изискване на об-вото, колектива, изработено от практиката на комунистическото строителство и насочено към всеки отделен член на колектива (напр. заповеди за участниците в движението за комунистически труд).

ЗЕНОН от Китион (336—264) древногр. философ — основател на *стоицизма*. От съч. на З. са запазени само откъси. Целта на индивидуалистическата етика на З. е да набележи път за създаване на високонравствено об-во чрез самоусъвършенстването на всяка личност. За основа на нравствеността З. счита принципа «да се живее съобразно с природата». Добродетелта може да се постигне само като се следва разумът, който прониза природата на човека. Отъждествявайки добродетелта със съгласуваността и последователността на мисленето и постъпките, З. противоположно на *епикурейството* я разглежда вече сама по себе си като блаженство. Той различава четири вида добродетели: разумност, умереност, мъжество и справедливост, на които съответствуват четири вида противоположни качества — пороци. Всичко, което не се отнася до добродетелта и порока, З. причислява към категорията на «безразличните» понятия («адиафори»): живот, смърт, болест, богатство, бедност и т. н. Щастието и добродетелта се постигат само от мъдреца. Знанията му позволяват да застане над бързопреходния живот и да задържи умерени страстите си (печал, страх, желание, удоволствие), във властта на които се намират обикновените хора. Превъзмогването на тези страсти, достигането до състояние на атараксия е морален дълг на мъдреца. Учението на З. за добродетелта и идеалния мъдрец е било своеобразен опит да се разберат пътищата за постигане на свобода в условията на робовладелското об-во. Това разбиране се е свеждало от стоиците до съзнателен отказ от бремето на живота и обществената дейност.

«ЗЛАТНО ПРАВИЛО» — в немарксистката етика е прието да се нарича така библейската заповед: «Винаги постъпвайте с другите така, както искате да постъпват с вас». Всъщност това е била една от първите в историята на моралните представи на човечеството формулировка на принципа на *равенството*, приложен към нравствеността. Но в тази формулировка принципът на равенството е имал значение само в границите на личните взаимоотношения на хората и можел да бъде изтълкуван като просто правило на житейското благоразумие: ако не искаш да ти причиняват зло, не прави и ти зло. Принципът на равенството в морала намира по-широк отглас у *Кант* в първата формулировка на неговия *«категоричен императив»*. Нейният смисъл се състои в това, че

век да постъпва така, както счита, че е правилно да постъпват всички хора. Комунистическата нравственост по принцип не отхвърля «З. п.», обаче, съзнавайки неговата едностранчивост, го смята явно недостатъчно, за да бъде то основа, върху която могат да се изграждат взаимоотношенията между хората. Като правило на «житейската мъдрост», то крие в себе си опасност за *егоизъм*, а като принцип на морала всъщност предполага, че всеки човек независимо от др. определя какво именно за него е нравствено. Ето защо това правило съдържа елементи на *индивидуализъм*. В действителност обаче нравствените принципи се създават в социално-историческия опит на многомилионните маси, на класите, на човечеството.

ЗЛО — морално-етическа категория. По своето съдържание З. е противоположност на *доброто*. В моралното съзнание на об-вото понятието за З. е най-обобщен израз на представите за онова, което е безнравствено, противоречи на изискванията на морала, заслужава осъждане, най-обща и абстрактна характеристика на отрицателните морални качества (такива като човеконенавистничество, измамливост, вероломство, малодушие, низост и т. н.). Моралното З. следва да се различава от социалното З. (противоположност на *благото*). Последното е не само морално, а по-широко понятие, което обхваща цялата съвкупност от явления, противоречащи на интересите и жизнените потребности на човека (об-вото, класата) и спъващи обществения прогрес. А моралното З. може да служи за характеристика на обществените явления само дотолкова, доколкото тези явления се разглеждат от моралното съзнание като проява на волята на определено лице (група лица, класа), като отстъпление от дължимото, и дотолкова те могат да бъдат вменени във *вина* на някого и забранени. Обикновено като морално З. се оценяват отрицателните постъпки на хората. Напр. несправедливите условия на живот в експлоататорското об-во се разглеждат от трудещите се като социално З., а несправедливите действия на едно или др. лице (капиталист, политик, администратор, съдия, престъпник) се оценяват и като морално З., доколкото в тях се вижда неговата собствена воля. Първоначален източник на моралното З. е социалното З., тъй като именно обществените условия на живот на хората определят типичните за дадено об-во форми на поведение. Социалната неспра-

ведливост, противоречивите интереси и отношенията на вражда между хората, угнетеното, потиснато и неравноправно положение на човека — всички тези явления на експлоататорското об-во по необходимост пораждат престъпления против нравствеността. Следователно, за да се отстранят моралните пороци от живота на човека, следва да се унищожат социалните условия които ги пораждат. Именно така решава въпроса за произхода на З. и неговото изкореняване марксистко-ленинската теория. Проблемата за произхода и преодоляването на моралното З. неведнъж е била повдигана в историята на етическата мисъл, но неразбирането в домарксистката етика на действителните източници на З. е правело невъзможно тя да бъде практически разрешена. В религиозните етически теории З. обикновено се счита фатална неизбежност на човешкото съществуване (*Грях, Есхатология*), а понякога то дори се оправдава като осъществяване на «висшето предначертание» на бога (*Теодицея*). За такава неизбежност се представя З. и в етиката на *Кант*, който го счита за необходима последица от чувствената природа на човека. Различните просветители, напротив, разглеждат З. като резултат на неразбирането от човека на истинската си природа, а преодоляването на З. смятат за осъществимо чрез разпространяване на образованието. Само марксистко-ленинската етика разглежда този въпрос в исторически конкретен план, като доказва, че социалните и моралните пороци, които са присъщи на капиталистическото об-во, се изкореняват в процеса на изграждането на социализма и комунизма. Това, разбира се, не означава, че в комунистическото об-во З. като такова ще изчезне. Става дума за онези конкретни видове З., които са присъщи на всяко класово об-во и в съвр. условия пречат на по-нататъшния прогрес на човечеството. З. и доброто ще се запазят като съотносителни морални понятия, употребявани за положителна и отрицателна оценка на явленията в действителността, за осъзнаване на възникващите в живота противоречия и на необходимостта от преодоляването им. В този и само в този смисъл проблемата на З. е «вечна проблема» на човечеството.

ЗЛОДЕЯНИЕ — противоположност на *благодеянието* и добродеянието; действие, което представлява *престъпление* против изискванията на нравствеността и потъпква принципите на хуманността и справедливостта; постъпка, която

ЗЛОДЕЯНИЕ

е морално зло по характера на деянието и мотива и социално зло по своите последствия. При класификацията на З. обикновено различават преднамерени и непреднамерени, умишлени и непредумишлени (*Простъпка*). А конкретното съдържание на З може да бъде най-различно — убийство, кражба, измама, вероломство, предателство — изстъпление. Въпросът за обективните причини на З. е неотделим от общата проблема за произхода на социалните и нравствените пороци в живота на об-вото, които се основават върху социалната несправедливост, експлоатацията и угнетението на масите, класовия антагонизъм. Една от задачите, имащи нравствено значение при построяването на комунистическото об-во, е изкореняването на осн. социални източници на З.

И

ИДЕАЛ — (гр. idea — представа, идея). — 1. Н р а в с т в е н — понятие за моралното съзнание, в което предявяваните към хората нравствени изисквания се изразяват във вид на образ на нравствено съвършена личност, на представа за човек, въплътил в себе си всички най-високи морални качества (*добродетели*). В. И. Ленин определя И. като «*морално висшето*» (т. 38, с. 57). За разлика от моралните *норми*, които определят поведението на хората във всекидневните жизнени ситуации, И. посочва крайната цел на нравственото *възпитание* и *самовъзпитание* на човека, дава му висш образец, към който той трябва да се стреми. Понятието за морален И. е по-сложно в сравнение с понятията за норма и морално качество. Моралът на първобитнообщинното и ранното робовладелско об-во още не съдържа представа за нравствен И. в пълния смисъл на тази дума. За пръв път той придобива голямо значение в християнския морал, в епохата на кризата на античното об-во, когато човек започва да осъзнава дълбокото противоречие между онова, което трябва да бъде, и действителността Тогава фантастичният образ на морално съвършената личност — Исус Христос, човека-бог, се противопоставя на несъвършенството и порочността на «простосмъртните». Характерно е, че този И. е обърнат не към бъдещето, а към миналото, а идеалният персонаж се рисува не като активен борец на преустройството на живота, а като великомъченик, който изкупува със своите страдания *греха* на човечеството. В християнския морал И. се представя обикновено като непостижим за хората (*Неопротестантизъм*). Изключение могат да бъдат само «светите праведници». От подобна представа за нравствения И. изхождат и привържениците на идеализма в етиката. Според *Кант* И. е непостижим първообраз, който никога не може да стане действителност. *Фойербах* се опитва да свали нравствения И.

от недостижимите висини на земята. «Нашият идеал — пише той — не е кастрирано, лишено от телесност, отвлечено същество, нашият идеал е цялостният, действителният, всестранният, съвършеният, образованият човек.» Но и този И. се оказа абстрактен и извънисторически, остана само призив за морално усъвършенстване на човека изобщо. Въпреки отвлечеността на нравствените И. на миналото, те винаги са въплъщавали в себе си определени исторически стремежи на хората, изразявали са недоволството им от моралните пороци, съществуващи в об-вото на социална несправедливост. В комунистическата нравственост моралният И. става конкретна практическа цел на формирането на човека на бъдещето. Особеността на този И. се състои в това, че той изразява не абстрактната идея за моралния праведник, а конкретна представа за всестранно развитата личност (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). Той поставя задачата **«да се възпита нов човек, хармонично съчетаващ в себе си духовно богатство, морална чистота и физическо съвършенство»** (*Програма на КПСС*. С., 125) Този И. се свързва с напълно реалните интереси и потребности на по-нататъшното развитие на човека. Неговото осъществяване се схваща не като резултат на просто нравствено самоусъвършенстване, аскетическо самоотричане, а като резултат от колективната дейност на хората, които изграждат най-хуманното и справедливото об-во — комунистическото. Възпитанието на нов човек е само част от по-широка задача. То се осъществява в тясна връзка с многостранния процес на формиране на комунистическите обществени отношения. Затова основа на комунистическата нравственост е по-сложното и по-богато по съдържание понятие за о б щ е с т в е н и д е а л, който включва моралния И. като своя съставна част. Ф. Енгелс дори отъждествява нравствените И. с обществените. Подчиняването на нравствения И. на обществения и комунистическия морал съвсем не означава, че той се подценява. В процеса на индивидуалното възпитание и самовъзпитание на личността представата за нравствения И. може да играе решаваща роля Особено голямо значение има моралният И. във формирането на нравственото самосъзнание на подрастващото поколение. Младежта често избира за свой образец някакъв истински или литературен герой, следва примера на човека, който представлява за нея морален *ав-*

торитет. 2. Обществен — образ на съвършено об-во, в което намират израз интересите и стремежите на определена социална група, нейната представа за висша справедливост и най-добро обществено устройство. Обществените И. винаги са играли голяма роля в историята на политическите и идейните движения. Образът на идеалния обществен ред изпълнява определени функции също и в моралното съзнание. Като понятие на нравствеността общественият И. обикновено е включвал следните изисквания: осъществяване на крайното предназначение на човека, най-справедливо разпределение на жизнените блага между хората, съответствие между правата и задълженията, между способностите и общественото положение на човека, между заслугите и възнаграждението (*Възмездие*), между личните и обществените интереси, между изискванията на дълга и човешките потребности, между добродетелния начин на живот и постигането на лично щастие. Доказването или допускането на възможността за такова хармонично състояние на об-вото обикновено е служело като обосноваване на изискванията на една или др. нравственост. В историята на духовния живот на об-вото са възникнали както прогресивни И., които в известна степен са предугаждали хода на по-нататъшното обществено развитие, били са идейно знаме на революционни движения, така и реакционни И., обърнати към миналото и отразяващи интересите на класите, които слизат от историческата арена. И. могат да бъдат действени, да ориентират народните маси към практическо преустройване на об-вото, или илюзорни, да отвличат хората от техните практически задачи в областта на безплодните фантазии и неосъществимите мечти. Като пример за последното може да служи християнското учение за «бъдещото царство божие на земята», което уж трябва да настъпи в резултат на божествената милост, независимо от действията на хората. Но всички И.в миналото са били утопични. Дори когато са изразявали прогресивни стремежи на народните маси, протест срещу експлоатацията и несправедливостта, те са се основавали само върху субективни пожелания за по-добро бъдеще, без разбиране на обективните исторически закони. Такива са били ученията на социалистите утописти (Т. Кампанела, Т. Мор, *Сен Симон*, *Фурие*, *Оуен*), които са предугадили някои черти на бъдещото социалистическо и комунистическо об-во, но не са могли да посочат действителните пътища за неговото

осъществяване. Марксистко-ленинското учение за изграждането на комунистическото об-во представлява не просто нравствено изискване или пожелание, а научна теория, която се опира на обективен анализ на историческите закони и дава достоверно предвиждане на по-нататъшното развитие на човешкото об-во. «Комунизмът за нас не е *състояние*, което трябва да бъде установено — пишат К. Маркс и Ф. Енгелс,— не е *идеал*, с който трябва да се съобразява действителността. Ние наричаме комунизъм *действителното* движение, което унищожава сегашното състояние. Условията за това движение са породени от съществуващата сега предпоставка» (т. 3., с. 36). В. И Ленин изтъква, че И. трябва да се извежда от научния анализ на социалните отношения и класовите противоречия, а неговото търсене не бива да се свежда до *морализиране*. Общественият И., пише *Плеханов*, отразява онзи елемент от действителността, «в който зрее бъдещето». Теорията на научния комунизъм поставя по принципно нов начин въпроса за обществения И. като основа на нравствеността. Комунистическият И. не е просто образ на най-хуманното и най-справедливото об-во, установяването на което трябва да бъде крайна цел на моралната дейност на хората. Обективната необходимост на неговото осъществяване създава реални предпоставки за тази дейност, поставя целите и изискванията на нравствеността върху почвата на историческите закони, придава им действено-практически смисъл. Затова за пръв път комунистическият морал позволява на хората да се издигнат до истинска съзнателност и свобода в нравствената си дейност. Комунистическият И. показва на хората какъв реален социален смисъл има изпълнението на изискванията на комунистическата нравственост, какво ще даде на човека тяхното пълно осъществяване. Заедно с това този И. служи като висш критерий за оценяване на различните конкретни действия на човека, позволява да се съди за тяхното нравствено значение, като се изхожда от историческата перспектива на развитието на об-вото. Комунизмът не е някаква отдалечена, крайна цел на моралната дейност. Той се изгражда от дейността на широките народни маси вече и сега — в процеса на революционната борба с капиталистическото об-во и в условията на развитието на социалистическото об-во в комунистическо. Затова при оценяване постъпките на човека от гледна точка на комунистическата нравственост се взема под внима-

ние не само тяхната практическа целесъобразност (доколко те приближават бъдещето), но и доколко те и днес въплътяват в себе си начина на живот, към който се стремим. Защото в революционната и градивната дейност на народните маси се създават не само материалните предпоставки на бъдещото об-во, но и нравственият облик на човека, който ще живее при комунизма. Затова комунистическата нравственост изисква високите цели да се осъществяват с високонравствени средства (*Цели и средства*).

ИДЕЙНОСТ — морално *качество*, характеризиращо една от най-важните страни на нравственото *самосъзнание* и жизнената дейност на личността; означава привързаност на човека към определена идея, изхождайки от която той извършва своите постъпки и на служенето на която посвещава живота си. Обективно И. се изразява в общата целенасоченост на действията на човека. Характерът на жизнените цели, тяхното съотношение с обективните потребности на историческото развитие и с интересите на хората определят съдържанието и социалното значение на И. Субективно И. се проявява в осмислеността на действията и на целия живот на човека, в неговата дълбока *убеденост* в правотата и крайното тържество на осъществяваното дело, в способността му да вижда общата перспектива зад конкретните и частните задачи, които всекидневно трябва да решава. Историята показва, че И. е отличително качество на борците за социална справедливост, посветили живота си на освобождението на потиснатите народи и класи. Само привързаността към прогресивните и особено към революционните идеали, които отговарят на обективните закони на историята, позволява на човека да се издигне до истинска И. По правило такава И. е свързана с оптимистична вяра в по-добро бъдеще на човечеството (*Оптимизъм*), с *хуманизъм* и най-възвишени стремежи и спомага да се развиват у хората др. високи морални качества — *героизъм*, *благородство*, самопожертвувателност. И обратно, привързаността към реакционни идеи, към интересите на класи, които са лишени от бъдеще, в крайна сметка води до безидейност. Безпринципност и използване на престъпни средства в политиката, *лицемерие* и *цинизъм* в държавната дейност, *догматизъм* и *нихилизъм* в идеологията, *страх* пред бъдещето и загубване на вяра в човека — такива са проявите на безидейността. Висша историческа форма на И. е комуни-

стическата идейност, която е свързана с най-напредничавите и хуманни идеали, въплътили в себе си многовековните въжделения на трудещите се, и се основава върху научното разбиране на законите на историята. Нейното формиране е една от най-важните страни на процеса на *комунистическото възпитание*. Безидейният човек лесно се превръща в еснаф. На почвата на безидейността израстват пошлостта, еснафщината, бюрократизмът, политическото късогледство, назадничавостта. Високата степен на И., напротив, позволява на човека да стане истински принципен и активен борец за осъществяване на светлите идеали, новатор, творец и преобразовател на живота. Ето защо високата И. е едно от изискванията на комунистическата нравственост.

ИЗБОР МОРАЛЕН — акт на духовната дейност на личността, който предхожда вземането на решение (*Намерение*) и предопределя съдържанието на бъдещото практическо действие. Наличието на И. м. е отличителна черта на моралната постъпка, която предполага свобода на личното решение, способност на човека да избира между доброто и злото. Изразява се в оказване на предпочитание към една от няколко възможни постъпки в конфликтна ситуация, когато се сблъскват помежду си интересите на личността и на об-вото (личната склонност и дългът), собствените и чуждите интереси (егоистични и алтруистични съображения), или пък влизат в противоречие различни морални изисквания (напр. когато изпълнението на поето задължение може да навреди на об-вото или на отделни лица, когато изискването за благодарност влече след себе си нарушение на принципността и др. под.). Такива ситуации възникват в моралната дейност на човека в резултат на съществуването на противоречия в социалния живот. Комунистическата нравственост изисква от човека да умее, когато стане необходимо, да пренебрегне собствените си интереси заради потребностите на об-вото или на др. хора, да прави своя И. м. по вътрешно убеждение (*Убеденост, Съвест*), а не просто следвайки указанията на др. Социалистическото морално съзнание осъжда стремежа да се избягва личната *отговорност*, опитите да се оправдаят собствените постъпки с позоваване на нечий *авторитет*, на официално разпореждане, на принудата на околните или на това, че «така постъпват другите». Същевременно самото лично убеждение, което е основа на едни или др. И. м., трябва да съответствува

на общите изисквания на комунистическата нравственост. Марксистко-ленинската етика отхвърля индивидуалистичната гледна точка на *екзистенциализма*, който придава значение не на моралното съдържание на избраната постъпка, а изключително на самостоятелността на самия И. м., извършван, без да се държи сметка за обществените норми.

ИЗИСКВАНЕ (морално) — най-прост елемент на моралните *отношения*, в които се намират помежду си личността и обществото. В тези отношения човек се подчинява на различни форми на дълженствуване, които намират отражение в съответни форми на моралното *съзнание*. Така във всяка конкретна ситуация човек е длъжен да извърши определена постъпка (*Дълг*); във всички случаи той е длъжен да постъпва в съответствие с общите за всички *норми* на поведение; при това той е длъжен да изхожда от онези *оценки*, които са получили постъпките му в миналото; да възпитава у себе си определени морални *качества*, да следва в цялата си жизнена дейност известни общи морални *принципи*; да се стреми към достигане на нравствено съвършенство; да подчинява своята дейност на крайната цел — установяването на справедлив обществен ред (*Идеал*) и т. н. Всички тези И. към личността както и към социалната действителност, която хората се стремят да съобразят с нравствените си представи, в крайна сметка отразяват обективната социално-историческа необходимост. Но тази необходимост приема в морала различен вид в зависимост от това, по какъв начин се формулират нравствените И. Наред с различните форми на проява моралните И. имат и ред общи черти. Първо, те са нормативни, т. е. задължителни за изпълнение, независимо от това, какви конкретни задачи се преследват в дадения случай (за разлика от правилата на различните инструкции — «за да се постигне еди-какъв си резултат, следва да се направи еди-какво си»). Второ, моралните изисквания имат безличен, извънсубективен характер, т. е. не се основават на волята на някакъв субект (за разлика напр. от нормите на правото, които се узаконяват от държавата). Който и да е формулирал в един или др. случай моралното И., то се изказва не от негово собствено име, а изразява нещо обективно, законите на обществения живот. Трето, това И. винаги има всеобщ смисъл, т. е. в еднаква степен е задължително за всички хора, без оглед на тяхното особено положение, професионални задължения и организационна принадлежност. Всички особе-

ни задължения и задачи са същевременно и морални И. само дотолкова, доколкото съдържат в себе си нещо задължително за всички хора (*Професионална етика*). Четвърто, моралните И. имат универсален характер: всяка оценка или предписание на морала отразява в себе си не просто някакъв особен интерес, потребност или цел, а най-разнострaнните потребности и интереси на човека, класите, об-вото, човечеството. Това изпъква особено ясно при комунистическата нравственост, която е дълбоко чужда на всякакъв вид утилитарност, конюнктурност, едностранчивост в разбирането на целите и интересите на човека. Понеже моралът като цяло се състои от И., които приемат най-различна форма, техните особености са специфични черти на морала изобщо.

ИЗКУПЛЕНИЕ — снемане от себе си на *вината* (частично или напълно) за извършени в миналото постъпки чрез пълно признаване на своята вина понесено наказание или последвали положителни постъпки, заради които човек става достоен за прошка. В християнския морал И. често се схваща формално-символически, като резултат от изпълнението на определен *ритуал*. Напр. смята се, че аморалните постъпки могат да бъдат простени от бога, ако човек се покае на изповед, прочете молитва, подложи се на пост или др. вид послушание, или пък направи благодеяние на църквата (такова разбиране на И е най-характерно за католицизма и православието). А ако става дума не за личните прегрешения на един или др. човек, а за първородния *грях*, то И. на човешкия род се осъществява уж благодарение на това, че Христос «приел мъките заради цялото човечество», доброволно отишъл на разпятие заради «спасението» на всички хора. И в единия, и в др. случай такова формално разбиране на И. всъщност снема от човека *отговорността* за неговите постъпки и *задължението* му да поправя злото, причинено на хората или об-вото. От гледна точка на комунистическата нравственост *разкаянието* е необходима предпоставка за изкупване на вината, но само то още не е достатъчно. С реална практическа дейност провинилият се човек трябва да докаже, че е достоен за прошка.

ИЗМЯНА — нарушение на *верността* към общото дело, към връзките на солидарност, другарство, любов. Отрицателната оценка на И., която ѝ дава моралното съзнание, е обусловена от положителното значение, придавано на тези връз-

кн. В случай че тези връзки загубят своя положителен смисъл или дори придобият антиморално значение, нарушението им и отказването от тях вече не е И. Напротив, верността в този случай е безнравствена и се оценява като фалшиво другарство, взаимно поръчителство семейственост, груповщина и др. под. И. в областта на политическите отношения, която има социално-класов смисъл, се характеризира като *предателство*.

ИМПЕРАТИВНА ЕТИКА — вж. *Неопозитивизъм*.

ИНДИВИДУАЛИЗЪМ (лат. individuum — нещо неделимо, обособено) — принцип на обосноваване на нравствеността и на избиране линия на поведение. Смисълът на този принцип в етическата теория се свежда до това, че отделният индивид се разглежда като осн. движещо начало в об-вото, като автономна личност, която уж самостоятелно, независимо от об-вото е в състояние да установява законите на своята нравственост. Оттук се прави изводът, че основата на нравствеността е заложена у самия индивид или че той сам е способен да бъде творец на моралните норми и принципи, а задачата на нравствената му дейност се свежда до утвърждаване на собствената му индивидуалност и свобода, въпреки неговите външни, социални зависимости. В теорията принципът на И. довежда до изопачено разбиране на някои категории на етиката (*Дълг*, *Съвест*, *Героизъм*, *Човек и общество*), а практическото му осъществяване се изразява в най-различни отрицателни морални качества (*Егоизъм*, *Тунеядство*, *Честолюбие*, *Тщеславие*, *Високомерие*). Социална основа на принципа на И. е частната собственост, която обуславя разединеността на хората в об-вото и довежда до противоречие между обществените и личните интереси. Този принцип се издига още от мислителите в древността: от софистите, в частност от Протагор с неговата формула: «Човекът е мярка за всички неща», циниците (*Цинизъм*), киренците (*Хедонизъм*), а така също от привържениците на *стоицизма*, *епикурейството* и др. Но най-пълен израз И. получава в буржоазния светоглед. В идеологията на Възраждането, ранния протестантизъм и Просвещението той има, общо взето, прогресивен смисъл и изразява стремежа на човека към освобождаване от феодалната зависимост, от оковите на йерархично-съсловната обществена система на средновековието, утвърждаването на *достойнството* на личността, на нейната политическа

и духовна свобода (*Хуманизъм*), безпрепятственото развитие на самодейността на частнокапиталистическия собственик. Принципът на И намира отражение в различни буржоазни етически теории (*«Обществен договор», Егоизъм — теории на ~а, Нравствено чувство — теории на ~то ~, Евдемонизъм*), в които моралът се извежда от частните интереси, личните стремежи и индивидуалните съображения на отделния човек. С утвърждаването на капиталистическите отношения се разкрива несъответствието между буржоазния идеал за разностранна и свободна личност и действителността «В буржоазното общество капиталът притежава самостоятелност и индивидуалност, докато трудещият се индивид е лишен от самостоятелност и е обезличен» (*К Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 4, с. 438) Колкото повече се разкрива безчовечната природа на буржоазните отношения, толкова по-егоистично, реакционно и антихуманно съдържание придобива принципът на И. У *Ницше* И получава смисъл на култ към грубата сила, който се изразява в идеята за «свръхчовека», властвуващ над безличната «тълпа». Тези идеи впоследствие се използват в идеологията на фашизма. В съвр буржоазна етика принципът на И. се обосновава в най-различни теории (*Неопозитивизъм, Интуитивизъм, Екзистенциализъм, Самореализация — етика на ~та. «Хуманистическа» етика*). Доколкото съвр. монополистически капитализъм в значителна степен премахва «свободната» частнокапиталистическа дейност, т. е. обективната основа, върху която първоначално възниква буржоазният индивидуализъм, съответно и този принцип все по-често се разглежда сега не като начин на самодейно участие на индивида в живота на об-вото, а като «освобождение» на личността от обществената зависимост, като «бунт» на човека при об-вото. Понякога И. се проявява също и в замаскираната форма на «солидаризма» (напр в католическата социална доктрина). В епохата на краха на капитализма острието на буржоазния принцип на И. е насочено против марксисткото учение. С негова помощ се опитват да дискредитират идеята за солидарност на трудещите се в борбата против социалната несправедливост и да оклеветят социалистическото об-во, което уж накърнявало свободата на личността и отричало човешката индивидуалност. Комунистическата нравственост изхожда от единството на личните и обществените интереси в условията на социализма (*Личност*

и колектив). Тя противопоставя на И. принципа на *колективизма*, като осъжда всякакви прояви на индивидуалистични отживелици в съзнанието ѝ поведението на хората.

ИНИЦИАТИВА (лат. initiare — започвам) — самостойно участие на човека в различните сфери на социалния живот, при което той самостоятелно се заема с решаването на някаква задача и става нейн активен проводник в живота; форма на проява на обществената и политическата *активност* на човека. И. може да се изразява в доброволна дейност (за благото на об-вото, класата, за лични интереси), в творческо отношение към труда и установилите се начини на поведение (*обичаи, нрави, традиции*). Форми на проява на И. са *подвигът, починът*, личният *пример*. В морален смисъл И. се характеризира с това, че човек поема върху себе си по-голяма отговорност, отколкото се изисква от простото спазване на общоприетите норми. И. е съставна част на обществената *дисциплина*. Тя е онази страна от взаимодействието между *личността* и *колектива*, при която като активно начало се проявява личността. Степента на И., която об-вото е в състояние да развие у хората, показва доколко то създава реални предпоставки за свобода на човека и спомага за развитието на човешката личност. Буржоазното об-во, което създаде условия за И. в частнокапиталистическата дейност, представляваше огромна крачка напред в сравнение с феодализма по пътя към развитие на самодейността на личността. Но тази И. става възможна предимно за частния собственик, и то гл. във формата на печалбарство, както и за тясна прослойка специалисти и представители на «свободните професии» и при това в рамките на някаква отделна обществена функция. За пръв път в историята широко поле за развитие на масова И., насочена към свободно служене на об-вото, създава комунистическата формация. В съвр. социалистическо об-во особено голяма роля играе И. в труда и обществено-политическата дейност. И. стана постоянен стимул, определящ и насочващ постъпките на човека, и се превръща в морално качество на личността — и н и ц и а т и в н о с т. Инициативността характеризира човека (колектива, широките маси от хора) от гледна точка на проявяваната от него обществена активност и се изразява в съзнателна дейност, насочена към осъществяването на определени морални *принципи* и *идеали* (*Самодейност и творчество в морала*). В социалистическо-

то об-во инициативността предполага доброволно служене на общните интереси, непримиримост към нарушенията на изискванията на комунистическата нравственост и борба за отстраняване на недостатъците в живота на об-вото или на колектива.

ИНТЕРЕС — целенасочено отношение на човека (класата, об-вото като цяло) към някакъв обект на негова потребност. И. е обусловен от зависимостта на човека от условията на неговото битие, отразява необходимостта, която отделни предмети на заобикалящия го свят представляват за неговия живот, и се изразява в целенасочена дейност на човека, чрез която той произвежда, усвоява и присвоява (потребява) предметите на своите И. В психиката на човека И. се проявява като подбуда, волев импулс, който насочва неговите действия, а когато И. се осъзнава от човека, той преминава в *мотив, намерение*, съзнателно поставена *цел*. В социологията И. на хората се разглеждат като движеща сила на дейността на големи социални групи и отделни хора (обществени, класови, лични И.), в които се отразяват техните обществени отношения. «Икономическите отношения на всяко дадено общество се изразяват преди всичко като *интереси*» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 18, с. 271). В етиката категорията «И.» се разглежда преди всичко от гледна точка на нейното съотношение с дълга. В класовото об-во обществените и личните И. постоянно влизат в конфликт и поради това човек трябва да изпълнява изискванията на нравствеността най-често въпреки собствените си И. Вместо да намерят източниците на това противоречие и пътища за неговото преодоляване, домарксистките етически учения обикновено се ограничават с това, че или просто не го признават, или го считат за неразрешимо. Едни мислители се опитват да сведат моралния дълг до личния И. — до «разумно разбрания» *егоизъм*, до стремежа на човека към щастие или наслада (*Егоизъм — теории на ~ма, Евдемонизъм, Хедонизъм*), др. смятат, че човек може да изпълни своя дълг само въпреки собствените си И. (*«Категоричен императив»*). Единствено марксистката етика дава правилно решение на проблемата за съотношението между И. и дълга. Тъй като корените на противоречието между И. и дълг се намират в противоположността на класовите И., на личните и обществените И., а така също на отделните, частните И., решаването на това противоречие е възможно само в процеса на изграждането

на комунизма. Още в условията на социализма, общо взето, се установява единство между И. на личността и обществото; това се обуславя от обстоятелството, че крайна цел на социализма е задоволяването на материалните и духовните потребности на човека. В морален план това означава, че изпълнявайки своя дълг пред об-вото, човек в последна сметка служи на общите за всички хора И. Но доколкото разликата между общите и личните И. не се премахва напълно, дотолкова продължава още да съществува и разлика между дълга и личния И. В случай че те не съвпадат, комунистическата нравственост изисква от човека да подчинява своите лични И. на обществените. Осъществяването на това изискване е единствено възможният път за най-пълно задоволяване на И. на всички членове на об-вото, а в последна сметка за осъществяване на пълно единство между личните и обществените И. Осъзнаването на това води до постепенно превръщане на обществено-полезната дейност във вътрешна потребност на хората (*Свобода нравствена, Склонности*).

ИНТЕРЕС (теория на ~а) — направление в съвр. буржоазна етика и *аксиология*, привържениците на което разглеждат моралната *ценност* на явленията на действителността, включително *доброто* и *злото*, като резултат от насочения към даден обект *интерес*. Т. на и. е разновидност на съвременния *натурализъм* в етиката. По съдържанието си тя е мн. сходна с учението на *прагматизма*. Възниква през 20-те години на XX в. и продължава да съществува досега, макар и да няма вече толкова широко влияние. Гл. нейни представители са: в САЩ — Р. Пери, Д. Паркър; в Англия — Ф. Тенънт. Привържениците на това направление определят значимостта за човека на едни или др. предмет или явление (неговата ценност), като изхождат не от ролята на предмета в об-вото, а от субективното отношение на човека към него, от проявявания към него интерес. А самият интерес се разбира чисто психологически — като желание, разположение, склонност, любов, симпатия (или обратно, отвращение, антипатия, омраза), изпитвани от човека по отношение на един или друг обект. При това всъщност се игнорира социалната обусловеност на интересите на хората от начина на тяхната жизнена дейност, от обективните закони на битието и развитието на об-вото. Буржоазният характер на Т. на и. се проявява особено нагледно в това, че нейните привърженици

схващат нравствеността като средство за взаимно съгласуване и примиряване на частните интереси. Оттук и специфично буржоазното тълкуване на моралния дълг: постъпвай така, че да задоволиш най-голям брой частни интереси. С това нравствеността се свежда до равнището на политика на опортюнизъм и компромиси, а проблемите на борбата за преодоляване на противоречията между личните и обществените интереси, за задоволяване коренните общи интереси на човечеството се подменя със задоволяване интересите на частнокапиталистическите собственици, с взаимно споразумение на конкурентите. Марксистката етика признава връзката на морала с интересите на хората, но същевременно тя не просто извежда нравствеността от каквито и да било интереси, а обосновава (или подлага на критика) тези интереси като истински човешки (или аморални, егоистични, насочени против човека). При това тя изхожда от анализа на историческите закони на развитието на човечеството като цяло. В противоположност на интересите на експлоататорите интересите на трудещите се са истински човешки потребности, които са нравствено оправдани.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗЪМ (социалистически) (лат. inter — между, и natio — народ) — международно единство на трудещите се в борбата за унищожаване на капиталистическия строй и построяване на комунистическо об-во, основано върху общността на техните коренни интереси. Като принцип на отношенията между нациите И. се отнася към областта на политиката, но заедно с това той е един от най-важните принципи на комунистическата нравственост, който регулира тези взаимоотношения. В този смисъл И. е една от сферите на проява на комунистическия *хуманизъм*. Като принцип на нравствеността И. включва следните изисквания: равенство и свобода на всички народи, независимо от тяхното национално и културно развитие; непримиримост към великодържавния шовинизъм и всякаква форма на потискане на една нация от др.; сътрудничество и солидарност на трудещите се от всички страни в борбата за общите цели; непримиримост към националния егоизъм и сепаратизъм; дружба и уважение във взаимоотношенията с представителите на др. народи; интерес към разнообразните национални култури; борба с националната затвореност; нетърпимост към настроенията и теориите за национално и расово превъзходство —

към всичко онова, което включва в себе си понятието за н а ц и о н а л и з ъ м. Буржоазният национализъм предполага вражда между народите, възвеличаване на достойнствата на една националност в ущърб на останалите, и представлява обратна страна на к о с м о п о л и т и з м а, в основата на който лежи безразлично-нихилистично отношение на хората към своята родина и нация, към техните интереси и култура, отказване от всякакви национални традиции. Социалистическият И. е коренно противоположен както на национализма, така и на космополитизма, който зад външно неутралното отношение към различните държави и националности винаги крие отношения на неравноправие и подчинение. Идеята за И. се роди с възникването на международното комунистическо движение и за пръв път беше провъзгласена от неговите основатели — К. Маркс и Ф. Енгелс — с лозунга «Пролетарии от всички страни, съединявайте се!» в противовес на политиката на национална вражда, която се култивираше от господствуващите класи. Пръв в историята практически пример на утвърждаване на социалистическия И. в отношенията между народите стана многонационалната общност на народите в СССР, където е ликвидиран националният гнет и е установено пълно равноправие на народите. В тази общност за изостаналите по-рано народи се откри достъп до съкровищата на световната култура и цивилизация. Самото чувство на *патриотизъм* в СССР придоби интернационален характер, понеже то включва дружбата на всички народи, които имат обща социалистическа родина. При социализма И. като нравствен принцип се осъществява във всекидневния живот на народа. Обаче понякога в различна форма все още се проявяват отживелици на национална вражда, които обикновено са свързани с недостатъчна съзнателност и невисока духовна култура на хората. С възникването на световната социалистическа система принципът на И. легна в основата както на взаимоотношенията между социалистическите държави и нации, така и на отношенията на народите от социалистическите страни с угнетените и неравноправните нации и с трудещите се в капиталистическите държави. Този принцип е закон на взаимоотношенията между братските комунистически и работнически партии.

ИНТУИТИВИЗЪМ (лат. intueri — гледам съсредоточено, внимателно) — направление в етиката, привържениците на

което твърдят, че не е възможно моралните понятия (*добро, дълг* и др.) да се обосноват посредством разума и опита, че те се схващат от човека интуитивно, като «самоочевидни» истини. Етическият И. е теоретически израз на представата, че общоприетите нравствени убеждения не се нуждаят от доказване, че са очевидни сами по себе си (*Догматизъм*). Елементи на И. се съдържат още в някои етически теории на античността (*Сократ, Платон*). През XVII—XVIII в. съществува школата на кеймбриджките неоплатоници (*Прайс*, Р. Кътуърт, С. Кларк), които смятат, че понятията за добро и дълг са прости идеи, неподдаващи се на определяне и обосноваване. През XIX в. идеите на И. развива в Англия Х. Сиджуик. В съвр. буржоазна етика е широко известно интуитивисткото течение, основано в началото на XX в. от Дж. *Мур* и разпространено в Англия, САЩ и др. страни. Считайки, че етиката трябва да изучава не поведението на хората, а моралните понятия, с това Мур и неговите последователи прокарват път на *формализма* в етиката. Мур критикува привържениците на *утилитаризма, хедонизма, еволюционната етика* не за едностранчивостта или опростеността на техните определения на доброто. Той изобщо отхвърля възможността за определяне на доброто и за рационалния му анализ. По такъв начин интуитивистичната концепция на Мур довежда до отричане на научния анализ на нравствеността, противопоставя *морала* и *науката*. В съвр. И. се различават две направления. В аксиологическото (*Аксиология*) — Дж. Мур, Х. Решдъл, Дж. Леърд, О. Джонсън, Б. Бланшард — от доброто се извеждат всички останали морални понятия, включително и дългът (дългът се състои в това, да се върши добро). В деонтологическото (*Деонтология*) направление — Х. Причърд, У. Д. Рос, Е. Керит, Ч. Броуд — дългът се смята за понятие, което не зависи от доброто или логически го предхожда (доброто се състои в това, да се изпълнява дългът). По такъв начин нравствеността тук се тълкува формалистично: дългът следва да се изпълнява заради самия дълг. Според деонтологическия И. нравствените задължения нямат основа в социалните потребности, те са очевидни сами по себе си, вечни и неизменни. Рос напр. счита, че тези «самоочевидни» задължения са всичко седем: не върши зло, прави добро, разпределяй доброто и злото в съответствие с достойнството на хората (изискване за справедливост), говори истината и

изпълнявай обещанията си (задължение за вярност), благодари за оказаните ти услуги, обезщетявай за причинена от тебе щета, самоусъвършенствувай се. Дори самият подбор на тези задължения (това, че тук са изключени задълженията на човека към об-вото и са представени само задълженията към отделни хора), да не говорим за конкретното разбиране на изложените изисквания, свидетелствува за буржоазно тълкуване на нравствеността. Социалният смисъл на съвр. И. се състои в това, че на нравствените представи, санкционирани от господствуващата класа в капиталистическото об-во, се придава неоспоримо («самоочевидно») значение. По отношение на тях не се допускат съмнение и критика, основани върху свидетелствуването на фактите и логиката, а още по-малко научна критика. Такава е апологетичната роля на И. по отношение на буржоазната идеология. Особено реакционен смисъл има деонтологическото учение, което вменява на хората сляпо, несъзнателно изпълнение на дълга. Това е крайна форма на догматизиране на буржоазния морал.

ИРАЦИОНАЛИЗЪМ (лат. in — отрицателна частица, и rationalis — разумен) — методологически принцип на тълкуване природата на нравствеността характерен за редица буржоазни теории на морала. Макар че елементи на И. могат да се намерят в най-различни етически теории на миналото, най-пълно развитие той получава в средата на XIX в. (*Керкегор, Шопенхауер*) и особено в XX в., когато неговите идеи се поставят в основата на такива направления на буржоазната етика като *екзистенциализма* и *неопротестантизма*. Гл. в етическия И. е отричането на каквито и да било общи закони на нравствеността, преувеличаването на значението на особеното, неповторимото във всяка морална проблема. Следствие на това е изводът, че разумът и науката, които могат да установяват само общото в многообразното, са съвсем неприложими към областта на морала (*Морал и наука*). В решаването на нравствените проблеми ирационалистите поставят на пръв план чувствените страни на човешкото съзнание — «жизненото чувство», волята, безсъзнателния стремеж — или някакви др. духовни способности, противопоставими на логическото мислене. При това те предполагат, че «алогичното» и «противоразумното» се намират по-близко до разбирането на смисъла на човешкото съществуване, отколкото която и да било форма на рационалното мислене, която

според тях води до догматизъм и лишаване на човека от свобода и индивидуалност. Ирационалистите твърдят, че всяка жизнена ситуация и положението на всеки отделен човек са винаги уникални, неповторими. Оттук те правят извода, че моралните изисквания имат всеки път съвсем различен смисъл. Поради това от тяхна гледна точка е невъзможно да се формулират някакви общи принципи на нравствеността, въз основа на които човек би могъл да взема конкретни решения в различни практически ситуации. В това положение е налице не само момент на краен *релативизъм*, но и критика на етическия *рационализъм*. Ирационалистите критикуват онези етически теории, в които съдържанието на моралните изисквания се извежда от съвкупността на научните сведения за човека като естествено и обществено същество. Разглежданият в този план човек действува по законите на причинността, в рамките на целесъобразността, ръководи се от разума и изработените от науката понятия, подчинява се на законите и изискванията на об-вото, на общи за всички морални *норми*. Но от гледна точка на ирационалистите това е само външната страна на човешкото битие и областта на «неистинския» морал, морал утилитарен, догматичен, канонизиран. А собствено човешкото, или «истинското» битие не се поддава на никакви определения, намира се извън законите на об-вото и природата. Това е сферата на абсолютната свобода на личността, в която човек утвърждава себе си в своята нравственост въпреки об-вото, в противовес на царството на материалната сметка. В подобно разделяне на човешкото битие на две съвършено независими сфери, от една страна, се проявява критично отношение към съвр. буржоазна цивилизация, а от др. — търсене на «спасение» за човека от капиталистическите антихуманни отношения по пътя на затварянето на личността в себе си (*Индивидуализъм*). В последна сметка ирационалистите стигат до отричане на обществената природа на морала и до утвърждаване, както те сами считат, на «двусмислената», «парадоксалната» нравственост. Но такава нравственост не може да посочи на човека по какъв именно начин той следва да постъпва в живота. Именно в това се състои реакционният и антихуманен смисъл на етическия И.

ИСКРЕНОСТ — морално *качество*, което характеризира личността и нейните постъпки; изразява се в това, че

човек върши и говори неща, в правилността на които той вярва, действува по съображения, които е готов да признае пред самия себе си и пред др. И. е противоположна на *лицемерието*, измамата, опитите да се създаде неправилно впечатление за мотивите, от които човек се ръководи, на чисто външното изпълнение от него на определени изисквания, без вяра в правилността на извършваните постъпки, а заради собствена изгода, от *тщеславие*, от *кариеризъм*. По такъв начин И. характеризира не съдържанието на действието, а неговото съответствие на подбудителния мотив и поради това определя постъпките на човека само формално. Тя е субективната страна на *убедеността* (служи за израз на това, как взаимното съответствие на убежденията и действията се осъзнава от самата личност). Човек може искрено да се заблуждава относно моралната ценност на постъпките си, да извършва аморални действия, като се ръководи от благи намерения (*Намерения и дела*), да причинява на хората зло поради неправилно разбрана хуманност и др. под. Затова комунистическата нравственост признава И. за положително качество, но същевременно я счита за все още недостатъчен критерий за оценяване на постъпките. Само в съчетание с правилни *убеждения* и умение да се въплъщават те в действия И. позволява на човека да извършва постъпки, които отговарят на истинската нравственост.

ИСТИНА И НРАВСТВЕНОСТ. — Въпросът, отразяват ли моралните представи на хората нещо обективно, може ли те да бъдат считани истинни (или съответно погрешни), се е поставял в най-различна форма почти през цялата история на етическата мисъл, като се почне от древността. Повечето от теоретиците на миналото са отговаряли на този въпрос положително. Но «обективното», което се отразява от моралното съзнание, се е разбирало от тях различно, в зависимост от гледището им върху произхода и източника на нравствеността. За обект на познанието в морала са били обявявани ту божествената воля или разум, ту вечните принципи на справедливостта, ту нравствените закони на мирозданието или пък не по-малко митичната извънисторическа «природа на човека» (*Абсолютизъм, Рационализъм*). Но по правило тези теории не са могли да обяснят по какъв начин възникват противоположните нравствени позиции. Поради това на този възглед се е противопоставяло субективноидеалисти-

ческото гледище, според което моралните представи изобщо не отразяват нищо обективно (*Скептицизъм, Апробативни теории*), нравствеността е само област на вкусове, на предпочитания, на един или др. вид произвол (*Волунтаризъм*). В съвр. буржоазна етика проблемата за съотношението между И. и н. се проявява като въпрос за съотношението между *морала и науката*. Според етическия *натурализъм* моралните принципи могат да бъдат обосновани с помощта на данните на науката. Но повечето от буржоазните етици отричат това. Привържениците на *интуитивизма* твърдят, че моралното знание е напълно уникално и се постига по принципно др. начин в сравнение с научното. Неопозитивистите (*Неопозитивизъм*) изобщо отричат, че моралните представи съдържат в себе си някакво знание, че могат да бъдат истинни. При решаването на дадената проблема марксистката етика изхожда от положението, че моралните идеи винаги така или иначе са отразявали съществуващата социална действителност, условията на общественото битие на хората. Об-вото, една или др. класа създава морални норми, принципи, формулира понятията за добро и зло в съответствие с обективните исторически потребности. Моралните представи на дадено об-во или класа са дотолкова истинни, доколкото нейните исторически възможности отговарят на потребностите на обществения прогрес. И когато една или др. класа е ставала реакционна, а господството ѝ се е превръщало в препятствие за обществения прогрес, тогава нейните морални представи са престанали да съответствуват на историческите закони, изпълвали са се с неистинно съдържание. Др. страна на тази проблема се заключава в начина, по който историческите закони се отразяват от моралното съзнание. Възникнало дълго преди обществено-историческата наука, моралното съзнание е изразявало изискванията на обективните закони на общественото битие неосъзнато, във форма на дълженствуване и *ценност*. Моралните *изисквания* са били смятани за нещо принципно различно от социалната необходимост, несвързано с нея. Поради това през цялата история на класовото об-во моралната форма на общественото съзнание е била особено претрупана с фантастични и фетишистки представи относно това, какво именно тя отразява. Комунистическата нравственост, в основата на която лежи научният марксистки светоглед, изхожда от разбиране на действителното място на чове-

ка в историческия процес. Затова тя за пръв път премахва почвата за *фетишизъм* в морала. Отсега хората вече не просто стихийно и несъзнателно изработват своите идеи за нравствеността, а все по-съзнателно ги съобразяват със социално-историческите потребности на човечеството, основават ги върху научно знание за обективните обществени закони. Нашият обществен идеал — комунистическото об-во — по своето съдържание принципно съвпада с данните на научното предвиждане относно развитието на историческия процес и в този смисъл въплъщава в себе си обективната истина.

Й

ЙЕЗУИТСТВО, йезуитщина — антихуманистична система от морални принципи, която обикновено възниква вътре в затворена група, каста, йерархична организация и служи за прикриване и оправдаване на аморална по съдържание дейност, насочена навън от тази група, каста, организация. Терминът е произлязъл от названието на католическия монашески орден на Исус (лат. Jesus) и исторически е свързан с църковно-политическата организация на йезуитите, основана през XVI в. и построена по йерархичен принцип. Дейността на йезуитите била насочена към достигане на колкото е възможно по-пълна духовна и светска власт (дори на световно господство) лично на папата и на католическата църква като цяло. Тайният и явният контрол над постъпките и помислите не само на «братята» по орден, но и на възможно по-голям брой хора в различни, в това число и некатолически страни, безусловното подчинение на низшите чинове пред висшите се съчетавало у йезуитите с широки лични привилегии и твърде разпуснат начин на живот на йерарсите. Понятието за Й. придобило нарицателен смисъл благодарение на повече от съмнителния политически и личен морал на йезуитите. Този морал предписвал всякакви безнравствени постъпки (оправдавайки ги с «благата цел»), включително политически интриги и убийства, клетвопрестъпничество и двусмислени тълкувания на думите, при условие че всичко това се върши «заради по-голяма слава господия», т. е. спомага за засилването на католицизма. «Целта оправдава средствата» — този морален постулат, приписван на основателя на ордена на йезуитите И. Лойола, по-късно става практически принцип на Й. (църковно и светско) и се използва както за постигането на егоистични лични цели, така и в областта на партийната (фашизъм) и държавната политика (на предишните монархично-бюрократични и съвр. буржоазни тоталитарни държави).

Следователно за йезуитския морал като цяло са характерни едва прикрита лъжа и т. нар. «законничество», които служат за оправдаване на беззаконни по своята същност действия, пълно подчиняване съдържанието на нравствените принципи на произволно и казуистично изтълкувани юридически и морални норми, лицемерно апелиране към отдалечени «високи цели» заради оправдаване на непосредствени долни действия. В последна сметка практиката на Й. се оказва неспособна нито да постигне прокламираните «благи цели», доколкото обективните резултати на човешката дейност се намират във функционална зависимост от средствата, нито твърдо и задълго да реализира своите истински (по същество аморални) цели, тъй като моралните принципи на Й. започват да действуват и вътре в организацията, която ги е приела, обричайки я с това на разложение и гибел.

К

КАЛВИН (Calvin), Жан (1509—1564) — основател на калвинизма, едно от трите (наред с лутеранството и англиканството) гл. направления в протестантизма Учението на К., изложено в съч. «Наставление в християнската вяра», изхожда от представата за абсолютното предопределение. За едни хора бог е предопределил спасение и райско блаженство, за др. — вечни мъки в ада. Човек е безсилен да измени каквото и да било както с помощта на вярата, така и с помощта на «добри дела», той може само да съди за своята бъдеща участ по това как протича земният му живот. Успехите съпътстват «избраниците» божи, а житейските несполуки дават възможност да се предполага, че човекът е предопределен за божие осъждане. Ф. Енгелс отбелязва, че учението на К. е «религиозен израз на факта, че в света на търговията и конкуренцията успехът или банкрутът не зависят от дейността или ловкостта на отделния човек, а от обстоятелства, които не зависят от него. Така че всичко зависи не от волята или действието на отделния човек, а от милосърдието на могъщи, но неизвестни икономически сили» (т. 22, с. 298). Като буржоазна форма на християнството това учение изразява интересите на буржоазията от периода на първоначалното натрупване, което намира отражение в проповядването на «светски аскетизъм»: отказване от «светските» удоволствия, пестеливост, трудово и религиозно усърдие и благочестие. В Женева, която става през XVI в. център на калвинизма, «светският аскетизъм» се въплътява в установяването на строг режим за жителите на града: забранени били всякакви увеселения, в това число театърът. Дори усмивката на лицето на вярващите се обявявала за грях. Личният живот на хората бил подложен на строга регламентация. Пресичала се всяка проява на свободомислие. В съвр. условия калвинизмът се проявява в разни форми: реформаторство, презвитериан-

ство, конгрегационализъм. Обаче във всички тези течения централно място запазва учението на К. за предопределението.

КАЛИНИН, Михаил Иванович (1875—1946) — деятел на комунистическата партия и съветската държава, пропагандатор на марксистко-ленинската теория. В неговите трудове се осветляват проблемите на нравствеността и комунистическото възпитание, включително и въпросите за произхода и обществената същност на морала, за зараждането и развитието на пролетарско нравствено съзнание в недрата на буржоазното об-во, за коренното изменение на бита, нравите и психологията на хората в процеса на социалистическата културна революция. Същевременно К. се противопоставя на отричането на общочовешките нравствени норми (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*) и изобразяването на новия бит в примитивен, опростен вид. За осн. задачи на нравственото възпитание той счита внедряването на колективни навици в производството, обществения живот и бита, възпитаването на културност в широкия смисъл на думата, включително формирането на такива качества като честност, отзивчивост тактичност деликатност, внимателно, грижливо отношение към хората. К. се обявява против формализма. рутината и лицемерието във възпитанието и обръща внимание на нравственото съдържание на идейността, партийната убеденост и принципност. Той отбелязва, че само последователната привързаност към социалистическите идеали може да одухотвори труда и бита на човека, да го предпази от еснафски подход към живота, от стремеж към тясно лично, еснафско благополучие. Посочвайки празнотата и превратността на човешкото съществуване без високи обществени цели, К. подчертава, че хората «не могат да живеят, както се казваше преди, «без душа», или , както казваме ние, без обществени идеали. Животът на всеки човек, стига той да разбира, че е човек, само тогава е пълен, когато той чувствува, че се стреми към нещо високо, не в смисъл на своите тясно егоистични интереси, а в смисъл на възвишените цели на напредничавите хора, които се борят за общото велико дело». Само органичното сливане на обществените и личните интереси дава истински смисъл и щастие на живота. Осн. трудове по въпросите на морала: «Борба за нов човек» (1928), «За комунистическото възпитание» (1940), «За моралния облик на нашия народ» (1945).

КАМЮ (Camus), Албер (1913—1960) — фр. писател и мислител, представител на *екзистенциализма*. Философско-етическите възгледи на К. са изложени в неговите пиеси, повести и есета, гл. тема на които е положението на човека в съвр. капиталистическо об-во. К. споделя екзистенциалисткия принцип на подход към проблемите за човека, когото разглежда от гледна точка на съществуването му в конкретни ситуации. Моралната философия на К. изхожда от понятието за абсурда: човек инстинктивно е привързан към живота и се стреми към него, обаче той съществува в свят, който не му е равностоен и е ирационален, абсурден. Поради това е безсмислено и самото съществуване на човека. Тези песимистични мотиви, навеяни в периода на хитлеристката окупация на Франция, са въплътени в образа на Сизиф, който е обречен на вечни мъки. За да излезе от песимизма, К. се опитва да обоснове «бунта» против световния абсурд и да намери в това основата на човешката екзистенция (истинското съществуване) и морала. Обаче бунтарството на К. е ограничено в областта на духа, на моралното мислене и е изцяло индивидуално. К. не вижда социалните сили, които могат да въстанат против всеобщия абсурд и *отчуждението*, царуващи в буржоазния свят. Според К. отчуждението може да се преодолее чрез постигането на щастие, което се състои в «идентифицирането» на човека със самия себе си, в неговото съответствие на собствената му същност. Оттук протестът на К. против всичко онова, което се натрапва на човека отвън, което отчуждава човека «от самия него»: против буржоазната държава и нейните институти, против формализма на морала на буржоазното об-во и официалната религия. Но този протест, който се осъществява върху основата на идеалистически светоглед, е непоследователен. Според К. «външният» бунт и активната борба са несъвместими с истинската човешка екзистенция. Това е по същество проповед за непротивене на злото: човек не изкоренява злото чрез насилие, ако то е необходимо, а го «лекува». Висша форма на щастие К. вижда в солидарността и взаимната любов на всички хора. Такъв подход към проблемата за човека не излиза от рамките на абстрактния хуманизъм. «Бунтарските», а всъщност примиренчески идеи на К. остават в руслото на буржоазния светоглед и по същество са враждебни на действително революционния хуманистичен морал. Осн. произв., в които е отра-

зена моралната философия на К.: «Митът за Сизиф» (1942). «Чужденецът» (1942), «Чумата» (1947), «Човекът-бунтар» (1951), «Писма до един немски приятел» (1945), «Недоразумението» (1944), «Падението» (1956).

КАНТ (Kant), Имануел (1724—1804) — философ и учен, родоначалник на нем. класическа философия, основател на «критическия», или «трансценденталния» идеализъм. Въпреки идеалистическото си разбиране за природата на морала, К. е направил мн. за изясняване спецификата на нравствеността и уточняване предмета на етиката, в това число за преодоляване *натурализма* в етиката и разграничаване областите на изследване на *етиката* и *психологията*. В общ вид К. определя морала като област на човешката свобода за разлика от сферата на външната необходимост и природната причинност, което още не излиза извън рамките на традиционния възглед на идеалистическата етика, и разглежда морала твърде неясно. По-конкретно моралът според К. е област на дължимото (*Изискване морално*), което в нравствеността има всеобщ характер (*«Категоричен императив»*, *Равенство в морала*). По начало това определение е правилно, но у К. то не се основава върху разбиране на социалната природа на морала, поради което не разкрива специфичния характер на причинността в морала, води до противопоставяне на долженствуването и социално-историческата необходимост, на дължимото и съществуващото. Оттук скептичната оценка на К. относно движещите сили на историческия прогрес (той смята, че хората се движат най-често от аморални мотиви) и неговата представа, че моралният идеал се постига само в отвъдния «свят на целите». В противоположност на широко приетото гледище, според което благото и доброто логически предхождат понятието за дължимото и го определят, К. смята, че дългът е основополагащо понятие на етиката и именно той определя понятието за добро (добро е онова, което съответствува на дължимото). Доколкото това не противоречи на логиката на моралното съзнание, дотолкова критиката на К. на *хедонизма* и *евдемонизма* е справедлива. Но оттук К. прави неправилния извод, че нравствеността се намира извън всяка целесъобразност, не служи за задоволяване на социално-историческите потребности и интереси на човека. По такъв начин излиза, че човек е длъжен да изпълнява своя дълг заради самия дълг. Това е израз на гледната точка на

ригоризма и *формализма* в морала. К. подлага на критика теориите на *нравственото чувство*, обаче сам изпада в етически психологизъм, присъщ на тези теории, доколкото смята, че в изпълнението на нравствените изисквания главното е «добрата воля», мотивът на самоподчиняване на дълга, а не извършването на практически действия (*Морална доброта — теория* на ~та~). «Тази добра воля на Кант напълно отговаря на безсилието, потиснатостта и мизерността на немските бюргери. . .» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 179). Идеалистически моменти в етиката на К. са също и неговата представа за априорността на моралното съзнание, допускането на безсмъртието на душата и съществуването на бога като гарант за справедливо възмездие на хората, за моралната им дейност в земния живот. Последният момент в етиката на К. (както и нравственият ригоризъм) е тясно свързан с неговите религиозни протестантски убеждения. Етиката на К. оказа значително влияние върху съвр. буржоазна философия на морала, особено върху *екзистенциализма* и *интуитивизма*. Признавайки теоретическите заслуги на К. в разработването на мн. етически проблеми, марксистката етика същевременно отхвърля идеалистическите и формалистическите положения в неговото учение, особено тези, които впоследствие послужиха за идейна база на реформизма и опортюнизма в работническото движение. Осн. етически трудове: «Основи на метафизиката на нравствеността» (1785), «Критика на практическия разум» (1788), «Религията в пределите само на разума» (1793), «Метафизика на нравите» (1797).

КАРИЕРИЗЪМ (ит. carriera — бягане) — отрицателно морално качество, характеризиращо поведението и личността на човек, който подчинява цялата си обществена дейност на целта да напредне в службата (*Честолюбие*), готов е да изпълнява предявяваните към него изисквания само дотолкова, доколкото това допринася за подобряване на личното му положение. К. е една от проявите на егоизма в сферата на служебната дейност, който обаче лицемерно се проявява под маската на преданост и безкористно служене на общото дело (об-вото като цяло, организацията, учреждението, предприятието). К. исторически възниква върху основата на социалната и бюрократичната йерархия на об-вото, която се развива в условията на социално неравенство. Явления на К. остават

и в социалистическото об-во благодарение на запазването на материалното неравенство и различията в общественото положение. За кариериста жизнен принцип е не служенето на обществените интереси върху основата на комунистическа *съзнателност*, а само външното демонстриране на привързаността си към указанията на висшите официални инстанции. Кариеристът се отличава с крайна безпринципност и опортюнизъм. Приспособявайки се към обстановката, той с лекота мени убежденията си в зависимост от ситуацията. Изискванията на момента той разбира не като обективна необходимост, свързана с актуалните потребности на об-вото, а като линия на поведение, угодна на началството. За кариериста са характерни пълна безотговорност, безразличие към съдбата на хората и интересите на делото. Ето защо общественото мнение в социалистическото об-во сурово клейми К. Комунистическата партия води борба за изкореняване на К. чрез развитието на обществената активност и съзнателността на народните маси и внедряването на широк обществен контрол във всички сфери на обществения живот.

КАТЕГОРИИ НА ЕТИКАТА (гр. katēgoria — категория) — осн. понятия на *етиката*, които отразяват най-съществените страни и елементи на морала и съставят теоретическия апарат на етическата наука. К. на е. се обединяват в определена цялостна система с единен принцип на построяване. Конкретното съдържание на К. на е., логическата им форма и мястото на всяка една от тях в общата система на понятията са се изменяли в историята на етическата мисъл в зависимост от разбирането на природата на нравствеността. В историята на етиката за основни категории обикновено са се считали понятията за *добро* и *дълг*, а така също понятията за *добродетел*, *съвест* и някои др. Привържениците на *рационализма* в етиката са се стремели към построяване на строго подредена, обикновено дедуктивна система от понятия, в която всяка К. на е. би се определяла чрез др. по-общи. При това едни философи са считали за основополагащо понятието за добро (*Платон*) и са извеждали от него всички останали, др. — понятието за дълг (*Кант*). Но понеже при построяването на такива системи са се срещали големи трудности, някои мислители са идвали до извода, че между К. на е. не съществува единство. Привържениците на деонтологическия *интуитивизъм* напр. твърдят, че между понятията

за добро и дълг не може да има логическа връзка (*Деонтология*). Марксистката етика построява своята система от категории в съответствие с историко-материалистическото разбиране на морала като начин за регулиране на поведението на хората, механизмът на който има извънредно сложен и многостранен характер, но въпреки това представлява нещо органически цялостно. При това системата на категориите отразява структурата на самия морал. Осн. страни на нравствеността се изразяват в категориите «морална *дейност*», «морални *отношения*» и «морално *съзнание*», всяка от които на свой ред обхваща множество др. понятия. И тъй като тези страни на морала се намират в тясно единство помежду си, някои етически понятия се отнасят едновременно до всички тези категории, т. е. отразяват всички страни на морала. Напр. понятието за морална *норма* отразява едновременно един от видовете морални представи на об-вото, особен начин на нравствена дейност и една от формите на моралните отношения между хората. Самото морално съзнание отразява в своите осн. понятия някои възлови елементи на моралната дейност и отношения. Затова понякога едно и също понятие можем да срещнем и в моралното съзнание на хората, и сред К. на е. (напр. понятията за добро, дълг, съвест, *достойнство*, *чест* и др.). Обаче това не значи, че в дадените понятия етическата теория и обикновеното морално съзнание влагат еднакво съдържание. Напр. понятието за дълг в първия случай е научна категория, която характеризира определен вид отношение на човека към обществото, а във втория — представа за това, какво конкретно човек е длъжен да прави като носител на морал. Всяка морална представа (понятие) е нормативна, тя винаги предписва и оценява нещо. А в етиката тази представа за дължимото и ценното, първо, получава научно обосноване (*Нормативна етика*) и, второ, става обект на теоретически анализ, който изяснява какво именно морално отношение тук е изразено. В марксистката етика за пръв път се прокарва научно разграничение между К. на е. като формален теоретичен апарат и моралните представи, които стихийно се формират в съзнанието на об-вото. Системата от категории на марксистката етика постоянно се развива и обогатява с нови понятия в съответствие с теоретическото развитие и задълбочаване на самата етическа наука.

«КАТЕГОРИЧЕН ИМПЕРАТИВ» — осн. категория на етиката на *Кант*; формулираният от него «нравствен закон», който гласи: постъпвай така, че максимата на твоята воля (правилото, което ти следваш) да може да бъде същевременно основа на всеобщо морално законодателство (т. е. всички др. хора да могат също да го следват). Кант счита, че в «К. и.» той е открил такъв универсален принцип, от който могат да се изведат всички конкретни съдържателни морални изисквания (ако избраната от тебе линия на поведение не може да се следва от др., тя не е правилна). Всъщност обаче даденият принцип е само формален (*Формализъм*); с негова помощ може само да се определи дали избраната от човека линия на поведение се отнася към *морала*, но под него попада всяка нравствена система. «К. и.» има също и този смисъл, че служи като своеобразно обосноваване на идеята за *равенство* в морала: каквото и да е съдържанието на моралните изисквания, те винаги трябва да имат всеобщ характер, да са задължителни за всички хора. «К. и.» (безусловната повеля) Кант отличава от «условния императив» (ако искаш да постигнеш някаква цел, трябва да извършваш определени постъпки като средство) и счита последния за непригоден да служи като *критерий на нравствеността*. Кант посочва, че «условният императив» не може да даде правило, общо за всички хора, тъй като техните цели са винаги различни. Той изхожда от противоположността на частните интереси, присъща на буржоазното об-во. Неговото гледище «напълно отговаря на. . . мизерността на немските бюргери, чиито дребнави интереси никога не са били способни да се развият до общи, национални интереси на една класа. . .» [*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 179). Отхвърляйки принципите на «условния императив» като критерий на нравствеността, Кант се обявява против тясно утилитарното разбиране на нравствеността, против пресметливия практицизъм и търгашеския дух на буржоазното об-во, против тълкуването на морала според характерния за буржоазната политика принцип «Целите оправдават средствата» (*Цели и средства, Морал и политика, Макиавелизъм, Йезуитство*), против използването на човека като средство за постигане на чужди на него цели, което е закон на буржоазната икономика. Но заедно с това Кант всъщност отрича и целенасочения характер на моралното действие, водещо към осъществяване на историческите потребности на

човека. На буржоазния принцип на «взаимното използване», който оправдава експлоатацията на човек от човека, Кант противопоставя следния принцип: «Постъпвай така, че човечеството както в твое лице, така и в лицето на всеки др. да се разглежда като цел и никога само като средство». На това основание неокантианците Х. Коен, П. Наторп, К. Форлендер причисляват Кант към основоположниците на социализма. Самият Кант обаче смята, че този принцип е практически неосъществим в обществения живот, и пренася осъществяването му в безкрайно отдалеченото «царство на целите», към което човечеството може само да се приближава. Ревизионистът на марксизма Е. Бернщайн направи оттук извода, че «крайната цел е нищо, движението е всичко!», като обосновава с това тактиката на опортюнизма и отказването от идеята за социалистическа революция.

КАУЦКИ (Kautsky), Карл (1854—1938) — теоретик на нем. социалдемокрация, преминал от позицията на марксизма към прякото му отричане. Като излиза със своя концепция, насочена по своя замисъл срещу «етическия социализъм» и етиката на *Кант*, той представя за марксистки погрешни възгледи, които изопачават марксизма. Тълкувайки моралните явления вулгарно-биологически, К. се опитва да съчетае идеите на социалния дарвинизъм с марксизма. По думите на К., етиката на марксизма е пряко продължение на дарвинизма: Дарвин е дал обяснение на произхода на нравствеността, а Маркс — обяснение на нравствения идеал. Според К., в основата на морала лежат социалните инстинкти на човека: самоотверженост, храброст, вярност на общото дело, дисциплина, правдивост по отношение на об-вото, честолюбие, които имат същата сила, както и животинските инстинкти за самосъхранение и размножение. Съвкупността на социалните инстинкти образува нравствения закон, всеобщото нравствено чувство — стремежа да се прави това, което съдействува за благото на об-вото, дори в случай че то накърнява личния интерес. «Нравственият закон — пише К. — не е нищо друго освен животински инстинкт, оттук неговата тайнствена природа, оттук вътрешният глас у нас, който няма никаква връзка с какъвто и да било външен тласък или явен интерес.» Човек, който притежава чувството за дълг, го следва инстинктивно, без да размишлява. Специфично човешкото в морала К. вижда само в нравствените нор-

ми, които са се появили с възникването на об-вото и търпят постоянни изменения. Насочвайки своите изводи срещу *«категоричния императив»* на Кант, всъщност К. стига до същия извънвременен, абстрактен категоричен императив, само че обяснен биологически. Изказванията на К. срещу «етическия социализъм» изиграват известна положителна роля, показвайки несъстоятелността на опитите за съединяване на научния социализъм с философията на Кант. Но при позитивното разработване на естетическите проблеми К. свежда моментите на абсолютното в морала до биологичното, а специфично общественото и историческото — до релативното и с това изопачава марксисткото учение. Позицията на К. е отказ от класовата характеристика на морала: пролетарският и буржоазният морал се отличават само по степента на интензивност на социалните инстинкти; у господствуващите класи в период на упадък социалните инстинкти отслабват, а у експлоатираните, обратно, се развиват. К. идва до извода, че социализмът възниква от социалните инстинкти, като отрича с това неговия научно-исторически характер. Осн. етически съч.: «Етиката и материалистическото разбиране на историята» (1906), «Произход на морала».

КАЧЕСТВА МОРАЛНИ — понятие на нравственото *съзнание*, с помощта на което в обществения живот се разграничават и се характеризират от морална гледна точка най-типичните черти в поведението на хората. К. м. (напр. *великодушието*, *правдивостта*, *вероломството*, *скъперничеството*, щедростта, *възгордяването*, *скромността* и т. н.) характеризират както *постъпките*, независимо от това, кой ги извършва, така и отделни страни в поведението на определена личност, които се проявяват като свойства на нейния *характер*. Напр. понятието за *честност* може да се употребява за действия, независимо от кого те се извършват (честна постъпка), а може да обозначава и нравствена черта на човек или група хора, които винаги постъпват честно. К. м. се делят на положителни и отрицателни (които понякога се наричат *добродетели* и *пороци*). Понятието за К. м. е по-общо и по-сложно в сравнение с моралната *норма*. В него не се съдържа конкретно указание какви действия човек е длъжен да извършва и какви — да не извършва, а в обобщена форма се характеризират и оценяват определени страни на поведението му. Такова напр. качество като *взискателността* на-

мира израз в цяла съвкупност от постъпки. Съответно моралното изискване, изразено с помощта на това понятие («Хората са длъжни да бъдат взискателни към себе си и към др.»), предполага цяла редица по-частни норми на поведение и човек трябва сам да решава как следва да постъпи в зависимост от конкретната ситуация, за да прояви взискателността си. В понятието за К. м. наред с предписанието непременно е налице и оценъчна страна като израз на определено (положително или отрицателно) отношение към него. Затова определянето на качеството на постъпката (или на човека) е критерий за неговата морална *оценка* (напр. «Дадена постъпка е зло поради това, че е предателство»). За пръв път понятието за К. м. се обособява специално в древногр. етика (понятието за добродетели у *Аристотел*), при което ударението тук се поставя върху качествата на личността. Такова разбиране на К. м. се запазва и в етиката на средновековието. Буржоазните просветители и особено социалистите утописти вече виждат в К. м. не толкова свойства на характера, колкото начини на поведение, характерни за едно или др. об-во. Изхождайки от положението, че човек е продукт на обстоятелствата, те смятат, че добродетелите и пороците са обусловени от характера на об-вото, а не на самия човек; за да се направи човекът нравствен, трябва да се измени об-вото. Марксистко-ленинската етика доказва едностранчивостта и на двете тези схващания за К. м., като установи диалектическото съотношение между социалните условия и характера на хората. В процеса на революционната практика, изтъква К. Маркс, човек преобразува едновременно об-вото и самия себе си. Комунистическата партия прави от това практическия извод: в процеса на борбата за комунизъм се съчетават и едновременно се решават две страни на една и съща задача — изграждането на новото об-во и възпитаването на новия човек. Поради това процесът на *комунистическото възпитание* предполага не просто да се възпитават у хората посредством пропагандата и убеждаването необходимите К. м. и едновременно да се създават съответните материални условия за тях, но и да се мобилизират и организират самите народни маси за решаването на стоящите пред тях практически задачи на комунистическото строителство (*Възпитание нравствено, Самодейност и творчество в морала*).

КЕРКЕГОР (Kierkegaard), Сьорен (1813—1855) — датски

философ мистик, писател, предшественик на съвр. *екзистенциализъм*. Обявява се против официалната религиозна идеология и църква с цел да обоснове чисто лична религия, която би свързвала човека непосредствено с бога. С това се обяснява особеният му интерес към етическата проблематика. К. счита, че абсолютният идеализъм и рационализмът на Хегел не вземат под внимание собствено човешкото индивидуално и субективно съществуване, чувствата и преживяванията, които са също такива реалности, както самият човек. Не познанието на обективния свят, а познанието на самия себе си в своето истинско съществуване («екзистенция») е гл. задача на «субективния мислител», в когото К. вижда своеобразен идеал на човека, на неговите действия, постъпки и живот. Според К. светът се намира в състояние на «смъртоносна болест», каквато е «отчаянието». Всичко съществуващо се представя за парадоксално: най-нещастният човек — за най-щастлив, а най-щастливият — за най-нещастен, истината — за лъжа, лъжата — за истина, реалността — за илюзорност, илюзорността — за реалност и др. под. В това е «парадоксалната диалектика» на К. Според К. индивидът трябва да се занимава само със себе си, със своите чувства и възпоминания, със своето «вътрешно», понеже «истината е субективност». К. различава три стадия на живота, които човек трябва да премине, за да постигне целта си: естетически, когато човек има работа само с възможности, които никога не се превръщат в действителност, т. е. когато човек живее само с мигновенията, с «въображаем живот»; етически, когато човек живее с реалността и у него се появява чувство на отговорност за собственото му съществуване (за този стадий са характерни постоянство и продължителност на преживяването, дълбок анализ на собственото аз); религиозен, когато човек, решавайки дилемата «или—или», избира вечността, а не крайността. По такъв начин осн. етически проблеми К. свежда до религиозни проблеми: като религиозно същество индивидът постоянно чувствува своя дълг пред бога. Етиката на К. (осн трудове: «Наслада и дълг», «Понятието за страх», 1844), както и неговата философия като цяло представляват реакция на християнския романтизъм срещу материализма и диалектико-рационалистическите възгледи. К. е оказал влияние върху *Барт* и др. протестантски и католически философи.

КЛЕВЕТА — един от видовете *вероломство* лъжливо, обвиняване на др. (отделен човек, група хора, партия, класа), обикновено извършвано умишлено, заради егоистични интереси (класови или лични) или по др. низки мотиви (*завист, отмъщение,* стремеж към разправа с неугодните). К. като обществено явление обикновено се наблюдава в обстановка на взаимна враждебност, конкуренция и подозрителност между хората. Получава разпространение с възникването на частната собственост, която поражда остри сблъсъци на интересите. В експлоататорското об-во К. става едно от средствата на политиката (*Морал и политика*) на господстващата класа. Особено често тя се използва срещу потиснатите класи (техните партии и вождове), които водят борба против социалната несправедливост, както и срещу политическите и икономическите конкуренти. К. се прилагала от робовладелците срещу ръководителите на въстанията на робите. В епохата на средновековието феодалното духовенство изгол- явало невежеството на вярващите, разпалвало сред масите религиозен *фанатизъм* и широко си служело с клеветнически доноси за разправа с идейните противници на християнството (борба с «ересите», «лов на вещици»). Голям размах придобива К. като политическо средство в борбата на дворянството против дейците на буржоазната революция. След като идва на власт, буржоазията на свой ред започва да използва метода на К. в борбата против ръководителите на работническото движение. Така рус. буржоазия нееднократно прибягваше до К. срещу болшевиките и лично срещу В. И. Ленин. Идеолозите на капитализма правят обект на К. социалистическия строй. К. срещу комунистическото учение, срещу комунистическите и работническите партии, срещу социалистическото об-во, както и срещу демократичните и националноосвободителните движения в капиталистическите и в борещите се против колониализма страни става един от главните методи на външната и вътрешната политика на империализма. Понякога К. се използва в по-изтънчени форми. Обект на клеветнически инсинуации в съвр. буржоазни етически и социологически учения става и самият човек и неговата способност да преодолее социалното зло и да построи справедливо об-во (*Неопротестантизъм*). В социалистическото об-во К е една от тежките отживелици, един от видовете углавни престъпления и се наказва по закон (Наказателен кодекс на РСФСР, чл. 130).

КОДЕКС МОРАЛЕН (лат. codex — книга) — сборник от нравствени норми, предписвани за изпълнение. В К. м., съставен от определен автор, по правило се отразяват нравствените изисквания, които вече преди него е изработило стихийно моралното *съзнание* на об-вото. К. м. обикновено обхваща както тези норми на поведение, които се практикуват от голямото мнозинство хора, така и онези, които често се нарушават, но въпреки това се смятат за задължителни. Така че задачата, с която се заема съставителят на К. м., съдържа противоречие: той трябва в еднаква форма да отрази нормите на поведение, които съставляват исторически завоевания на об-вото, и изискванията, които об-вото още не е в състояние да осъществи практически. Като пример за такъв род К. м. могат да служат «Мойсеевите закони», записани в Библията и разкриващи социалните противоречия, присъщи на древноевр. об-во. К. м. имали намерение да създадат и някои просветители. Морели се опитва да напише нравстве-кодекс в духа на «истинските закони на природата», Русо мечтае за К. м., който да съдържа «в положителна форма онези максими, които всеки е длъжен да признава, и в отрицателна форма недопустимите максими, които следва да се отхвърлят». Но всички опити да се създадат всеобхватни сборници от правила били обречени на неуспех поради погрешната предпоставка, че такива правила могат да се формулират веднъж завинаги и да са приложими към всички жизнени обстоятелства и исторически условия (*Догматизъм, Формализъм*). Те неминуемо се сблъсквали с невъзможността напълно да се изчерпи цялото богатство на социалната практика, разнообразието на жизнените ситуации, да се съгласуват нравствените норми, формулирани в миналото, и нововъзникващите в др. исторически условия. Съзнанието за невъзможността да се създаде К. м., годен за всички случаи на живота, карало някои мислители да се опитват да намерят някакъв общ принцип, от който би могло логически да се изведат всички правила на поведение и нравствени изисквания (*Рационализъм*, *«Категоричен императив»*). Обективно това прокарвало път към формализма в етиката. От кодексите на миналото коренно се отличава м о р а л н и я т к о д е к с н а с т р о и т е л я н а к о м у н и з м а, който не е К. м. в традиционноисторическия смисъл на думата. Първо, той формулира не конкретни норми на поведе-

ние, а най-важните *общи принципи на комунистическата нравственост*, които обхващат някои представи за нравствеността, изработени от трудещите се маси в борбата против социалната несправедливост и експлоатацията (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*), моралните изисквания на революционния пролетариат и *правилата на социалистическото съжителство*, изработени от народа в процеса на социалистическото и комунистическото строителство. Изискванията на моралния кодекс на строителя на комунизма се отнасят до осн. нравствени проблеми: отношението на човека към об-вото; отношението на човек към човека; нравствените основи на взаимоотношенията между нациите и народите. Второ, той е формулиран не за всички времена и епохи, а с оглед на напълно конкретните исторически условия на изграждането на комунизма. Поради това на него е съвсем чужд догматичният дух присъщ на всички К. м. от миналото. Моралният кодекс на строителя на комунизма в сбит, концентриран вид изразява и закрепва постиженията на социализма в нравственото възпитание на човека и посочва пътищата за по-нататъшното усъвършенствуване на личността за нравствения прогрес на об-вото.

КОЛЕКТИВИЗЪМ (лат. collectivus, от colligere — събирам заедно) — един от осн. принципи на комунистическата нравственост, който разкрива взаимоотношенията между отделния *човек и обществото* като цяло, между *личността и колектива*. Исторически К. като нравствен принцип се заражда още в условията на буржоазното об-во в средата на работническата класа, в нейния колективен труд и съвместни действия против капитала. При социализма той става форма на отношенията между хората в най-различни области на социалния живот в мащабите на цялото об-во. Социалистическият К. е коренно противоположен на буржоазния *индивидуализъм*. Негова социална база е обществената собственост върху средствата за производство и обусловената от нея общност на основните цели и интереси на хората. Съдържанието на принципа на К. включва решението на следните най-важни нравствени проблеми: отношения между личността и об-вото; определяне на целите и мотивите на общественополезната дейност; съотношение между обществените, колективните и личните интереси; норми на всекидневните взаимоотношения между хората; съотношение между колектива и ин-

дивида от гледна точка на нравствения авторитет и отговорност. В противоположност на буржоазния принцип на егоизма К. подразбира, че в своята общественополезна дейност човек изхожда от мотива да се запазва и увеличава общественото имущество, поставя си за цел да осъществява общественото *благо*. При това човек служи на об-вото не защото се подчинява на нечия воля, а доброволно, въз основа на собственото си разбиране за интересите на об-вото и останалите хора, т. е. съзнателно и свободно. От своя страна об-вото също прави предмет на своята първостепенна грижа потребностите на личността. Осъзнаването на единството на обществените и личните интереси дава възможност на човека в определени случаи, когато възниква необходимост за това, доброволно да пренебрегне своите интереси в полза на обществените. Признаването на приоритета на обществените интереси не означава безусловно отказване от личните интереси. То само позволява да се преодоляват възникващите между тях противоречия, които имат частен, преходен характер, и в последна сметка да се съдействува за постигане на максимално задоволяване на интересите на всички членове на об-вото. Отсъствието на антагонистически противоречия между интересите на хората и общността на техните осн. цели при социализма спомага за развитието на отношения на другарство, взаимопомощ, взаимна взискателност, принципност, честност и искреност, доверие и уважение между хората. Принципът на К. отразява в себе си истински човечния характер на социалистическите отношения и е най-тясно свързан с хуманизма на комунистическия морал. Принципът на К. предполага висока степен на лична отговорност на човека: всеки отговаря не само за своя собствен начин на живот и за постъпките си, но и за съдбата на много хора, на колектива, в последна сметка — за съдбините на об-вото. В същото време всеки отделен човек отговаря за своите постъпки пред заобикалящите го, пред колектива, в който живее, учи се, работи. Признаването на своята отговорност пред колектива и на неговия морален авторитет съвсем не намалява значението на съвестта на личността. Просто всеки човек, извършвайки постъпки, които засягат интересите на об-вото, трябва да бъде готов да ги изнесе пред съда на общественото мнение, в създаването на което той сам участвува наравно с всички. Обаче това не означава, че в социалистическото об-во всекидневната дейност на лич-

ността става обект на публичен контрол, което съвсем не е необходимо. Успоредно с развитието на комунистическата съзнателност на хората нараства степента на самостоятелност и лична свобода на всеки човек при изпълняването на обществения му дълг. Следователно принципът на К. няма нищо общо с обезличаването на човека, с потискането на истинската свобода на личността и нейните интереси, както понякога се опитват да представят това противниците на комунистическата нравственост.

КОМУНИСТИЧЕСКА НРАВСТВЕНОСТ — *морал,* който формулира и утвърждава жизнените принципи, съответствуващи на условията на комунистическата социално-икономическа формация; висша степен в развитието на морала на човечеството. Като закономерен резултат от предшествуващия социално-исторически и духовен прогрес на човечеството К. н. синтезира постиженията на моралната култура от миналите столетия и същевременно носи в себе си принципно ново съдържание, като отразява качествено различните закони на живот в условията на социалистическото и комунистическото об-во. К. н. включва и развива «основните общочовешки морални норми, които са изработени от народните маси в продължение на хилядолетия в борба със социалния гнет и нравствените пороци» (Програма на КПСС, с. 124) Същевременно тя от самото начало се противопоставя на господствуващия морал в капиталистическото об-во, в който се признават за естествени и законни социалното неравенство, експлоатацията, антагонизмът между хората, свързани със съществуването на частната собственост (*Буржоазен морал, Религиозен морал*). Първа историческа форма на К. н. е революционният морал на пролетариата, който се формира още в условията на капиталистическото об-во в процеса на съзнателната борба на работническата класа за своето освобождение. Тази нравственост, както изтъква В. И. Ленин, «е подчинена напълно на интересите на класовата борба на пролетариата» (т. 31, с. 288). Тя «служи на разрушението на старото експлоататорско общество и на обединяването на всички трудещи се около пролетариата, който изгражда новото, комунистическо общество» (пак там, с. 290). В борбата за своите права, казва В. И. Ленин, «работническата класа се издига заедно с това и морално» (т. 18, с. 75), проявява, по думите на Ф. Енгелс, «своите най-привлекателни, най-благородни и най-човечни

черти» (т. 2, с. 428). С победата на социалистическата революция успоредно с развитието на новите отношения между хората във всички области на обществения живот принципите на К. м. се обогатяват по съдържание, сферата на действието им се разпростира върху най-различни страни на човешкото битие. С установяването на новия строй се създават обективни предпоставки за осъществяване на принципа на *комунистическото отношение* към труда и обществената собственост (*Отношение към собствеността*), за развиване на новите форми на бит и отношения в семейството (*Бит — нравственост на ~а*, *Брачно-семеен морал*). С др. думи, от нравствено ръководство в революционната борба за най-съзнателната част на пролетарната К. н. се превръща в закон на всекидневния живот на об-вото като цяло (*Правила на социалистическото съжителство*), от класова прераства в общонародна. С построяването на социалистическото об-во класовата борба в сферата на морала още не се завършва, а само придобива нова форма на борба с буржоазните отживелици в морала, формата на *комунистическо възпитание* на масите. В периода на изграждането на комунизма пред социалистическото об-во, пред комунистическата партия и целия народ възникват нови морални задачи, свързани с разширяването на сферата на действие на нравственото начало в социалния живот. Към трудещите се се предявяват все по-високи морални изисквания. Осн. от тях са формулирани в моралния кодекс на строителя на комунизма. И накрая, най-пълно и всестранно развитие и осъществяване принципите на К. н. получават в комунистическото об-во. Практическото провеждане в живота на принципите на К. н. означава осъществяване в най-висока степен на *хуманизма*, *справедливостта* и равенството в отношенията между хората, което е обусловено от самата природа на социалистическия и комунистическия строй. В процеса на утвърждаването на комунистическите отношения напълно се преодолява противоречието между *човек и общество*, което е присъщо на всяко класово общество. За пръв път «самобитното и свободно развитие на индивидите престава да бъде фраза» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 428); заедно с това «свободното развитие на всекиго е условие за свободното развитие на всички» (т. 4, с. 446). Положението на К. н., че «само в колектива е възможна лична свобода», намира конкретен израз в принципа на *колективизма*. Този принцип предполага съз-

нателно и доброволно обединяване на хората, за да осъществят своите общи цели, в което най-пълно и разностранно се развива всяка личност (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). В условията на социализма, когато още се запазва различието между обществените и личните интереси, принципът на колективизма изисква приоритет на първите пред вторите, ако между тях възникне противоречие. Обаче това противоречие може да има само частен, преходен характер, понеже в основата си интересите на об-вото и личността се намират в единство и постепенно се сближават в процеса на изграждането на комунизма. Единството на личните и обществените интереси обуславя принципно ново разбиране на самата природа на нравствената дейност на човека. Той служи на об-вото не като потиска собствената си индивидуална природа, а, напротив, като утвърждава своето истинско човешко предназначение. Това значи, че К. н. поставя край на характерното за нравствените учения от миналото противопоставяне на *аскетизма* и насладата, на принципите на *любовта и егоизма*, на морала на *дълга* и *добродетелта*, на изпълнението на външните задължения и следването на личната съвест (*Деонтология*). Това единство на общественото и личното е обусловено преди всичко от характера на социалистическия и комунистическия труд, при който човек служи на об-вото и същевременно свободно осъществява своите творчески способности, материални и духовни потребности. «. . . Доброволната производителна дейност — изтъква Ф. Енгелс — е най-висшата наслада, която познаваме. . .» (т. 2, с. 344). Принципно новото, което К. н. внася в човешкия морал, се състои също и във високата оценка на нравствените възможности на човека. Всеки морал от миналото, формулирайки някакви изисквания към човека, в края на краищата е бил принуден да признае, че те са в значителна степен неосъществими, постигането им е изглеждало само безкрайно отдалечен идеал, за който няма място в реалния живот. Причината за това обикновено са виждали в ограничеността и несъвършенството на природата на самия човек. Само К. н., в която въпросът за обществения и нравствения идеал се решава във връзка с преобразуването на социалните условия на живот, е в състояние да постави пред човека цели, превъзхождащи по своите мащаби всичко онова, за което са мечтали моралистите от миналото, и същевременно са практически постижими с усилията на самите хора. Ето защо К. н.

се отличава с дълбока вяра в историческите възможности и способности на човека и с висока взискателност към хората. Нейният исторически *оптимизъм* се съчетава органически с истинско уважение към човека. При това комунистическият идеал е не просто крайна цел, постижима някъде в безкрайно отдалеченото бъдеще, а съвкупност от напълно конкретни проблеми и задачи, които трябва да се решават още в съвр. условия на социализма. Комунистическият морал дава възможност на личността да постигне висша нравствена *свобода*. Човек е способен да постъпва с пълно разбиране на смисъла на онези морални изисквания, които той изпълнява въз основа на дълбока вътрешна убеденост. Именно защото отговаря на интересите на хората, тази нравственост се опира на тяхната собствена съзнателност, изисква от всекиго висока идейност и принципност и е враждебна на всякакъв догматизъм и формализъм. Нейните принципи не е възможно да се сведат до сбор от банални истини, до неизменни канони. Те се основават не просто върху общоприета *традиция* или нечий *авторитет*, а върху социално-историческата необходимост на движението към бъдещето, поради което могат да бъдат разумно разбрани от всекиго. Тези принципи постоянно се развиват, като се изпълват с все по-ново съдържание. Закони на живота на социалистическото и комунистическото об-во са борбата за зараждащото се ново с отживяващото старо (*Чувство за новото*), обществената *активност, самодейността и творчеството* на народните маси и на всяка отделна личност, широкото развитие на *инициативата* и *почина* в изграждането на нови форми на обществена *дисциплина*, «в създаването на социалистически условия на стопанство и живот» (*В. И. Ленин*, т. 29, с. 418), *критика* и *самокритика*. Тези закони, които намират отражение в принципите на К. н., изразяват нейния революционнокритически и творческо-съзидателен характер. (Конкретното съдържание на принципите и нормите на К. н. се разглежда в съответните статии на речника.)

КОМУНИСТИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ — многостранен процес на обществено възпитание, който се осъществява в хода на изграждането на комунистическото об-во. Негова цел е формирането на всестранно развита личност, хармонично съчетаваща в себе си духовно богатство (високоразвити духовно-практически, производствени, теоретически, естетически способности), морална чистота и физическо съвър-

шенство (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). Идейна основа на К. в. е теорията на марксизма-ленинизма. В трудовете на К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин са формулирани целите, принципите, съдържанието и пътищата за Формирането на човека на бъдещето. Тези указания получиха понататъшно развитие и конкретизация в колективната мисъл на комунистическата партия и практическите мерки на съветското правителство. В Програмата на КПСС задачата за възпитанието на новия човек е изтъкната като една от най-важните страни на процеса на изграждането на комунистическото об-во наред със създаването на материално-техническата база на комунизма и формирането на комунистически обществени отношения. К. в. включва: формиране на научен мироглед у всички членове на об-вото, развиване на комунистическа *съзнателност; трудово възпитание*, развитие на комунистическо отношение към труда, към общественото производство, превръщане на общественополезния труд в жизнена потребност на всеки човек (*Отношение към труда*); издигане на духовната култура на целия народ до равнището на най-високите постижения на общочовешката култура, на теоретическата мисъл, техниката, литературата и изкуството и развитие върху тази основа на обществената *активност, самодейността и творчеството* на народните маси, за да могат те в процеса на жизнената си дейност не само да усвояват културните ценности, но и сами да изпълняват ролята на теоретици, рационализатори в производството, създатели на художествено-естетически образци; утвърждаване на действително хуманни отношения между хората в съответствие с принципите на комунистическата нравственост: физическо възпитание, което има за цел да формира здрав и физически съвършен човек. Една от най-важните страни на К. в. е *нравственото възпитание*, което се различава принципно от моралното възпитание в класовото об-во. Задачите на нравственото възпитание се решават от комунистическата партия в процеса на практическото ръководство на дейността на народните маси. Този процес включва редица общосоциални по своя характер проблеми, разрешаването на които е обективна предпоставка за успешното възпитаване на личността. Това е изборът на методи за ръководство (в частност определяне на съотношението между *убеждение и принуда*, осъществяване на принципите на социалистическия и партийния демократизъм, развитие на *критиката и*

самокритиката като един от осн. начини за изявяване волята на народните и партийните маси, подбор на ръководни кадри, които трябва да се ползват с морален авторитет сред народа, действен контрол за изпълнението на взетите решения като едно от средствата за укрепване на доверието на масите към своя авангард, внедряване на челните образци във всекидневния живот на социалистическото об-во, възпитаване чрез живи примери, разпространяване на всеки прогресивен *почин* и поощряване на инициативата, развиване на социалистическото съревнование в многообразните му форми, създаване на атмосфера на нетърпимост към нарушенията на принципите на комунистическата нравственост и т. н. К. в. предполага всекидневната грижа на партията и държавата за жизнените нужди на народа като едно от необходимите условия. С тези практически проблеми на комунистическото строителство е тясно свързано и идейното въздействие върху съзнанието на народните маси (пропагандата и агитацията). Процесът на К. в. се осъществява в постоянна борба на новото със старото, с преодоляване на трудностите и недостатъците в живота на социалистическото об-во, на отживелиците в съзнанието на хората. Неговото съдържание е отразено в принципите на комунистическата нравственост.

КОНСЕКВЕНЦИАЛНА ЕТИКА (лат. consequentia — последици) — етически теории, в които моралното значение на постъпките се установява в зависимост от *последиците,* до които те водят. Към този род теории се отнасят *утилитаризмът, хедонизмът, евдемонизмът,* аксиологическият *интуитивизъм*. Консеквенциални теории са всички материалистически концепции в етиката, които изхождат от положението, че моралът изпълнява определени полезни функции в об-вото, служи за удовлетворяване на интересите на хората и че следователно нравствените изисквания имат целесъобразен характер («*Телеологическа етика*»). Изходните принципи на К. е. неведнъж са били подлагани на критика от идеалисти — теоретици на нравствеността (между които *Кант* и привържениците на деонтологическия интуитивизъм). Макар да извежда природата на морала от неговите социално-исторически функции, марксистко-ленинската етика отхвърля вулгарно-утилитаристичната представа, че степента на нравственото достойнство на всяка отделна постъпка се определя от характера на последиците, до които тя е довела в даден конкретен слу-

чай. Резултатът от една или др. постъпка зависи в известна степен от случайни обстоятелства, необусловени от характера на самото *действие*. А моралното достойнство на постъпката изцяло се определя от нейното съдържание (включително и от характера на *мотива*, въз основа на който е извършена). Съдържанието на постъпките пък се предписва от морала, като се изхожда от най-характерните, най-типичните последици, до които изобщо водят действията на хората в обикновени условия. Освен това марксистката етика, която има революционно-критичен характер, взема под внимание не само типичните резултати от общоприетите действия, но и историческото значение на постъпки, които излизат извън общото правило, отхвърлят установения ред в името на висши идеали (дори и ако тези постъпки не постигат реални и осезаеми практически резултати в дадено време, но служат като образци на героично поведение, на самоотверженост и човеколюбие за следващите поколения). Поради това марксистката етика, като разкрива ограничеността на К. е., изисква всестранен анализ на общественото значение на моралните постъпки.

КОНТ (Komte), Огюст (1798—1857) — фр. философ, основател на позитивизма. Етическите възгледи на К. са органично свързани с неговата социология. В съответствие с трите степени на развитие на знанието — «теологическа», «метафизическа» и «позитивна» — К. различава три степени на социалното развитие. Според К. закономерността, която се разкрива в историята на об-вото, прави възможно превръщането на политиката в «положителна» наука, свободна от революционно критичен дух. К. смята, че в законите на етиката се отразяват постоянните условия на солидарен живот на човешкия род. Основа на морала не е ползата, която предполага продължителна обществена връзка, а социалният инстинкт или влечението към обществен живот, което се основава върху чувството и не зависи от личния интерес. По собственото признание на К. този възглед води началото си от моралистите на шотландската школа — *Юм* и Адам Смит. От позитивната философия на К. следва понятието за дълг и възгледът за отделния индивид като член на рода, правилата на чието поведение се определят не от личните му интереси, а от общия ред на нещата. Изолираният индивид е само абстракция; реалният живот започва в семейството, което представлява първият социален организъм. В индивидуалния живот преобладават личните

инстинкти, в семейния — емпатията, която освобождава разума от егоистичните склонности и научава индивида да живее за др., в обществения — интелектуалните способности. Само на социалните инстинкти е достъпно свободно развитие и — като негов резултат — вътрешно удовлетворение, независещо нито от поощрения, нито от награди. Върху основата на чувството за принадлежност към социалния организъм у човека възниква разбиране на ролята на личното деяние за об-вото като цяло. В резултат на това у човека се развиват най-благородни черти и природни склонности, а лошите инстинкти или отмират, или започват да служат на общественото благо. Най-висшата морална идея е идеята за човечеството, развитието на което е обусловено от съвместното действие на индивидуалните и социалните сили. В създадената от К. «религия на човечеството» като принцип на социалното съжителство се издига «любовта», като негова основа — «редът» и като негова цел — «прогресът». Въпреки отделни задълбочени положения етиката на К. е идеалистическа в основата си. Тя е най-тясно свързана с идеите на еволюционизма. Неразбирането на ролята на класовата борба и революциите в историята на об-вото довеждат К. до антинаучния извод, че гл. трудности по пътя на общественото развитие не са политическите, а моралните. Те могат да бъдат отстранени само чрез прогреса на идеите и подобряването на нравите (*Морализиране*). Етическото учение на К. е изложено гл. в осн. му съч. — «Курс по позитивна философия» (1830— 1842).

«КОНТЕКСТУАЛНА ЕТИКА» (лат. contextus — съединение, връзка) — термин, употребяван понякога за обозначаване на етически теории, в които за централна морална проблема се счита избирането (*Избор морален*) от човека на решение в зависимост от (в «контекста» на) конкретната ситуация, а във връзка с това се принизява значението на общите *принципи* и *норми* на нравствеността. Като «К. е.» често се оценяват напр. моралното учение на *екзистенциализма*, фр. персоналистки теории на нравствеността (*Самореализация — етика на* ~*а*); по такъв начин характеризират своята етика привържениците на *неопротестантизма*. Те изхождат от предпоставката, че никакво морално изискване не може да се изрази във вид на общо правило, че във всяка ситуация смисълът на морала трябва да се преразгледа отново. «К. е.» е израз на краен *релативизъм* и *ирационализъм* в етиката.

КОНФЛИКТ МОРАЛЕН (лат. conflictus) — специфична нравствена форма на проява на обществено-историческите противоречия; ситуация, възникваща при избор и вземане на решение за действие, в която се сблъскват противоположни позиции, убеждения и мотиви и са възможни различни, взаимно изключващи се постъпки. Такава ситуация възниква или в хода на борбата между различни социални субекти (класи, съсловия, групи, индивиди), или в процеса на жизнената дейност на едно лице, в съзнанието на което се борят противоположни подбуди («конфликт със себе си»). И в двата случая колизията се извършва в план на съотнасяне на нравствените ценности и социалната действителност, която спъва пълното и безусловно осъществяване на тези ценности. В основата на К. м. в последна сметка лежи сблъскването на частните интереси (в това число на класово-съсловните), страничните обстоятелства, наличните условия, груповото мнение и принудата, потребностите на съществуващата социална система (особено на антагонистичната) с общочовешките интереси, общоисторическите закономерности и прогресивните тенденции на развитието на об-вото като цяло. Доколкото моралните изисквания винаги имат всеобщ характер (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*), дотолкова и правилното разрешение на К. м. трябва да се състои в подчиняване частното на общото. Обаче това всеобщо никога не е дадено на хората като нещо безусловно и предварително известно. Самите нравствени изисквания се формират исторически, чрез социалните противоречия и преобразования. Оттук и сложността на К. м. Рядко се срещат в чист вид обстоятелства, при които човек знае със сигурност как трябва да постъпи, но не може без усилие да преодолее своите привички, частни интереси и симпатии, да се противопостави на волята на заобикалящите го и др. под. Поради това представата, че разрешението на конфликта е свързано единствено със самопринуда, отразява само едната страна на проблемата, като я опростява. (В това отношение са характерни сентенциите на Овидий «Зная подоброто, но следвам по-лошото» и на апостол Павел «Доброто-което искам, не правя, а злото, което не искам, правя».) Че, сто разрешението на К. м. е свързано с трудности относиразбирането на обстановката и смисъла на истински нравствено изискване. Една от особеностите на К. м. се състои в това, че отговорността и тежестта на решението падат върху лич-

ността. Това е дало повод на екзистенциалистите да говорят за «обреченост» на човека. Обаче личното решение не се взима в някакъв социален и духовен вакуум, а е обусловено преди всичко от обществената привързаност на човека, от участието му в колективно-обществената дейност, от историческите условия. С развитието на социалистическото об-во постепенно изчезват онези форми на К. м., които са свързани с антагонистичните противоречия и пораждат безизходни ситуации. Обаче К. м. не изчезват изобщо, доколкото са свързани и с прогресивното преобразуване на об-вото, и с историческото развитие на човека като личност.

КОНФОРМИЗЪМ (лат. conformis — съобразен) — социално-психологическа ориентация, която възниква не в резултат на самостоятелни решения или на активно участие в решаването на обществените и нравствените проблеми, а на пасивно, приспособленческо приемане на готовия ред на нещата. Конформистът не си изработва собствена морална позиция при решаването на обективно обусловени задачи, а се нагажда към онези стандарти и канони на поведение и съзнание, които оказват най-силен натиск върху него, т. е. натрапват му се явно (чрез принуда) или неявно (чрез внушение, по силата на традицията или по др. начин). За докапиталистическите формации е характерен К. на рутината, на инерцията, който представлява «огромната сила на привичката и назадничавостта». «Силата на привичката на милионите е.. . най-страшната сила» (*В. И. Ленин*, т. 29, с. 415; т. 31. с. 29—30). За съвр. капитализъм е по-характерен подвижният, «гъвкав» К., който следва конюнктурата. В идеологията К. означава подмяна на светогледната концепция с нейни епигонски имитации, превръщането на най-достъпните формули в безсъдържателен *ритуал*. Същевременно К. проличава по това, че се опитва да приписва на своя авторитет абсолютна непогрешимост. В етиката К. е равносилен на отказване на човека от суверенността на нравствения си разум от собствения избор и на прехвърляне отговорността върху външни фактори (вещи, обществени институти и др. под.), следователно на отказване от себе си като личност. С това К. се отличава от *колективизма*, от активно изработената от участниците в общото дело *солидарност* и произтичащата от нея съзнателна *дисциплина*.

КОНФУЦИЙ (Кун дзъ, Кун Фу дзъ) (551—479) — кит. философ и политически деец. Своето учение К. проповядвал

устно. Осн. източник на сведения за възгледите му са негови изречения и беседи, записани от учениците му и събрани в книгата «Лун юй» («Съждения и беседи»). Централно понятие в учението на К. е «жен» («хуманността») като закон на отношенията на хората в об-вото и цел на нравственото самоусъвършенстване. В съответствие с «жен» отношенията на хората трябва да се определят от мъдростта, верността към дълга. От «жен» произтичат формулираните от К. морални изисквания: което не желаеш за себе си, не го прави на другите (срв. *«Златно правило»*); отплащай се с добро за доброто и със справедливост за злото; най-напред познай самия себе си; уважавай и обичай по-възрастните и по-високопоставените в обществото; строго се придържай към съществуващите семейни и обществени отношения; почитай предците; грижи се за по-младите. К. счита, че нравствените норми произхождат от висшата сила — небето (Тян), и поради това не издига никакви нови морални положения, а само разяснява старинните обичаи, спазването на които спомага за постигане на «жен» Като теоретическо обосноваване на етико-политическата теория на К. служи неговото учение за поправянето на имената («чжен мин»), според което името, думата трябва да съответствува на същността на предмета. Оттук и титлата на човека трябва да съответствува на фактическото му положение в об-вото, а поведението — на заеманото положение и звание: «Господарят трябва да бъде господар, поданикът — поданик, бащата — баща, синът — син». По такъв начин учението на К. укрепва традиционно-патриархалните устои и социалното неравенство. В течение на хилядолетия то се използва от управляващите класи на Китай, за да държат народа в подчинение и да увековечат с помощта на разработена обредна система феодалната структура на страната с нейната йерархия и сурова регламентация на обществените отношения. Отделни страни на конфуцианството са били развити и превърнати от неговите ученици в религиозна система, а сам К. бил обожествен.

КОРИСТОЛЮБИЕ. — отрицателно морално *качество,* характеризиращо поведението и мотивите на човек, който разглежда и насочва всички свои постъпки и взаимоотношения с околните от гледна точка на личната материална изгода. К. е проявяване на *егоизъм* в сферата на отношението хората към материалните блага. Неговият социален сми-

съл се състои в предпочитанието на личния материален интерес пред обществения. Като явление на обществената психология К. възниква с появата на частната собственост. В буржоазното об-во то става осн. движеща пружина на действията на хората в сферата на обществената дейност и личните взаимоотношения. Буржоазният морал осъжда лицемерно К., но същевременно фактически го признава като естествен мотив на човешките постъпки. В условията на социалистическото об-во жаждата за лично обогатяване представлява една от най-вредните капиталистически отживелици, която постоянно влиза в противоречие с интересите на об-вото и околните, унижава човешкото *достойнство* и спъва духовното развитие на личността. Комунистическата нравственост разглежда К. като едно от най-низките качества.

КОСМИЧЕСКА ТЕЛЕОЛОГИЯ. (етика на ~та ~ — направление в буржоазната философия на морала, получило разпространение през първата половина на XX в. особено в САЩ (Ф. Удбридж, У. Шелдън) и Англия (О. Стейпълтън); съчетава в себе си обективния идеализъм и елементи на *натурализъм*. Според теориите на К. т. в осн. на еволюционното развитие на вселената лежи някаква световна цел. Всяко стъпало на тази еволюция е предустановено и се постига посредством приспособяването на наличните средства към тази цел. Нравствеността се тълкува, като се изхожда от това обективно-идеалистическо схващане за природата. Според Удбридж човекът е част от природата и неговото морално предназначение се състои в това, да се нагърби «със задачата за съзнателно съзидание в светлината на естествената телеология». Доколкото човекът се разглежда като природно, а не като обществено същество, в теориите на К. т. се очертава опит да се биологизира нравствеността, да се постави тя извън рамките на об-вото (*Еволюционна етика*). От др. страна, самата природа се схваща тук като осъществяване на някаква висша цел, предустановена изначало. Това сближава тази теория с религиозната етика.

КРИТЕРИЙ НА НРАВСТВЕНОСТТА. (гр. kritērion — мерило за оценка). — Въпросът на К. на н. е бил една от най-важните проблеми на етиката в продължение на цялата ѝ история и се е решавал различно в зависимост от разбирането на природата и произхода на самия морал. Понеже не са били в състояние да разберат научно социалния механизъм

на произхода на моралните представи, привържениците на различните домарксистки етически направления са изтъквали като К. на н. ту «човешката природа», ту волята на бога, ту самоочевидните принципи на разума и т. н. Само марксистко-ленинската етика можа да реши научно въпроса за К. на н. Действителна основа (и съответно критерий) на нравствеността е обективната историческа необходимост, която се пречупва по определен начин в потребностите и интересите на хората, класите, социалните групи. Тези потребности и интереси на свой ред се отразяват в представите за справедливост, добро и зло, в съдържанието на моралните *изисквания*. С развитието на об-вото исторически се е изменяло и съдържанието на моралните изисквания. Едни от тях съвсем са изменяли смисъла си, др. са оставали в сила, доколкото са се запазвали някои общи за всички епохи условия на човешко съжителство (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Изискванията на комунистическата нравственост, които включват както традиционни общочовешки морални принципи, така и нови, изработени от об-вото в практиката на социалистическата революция и изграждането на комунизма, се основават в последна сметка върху научното разбиране на законите на историята и познаването на необходимостта на прехода от капиталистическото об-во към комунистическото. В рамките на общата проблема за обосноваване на нравствената система и нейните общи принципи се решава и по-частният въпрос за специфично моралния критерий за оценка на конкретните постъпки и за обосноваването на отделните морални изисквания. Тъй като общата тенденция на социално-историческото развитие на об-вото вече е намерила отражение в моралното съзнание във вид на морални принципи, на нравствен и обществен идеал, норми и др. под., частните оценки и решенията за избор на постъпката се обосновават обикновено с тяхна помощ. Пред всяка отделна личност стои гл. задачата да се отнася съзнателно към общите морални принципи [*Съзнателност*] и да умее правилно да прилага тези общи положения към конкретните условия [*Самодейност и творчество в морала*).

КРИТИКА И САМОКРИТИКА. (гр. kritikē — оценка, разбор) — един от начините на изразяване на *общественото мнение* в социалистическото об-во, метод за разкриване на недостатъците в обществения живот, в дейността на орга-

низациите, колективите и отделните лица, който спомага да се преодоляват противоречията и трудностите в развитието на социалистическото об-во и изграждането на комунизма. Същевременно К. и с. е един от най-важните принципи на комунистическата нравственост, както и особена форма на проява на нравственото самосъзнание на личността. Принципът на К. и с. предполага: свободно изразяване мнението на трудещите се маси относно недостатъците в дейността на социалистическата държава, на различните обществени организации, на отделни ръководители и колективно обсъждане на мерки за преодоляване на тези недостатъци; оценка на дейността на понискостоящите организации, колективи и отделни лица от страна на по-висшите организации и ръководители; другарско въздействие на колектива върху неговите членове с цел да се поправи или подобри дейността им; гласност и отчетност на ръководните организации и обществените дейци пред избралите ги организации или пред целия народ, открито признаване на извършените грешки пред обществеността; трезво и критично отношение на всеки човек към себе си, като се почне от обикновения член на социалистическото об-во и се свърши с най-високостоящия ръководител. Социалните условия, които позволяват К. и с. да стане едно от най-важните средства за въздействие на общественото съзнание върху развитието на об-вото, са: обобществяването на средствата за производство, унищожаването на антагонистичните класи, общността на основните цели и интереси на всички членове на об-вото. Като принцип на комунистическата нравственост К. и с. е израз на по-общия принцип на *колективизма,* който изисква от всеки човек да преценява действията си от гледна точка на интересите на цялото об-во, самостоятелно да анализира постъпките си и да се съобразява с мнението на околните. За дейността на КПСС даденият принцип представлява ненарушим закон, който произтича от принципа на демократическия централизъм. За закон на живота на партията принципът на К. и с. бе провъзгласен от нейния основател В. И. Ленин и намери отражение в Устава и Програмата на КПСС. За развитието на К. и с. спомагат повишаването на активността и съзнателността на трудещите се, укрепването на социалистическата демокрация и законност.

КРОПОТКИН, Пьотр Алексеевич (1842—1921) — рус. революционен деец, теоретик на анархизма, привърженик на

философията на позитивизма. Арестуван заради връзки с народниците (1874), К. избягва от затвора и се преселва в чужбина. Характерно за възгледите на К. е механистичното и метафизичното разбиране на обществените явления, вулгарно-натуралистичното им тълкуване. Моралните проблеми заемат важно място в обосноваването на разработената от него система на «анархистичния комунизъм». Отричайки божественото тълкуване на категориите на нравствеността, К. схваща тяхната същност биологически. Той счита, че доброто и злото, справедливостта и др. морални представи трябва да бъдат обяснени въз основа на наблюдения върху живота на природата. «Нашето нравствено чувство е природна способност, също тъй както чувството за осезание или обоняние.» Според К. животинският произход на нравствените чувства (за справедливост, алтруизъм и др.), проявяващи се като инстинкти за самосъхранение, се доказва от факта на взаимната помощ в природата. В об-вото нравствените понятия се развиват в същата насока, в която те са били заимствувани от природата. Нравствено е това, което е полезно за запазването на рода и об-вото, безнравствено — онова, което е вредно за него. Нравственият прогрес в човешкото об-во е резултат на естествено развитие. К. се стреми да разработи принципи на общочовешка нравственост, които да лежат в основата на всеки класов морал. От гледището на К. такава нравственост е призвана не да сковава самодейността на личността, не да превръща човека в «идеен автомат», а да съдействува за развитието на личната творческа сила и почин. Според К. това се постига чрез синтезирането на два стремежа на индивида: да подчини др. хора на своите лични цели и да се обедини с др. хора (чувство за общочовешка солидарност, за взаимна зависимост). К. мечтае за об-во, в което свободата на личността да не се ограничава от никакви рамки на държавност. Тъй като не разбира научно взаимоотношението на об-вото и личността при комунизма, К. смята, че анархизмът и комунизмът не си противоречат, а се допълват едни др. Нравственото начало на анархизма К. вижда в принципа на равенството (всеки трябва да се отнася към др. така, както желае да се отнасят към него) и на активността (излишък на жизненост). Този «излишък на сили, обич, разум и енергия» К. призовава да се отдава на щастието на др. хора, в което той вижда висшето лично щастие. Осн. етически съч.: «Етика» (т. 1, 1922), «Нравстве-

ните начала на анархизма» (1904) «Анархията, нейната философия и нейният идеал» (1896), «Взаимната помощ като фактор на еволюцията» (1907).

КРУПСКАЯ, Надежда Константиновна (1869—1939) — съветска партийна и държавна деятелка, педагог и теоретик на комунистическото възпитание. В своите «Педагогически съч.» (т. 1—10, 1957—63) К. разкрива връзката на нравственото възпитание с трудовото, естетическото и атеистическото възпитание, разглежда колектива като необходима среда за развиване у човека на чувство на отговорност за извършваните постъпки. Една от заслугите на К. е обосноваването и развиването на Лениновата идея за политехническото образование като средство за формиране на всестранно развита личност. К. подчертава нравственото значение на марксисткия светоглед, овладяването на който придава висок смисъл и цел на човешкия живот, «знание, накъде трябва да се върви, спокойна увереност в крайния изход на делото». Важно значение за разбиране на етическите възгледи на В. И. Ленин и нравственото съдържание на неговата личност имат написаните от К. «Спомени за Ленин», които съдържат живи свидетелства за това, как в процеса на революционното творчество на масите се е «изковавала пролетарската етика». В статията «Обликът на Ленин като човек» К. противопоставя на дребнособственическия индивидуализъм морала на колективиста, на революционния борец, намерил ярко въплъщение в личността на Ленин.

КУЛТУРА НА ПОВЕДЕНИЕТО. — съвкупност от форми на всекидневното поведение на човека (в труда, бита, общуването с др. хора), в които намират външен израз моралните и естетическите норми на това поведение. Докато нравствените норми формулират съдържанието на постъпките, предписват какво именно хората са длъжни да правят, К. на п. разкрива по какъв конкретен начин в поведението се осъществяват нравствените изисквания, какъв е външният облик на поведението на човека, до каква степен органично, естествено и непринудено тези норми са се слели с начина на неговия живот, станали са всекидневни жизнени правила. Напр. изискването за уважение към хората по отношение на всекидневното поведение се изразява в правила на вежливост и деликатност, в тактичност, услужливост, в умение да щадим чуждото време и др. под. От гледна точка на К. на п. *верността* към пое-

тите задължения означава акуратност в изпълнението на обещанията и във връщането на заетото от другиго, своевременност и точност в осъществяването на уговореното и др. По формата на своето проявяване честността съвпада с прямотата и искреността, с умението недвусмислено и открито да изразяваме собствената си мисъл. *Еснафството* като отрицателно морално качество външно се изразява в пошли привички и вкусове и във вулгарни маниери. В широк смисъл в понятието за К. на п. влизат области на в ъ н ш н а т а к у л т у р а н а ч о в е к а: *етикецията*, правилата на държане с хората и на поведение в обществени места; културата на бита, която включва характера на личните потребности и интереси, взаимоотношенията на хората извън работата (*Бит — нравственост* на ~ а,) организацията на личното време, хигиената, естетическият вкус при избор на предмети за потребление (умението да се обличаме, да украсяваме жилището си); естетическите свойства на присъщата на човека мимика и пантомимика в изразите на лицето и движенията на тялото (грация). Трябва особено да се подчертае културата на речта, умението да изразяваме мислите си грамотно, ясно и красиво, без да прибягваме до вулгарни изрази. В известен смисъл към К. на п. може да се отнесе културата на труда, способността правилно да организираме работното си време и място, да намираме целесъобразни прийоми и операции за постигане на максимално полезни резултати и получаване на висококачествена производствена продукция. В марксистката етика и педагогика К. на п. се разглежда като органическо единство на *нравственото и естетическото* в духовния облик на човека. Опитите да се противопоставят тези две понятия са отживелица на представите, свързани с класовото об-во, в което начинът на държане и обличане и притежаването на изискан естетически вкус служеха като външен признак на принадлежност към «висшите кръгове», а в същото време външната култура често не съответствуваше на вътрешния облик на човека. Зад вежливостта и изобщо спазването на определена етикеция в об-вото, основано върху принципите на егоизма, често се криеше взаимно равнодушие и отчужденост, безразличие или дори пренебрежително и враждебно отношение към хората. Поради това етикецията приемаше предимно характер на чисто външен *ритуал* и не се основаваше на действително хуманно отношение към хората. Такова формално разбиране на К. на п. е съвършено чуждо на социа-

листическото об-во, в което тя се разглежда като общоприета форма за външен израз на истинска човечност. Тук К. на п. на един или др. човек характеризира в известна степен неговия духовен и морално-естетически облик, показва доколко дълбоко и органично той е усвоил културните придобивки на човечеството и ги е направил свои собствени.

Л

ЛАБРЮЙЕР (La Bruyère), Жан дьо (1645—1696) — фр. писател моралист, произлиза от буржоазията. Бил е адвокат, чиновник, възпитател на децата на принц Конде. Своите наблюдения над живота на фр. аристокрация Л. е сумирал в книгата «Характерите на Теофраст, превод от гръцки, допълнен с характери и нрави от този век» (1688), за образец на която е послужила книгата «Характери» на древногр. писател Теофраст. В книгата си, написана във форма на афоризми, диалози и размишления, Л. рисува сатирична галерия от образи — представители на привилегированите слоеве на об-вото (придворни, монаси, лихвари, едри буржоа). Л. подлага на критика политиката, обществения живот и морала на своето време от позициите на буржоазния демократизъм. Като изобличава развратната придворна аристокрация и користолюбивите служители на църквата, той показва, че моралните характери се формират под въздействието на социалната среда, бичува нравствените пороци (хипокризия, лицемерие, скъперничество, ласкателство и др.), типични носители на които са представителите на аристокрацията. За голямо зло Л. счита съсловното неравенство и властта на парите. Като противопоставя на аристократите, които «вършат изключително само зло», народа, «който принася полза и добро», Л. пише: «Ако трябва да се избира, аз не ще се колебая, аз искам да бъда народът.» Възгледите на Л. в мн. отношения предугаждат идеологията на Просвещението. Неговата критика на пороците на цивилизованото об-во продължава *Русо*.

ЛАЙБНИЦ (Leibnitz), Готфрид Вилхелм (1646—1716) — нем. философ идеалист, просветител, обществен деец, учен. Във философията заема обективно идеалистически позиции с учението си за неделимите духовни субстанции — монадите, представляващи според него първоелементи, от които се състои целият заобикалящ ни свят. Изходните идеалистически прин-

ципи определят подхода на Л. и към проблемите на етиката. Етическото учение на Л. се основава върху признаване на божественото сътворяване на света. След като създал света, бог допуснал наред с доброто и съществуването на злото като неизбежен спътник на доброто. Л. подразделя злото на метафизическо, пораждано от ограничеността и крайността на нещата, физическо (бедствията и страданията на разумните същества), което е тясно свързано с метафизическото и нравствено зло, възникващо в резултат на човешкия грях. По такъв начин, макар сътвореният свят да е «най-добрият от възможните светове», той все пак се оказва далеч от съвършенството. Оттук възниква необходимостта «да бъде оправдан бог» — творецът на несъвършения свят. За тази цел Л. прибягва до *теодицеята* — учение, което си поставя за задача да снеме от бога отговорността за съществуването на злото. То е изложено в едни от гл. трудове на Л. «Теодицея» (1710) и обективно е служело като оправдание на несправедливите социални порядки, бедствията и безправието на трудещите се маси в антагонистическото об-во.

ЛАО ДЗЪ (Ли Ер, Ли Бо-ян) (VI—V в.) — древнокит. философ, на когото се приписва авторството на «Дао де дзин» — философско-етически трактат, посветен на обясняването на света, мястото на човека в него и пътя към истинската добродетел, който хората трябва да следват, за да достигнат изгубеното от тях щастливо състояние. Според Л. д. човекът, който представлява, както и целият свят, закономерен продукт на «дао» (разбирано и като структурен елемент на битието, и като естествен закон), е част от природата. Неговото предназначение е да следва пътя на добродетелта — «де», т. е. да живее съгласно с природата. Всеки опит да се промени природосъобразният ред е гибелен. Източникът на злото е в неспазването на предписаните от природата закони, за което са виновни управниците и техните користолюбиви приближени. Л. д. свързва противоречивостта на нравствените явления с появата на неравенството. Понеже под «деяние» Л. д. разбира нарушаване на естествения ход на нещата, той издига като осн. принцип на моралната практика «недеянието» («увей»), което обаче означава не пасивност, а действие в съответствие с природния закон. За гл. черта на «истинския човек» Л. д. счита «естествената добродетел», при която човек постъпва не от стремеж към награда или от страх пред нака-

зание, а «следвайки собствената си природа». «Мъдрият човек нищо не трупа. Той всичко прави за хората и всичко дава на другите. . . Дао на мъдрия човек — това е деяние без борба». За да постигнат щастие, хората не трябва да бъдат просвещавани. Щастието и познанието са взаимно изключващи се цели. С разпространението на знанията Л. д. свързва упадъка на нравите и възникването на неравенство, алчност, честолюбие — всичко, което изхожда от властниците. Л. д. проповядва връщане към идеализираната от него патриархалност на родовия строй: «Необходимо е държавата да стане малка, а народът — рядък. . . Трябва да се направи така, че народът да започне отново да сплита възелчетата и да ги употребява вместо писмо. Трябва да се направи вкусна неговата храна, прекрасно неговото облекло, да му се устрои спокойно жилище, да се направи по-весел животът му. «По такъв начин Л. д. формулира гл. положения на етиката на ранния даосизъм: целта е да се следва пътят, посочен от природата, принципът е «недеянието», същността на щастието като благо на народа е във връщането към равенството, простотата и невежеството на «златния век», щастието като благо на мъдреца е в умереността, спокойствието, близостта до природата.

ЛАРОШФУКО (La Rochefoucauld), Франсоа дьо (1613—1680) — фр. писател и философ моралист. Гл. съч. на Л. — «Размишления, или морални сентенции и максими» (1665) — обобщава наблюденията му над нравите и психологията на фр. аристокрация. Като пренася неправилно резултатите от наблюдението си над морала на една класа върху цялото об-во, Л. прави общия песимистичен извод, че порочността е вродена у човека по природа. Разбирайки безпочвеността и лицемерието на църковния морал и неговата концепция за първородния грях, Л. търси потвърждение на своите възгледи в материалистическото учение на Гасенди, според което страстите зависят от състоянието на органите на човешкото тяло. Обаче Л. се отнася скептично към мисълта, че разумът и волята могат да обуздаят страстите, да противостоят на егоистичните влечения на хората. Егоизмът, честолюбието, користта, завистта — това са според него осн. движещи сили на човешките постъпки. Л. смята, че добродетелите са «най-често изкусно замаскирани пороци». Нравственият песимизъм на Л. го сближава с етиката на Хобс, който счита, че човек в об-вото винаги преследва свои егоистични цели. Въпреки песимистичните настрое-

ния, които пронизват книгата на Л., тя е блестящ образец на критика на морала на аристокрацията през XVII в.

ЛАФАРГ (Lafargue), Пол (1842—1911) — деец на фр. и международното работническо движение, приятел и съратник на Маркс и Енгелс, теоретик и популяризатор на марксизма. Л. пише, че нормите на морала не са вечни и неизменни, а са обусловени от конкретните исторически условия. Заслуга на Л. е изясняването на историческия генезис на моралните понятия за добро и справедливост. Л. отбелязва, че понятията на морала «стават движещи сили само поради това, че произтичат непосредствено от социалната среда». Разработвайки въпроса за класовия характер на морала, Л. показва, че етическите теории на буржоазията и нейната морална практика в последна сметка са обусловени от интересите и положението ѝ като господстваща класа. «Господстващата класа винаги счита за справедливо това, което е полезно за нейните икономически и политически интереси, и за несправедливо онова, което е вредно за тях.» Л. критикува буржоазните теории за морала, в това число етиката на *Спенсър*, идеите на «етическия социализъм», разобличава буржоазния морал, който развива у хората егоизъм, човеконенавистничество, хипокризия и лицемерие. «Справедливостта, моралът и другите повече или по-малко вечни принципи са добри за буржоата само тогава, когато служат на неговите интереси». Осн. източник на всички нравствени пороци Л. вижда в частната собственост, която разединява хората и ги противопоставя един на др. От тези позиции той разобличава лъженаучната теория на Ломброзо, която стоварва цялата отговорност за престъпленията в капиталистическото об-во изключително върху самия престъпник, който бил такъв от рождение. Противопоставяйки се на доктрините за нравственото самоусъвършенствуване на личността в рамките на експлоататорското об-во, Л. подчертава положението на марксистката етика, че коренно изменение на морала е възможно само когато революционно се преобразува старият строй и се изгради социалистическо об-во. «Изменете средата и с това вие ще измените нравите, навиците, страстите и чувствата.» Въпреки че като цяло позицията на Л. при решаването на въпросите на етиката е марксистка, той изказва някои погрешни възгледи и неточни положения. Така, увличайки се в разобличаване на морала на експлоататорското об-во, Л. е склонен изобщо да отрича прогреса на нравствеността в досо-

циалистическите формации. Той застъпва погрешното гледище, че някои категории на морала (в частност категорията «справедливост») ще отмрат в условията на комунизма, когато според него необходимостта от морал ще отпадне изобщо. Етическите възгледи на Л. са изложени гл. в неговата книга «Икономическият детерминизъм на Карл Маркс» (1909).

ЛЕГАЛИЗЪМ (лат. legalis — законен) — понятие, често използвано в историята на етиката за обозначаване на такова поведение на хората, което само външно се съгласува с общоприетите морални изисквания, но не отговаря на истинския дух на нравствеността (*Формализъм*). В зависимост от това, как се е разбирал смисълът на нравствеността, в понятието за Л. се е влагало в историята на етиката различно съдържание. *Кант* вижда легалността в това, че човек извършва действията, които се изискват от него, но при това не се ръководи от истински морални мотиви, напр. извършва постъпки не от чувство за *дълг* (*Морална доброта — теория* на ~та ~), а от желание да преуспее в об-вото, от благоразумие или дори от желание да направи добро на др. В *неопротестантизма* като Л. се оценяват опитите да се сведе духът на моралното учение на Христос до съвкупност от конкретни *заповеди* и *принципи*, които е целесъобразно да се прилагат в об-вото. От гледището на привържениците на това учение «истинската» нравственост изисква от човека не да изпълнява определени изисквания в практическата си дейност, а само особено умонастроение (*«Теономна етика»*), да признава греховността си и да бъде смирен (*Смирение*). Марксистко-ленинската етика отхвърля противопоставянето на два морала — външен и вътрешен («истински»). От гледна точка на комунистическата нравственост, моралната *хипокризия*, само външното изпълнение от хората на предписваните им норми е недопустимо, а е необходимо те да се усвояват съзнателно и да се претворяват в дело въз основа на дълбока вътрешна *убеденост*. Поради това в социалистическото об-во възпитаването у човека на *съзнателност*, *идейност*, *принципност* е най-важната страна на нравственото възпитание (*Съвест*).

ЛЕНИН, Владимир Илич (1870—1924) — теоретик на марксизма, основоположник на неговия нов етап — ленинизма, вожд на Комунистическата партия на Съветския съюз и международното комунистическо движение, основател на съветската държава. Проблемите на марксистката *етика* се

разработват още в ранните работи на Л., където са подложени на унищожителна критика възгледите, според които марксисткото разбиране за морала обричало човека на пълно подчинение на историческите обстоятелства, без да му оставя свобода на избор. В книгата си «Какво представляват «приятелите на народа» и как воюват те против социалдемократите?» (1894) Л. отхвърля субективистко-волунтаристичното схващане за *свободата на волята* и показва несъстоятелността на издигнатата от субективно-идеалистическата социология на народниците теза за конфликта между детерминизма и нравствеността. Л. доказа, че признаването на зависимостта на човешкото поведение от обществено-историческите условия не изключва относителната самостоятелност на човека при избора на своите действия, не отрича свободата на човека, а следователно и неговата отговорност за постъпките му. Марксисткото разбиране на социалния детерминизъм не унищожава нито разума, нито съвестта на човека, «не само не предполага фатализъм», а, напротив, именно дава почва за разумно действие» (т. 1, с. 445). Само от позициите на детерминизма е възможна строга и правилна нравствена оценка на дейността на личността. Защищавайки материалистическата традиция в етиката, в своите трудове Л. проследява развитието на хуманистичната линия в историята на философията и доказва несъстоятелността на тезата, че идеализмът в противоположност на материализма уж «винаги има предвид само интересите на личността» (т. 35, с. 105). Л. рязко критикува гледището, което разглежда религията като основа на нравствеността, а понятията за религиозна съвест и грях като непоклатими начала на нравствения живот на човека. Също тъй вредни счита той «богостроителските» идеи, които представят социализма като нова религиозна система, призвана да спои човечеството, да свърже личността с об-вото. Л. критикува възгледа, според който бог е комплекс от идеи, които будят и организират социалните чувства. Той посочва, че на дело идеята за бога, породена от тъпата потиснатост на човека, винаги е приспивала и притъпявала социалните чувства, сковавала е потиснатите класи чрез вярата в божествеността на потисниците (т. 35, с. 105). В своите трудове от периода след Октомври Л. подчертава ролята на моралния фактор в революцията. Признавайки необходимостта от революционно насилие, особено в периода на крайно изостряне

на класовата борба, той същевременно изтъква, че окончателната победа на революционното дело се постига не чрез насилие, а с моралния авторитет на победилия пролетариат и неговата партия. Л. подчертава огромното значение, което има този голям морален авторитет, завоюван в хода на борбата, авторитет, черпещ своята сила, разбира се, не от отвлечения морал, а от морала на революционния борец, от морала на «редиците и колоните на революционните маси». Този морал, който се създава в процеса на борбата на работническата класа за своето социално освобождение, е «подчинен напълно на интересите на класовата борба на пролетариата» (т. 31, с. 288). Той «служи за разрушаването на старото експлоататорско общество и за обединяването на всички трудещи се около пролетариата, който създава новото, комунистическо общество» (пак там, с. 290). Следователно основа и критерий на комунистическата нравственост е «борбата за закрепване и пълно осъществяване на комунизма» (пак там, с. 292—293). Обосновавайки принципите на революционния хуманизъм, Л. показва, че наред с класовата непримиримост пролетарският хуманизъм включва висока човечност, великодушие, взаимна поддръжка в борбата за общото дело. Важна роля в революционната борба и социалистическото строителство Л. отрежда на *героизма*. Л. прави разлика между характерния за периодите на войни и открити класови сблъсквания «героизъм на отделния порив» и най-продължителния, най-упоритият, най-трудния героизъм на масовата и делнична работа, който придобива особено значение в епохата на мирно изграждане на социализма (т. 29, с. 418). Научна разработка получава в трудовете на Л. проблемата за дисциплината в условията на социалистическото об-во. Като посочва, че от «всеки нов обществен ред се изискват нови отношения между хората, нова дисциплина», Л. изтъква, че в противоположност на дисциплината на тоягата и глада, характерна за антагонистичните формации, при социализма се създава дисциплина другарска, дисциплина на пълно уважение, дисциплина на самостоятелност и инициатива в борбата (т. 27, с. 515—516). Той доказва, че ««фабричната» дисциплина. . . в никой случай не е нито наш идеал, нито наша крайна цел» (т. 25, с. 503). Спирайки се на нравствения аспект на проблемата за истината в политиката, Л. подчертава, че игнорирането на обективните, неопровержими факти

за сметка на субективистични желания и решения развращава хората, поражда крайно вредни за революционното дело явления, които той сполучливо характеризира като «комунистическо големство», «комунистически бюрократизъм», «комунистическо самохвалство». Л. изисква безпощадно да се очиства партията от кариеристи, бюрократи, мошеници, от всички онези, които са дошли в нейните редове не за да служат на революционното дело, а заради топло местенце и лична корист. Л. счита, че партията не трябва да се бои да признае и разкритикува своите грешки (*Критика и самокритика*), понеже да се скрива от масите дори горчивата и неприятната истина «би означавало да слизаме до равнището на буржоазните политикани и да лъжем масите» (т. 27, с. 240). «Трябва да умеем да признаем злото без страх, за да поведем по-твърдо борбата с него. . .» (т. 32, с. 366) — изисква Л. Вярвайки в безграничните възможности на човека, същевременно Л. се обявява против това, волунтаристки да се представя в разкрасен вид равнището на нравственото съзнание на масите, против стремежа да се представят членовете на социалистическото об-во като някакви идеални хора, напълно свободни от традициите и привичките на старото об-во. Той подчертава, че трудещите се «се освобождават от своите собствени дребнобуржоазни предразсъдъци не изведнъж, не по чудо, не по повелята на св. Богородица, не по повелята на някакъв лозунг, резолюция, декрет, а само в дълга и трудна масова борба срещу масовите дребнобуржоазни влияния» (т. 31, с. 104). Поради това възпитанието на новия човек се осъществява в продължителния процес на разрушаване на старите и създаване на нови нравствени норми и ценности, в процеса на изменяне на възгледите за отношението на човек към човека, на мъжа и жената, за взаимоотношението между *колектива* и *личността*, а следователно и за задълженията на личността към об-вото. Засягайки в беседите си с К. Цеткин въпросите за брака и половите отношения, Л. осъжда опитите да се проповядва на младежта аскетизмът и светостта на лицемерния буржоазен брачно-семеен морал, но наред с това той рязко критикува вулгаризаторските «левичарски» теории, отричащи каквито и да било регулативни норми в тази сфера. В писмата си до И. Арманд (1915) Л. разкрива зависимостта на искането за свобода на любовта от обективната логика на «класовите отношения в любовта» и по-

казва, че само с победата на комунизма ще отпаднат ограниченията за свобода в любовта, предизвикани от обстановката на класова вражда (т. 35. с. 158, 160) Л. подчертава, че социалистическата революция и съветското семейно законодателство са подринали корените на хипокризията, лицемерието и безправието на жената по отношение на брака, развода и положението на извънбрачните деца. Обаче както пише Л. в статията си «Великият почин», това са само първи крачки по пътя към освобождаването на жената и социалистическото преустройство на семейството. За формирането на комунистически отношения в бита е необходимо да се постигне фактическо освобождение на жената от неравноправното ѝ положение в семейството, от изтощителния труд в домакинството. Нравственият идеал на комунизма се обосновава найпълно в класическия труд на Л. «Държавата и революцията», където са разкрити икономическите, социалните и политическите предпоставки за действителното осъществяване на висша нравствена свобода. В условията на комунистическото об-во, когато хората постепенно ще привикнат към спазване на нравствените изисквания и норми «без насилие, без принуждение, без подчинение» (т. 25, с. 491), ще се ръководят от разбирането на техния смисъл и ще действуват въз основа на дълбока лична убеденост, нравственият прогрес — освободил се от антагонистичната форма на своето проявяване — ще води към все по-пълно въплътяване в живота принципите на хуманизма и справедливостта.

ЛИБЕРАЛНО ХРИСТИЯНСТВО — широко разпространило се през втората половина на XIX в. течение в рамките на протестантската теология (в областта на етиката го наричат движение на «социалното евангелие»). Неговите представители (в САЩ — У. Раушенбуш, Ш. Метюз, Ф. Пибоди; в Европа — А. Ричъл, Е. Трьолч, А. Харнак и др.) издигат идеята за превръщане на християнското вероучение в конкретна социална и морална програма, която би могла да стане практическо ръководство за разрешаване на «земните» политически и морални проблеми на съвременността (*«Социална етика»*). В сравнение с мн.др. течения в християнството това направление се отличава с оптимистичен възглед за човека и неговите исторически възможности. В плана на религиозната догматика това се проявява напр. в твърдението, че човек е способен да преодолее своята «греховност»

(*Грях*) със собствени сили и да построи по-добро об-во, ако разбере смисъла на Христовите заповеди. За либералните теолози е характерен стремежът максимално да приближат библейските митологически представи до понятията на светския морал. От тяхно гледище именно служенето на бога е служене на об-вото и хората. «Царството божие» се схваща от тях като обществен *идеал*, постижим за човечеството в хода на историята, а образът на Христос — като образец за подражание, като морален идеал, който хората могат да постигнат в светския живот. Християнските либерали вярват, че моралните принципи на Христос могат да се реализират в обществения живот чрез нравствена проповед, отправена еднакво към имотните и безимотните. Те придават голямо значение на рационално-логическите доказателства на разумността и целесъобразността на тези принципи и дори се опитваха да модернизират християнското вероучение в съответствие с равнището на съвр. наука. Опитите на християнските либерали да приближат религиозната догматика до светския морал, да я съчетаят с вярата в социалния и моралния прогрес се основават върху все още разпространените в края на XIX и началото на XX в. буржоазни илюзии за неизчерпаемите исторически възможности на капиталистическото об-во. Настъпването на общата криза на капитализма допринесе за краха на тези илюзии и за подкопаването на влиянието на Л. х. Неговите идеи бяха подложени на рязка критика отдясно от привържениците на *неопротестантизма*. Днес идеологията на Л. х. запазва още влияние в някои протестантски секти на Запад (напр. в сектата на квакерите). Обективната роля на тази идеология е двояка. Под нейното знаме се обединяват, от една страна, някои либерално-демократически настроени религиозни дейци на Запад, които ратуват за мир, за равноправие на народите. От др. страна, принципите на Л. х., които са пацифистки по своя характер, нерядко се използват против идеята за революционно преобразуване на капиталистическото об-во.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ — вж. *Неопозитивизъм*.

ЛИЦЕМЕРИЕ — отрицателно морално *качество*, което се състои в това, че на несъмнено безнравствени постъпки (извършвани от егоистични интереси, с низки мотиви и в името на антихуманни цели) се приписва псевдоморален смисъл, възвишени мотиви и човеколюбиви цели. Това по-

нятие характеризира начина на действие от гледна точка на съотношението между неговото действително социално и нравствено значение и значението, което се опитват да му придадат. Л. е противоположно на *честността*, прямотата, *искреността* — качества, в които се проявява осъзнаването и откритото изразяване от човека на истинския смисъл на неговите действия. Л. става разпространено социално явление в условия на обществена несправедливост и класови антагонизми. Поради това представата за него като за индивидуално свойство на психиката е ограничена и ненаучна. Дори когато Л. е породено от неповторими обстоятелства в живота на даден човек, последните са израз на социално-нравствените тенденции, господстващи в об-вото. Л. се поражда от несъответствието между действителните социални отношения и отражението на тези отношения в идеологията (*Отчуждение*). Колкото по-очебийно е противоречието между интересите на господстващата класа и на мнозинството от обществото, колкото по-отживели стават експлоататорските обществени отношения, толкова повече идеологическите представи на об-вото «слизат до равнището на празни идеализиращи фрази, съзнателна илюзия, умишлено лицемерие»; «колкото повече тяхната погрешност се разобличава от живота. . ., толкова по-решително биват те отстоявани, толкова *по-лицемерен, по-морален и по-свещен* става езикът на това . . . общество» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 277). В процеса на изграждането на социализма и комунизма, с все по-голямото въвличане на широките народни маси в обществено-политическата дейност, с развитието на тяхната активност и съзнателност се премахват социалните корени на Л. Комунистическата нравственост се отнася непримиримо към всякакви прояви на Л. Комунистическата партия смята за свой неотклонен дълг честността и правдивостта пред народа, всемерното развитие на *критиката и самокритиката*. Практическото осъществяване на тези принципи спомага от обществения живот на съветската страна да се изкореняват такива явления като кариеризма, демагогията, измамничеството, неискреността, *клеветата, хипокризията, фарисейството*, които така или иначе са свързани с Л.

ЛИЧЕН ПРИМЕР — вж. *Пример морален*.

ЛИЧНОСТ (морална) — субект на нравствената *дейност*. Човек става морална Л., когато доброволно подчинява дей-

ствията си на моралните изисквания на об-вото, осъзнава тяхното съдържание и значение, способен е да поставя пред себе си нравствени цели и да изработва решения съобразно с конкретните обстоятелства, самостоятелно да оценява своите постъпки и действията на околните, да възпитава себе си (*Самовъзпитание*). Следователно понятието «морална Л.» е една от най-важните *категории на етиката*, която е тясно свързана с др. понятия и проблеми (*Дълг, Отговорност, Самосъзнание, Съвест, Самооценка, Достойнство, Убеждение*). Буржоазната етика обикновено свежда проблемата за моралната Л. до теоретическо доказване на способността на индивида самостоятелно (независимо от об-вото) да формулира за себе си нравствените изисквания. Марксистката етика вижда тук не само теоретическа, но и социална проблема от практически характер, а именно, необходимост да се създадат условия за действително развитие на истински морални Л. Такива условия за всеки човек, за широките народни маси се създават в процеса на изграждането на комунизма (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). Но и в тези условия Л. се проявява не като абсолютно независим субект, който черпи представите си за нравствеността вътре в себе си, а като активен проводник на моралното съзнание на об-вото, който практически е усвоил цялото богатство на нравствената култура, натрупана от човечеството в предшествуващата история, и е способен самостоятелно, без да бъде подсещан от околните, да го въплъти в дейността си.

ЛИЧНОСТ И КОЛЕКТИВ — От гледна точка на историческия материализъм Л. е резултат на предшествуващото обществено-историческо развитие дотолкова, доколкото тя активно усвоява наследената материална и духовна култура. Личностите са не само действуващи лица, но и автори-творци на своята история. Обаче способността да бъдем личност е изцяло обществена, тя се основава на факта, че човек индивидуализира в себе си културата, от която израства. Обществената същност на човека се проявява в отношенията му към колектива, класата, нацията и т. н. К. Маркс и Ф. Енгелс изтъкват, че «развитието на един индивид е обусловено от развитието на всички други индивиди, с които той се намира в пряко или косвено общуване. . .» (т. 3, с. 427). Само като изпълнява определена роля в К., в съвместната дейност с др. хора, като влиза в практически взаимоотноше-

ния с тях, човек «започва да се отнася към самия себе си като към човек» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 23, с. 65), осъзнава се като Л., различна от др. В историята на общественото развитие отношенията между Л. и к. са имали различен характер. В условията на първобитното об-во поради неразчленеността на обществените функции в К. «отделният човек не става самостоятелен по отношение на общината» (*К. Маркс*. Форми, предшествуващи капиталистическото производство, с. 18—19). Той съставлява едно цяло с рода и не се различава от него нито в дейността, нито в съзнанието си. Всички негови права и задължения са не лични, а родови. С по-нататъшния прогрес на об-вото човек все повече приписва на себе си своите родови качества, освобождава се от непосредствената слятост с рода и развива в себе си качества на субект. Обаче този прогрес получава в класовото об-во антагонистична форма: *разделението на труда* прави човека едностранчив, «частичен» (*Маркс*). Поради това сам по себе си *човек и обществото* като цяло се проявяват като противоположности. Многообразните социални функции на човека, които са обусловени от неговото положение в об-вото, му се налагат като нещо външно, независещо от неговата индивидуалност. Принадлежността на Л. към едно или др. колективно обединение — феодално съсловие, монополистична корпорация, професионална група — също не е доброволна. Наемният работник напр. влиза в трудовия колектив не заради постигане на общи с др. работници цели, а поради властта на капитала, който натрапва на производителите съвсем чужда за тях цел — производството на принадена стойност. Изключение представляват само такива организации на трудещите се като партията и профсъюзите, в които те влизат доброволно, ръководейки се от интересите на класова *солидарност*, обединявани от обща цел — борба за своите икономически и политически права. В останалите случаи в условията на капиталистическото об-во не е възможно отношенията между Л. и к. да се построят по такъв начин, че техните интереси да не си противоречат. Затова в буржоазното съзнание се създава представа, че К. е способен само да обезличи човека, да ограничи неговата свобода, докато истинска свобода и човешка индивидуалност са възможни само въпреки К., в противоположност на законите на съвместния живот. Марксизмът поставя проблемата за Л. и к. конкретно-исторически. Противоречието между

тях се корени в частната собственост върху средствата за производство и с нейното унищожаване се създава възможност за общност на интересите и целите на Л. и к. В комунистическото об-во «свободното развитие на всекиго е условие за свободното развитие на всички» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 4, с. 446). При такова положение К. се образува въз основа на действителната общност на целите на влизащите в него хора, представлява тяхно доброволно и съзнателно обединение, става сфера за разгръщане на индивидуалните им способности и средства за задоволяване на разнообразните им потребности. Коренно се изменя формата на обществената *дисциплина*, която свързва хората в тяхната съвместна дейност

Л. осъзнава своята връзка с об-вото като цяло преди всичко чрез осъзнаването на принадлежността си към определени конкретни К. (производствена бригада, учебна група, семейство, обществена организация и др. под.). Тези първични обединения на хората са осн. звена на общественото възпитание. Възпитанието на Л. чрез въздействието на първичния К. върху нея е осн. принцип на педагогиката на *Макаренко*. Но принадлежността на Л. към всеки даден конкретен К. е относителна, тя не е всеобхватна. Тъй като всеки човек принадлежи едновременно към няколко различни К., това дава известна автономия на Л., позволява ѝ да оценява дадения конкретен К. и собствената си роля в него от гледна точка на по-общите социални връзки и морални принципи. Висшият стадий в развитието на отношенията между Л. и к. се достига не когато членовете на К. са усвоили добре и изпълняват безусловно общите норми, а когато всеки член на К. е в състояние самостоятелно да предявява все по-високи нравствени изисквания както към самия себе си, така и към К. като цяло и към неговите ръководители. Само в такъв К. е възможна истинска лична свобода, която означава не «свобода от К.», а практическо въздействие на всеки върху условията на съвместния живот: обществена *активност, самодейност и творчество*, другарска *взаимопомощ*, взаимен обмен на знания, мнения и опит, проявяване на *инициатива*, влияние върху околните чрез силата на *почина* и *примера*. Такъв К. не обезличава човека, а, напротив, създава условия за хармонично развитие на всяка Л. (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). Този принципно нов тип отношения между Л. и К. намира израз в комунистическата нрав-

ственост като принцип на *колективизма*. Демократическата структура на К. осигурява индивидуалната морална отговорност на всеки за колективно взетите решения, а това спомага за монолитността на К. като цяло.

ЛОГИКА НА МОРАЛНИЯ ЕЗИК — съвкупност от логическите форми на моралния *език*, както и от отношенията и връзките между тях. Марксистката етика изхожда от предпоставката, че анализът на тези форми и зависимости трябва да се основава преди всичко върху изследване на структурата на моралното *съзнание*, в което съществува своя особена връзка между различните форми на представи и *съждения*. Да речем, ако се твърди, че «кражбата е зло» (оценъчно съждение), то оттук следва логическият извод: «Хората са длъжни да не крадат» (предписателно съждение). Частната морална повеля: «Ти си длъжен да изпълниш даденото обещание» — се обосновава с позоваване на общата *норма*: «Хората са длъжни да изпълняват поетите от тях задължения». На свой ред моралните норми в една или др. нравствена система се обосновават чрез по-общи понятия — морални *принципи* и *идеали*. По такъв начин проблемите на Л. на м. е. обгръщат мн. методологически въпроси, свързани с моралното разсъждение, с обсъждането на нравствените проблеми, както и с обосноваването или критиката на общите положения на една или др. морална система. Марксистката етика счита, че при обосноваването на някакво положение в морала, особено ако се сблъскват различни нравствени позиции, въпросът може да бъде решен окончателно вече извън пределите на моралното съзнание в собствения смисъл на думата, чрез анализ на социалната действителност и историческите закони. Обективна основа на марксистката *нормативна етика* са данните на социалната наука, на историческия материализъм и на теорията на научния комунизъм. От гледна точка на Л. на м. е. това означава, че моралните съждения могат и трябва да се обосновават в последна сметка чрез научни съждения, данни на опита и теоретически обобщения (*Истина и нравственост*). В противен случай би било невъзможно да се докаже истинността на едни или др. морални представи, научно да се обоснове *комунистическата нравственост* и да се подложи на също такава научна критика *буржоазният морал*.

ЛОК (Locke), Джон (1632—1704) — англ. философ, под-

лага на критика теорията за вродените идеи, привърженик на сенсуализма в теорията на познанието. В непоследователното учение на Л. материалистическите положения се преплитат с явни отстъпки на идеализма. По думите на Енгелс и в религията, и в политиката Л. е «син на класовия компромис» (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*. Соч., т. 37, с. 419). Тази непоследователност се отразява и върху етическите възгледи на Л. Отричайки съществуването на вродени морални понятия и принципи, той в същото време твърди, че без религия няма нравственост, и счита Евангелието за «превъзходен трактат на морала». Стремежа към щастие Л. разглежда като естествено човешко свойство. Според него щастие е онова, което удовлетворява духа, а страдание — онова, което го разстройва. Добродетелта се състои в стремежа да правим добро, а порокът — в стремежа да вредим на себе си и на др. Разглежданата като задължение добродетел е волята на бога, разкрита от разума и следователно имаща силата на закон. От позициите на механистическия детерминизъм Л. напълно отрича *свободата на волята* на човека. Л. не създава завършено етическо учение. Отделни мисли за нравствеността се срещат в различни негови съч.

ЛУНАЧАРСКИ, Анатолий Василевич (1875—1933) — съветски обществен и държавен деец, теоретик и пропагандист на марксизма, включително на марксистката философия и етика. Още в трудовете си от предреволюционния период Л. подлага на критика етическите идеи на рус. идеалисти (*Бердяев*, Шестов, Булгаков, Иванов-Разумник и др.), разкрива несъстоятелността на техните твърдения, че марксизмът игнорира нравствените проблеми на човешката личност. В периода след поражението на революцията от 1905—1907 г. Л. споделя погрешното гледище на богостроителството, защищава идеята за «религиозен атеизъм» — да се използва религиозността като нравствена предпоставка за утвърждаване идеалите на колективизма сред масите. Тези заблуждения, рязко разкритикувани от *Ленин*, Л. преодолява в следоктомврийския период. Като пръв народен комисар на просветата Л. отделя голямо внимание на теоретическото обосноваване на принципите на комунистическото възпитание. Разбирайки под възпитание преди всичко «организирането на характера», той счита, че възпитанието не бива да се свежда до образованието, подчертава, че предаването на знания

трябва да се осъществява във връзка с моралното и естетическото възпитание на младото поколение в духа на социалистическия идеал. Противопоставяйки се на защитниците на интуитивния морал, които виждат най-важния регулативен фактор на нравственото поведение на хората в класовия инстинкт или в общочовешкото нравствено чувство, Л. подчертава необходимостта от съзнателно усвояване на нормите и принципите на комунистическия морал. Л. изтъква, че на марксистката етика е чуждо откъсването на разума, чувствата и волята. Защищавайки необходимостта от класов подход към етическите проблеми, Л. наред с това осъжда вулгарния социологизъм в етиката, който отрича общочовешките нравствени норми (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*) и се стреми да сведе морала до политиката (*Морал и политика*). Л. разобличава буржоазните идеолози, които рисуват комунизма като об-во, ограничаващо правата на личността на свободно развитие и спъващо изявяването на човешката индивидуалност. Той доказва, че аскетическите доктрини, които лишават човека от правото на наслаждение, на всестранно удовлетворяване на потребностите и интересите си, нямат нищо общо с марксизма. За най-важна страна на комунистическото възпитание Л. счита възпитаването на духовно и емоционално развита личност върху основата на всестранното овладяване на културните богатства на човечеството. От тези позиции Л. се бори срещу *еснафството*, критикува възгледите на привържениците на «левия фронт» в изкуството, левофронтовско-конструктивистките теории на урбанизма, техницизма, машинизма, които фетишизират ролята на техниката за сметка на развитието на нравствено-емоционалната култура на личността. На тясно утилитарните, прагматични възгледи за живота Л. противопоставя марксисткия хуманизъм. «Именно защото сме комунисти — пише Л., — ние не трябва да изпадаме в машинопоклонство. Центъра на живота ние виждаме в самия човек, в неговата свобода, в неговото щастие. Затова още сега наша определена задача трябва да бъде да внедряваме в културата колкото се може по-дълбоко хуманизиращия, дълбоко човечния елемент.» Осн. етически съч. на Л.: «Идеализъм и материализъм. Буржоазна и пролетарска култура» (1923), «Наука, изкуство, религия» (1923), «Морал и свобода» (1923), «Моралът от марксистка гледна точка» (1925), «Възпитанието на новия човек» (1928).

ЛУТЕР (Luther), Мартин (1483—1546) — религиозен реформатор, основоположник на лутеранството — едно от трите осн. течения в протестантизма. Като ръководител на църковната катедра във Витенбергския ун-т през 1517 г. публикува тезиси, насочени против продажбата на индулгенции (грамоти за опрощаване на греховете) и др. злоупотреби на католическата църква, а също против претенциите ѝ да посредничи между бога и хората. Тази проява става важен акт на реформацията — антифеодално и антикатолическо религиозно движение в Европа през XVI в. Сам Л. възглавява нейното умерено бюргерско направление. В основата на учението на Л. лежи принципът на «оправдаване чрез вярата», който изхожда от представата за всеобщата греховност на човечеството (*Грях*): загубил способност към доброто, човекът може да намери спасение само във вярата, която се дарява свише като божия благодат. Невъзможността да се придобие вътрешна праведност се компенсира до известна степен от праведния живот, който се «вменява» на човека от бога. В противоположност на католическото вероучение, което разглежда земния живот само като подготвителен етап на вярващия за задгробния живот, Л. го счита за най-важното звено в християнския «план на спасение». Според него именно в земния живот хората поемат пътя на вярата, която им помага да преодоляват склонността към грях. В съгласие с тази представа Л. осъжда аскетизма, монашеството, пренебрегването на «светските» интереси. Същевременно Л. разграничава сферите на религиозната и обществената дейност в земния живот. Към религиозната сфера той отнася вярата, църковната дейност и религиозната проповед, а към обществената — държавата и разума, гражданския морал и «светските» дела на хората. Обаче Л. не счита за абсолютна границата между тези сфери. Учението на Л. всъщност води към изпълване на религията със светско съдържание. Принципът на «оправдаване чрез вярата» има за цел да задълбочи вътрешната религиозност на хората. По думите на Маркс Л. «победи робството по *набожност*, като постави на негово място робството по *убеждение*. . . Той освободи човека от външната религиозност, като направи религиозността вътрешен свят на човека. Той еманципира плътта от оковите, защото постави окови на сърцето на човека» (т. 1, с. 407).

ЛЮБОВ — чувство, което съответствува на отношения на

общност и близост между хората, основаващи се на тяхната взаимна заинтересованост и предразположение. Проявите на Л. могат да бъдат най-различни: полова Л., разнообразни чувства на взаимна симпатия и *дружба* между хората (в най-широк смисъл — взаимоотношения на хората в об-вото, основаващи се върху общност на техните стремежи и интереси), накрая, положително отношение на човека към обект на познание и на практическа дейност (Л. към природата, към истината, към живота и др. под.). А в най-обобщен, абстрактен смисъл Л. се схваща в етиката и философията като такова отношение между хората, при което един човек гледа на др. като на близък, родствен на самия него и по един или др. начин се отъждествява с него: изпитва потребност от обединяване и сближаване; отъждествява с него собствените си интереси и стремежи; доброволно физически и духовно се отдава на др. и се стреми взаимно да си принадлежат. Противоположност на Л. е *ненавистта*. Категорията «Л.» е играла голяма роля в историята на моралните учения, етиката и дори философията. Понятието за Л. като представа за особен род общност между хората от самото начало възниква в моралното съзнание на човечеството в противоположност на онази действителна разединеност на хората в об-вото, която е обусловена от противоположността на частните интереси. В условията на частната собственост и класовите антагонизми Л. като принцип на човешките взаимоотношения е реално възможна само в извънредно тесни рамки. Тя почти изцяло се ограничава в сферата на личните отношения на хората, които се намират в кръвнородствени, брачни, семейни или приятелски връзки (между съпрузи, родители и деца и между близки приятели). Но именно в тези отношения хората често са виждали за себе си идеала на съвместен и дори на обществен живот. Неудовлетвореността от взаимната отчужденост, съперничеството, враждата много рано е породила у хората мечтата да се установи Л. не само между отделни индивиди, но и между всички хора, във всички сфери на техния социален живот. Така възниква заповедта: «Възлюби ближния като самия себе си», която намираме в Библията («Левит», VI в. пр. н. е.). По-късно тази заповед се възприе от християнството, което ѝ придава специфично религиозно тълкуване (в основата на принципа на Л. лежи произходът на всички хора от бога). Вече самата религиозна форма на

тълкуване на тази заповед отразява практическата невъзможност за реалното ѝ осъществяване в об-во, основаващо се върху частната собственост. Същевременно в процеса на общественото развитие половата Л. и дружба все повече се изпълва с нравствено съдържание (*Брачно-семеен морал*) и затова на нея започват да гледат като на висш образец на социални отношения между хората изобщо. Пример за това е етическото учение на *Фойербах*, който смята, че идеално е такова об-во, което е основано върху естествено влечение, върху Л. на хората един към др. Проповядването на Л. има от самото начало извънредно противоречив смисъл. От една страна, то въплътява в себе си стремежа на трудещите се да установяват истински човешки отношения в об-вото, да преодолеят противоположността на частните интереси. Заповедта за Л. към ближния изиграва важна роля в премахването на *отмъщението* като родов принцип за осъществяване на *справедливост*, но същевременно тя настройва хората към отказване от всякакво насилие в борбата за справедливост («възлюбете вашите врагове»). Защото Л. като морално понятие на християнството предполага отказване от собствените интереси, за да служим на др. (*Алтруизъм*), *смирение*, непротивене на злото с насилие, прощаване на врага, извършил зло, състрадание към «грешника». Поради това, от др. страна, принципът на Л. започва да се използва в господстващата идеология на класовото об-во като средство за запазване на експлоатацията и социалната несправедливост. Той възпитава хората в дух на покорност към потисниците. В тази идеология заповедта за Л. придобива все по-лицемерен смисъл тя е призвана не действително да унищожи отношенията на вражда, а само да създаде у хората илюзията, че независимо от тези реални обществени отношения съществуват още някои отвъдни закони на «любов между ближните» (*«Теономна етика»*). Комунистическата нравственост е всмукала в себе си действително хуманистичното съдържание на многовековната мечта на човечеството за отношения на Л. между хората. Но тя отрича в принципа на Л. всичко, което допринася за запазване на социалната несправедливост. Самата проблема за установяване на истински човешки отношения между хората се решава тук чрез революционното преобразуване на социалните отношения, предполага преди всичко унищожаване на частната собственост, която обусла-

вя тяхната несправедливост. По-нататък Л. към хората се схваща като изискване практически да се служи на интересите на цялото човечество. А това означава, че не е възможна Л. без омраза към носителите на злото, без борба с класовите и идейните врагове. В отношенията между хората, които са обединени от общи цели, Л. предполага уважение към човека, т. е. не всеопрощение, а висока взискателност към всекиго. На мястото на абстрактната проповед «възлюби ближния» комунистическият морал издига по-широки и същевременно по-конкретни принципи — комунистически *хуманизъм*, *колективизъм* и другарска *взаимопомощ*, дружба и братство между народите, *солидарност* с трудещите се от всички страни.

М

МАКАРЕНКО, Антон Семьонович (1888—1939) — съветски педагог, разработва теорията и методите на комунистическото възпитание и проблемите на комунистическата нравственост. Новаторството на М. в педагогиката се състои преди всичко в плодотворния опит да даде общосоциологическо обосноваване на възпитателния процес. Това се проявява в неговата «педагогика на паралелното действие». Посочвайки, че «възпитава не самият възпитател, а средата», М. вижда основата на възпитанието не просто във взаимодействието между възпитателя и възпитаваните, а в организирането на колективната дейност на възпитаниците в съответствие с тенденциите на развитие на об-вото. Смисъла на социалистическата дисциплина М. вижда в такава практическа организация на колективния живот, в която, от една страна, индивидът ще може да придобива навици на поведение, съответствуващи на принципите на комунистическия морал, а, от др., ще бъдат осигурени защита на интересите на личността и гаранции за свободно социално творчество заради постигане на обществени цели. Оттук единните методологически принципи на М. в педагогиката и етиката: привличане на индивида към активно участие в обществено-историческата практика като цел на възпитанието; организирането на колектива и колективната дейност като гл. средство за възпитание; принципно новото място на личността в социалистическото об-во като предпоставка за формиране на индивидуалността в процеса на усвояване на принципите на комунистическия светоглед и морал. М. ратува за свързване на трудовото възпитание с нравственото и политическото. Той счита, че без това трудът е неутрален процес по отношение на възпитанието, че богатството на личността съответствува на широтата на интересите, които организират нейното поведение. Според М. нравствените изисквания, предявявани към човека, тряб-

ва да изпреварват реалното равнище на неговите постъпки. С това се осигурява, по израза на М., «непрекъснатост» във възпитаването на хората в духа на комунистическата нравственост. Проблемата за свободата и отговорността й за възпитаването на инициативност М. свързва с развитието на самоуправлението в колектива. М. подчертава, че е необходимо да се разглеждат етическите категории и нравствените проблеми в тясна връзка с конкретните задачи на комунистическото възпитание, с решаването на широки социални проблеми. Осн. съч. на М.: «Книга за родителите» (1937), «Методика на организацията на възпитателния процес» (1935—1936), «Цел на възпитанието» (1937), «Воля, мъжество, целенасоченост» (1939).

МАКИАВЕЛИ (Machiavelli), Николо (1469—1527) — итал. мислител, държавен деец, историк, поет, М. е един от първите буржоазни мислители, който подхожда към интересуващите го социални проблеми, опирайки се, по думите на К. Маркс, на разума и опита, а не на теологията. Той счита, че в историята действуват законополагащи сили (съдба, фортуна), но в същото време тя е арена на действията на човека, на неговия разум и свободна воля. Залог за успех е съгласуваността между начина на действията на хората и съдбата. За да подчиним съдбата, ние трябва да я бием и «да я тласкаме». М. свързва дейността на индивида със сблъсъка на обществените групировки, говори дори за борбата между имотните и безимотните класи и с нея обяснява конкретното социално-икономическо състояние на различните слоеве на населението и произхода на мн. политически институции. В този смисъл той отделя теоретическия анализ на политиката от морала. М. познава само санкционираната от религията теологическа етика и морал. Той вижда, че последният е безсъдържателен и почти никъде не се спазва, че висшите слоеве на об-вото, особено духовенството и папският двор, са затънали в пороци. При това този морал парализира волята, култивира страдания, игнорира реалните (гл. имуществените) интереси, т. е. основата на живота на народите. Според М. морал, който откъсва действителното от дължимото, обикновено води човека до несполука: «Този, който би искал да изповядва вяра в доброто, неминуемо загива сред толкова много хора, чужди на доброто.» Хората са склонни към злото и само необходимостта ги довежда до доброто. Тази необ-

ходимост се разкрива като власт, основана върху силата. М. счита, че при съществуващите условия за решаването на националната задача — създаване на свободна, могъща и независима държава на мястото на раздробена Италия (а това е заветната цел на М.) — са позволени всякакви средства. Добродетелен е оня човек, за когото няма нищо по-висше от благото на родината, заради нея е позволено решително всичко. «Родината трябва да се защищава със средства славни или позорни — пише М., изразявайки гледището на стремящата се към национално обединение итал. буржоазия, — стига само тя да бъде добре защищавана.» По думите на Хегел, «ръководейки се от високото съзнание за необходимостта да се формира държава, М. е формулирал такива правила, в съответствие с които е трябвало да се образуват държавите при обстоятелствата на онова време». Подобна постановка на въпроса води до противопоставянето на *морал и политика* (което по необходимост се поражда от условията на класовото, особено на буржоазното об-во), а по-късно до обосноваването на тези принципи в политиката, които получават названието *макиавелизъм*. Същевременно М. смята, че в идеала настъпва съответствие между *целите и средствата*, той приканва младежта да избягва пороците, зове към труд, като нарича дворяните «безделници». Макар М. да счита, че добрите порядки (като има предвид преди всичко буржоазната република) правят хората щастливи, в неговото учение отсъствува мисълта за хармония между общия и отделния интерес, а индивидът се принася в жертва на държавата. Осн. етически идеи на М. са изложени в съч. «Принцът» (1513).

МАКИАВЕЛИЗЪМ — понятие, употребявано за характеризиране начина на действията на човек (организация), принцип на чието поведение (особено в политиката) е използването на всякакви, в това число и аморални средства (напр. лъжа, клевета, жестокост и др. под.), за постигане на преследваните от него цели. Самият термин е произлязъл от името на итал. държавен деец и писател *Макиавели*, който обосновава мисълта,че в политиката е допустимо да се нарушават законите на нравствеността в името на велики цели. В арсенала на възможните от негово гледище средства влизат «добре прилаганите жестокости», способността на политика «да бъде голям двуличник и лицемер», да побеждава враговете «със сила и измама», умението на управника да внушава на поданиците

си «любов и страх», да заставя «народа със сила да вярва» в онова, което не отговаря на неговите убеждения, и др. под. В това учение намират отражение принципите на политиката на младата итал. буржоазия от XVI в., която се стреми към национално обединение и укрепване на независимостта на разпокъсаната тогава Италия. Но тъй като тази буржоазия още не осъзнава както трябва своите исторически задачи и не разполага с достатъчно средства за тяхното решаване, тя се уповава на силата на абсолютната монархия, на княжеската власт и е готова да признае законността на всякакви средства, прилагани от нея за създаване на силна централизирана държава. Принципът «целта оправдава средствата» лежи в основата на М., който за постигане на поставените цели допуска да се прилагат всякакви (включително и аморални) средства. Това води до противопоставяне на *морала и политиката*, чиито закони се схващат като несъвместими. Следователно като политически принцип на буржоазията, която е завзела властта, М. оправдава антихуманните и аморалните методи на «голямата политика» в името на егоистичните и реакционните цели на капиталистическата класа. М. е особено характерен за политиката на съвр. империализъм.

МАЛОДУШИЕ — отрицателно морално *качество*, характерно за слабата воля на личността; изразява се в неспособността на човека да защити и проведе в живота нравствените принципи, в които вярва, защото се опасява за личните си интереси, бои се да не си навлече неблагоприятни последствия, страхува се от трудностите или не вярва в собствените си сили. Когато оценява проявите на М., марксистко-ленинската етика изхожда от социалните условия на жизнената дейност на хората. Почва за развитие на М. у хората обикновено създават социалната несправедливост, господството на егоистичните интереси, угнетеното и безправно положение на човека, потискането на *инициативата* на масите. Всички тези явления са неизменно присъщи на класово-експлоататорското об-во, в което хората постоянно установяват, че грубата сила взема връх над правотата, престъпленията против нравствеността остават безнаказани, борбата със злото, принципността и честността се обръщат против самия човек. В такава обстановка, естествено, се създават условия за процъфтяване на опортюнизъм, безпринципност на снизходително отношение към злото; хората загубват чув-

ство на *отговорност* за своите постъпки, вяра в силата на нравствените принципи и в собствената си способност да провеждат тези принципи в живота. Обективни предпоставки за изкореняването на чувството на потиснатост и безсилие у човека се създават с унищожаването на частната собственост и установяването на социално равенство между хората. Комунистическата нравственост възпитава у хората непримиримост към злото и несправедливостта, принципност, готовност да се борят за правото дело, чувство на отговорност за съдбата на др. хора (вж. също *Мъжество*, *Смелост*).

МАНДЪВИЛ (Mandeville), Бърнърд (1670—1733) — англ. философ моралист, по произход французин; ученик на *Лок*. Известен със своята «Басня за пчелите» (1705; допълнена с коментари и приложения — 1723) — остра сатира на съвр. му об-во, М. изобразява живота на един кошер, където процъфтяват пороците и злоупотребите и всеки негов обитател се грижи само за своите интереси. За да накаже пчелите, Юпитер ги прави всички честни. Това довежда до разоряване на кошера. Баснята завършва с думите: «Порокът е необходим, както гладът за възбуждане на апетит. Добродетелта сама не може да донесе на народите блестящо съществуване. Тези, които желаят да възстановят златния век, би трябвало да се примирят не само с честността, но и с това, че трябва да се хранят с жълъди.» Баснята и допълненията към нея са насочени срещу абстрактния морал, взет откъснато от социалните условия на живот на об-вото, в частност против възгледите на *Шафтсбъри*, според който добродетелта е винаги благо, а порокът — зло. М. пръв изказва мисълта, впоследствие развита от *Хегел*, за неизбежността и дори необходимостта на злото в условията на социалното неравенство, при които богатството на нацията почива върху бедността на трудещите се. М. изразява това с кратката формула: «Частните пороци са обществени изгоди.» Като призовава да се съобразяваме с природата на човека, формирана от частнособственическите отношения, М. разглежда *егоизма* като скрита пружина за лично и обществено усъвършенстване. Образът на индивид, отличаващ се с егоистични черти, получава впоследствие названието «мандъвилски човек». Маркс цени заслугите на М. за разобличаване на лицемерието и цинизма в морала на формиращото се капиталистическо об-во, на фалша на буржоазните условности и го нарича «че-

стен човек и бистър ум» (т. 23, с. 625). Маркс и Енгелс разглеждат възгледите на М. като социалистическа тенденция на материализма (т. 2, с. 142). М. оказва влияние върху *Хъчисън*, *Хелвеций*, А. Смит, а също и върху по-късни философи материалисти.

МАНИЕРИ (фр. manière — прийом, начин на действие) — начин на държане, външна форма на *поведение*, обноски с др. хора. Включват и съвкупността от свойствата на речта (употребявани изрази, тон, интонация), характерните за човека походка, жестикулация, мимика (понякога се говори също и за М. на обличане). М. се отнасят към *културата на поведението* и се регулират от *етикецията*. Отношението към М. е различно у разните социални групи. Според аристократическия възглед М. са израз на вродено благородство у представителя на «висшето» съсловие или външен блясък, който характеризира принадлежността на човека към «светското» об-во. Демократическото схващане за М. изхожда от положението, че външната красота и изящество трябва да бъдат, по думите на В. Г. Белински, израз на вътрешна чистота и красота, външно проявяване на нравствения облик на личността. В социалистическото об-во добрите М. се разглеждат като форма на всекидневен израз на скромността и сдържаността на човека, на умението му да контролира постъпките си (*Самоконтрол*), на внимателно и тактично отношение с хората (*Отзивчивост*, *Уважение*). Лошите М. (привичката да се говори високо, неподбирането на изразите, разпуснатостта в жестикулациите и поведението, небрежността в облеклото, *грубостта*) създават неудобства за околните и правят невъзможно свободното и непринудено общуване между хората. Целесъобразността на определени М. намира отражение не само в изискванията, които имат нравствен смисъл, но и в естетическите представи за външния облик на човека. Единството на *нравственото и естетичното* в оценката на М. е свързано с това, че външният начин на поведение е нагледна, видима форма на въплъщение на духовния облик на човека, органичен и естествен израз на общата му култура.

МАРИТЕН (Maritain), Жак (р. 1882) — фр. католически философ, представител на *неотомизма*. Изучава философия в Сорбоната при *Бергсон* (срещу когото скоро се обявява). Много години живее и работи в САЩ. Критикува

от религиозни позиции буржоазното об-во, произвеждащо и възпроизвеждащо отношения, които опустошават човека, приковават го към земните интереси и му пречат да мисли за бога. М. иска възвръщане към средновековието, което според него е не връщане назад, а движение напред. Критиката, на която М. подлага капитализма, има по-скоро апологетичен, отколкото разрушителен характер: той би искал да «поправи», да «подобри» съществуващия капиталистически свят. Кризата на съвр. свят, култура и цивилизация М. вижда в отслабването на вярата, в загубването на религиозността. Следвайки *Тома Аквински*, М. провъзгласява религиозния морал за вечен и най-съвършен, тъй като според него той пречиства човека, насочва делата и мислите му към бога. М. смята, че именно религиозният морал спомага за същинския прогрес — всеобщата «спиритуализация». Според М. истинската свобода на човека се заключава в установяването на все по-тесен контакт с бога, а за това човек трябва строго и безусловно да спазва нормите и правилата на религиозния морал. Само като следва неговите предписания, човек може да постигне вечно блаженство, индивидуално безсмъртие и божествена благодат. Етиката на М. има абстрактен, извънисторически характер. Това напълно се отнася и до неговата теория на «интегралния хуманизъм». Обаче М. счита, че срещу прогресивните революционни действия може да се прилагат конкретни репресивни мерки, тъй като тези действия се стремят да разклатят основите на живота в съществуващото об-во. Това още веднъж доказва, че религиозният морал, теоретик на който е М., по своето съдържание има апологетичен характер и е призван да защищава интересите на експлоататорските класи. Осн. съч. на М. по проблемите на етиката: «Антимодерн» (1922).

МАРК АВРЕЛИЙ (Marcus Aurelius), Антонин (121—180) — римски император, философ от стоическата школа. В единственото му съч. «Насаме със себе си» се излагат в афористична форма размишления за нравствеността, която М. А. не отделя от религията. Според М. А. основа на нравственото поведение на човека е неговият разум («вътрешният гений»), който е създание на световния божествен разум и е негова част. Последният обуславя хармоничния, справедлив ред във вселената, в който трябва да се включи и всеки човек, следващ своето разумно «ръководещо начало». Макар всич-

ки хора, независимо от националната и класовата си принадлежност, да са членове на някакъв вселенски «божествен град», всеки от тях се разпорежда по своему с разума си. Според М. А. нищо от онова, което обикновено предизвиква наслаждение и страдание у хората (богатство и бедност, слава и безчестие, живот и смърт), не може да се оценява в категориите за добро и зло, тъй като те постигат както достойните, така и недостойните. От негово гледище истински разумно и следователно нравствено постъпва само този, който отхвърля суетните стремежи към външни блага, извисява се над страстите и разглежда всички събития като проява на световния космически закон. Всеки опит да се измени каквото и да било в света, да се наруши «планът на цялото», подлежи на осъждане, понеже е насочен към извършване на несправедливост по отношение на природата и об-вото. Въпреки че М. А. говори мн. за социалните задължения на човека, за необходимостта той да бъде предан на общото благо («което не донася полза на кошера, не ще бъде полезно и за пчелата»), неговата етика е дълбоко индивидуалистична: щастието и нещастието на човека не зависят от др. За достигане на нравствено съвършенство помага само вглъбяването в себе си, разбирането на природата на цялото и осъзнаването на бързопреходността на човешкия живот, постоянните мисли за неизбежността на смъртта. Проникнато от песимистичнн мотиви, призоваващо към покорност и търпение, етическото учение на М. А. оказва влияние върху формирането на етиката на християнството.

МАРКС (Marx), Карл (1818—1883) — основател на научния комунизъм, философията на диалектическия и историческия материализъм и научната политическа икономия. Философско-етическата позиция на М. се формира в процеса на творчески дирения и открития, в хода на анализиране на фундаменталните светогледни проблеми. По това неговият подход се различава коренно както от обективисткия сциентизъм, така и от субективизма (в това число «етическия социализъм»). Ранният период (до 1842) на духовната биография на М. е период на усвояване философската и етическата култура на немския класически идеализъм. На света на съществуващото М. противопоставя света на дължимото. Те образуват две абсолютно независими начала — дуализъм на два свята. Обаче вече в 1837 г. М. осъжда този свой дуализъм и издига -

изискването за монистично-разумно разбиране на действителността («Из ранних произведений», с. 7—8). Това не е отказване от критическите умонастроения, присъщи на предишните възгледи на М., а, напротив, свидетелствувало е за опит да се реши проблемата за дълженствуването въз основа на по-дълбоко разбиране на действителността. Но дотогава, докато М. продължава да стои на обективно-идеалистическа гледна точка (близка до младохегелианството), неговият революционен демократизъм отново води до дуализъм: между идеята за държавата, т. е. идеала за «*самопредставителство* на народа» (пак там, с. 236), и реално съществуващите класови държави. М. въвежда понятието за «*свободна* интелигентност», която изразява всеобщността на народния дух и поради това не се подчинява на никаква частноутилитарна функция (пак там, с. 231). Още тогава той ясно формулира връзката между *целта и средството*: «. . . Цел, за която са необходими неправдиви средства, не е правдива цел» (т. 1, с. 63). В 1843—45 г. се извършва преходът на М. от идеалистическия революционен демократизъм към диалектико-историческия материализъм и научния комунизъм. Полемизирайки срещу утопично-субективисткия комунизъм на младохегелианския кръжок на «свободните», които апелират към чисто «дълженствуване», М. издига принципите, въз основа на които по-късно (от 1845) развива своите философско-етически възгледи вече като марксизъм в собствения смисъл на думата. «Не е достатъчно мисълта да се стреми към въплътяване в действителност, самата действителност трябва да се стреми към мисълта» (т. 1, с. 408). Положението, че «корен на човека е самият човек», трябва да се открие като най-дълбока «*правда на този свят*», утвърждаването на която е възможно само чрез неговото революционно преобразуване (пак там, с. 407, 400). Определяйки истинското дълженствуване, М. изхожда от противоречията в такова социално разделение на дейността, което става класово-антагонистично разделение, изхожда от противоречията в *отчуждението* на труда. Комунистическото преобразуване на света — такава е историческата задача, решението на която е равносилно на премахването на всякакво отчуждение и която не е нищо др. освен исторически истинно дълженствуване. От тази гледна точка М. отрича *морализирането*. Той издига тезиса: «. . . *Цялата така наречена световна история* не е нищо друго освен

сътворение на човека с човешки труд» («Из ранних произведений, с. 598). В този тезис, който разкрива действената същност на човека, е квинтесенцията на целия Марксов революционен хуманизъм, на цялата негова философия за човека. В противоположност на антропологизма на *Фойербах*, на прудонизма (*Прудон*), на «истинските социалисти» и др. след 1845 г. *М.* разглежда нравствения идеал от позициите на историзма. За *М.* историята не е фон за «морализираща критика», а противоречив процес на реално хуманизиране на човека. Поради това за правилно философско-етическо ориентиране в познаването на историческия процес съдържателната логика на мисленето трябва да бъде истински диалектична. Такава именно логика, въпреки всички форми на отчуждение, позволява на *М.* да види в об-вото «продукт на взаимодействието между хората», да разбере историческия процес като изграждане на обществената действителност от самите хора и да направи извода, че «обществената история на хората е винаги само история на тяхното индивидуално развитие» (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс.* Соч., т. 27, с. 402—403). По такъв начин *М.* успява да разкрие хуманистичния смисъл и нравствения критерий на комунистическата революционност в противоположност на грубия («казармен») лъжекомунизъм: «. . . Революцията е необходима не само поради това, че по никакъв друг начин не е възможно да се събори *господстващата* класа, но и затова, защото *събарящата* класа може да отхвърли от себе си цялата стара мерзост и да стане способна да създаде нова основа на обществото само в революцията» (т. 3, с. 70). Социалистическата революция не е просто изменение на реда на нещата, което използва хората като средство. Като изменят света, хората изменят самите себе си, извършват революционен процес на самопревъзпитаване. През 1850—60 г. *М.* създава «Капиталът», в който в разгърнат вид се излага откритието, че икономиката господствува над хората и овеществените форми на производствените отношения господствуват над културата, а едновременно се открива пътят към преодоляване на това господство, пътят към «истинското царство на свободата» — към комунизма. Зад отношенията на вещите, които поробват хората, *М.* вижда и изследва отношенията между самите хора — производствените отношения. Зад персонификациите на икономическите категории, зад ролите и маските на икономическите

персонажи («агенти» на материалното в буквален смисъл про изводство) той вижда не само изпълнителите, но и авторите на своята собствена историческа драма. М. строго разграничава общоисторическата обективна логика, по която хората правят своята история, и исторически преходните форми на осъществяване на тази обективна логика — форми на отчуждаване, деперсонифициране, раздробяване на човека от антагонистичното разделение на дейността. Създавайки «Капиталът», М. дава образец на диалектиката като логика. Макар в теорията на М. да няма нито зрънце субективистко морализиране, тя съвсем не е неутрална. Тя не е инструмент, не е разсъдъчен апарат, ограничен в сферата на средствата и нямащ отношение към целите; тя е истинска философия на човека. Защото тя схваща не само обективната диалектика на света на природните обекти, но и обективната диалектика на културно-историческия процес, т. е. цялото богатство на човека като субект. Тя е логиката на човешкия разум, който не само познава обектите, но и продуцира целите, оценява (*Разум нравствен*). Марксовият комунистически идеал не е готово «образцово» състояние, с което хората трябва да се съобразяват. Това е процес на разрешаване конкретните противоречия на «предисторията» на човечеството, непрекъснато обогатявана цел на действителната борба. Той е насочен към преодоляване на разделението (преди всичко класовото) на дейността, което разделя самия човек, и с това към създаване на възможности за неговото цялостно развитие (*Всестранно, цялостно развитие на личността*); към освобождаване на човека от ролята на агент в непосредствения процес на материалното в собствен смисъл производство, така че не работното, а свободното време да стане мерило за неговото богатство; към превръщане на развитието на всички човешки същностни сили от средство, подчинено на «външната целесъобразност», в самоцел (т. 25, ч. II, с. 362). Тези изисквания са исторически и едновременно истински нравствени изисквания. През 70-те г. М. се сблъсква с формиращия се по това време икономически материализъм, който изпразва марксизма от неговия етически смисъл, тъй като увековечава господството на икономиката над културата, свежда историческата действителност до икономиката и нейните служебни придатъци, а хората — до икономически персонажи с предопределени роли. М. решително се разграничава от такова вул-

гаргзиране на своите идеи (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*. Соч., т. 35, с. 324). Истинският марксизъм включва в себе си всички постижения не само на материалната, а и на духовно-нравствената култура на човечеството. Благодарение на това той е философия и философска етика на културно развитата работническа класа — творец на комунизма. 1

МАРСЕЛ (Marcel), Габриел (р. 1889) — фр. философ, главен представител на т. нар. християнски *екзистенциализъм*, литературен и музикален критик. Централно място във философията на М., която самият той предпочита да нарича «неосократизъм», заемат моралните проблеми. Като критикува пороците и противоречията на съвр. буржоазно об-во, той обаче свързва либерално-буржоазната демагогия, тенденцията към деперсонализиране на човека в това об-во и сциентистката ориентация в познанието с утвърждаването на рационализма в мисленето и с демократическите идеали на Просвещението. Изгубеното чувство на «интимност» с битието и с хората може да бъде намерено според М. само по пътя на вглъбено отношение на човека към собствения си живот (recueillement — вътрешна съсредоточеност, водеща към мъдрост), на внимание към нравствените предпоставки на познанието («вторичната рефлекция», антитезата «проблема—тайнство»). Според М. най-важно условие за истински нравствено съществуване е предпазливо-диференцираното, изпълнено с чувство за отговорност отношение към «готовите» социални норми, към официалните ценности (самото въвеждане на понятието «ценност», твърди М., свидетелствува за «девалвация» на реалността) и към лозунгите. Първостепенно значение във философията на М. придобиват проблемите на вътрешната свобода, избора, отговорността. Обаче за разлика от *Сартър* М. признава реални граници, с които се сблъсква свободата на индивида в буржоазното об-во: от човека не може да се търси отговорност «за всичко». Той не може напълно да реализира себе си, той е несводим към своето «налично съществуване». Според М. вярата в трансцендентното, в бога, става последна опора на индивидуалната свобода. Апелирайки към религията, М. се опитва да смекчи ригоризма на нравствените изисквания, предявявани от др. екзистенциалисти към индивида. Такива категории на екзистенционализма като ангажираност (engagement), «риск» и др., макар и да отравяват, от гледна точка на М., реалното,

което движи човек в конкретната ситуация, са твърде субективни, безизходни в своя трагизъм. Предвид на това следва да се признае техният частен характер по отношение на истините с всеобщо значение (религиозните). Обаче в интерпретацията на М. вярата е противоположна на рационалното убеждение: от нейно име не могат да се изказват окончателни съждения, категорични оценки. Единственото неотнимаемо достояние на човека е неговият емоционален свят, преживяванията, в които той изразява себе си най-пълно. В този смисъл етическата програма на М., характерна за екзистенциализма като цяло, е по-близка до християнството, отколкото до официалния томизъм. Политическите възгледи на М. са реакционни. Неговата философия се ползва с голяма популярност сред католическите кръгове във Франция, Испания, ГФР. Осн. произв., които разкриват етическата концепция на М.: «Метафизически дневник» (1927), «Homo viator» (1944), «Хората против човечността» (1951), «Залезът на мъдростта» (1954), «Човекът, станал проблема» (1955), «Философът и светът» (доклади, 1964).

МЕЛИОРИЗЪМ (лат. melior — по-добър) — гледище за съотношението между *доброто* и *злото* в процеса на развитието на света, което претендира, че преодолява крайностите на *оптимизма* и *песимизма*. Самият термин е въведен от английската писателка от XIX в. Дж. Елиът. Принципът на М. е разработен подробно от Дж. Сили, който счита гледните точки на *оптимизма* и *песимизма* за еднакво негодни. Според Сили абсолютният оптимизъм е свързан с представата, че злото е бързопреходно, че в живота на човека преобладава *благото* и че поради това няма смисъл да се променя животът; а песимизмът, напротив, означава, че в света винаги преобладават злото и страданието и че не е възможно той да се подобри. Следователно и двата тези принципа според Сили парализират практическата активност на човека. Средният път, предлаган от него, се състои в това, да се признае злото за неизбежно, но да се смята, че човек е способен да разширява постепенно сферата на доброто и да увеличава броя на щастливите. Различните варианти на теорията на М. развиват и някои съвр. буржоазни философи (Д. Дрейк, Р. Пери). Марксистите считат принципа на М. за несъстоятелен поради това, че той представя съотношението между доброто и злото в живота на човека като абстрактни, извънисторически,

вечно противостоящи начала в света. Марксизмът стои върху гледището на оптимизма, което обаче не бива да се свежда до пълна удовлетвореност от съществуващото. Оптимизмът предполага вяра (основана, разбира се, върху науката и опита) в безграничния исторически прогрес на човека и обществото. Но този процес не е автоматичен. Той се реализира само в борба за по-добро бъдеще. Самите задачи и цели на такава борба, изразяващи се в моралното съзнание като понятия за добро и идеал, имат исторически конкретен характер. Несъстоятелността на М. се състои също и в това, че той предписва на хората постепенен, опортюнистичен път на безкрайно приближаване към доброто и отрича революционната практика като средство за постигане на социална справедливост (в този смисъл близка до него е т. нар. теория на малките дела).

МЕТАЕТИКА — понятие, което се въвежда от *неопозитивизма* за обозначаване на философската теория на морала, взета откъснато от моралните проблеми (в противоположност на *нормативната етика*). Противопоставянето на М. и нормативната етика от страна на неопозитивистите е свързано с тяхното отричане на възможността да се обосновават моралните съждения по научен път и същевременно е обусловено от стремежа им да създадат философия на морала, която да е «неутрална» по отношение на каквито и да било нравствени убеждения и принципи. Според неопозитивистите сферата на М. трябва да бъде ограничена до анализ на *логиката на моралния език*, до поясняване значението на моралните термини и съждения (*Език морален*). Всички тези методологически и логически проблеми, които действително имат голямо значение за етическата наука като цяло, неопозитивистите се опитват да решат формално-логически или чрез просто описание на начините на мислене, използвани от обикновеното морално съзнание. Този повърхностен, неисторически подход към изследването на морала, липсата на анализ на неговата социална природа и функции в обществото обуславят научната безплодност на етиката на неопозитивистите. Освен това чисто описателното изучаване на моралния език довежда неопозитивистите до безкритично пренасяне в етическата теория на някои предразсъдъци на буржоазното съзнание, както и на характерните за него индивидуализъм, нихилизъм, догматизъм и др. Задачата да бъде разкритику-

вана неопозитивистката М. следва обаче да се разглежда отделно от въпроса за възможността да се обособят методологическите и логическите проблеми на етиката в особена област, различна от нормативната етика. Самият термин «М». понякога се употребява и от изследователите марксисти за обозначаване на дадената област на етиката.

МИЛ (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англ. философ позитивист, агностик и субективен идеалист, логик, икономист систематизатор на *утилитаризма*, в етиката (М. пръв въвежда този термин). Следвайки *Бентам*, М. защищава положението, че цел на човешкия живот е постигането на щастие. Обаче за разлика от Бентам той свързва щастието не с количеството, а с качеството на удоволствията, като ги дели на низши (чувствени) и висши (интелектуални). Само висшите удоволствия съответствуват на нравствената природа на човека, на чувството за собствено достойнство. М. се стреми да смекчи баналността на етиката на Бентам, да съгласува принципа на егоистичната полза с традиционните ценности на буржоазното съзнание: съвест, дълг, уважаване на юридическите закони и общественото мнение, практикуване на частна благотворителност. За критерий при определяне качественото превъзходство на едно удоволствие над др. М. счита *общественото мнение*, а в спорни случаи—мнението на мнозинството («нравствен плебисцит»). Той свързва дълга с прилагане на такива средства за постигане на личната цел, които не биха накърнили общото щастие. Последното се определя от М. като найголям сбор общо благо, което се асоциира с общественото благосъстояние, реда, стремежа към добродетел. Към добродетелите М. отнася принципа на *алтруизма*, в основата на който лежи «чувството за общителност», смекчаващо егоизма. То постепенно нараства с развитието на цивилизацията. Висшата обществена добродетел — справедливостта — задължава да се зачитат законните права на личността (свободата и правото на собственост), да се отплаща с добро за доброто, да не се лъже и да се проявява безпристрастие. Запознаването с чартисткото движение довежда М. до «етическия социализъм», до поддържане на либералните работнически организации, които са се стремели да въздействуват с парламентарни средства върху политиката на буржоазното правителство. Етическите възгледи на М. са изложени в последната глава на 6-а книга на «Система на логиката» (1843) и в съч. «Утилитаризъм» (1863).

МОНТЕН (Montaigne), Мишел (1533—1592) — фр. просветител, философ скептик. Върху формирането на философията на М. оказват голямо влияние *Сенека*, *Епикур*, *Сократ*, Плутарх. Неговите етически възгледи, за които е характерна материалистическа тенденция — «жизнерадостното свободомислие, подготвило материализма на XVIII век» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 20, с. 343), — са изложени в «Опити» (3 книги, 1580—1588). Това произв. отразява настроенията на напредничавите слоеве на об-вото от епохата на Възраждането. В центъра на вниманието на М. стои «науката за човека», която той тълкува в духа на *хедонизма:* «удоволствието е едни от гл. видове полза». М. се обявява против християнското учение за умъртвяването на плътта, за самоотричането, проповядва индивидуализъм и разумен егоизъм (*Егоизъм — теории* на ~а). Отричайки религиозния аскетичен идеал, М. счита, че човек трябва да се ползва от всички блага на живота. А той може да постигне това, като живее съгласно природата и по такъв начин си осигури щастливо състояние на духа. Но за да следва правилно природата, необходимо е да познае самия себе си. Според М. нравственият идеал се състои в това, да се живее съгласно разума: ако страданието, насладата, обичта, омразата се подчиняват на разума, възниква добродетел, а «всичко останало — да се царува, да се трупат богатства, да се строи — всичко това в най-добрия случай са допълнения и добавки». Тъй като животът се състои от противоположни тенденции, задачата за постигане на щастие е в намиране на пътя, по който човек ще засилва радостите и ще отслабва бедите. М. призовава към умереност в удоволствията: «Невъздържаността е чума за насладата.» От етическата концепция на М. произтичат неговите възгледи за възпитанието, оказали голямо влияние върху педагогическата мисъл по онова време и не загубили значението си и до днес. М. счита, че възпитателят трябва да преподава не отделни конкретни знания, а да учи да се разбира същността на работата. Заучаваното трябва да стане «собственост» на ученика. Според М. осн. цел на възпитанието се състои не в подготвянето на тесен специалист, а във формирането на личността.

МОНТЕСКЬО (Montesquieu), Шарл Луи дьо Секонда, барон дьо ла Бред и дьо Монтескьо (1689—1755) — фр. философ-просветител, политически мислител, писател, социолог и историк. Проявява дълбок интерес към нравствената фило-

софия. Като деист, който клони към материализма, М. счита за основа на нравствеността природата на човека, естествените отношения между хората, установяващи се по силата на природата на нещата. Обаче приемайки общите предпоставки на естествено-правната теория, М., за разлика от авторите на последователно рационалистически концепции, отрича възможността да се построи въз основа на тях универсална система от «естествени закони», понеже условията на съществуване и характерите на народите не са еднакви. За определящи нравите на хората той счита преди всичко физическите фактори — географската среда, като придава особено значение на климата. Така според М. студеният климат формира хора мъжествени и силни, горещият — отпуснати и малодушни, склонни към чувственост. Нравите на хората зависят и от заобикалящата човека обществена среда, която у М. съвпада с понятието за политически строй и законодателство. Различавайки в историята три форми на управление, М. поставя най-високо в морално отношение републиката, в която господствува принципът на политическата добродетел — любовта към законите, отечеството, готовността за самопожертва в името на неговите интереси. В монархията осн. нравствен принцип е честта, под която М. има предвид предразсъдъците, свързани с чиновете, благородния произход и др. под. М. смята, че от философска гледна точка това е «фалшива чест». Той подлага на рязка критика нравите на знатното съсловие във феодално-абсолютисткaта монархия (макар че като идеолог на политическия компромис между буржоазията и дворянството, в областта на практическата политика М. е привърженик на умерено конституционната монархия). Към деспотизма, т. е. неограниченото от закона управление на едно лице, М. се отнася рязко отрицателно, тъй като господствуващ принцип в него е страхът. Скептично равнодушен към въпросите на религията, М. рязко критикува религиозната догматика и етика. Обаче за разлика от материалистите той признава нравственото значение на религията в об-вото: от негова гледна точка религията е нужна за социалния ред, тя смекчава деспотизма, подобрява нравите на поданиците и техните управници. Осн. съч., в които се разкриват етическите възгледи на М.: «Персийски писма» (1721), «За причините на величието и упадъка на римляните» (1734), «За духа на законите» (1748).

МОРАЛ (лат. moralis — нравствен; mores — нрави) — предмет на *етиката;* обществен институт, който изпълнява функцията да регулира *поведението* на човека. Във всяко общество действията на огромното множество от хората трябва да бъдат съгласувани в съвкупна масова дейност, при цялото си разнообразие те трябва да се подчиняват на определени общосоциални закони. Функция именно на такова съгласуване изпълнява М. наред с др. форми на обществена *дисциплина*, като тясно се преплита с тях и същевременно представлява нещо специфично. М. регулира поведението на човека във всички без изключение сфери на неговия обществен живот — труд и бит, политика и наука, семейство и обществени места, макар и да играе в тях нееднаква роля (*Труд — нравственост* на~ а, *Професионална етика*, *Бит—нравственост* на~а, *Брачно-семеен морал*). Във всички тези сфери освен. М. действуват и др. регулатори на поведението —правни норми и държавни декрети, производствено-административни разпоредби, организационни устави и инструкции, указания на длъжностни лица. *Обичаите и традициите, общественото мнение*, възпитанието — всички тези форми на обществено въздействие върху поведението на отделните хора, макар и да са свързани с М., не се отнасят изцяло към него (напр. националните традиции, естетическите норми в бита, култивирането на трудови навици). М. на едно или друго об-во предполага преди всичко определено с ъ д ъ р ж а н и е на поведението, общоприетия начин да се постъпва — *нравите*. Но тъй като една и съща постъпка може да има едновременно икономическо, политическо, правно, морално и естетическо значение, специфично нравствената страна на поведението в цялата многообразна обществена дейност на човека може да се различи само по н а ч и н а, по който се регулират постъпките. Икономическото регулиране се осъществява чрез материалните интереси на хората. Правните норми (*Морал и право*) се фиксират в официалното законодателство и се поддържат със силата на държавната принуда. Административните форми на контрол се осъществяват чрез разпределяне на задълженията и официалните пълномощия между длъжностните лица. А нравите всекидневно се възпроизвеждат в живота на об-вото по силата на масовата *привичка* чрез властта на общопризнатата и поддържана от всички дисциплина, на общественото мнение. Изпълнението на моралните изисквания от всекиго се

контролира от всички. При това *авторитетът* на един или др. човек по въпросите на нравствеността не е свързан с някакви официални пълномощия, реална власт или обществено положение, а представлява духовен авторитет. Той зависи от това, доколко правилно този човек разбира смисъла на моралните изисквания. За разлика от простите обичаи нравите се поддържат не просто по силата на установения и общоприет ред, а получават идейно обосноваване в представите за това, как трябва да се постъпва. Най-простите от тях — *нормите* — на свой ред се обосновават като разумни и целесъобразни посредством по-сложните форми на съзнанието — моралните *принципи*, *идеали*, понятията за *добро* и *зло* и пр. Всички тези представи се обединяват в стройна система от възгледи за предназначението на човека и *смисъла на живота*. Ролята на съзнанието в нравствеността е особено голяма. Всяка постъпка, линия на поведение или начинът на живот като цяло могат да бъдат мотивирани и оценени. Моралните изисквания, предявявани към хората, и контролът за тяхното изпълнение се осъществяват със средствата за духовно въздействие чрез чувството за *дълг*, който всеки човек трябва да осъзнае и да направи *мотив* на своето поведение, и чрез *оценката* и *самооценката* на своите постъпки. *Отговорността* в морала, за разлика от правото, има не материален, а идеален, духовен характер (*Поощрение и наказание*). Като се опира на изработените от об-вото нравствени представи и ги усвоява, отделният човек може в една или др. степен самостоятелно да регулира поведението си и да съди за моралното значение на всичко, което става около него. Така че в морала човек се проявява не само като обект на обществен контрол, но и като самодейна личност (субект), която притежава свое собствено нравствено *самосъзнание* — *убеждения*, *чувства*, *склонности*, *съвест*. Следователно М. се състои от нравствената *дейност*, поведението на хората и постъпките им, мотивирани по особен начин; от моралните *отношения* на хората и характерния за нравствеността начин на регулиране на поведението. Нравствената дейност и отношения се отразяват и затвърдяват в моралното *съзнание*. В този смисъл М. представлява една от осн. форми на общественото съзнание. Единството на всички тези страни определя природата и спецификата на М. Между тези страни на М. могат да възникват противоречия. Винаги съществува известно несъответствие между изискванията, предявявани към

хората, и техните постъпки. Това несъответствие може да се проявява в отделни отклонения от моралните норми (*Отживелици*), но може да получи и всеобщ характер, напр. в периоди на криза на определена обществена формация. М. е историческо явление, той се изменя и развива в хода на общия прогрес на човешкото об-во,при смяната на една общественоикономическа формация с др.В историята последователно се сменят следните осн. типове М.: общинно-родов, робовладелски, феодален, *буржоазен морал* и *комунистическа нравственост*. Един или др. М. в последна сметка служи за утвърждаване и укрепване (или пък за унищожаване) на съществуващите обществени отношения. В класовото об-во и М. има класов характер. Господствуващият М. изпълнява функцията да охранява интересите на управляващата класа, докато експлоатираната класа, като осъзнава все повече несправедливостта на съществуващите отношения и влиза в борба с тях, си изработва свой собствен, революционен М., противоположен на М., който ѝ натрапват. Заедно с това в развитието на М. се наблюдава определена приемственост, която отразява историческия процес на общочовешката култура, а така също наличие на известна общност в условията на социалния живот през различните исторически епохи и на разните социални групи (*Общочовешкото и класовото в морала*). «. . . В морала, както и във всички други клонове на човешкото познание — пише Ф. Енгелс — се наблюдава — общо взето, напредък» (т. 20, с. 95). В този прогрес могат да се установят някои определящи черти: 1. При смяната на едни форми на М. с др., общо погледнато, постепенно нараства степента на *човечността* в отношенията между хората. Още в първобитното об-во възникват най-простите форми на взаимопомощ, изчезва обичаят на човекоядството. С възникването на племенните съюзи и държавата започва да отмира родовото *отмъщение*. М. на феодалното об-во по принцип осъжда убиването на крепостни, докато убиването на роба се смятало за частна работа на робовладелеца. В буржоазния М. се утвърждава принципът на уважение към личността, макар и в крайно изродена форма (*Индивидуализъм*). С висша хуманност се отличават принципите на комунистическата нравственост. 2. Все по-дълбок смисъл придобива понятието за *справедливост*, при което в него се подразбират нови страни на равенството между хората. И самият принцип на *равенството* в М. получава все по-широко

значение. На всеки класов М. е присъщо вътрешно противоречие. От една страна, той претендира да бъде всеобщ, задължителен за всички хора (такова е не само формалното условие за всеки М., но и волята на господстуващата класа, която се стреми да подчини на своя М. всички останали класи). Но, от друга страна, този морал остава класов по съдържание и подчиняването на него фактически има различен смисъл за потиснатите и управляващите класи. Като отстранява принципа на съсловността *(Чест)*, буржоазният М. същевременно запазва на практика различния подход към поведението на разните класи. Това противоречие се преодолява напълно само в комунистическата нравственост. «Морал — казва Ф. Енгелс, — който да стои над класовите противоречия и над всякакви спомени за тях, истински човешки морал ще стане възможен едва на такова стъпало на общественото развитие, когато противоположността между класите не само ще бъде преодоляна, но дори ще бъде забравена в практическия живот» (пак там). 3. Заедно с прогреса на моралните отношения нараства ролята на *личността* в обществения процес на регулиране на поведението. В първобитното общество, както изтъква В. И. Ленин, социалната дисциплина се поддържа «по силата на привичката, традициите, авторитета» (т 29, с. 470) на старейшините на рода. Тук не може да става и дума за лична *съзнателност*, тъй като индивидът още не различава себе си от рода и не се замисля над това защо се подчинява на неговите изисквания. Едва в покъсния период на родовия строй, както отбелязва К. Маркс, възниква понятието за лично *достойнство*. Отделният човек вече е способен да действува самостоятелно от името на интересите на рода. В периода на разложение на родовия строй и развитие на държавно-политически отношения от човека вече започва да се изисква да извършва определени действия, като се подчинява на своето морално чувство и собствено самосъзнание. В епохата на реформацията осъзнаването от човека на нравственото значение на своите постъпки се издига в М. на пръв план (*Морална доброта — теория на~та~*). Но поради класовия характер на М. обществените изисквания в експлоататорското об-во се възприемат от личността като нещо външно и често влизат в противоречие със съвестта ѝ. Само с унищожаването на класите, в процеса на изграждането на комунистическото об-во, напълно се преодолява противоречието между отделния *човек и обществото* като цяло и се създават условия

за действително свободна и съзнателна морална дейност на личността (*Самодейност и творчество*, *Свобода нравствена*). 4. Колкото по-висока е степента на хуманност в отношенията между хората, толкова по-широка е сферата на действие на нравствеността в живота на об-вото. Но тази степен зависи не от развитието на моралното съзнание на управляващите класи, а главно от способността на трудещите се маси да оказват практическо влияние върху държавната политика и икономиката, да защищават своите права в борбата с експлоатацията и несправедливостта. Само в социалистическото об-во изискванията на нравствеността стават закон за всички сфери на социалния живот. Паралелно с развитието на обществената активност и съзнателността на народните маси, с утвърждаването на комунистическите отношения постепенно се стеснява сферата на правото и нараства ролята на нравственото начало във всекидневната жизнена дейност на хората.

МОРАЛИЗИРАНЕ — оценяване на едни или други обществени явления, основаващо се не върху анализ на обективните закономерности на развитието на действителността, а върху абстрактни идеали и пожелания. Такава оценка, която се прави без разбиране на същността на явленията, е обикновено следствие от неправилно разпростиране на принципите и критериите на моралното *съзнание* върху онези области на практическата и теоретическата дейност на хората, в които само тяхното прилагане е явно недостатъчно. При това научното изучаване на действителността, разбирането на законите на нейното развитие се подменя със субективни представи за желания ход на събитията, с нравствено негодуване, когато събитията се развиват в разрез с намеренията на моралистите. Така по същество ученията на буржоазните просветители, на различните проповедници на «идеално об-во» не излизат извън рамките на М. М. е враждебно на духа на марксизма-ленинизма, който учи хората в действията си да държат сметка за обективната историческа необходимост, да подхождат научно към законите на общественото развитие. Недопустимостта на М. в науката и политиката се изтъква за пръв път от К. Маркс в неговата статия «Морализиращата критика и критикуващият морал». Морализаторът, пише той, свежда анализа на собственическите отношения до «прости въпроси на съвестта и фрази за справедливост. . . От областта на историята той бяга в областта на морала. И тук може да пусне в ход цялата

тежка артилерия на нравственото си негодувание» (т. 4, с. 301, 305). В. И. Ленин подлага на критика морализаторския подход към историята у народниците, които «изхождат в своите разсъждения от «идеалите», без ни най-малко да се замислят, че тези идеали са могли да се явят само като известно отражение на действителността, че те следователно трябва да бъдат проверени чрез фактите, да бъдат сведени към фактите. . . Марксистът изхожда от същия идеал, но го сверява. . . *със съществуващите класови противоречия* и поради това го формулира. . . като искане на еди-коя си класа, пораждано от еди-какви си обществени отношения (които подлежат на обективно изследване), и постижимо само еди-как си вследствие на еди-какви си свойства на тези отношения. Ако не съгласуваме *по такъв начин* идеалите с фактите, тези идеали ще останат невинни пожелания, без всякакви шансове за възприемането им от масата и следователно за тяхното осъществяване» (т. 1, с. 439—441). Именно от тези указания на К. Маркс и В. И. Ленин изхожда комунистическата партия в своята дейност. В условията на социалистическото об-во М. се проявява най-често в неправилни методи на възпитаване на хората, в подменяне на действителното формиране на убеждения, чувства, привички с назидания, нравоучение, нравствено негодувание по повод на недостатъчната съзнателност на хората.

МОРАЛ И ИЗКУСТВО — форми на общественото съзнание и духовно-практическата дейност на човека, които се намират в тясна връзка и взаимодействие една с друга. В основата им лежи единството на *нравственото* и *естетическото* в явленията на обществения живот. И. като цяло може да се нарече «човекознание», както А. М. Горки нарече литературата. И. помага на човека да осъзнае себе си и мястото си в света, както и възникващите пред него проблеми за *смисъла на живота* и неговите *ценности*. Във формата, присъща на един или др. вид И., на арената на изобразяваната действителност се сблъскват помежду си *доброто* и *злото*, *интересът* и *дългът*, *щастието* и предназначението на човека и др. елементи от сферата на нравствените представи. С други думи, значителна част от съдържанието на И. съставляват моралните проблеми. Същите проблеми са предмет на *нормативната етика*. В И. тези проблеми се разкриват в художествена форма, във вид на сетивно-конкретни образи, чрез показването на определени жизнени ситуации и конфликти, на сблъсква-

нето на противоположни начала, изходът от борбата между които далеч не винаги е предопределен от техните нравствени достойнства. И в това отношение И. е възпроизвеждало и осмисляло моралните проблеми на човека много по-богато, многостранно и диалектично, отколкото която и да било абстрактна теория или нравоучение. Това, разбира се, не означава, че моралната проблематика изчерпва съдържанието на И. или че то може да замени теорията на М. Съотношението между М. и и. се проявява в по-сложна форма. Като рисува известни страни на действителността, художникът винаги, преднамерено или непреднамерено, я изобразява тенденциозно, със самия начин на осветляването ѝ насочва читателя, зрителя, слушателя към една или др. нейна нравствена оценка. По такъв начин неговата естетическа позиция включва в себе си определена нравствена позиция. Морално-съвършеното се проявява в И. като естетически прекрасно. Дори когато в художественото произведение красивото и нравственото противостоят едно на др., това тяхно противопоставяне има обикновено определен морален смисъл, използва се за доказване на превъзходството на вътрешната, духовна, нравствена красота на човека над чисто външната, физическа красота (в този смисъл са характерни образите на В. Юго Гуинплен и херцогиня Джозиана в романа «Човекът, който се смее» и Квазимодо и Феб в «Парижката света Богородица»). Нравственото въздействие със средствата на И. върху убежденията на човека се осъществява съвсем не чрез рационални доводи и логическо доказване на очевидните предимства на добродетелта над порока. Това е емоционално-естетическо въздействие, което трябва да «произтича» от самото изображение. Морално-политическата тенденция, пише Ф. Енгелс, «трябва да произтича сама по себе си от обстановката и действието, без особено да се подчертава: . . . писателят не е длъжен да поднася на читателя в готов вид бъдещото историческо разрешение на изобразяваните от него обществени конфликти» (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. 36, с. 333). Това единство на нравственото и естетическото се изразява с най-голяма пълнота в социалистическото И. Своята възпитателна роля социалистическото И. изпълнява толкова по-успешно, колкото по-многостранно, по-задълбочено и по-художествено отразява законите на живота. Тенденциите на историческото развитие, проблемите и противоречията на действителността, чувствата и мис-

лите, стремежите и търсенията на човека, който изгражда новото об-во. Изискването за органично единство на идейността и жизнената правда в И. на социалистическия реализъм е обусловено от съчетаването в марксисткия светоглед на строга научност и партийност, исторически оптимизъм и критичното отношение към действителността.

МОРАЛ И НАУКА — На пръв поглед М. и н. са две различни форми на общественото съзнание, които изглеждат толкова чужди една на друга, че е трудно да се установи някаква тясна връзка между тях. Научното мислене е теоретическо мислене, което е основано върху логическо абстрахиране, има строго организиран характер, анализира обективните закони на действителността и установява истинно знание за тях във формата на определени логически обобщения. Моралните представи пък са свързани гл. с разрешаването на всекидневни житейски проблеми, в тях се преплитат рационални и чувствени елементи (понятия, *убеждения* и *чувства*, *емоции*). Дейността на моралното съзнание е насочена не просто към установяване на истината, знанието, а към формулиране на жизнени цели и правила на поведение, към вземане на практическо решение и избиране на постъпки. И въпреки това проблемата за съотношението между М. и н. има голямо значение и за двете, при което именно в съвременните условия тази проблема придоби особена актуалност. Най-важни са два нейни аспекта: първият се отнася до значението на М. за Н. (ролята на моралните *принципи* в дейността на учения); вторият — до значението на Н. за М. (възможността за научно обосноваване на нравствените принципи). Първият аспект придоби острота във връзка с бурното развитие на Н. през XX в. Съвр. Н. и техника дадоха в ръцете на човека мощни средства за съзидание и разрушаване. Научно-техническите постижения, от една страна, могат да служат на интересите на човека, да спомагат за създаване на високо материално и духовно равнище на неговия живот. Но те могат да бъдат използвани и против човека, напр. за изтребване на милиони хора, за увеличаване на безработицата в капиталистическите страни, за по-нататъшно икономическо заробване на трудещите се, те могат да увреждат човешкото здраве и психика. Оказа се, че откриването на атомната енергия, бурното развитие на химията и генетиката, автоматизацията, радиото, киното и телевизията могат да бъдат използвани едновременно и за благото, и

във вреда на човека. В такива условия истинският учен не може да остава безстрастен търсач на истината, безразличен към нейното използване. Той е длъжен да осъзнае моралната си *отговорност* пред обществото, свързана с големите знания, които то му е дало, да стане борец за социална справедливост, глашатай на висикохуманни идеали, да обяви война на мракобесието и предразсъдъците. В капиталистическото об-во самата логика на събитията често довежда представителите на прогресивната Н. до критика на съществуващия обществен ред и буржоазната идеология. В социалистическото об-во. М. на учения изисква от него да участвува активно в изграждането на комунизма както чрез научна, така и чрез разнообразна обществена дейност. Ученият не може да остава безразличен към въпросите на нравствеността още и поради това, че самата практика на научната дейност постоянно поставя пред него морални проблеми (*Професионална етика*). Вторият аспект е свързан с необходимостта да се разрешат най-важните нравствени проблеми на съвремеността, да се отговори на въпросите, в какво се състои истинското предназначение на човека, смисълът на неговия живот, какви трябва да бъдат целите на живота, и преди всичко на основния въпрос — какъв обществен строй отговаря най-много на потребностите на човечеството. Много буржоазни философи, в частност представителите на *неопозитивизма*, се опитват да снемат от учения отговорността за решението на тези въпроси. Своя мним неутралитет те обосновават с положението, че *истината* и *нравствеността* са несъвместими понятия, че *нормативната етика* не може да бъде научна и че «научната» философия на М. е лишена от нравствено съдържание (*Метаетика*). Разрешението на тези извънредно важни нравствени проблеми се осъществява само в рамките на марксистката етика, която органично съчетава в себе си строгата научност и партийността, обективната достоверност на изводите и техния практически нравствен смисъл. Ако марксисткото учение изисква «неумолимо обективен анализ на действителността», пише В. И. Ленин, това съвсем не означава, че общественият деец «не трябва да симпатизира на една или друга класа»; «нито един жив човек *не може да не застава на страната* на една или друга класа» (т. 2, с. 566). Ленин изтъква, че работата тук не е просто в субективните умонастроения на учения, а в обективната логика на марксисткото учение, което «съединява строгата и вис-

ша научност (представлявайки последна дума на обществената наука) с революционността и ги съединява не случайно, не само защото основателят на доктрината лично е съединявал в себе си качествата на учен и революционер, а ги съединява в самата теория вътрешно и неразривно» (т. 1, с. 344—345). Практическото значение на марксистко-ленинската етика за *комунистическото възпитание* на хората и за борбата с буржоазните морални отживелици не само не намалява, а, напротив, толкова повече нараства, колкото повече тя се развива, като строго научна теоретическа дисциплина.

МОРАЛ И ПОЛИТИКА — две различни форми на регулиране на масовата дейност и общественото съзнание, всяка една от които има свои особености, но които на практика тясно се преплитат една с др. Както М., така и П. имат класов характер, но изискванията на първия се формулират за всички хора, в това число и за представителите на др. класи, докато политическите програми формулират само задачите и методите на борба на определени класи с др. П. се провежда на практика предимно от държавата, от нейните институти и партии, М. — непосредствено от широките народни маси. П. винаги решава въпроса за целесъобразността на едни или др. методи за постигане на определени класови цели. М. пък отразява обективните потребности на класите и общественото развитие и поставя въпроса за самите цели на дейността, като определя методите за тяхното постигане не по принципа на най-голямата ефективност, а по принципа на тяхната допустимост и оправданост. Тази разлика не изключва единството на М. и п., тъй като на практика най-далновидната и перспективна П. се доближава до изискванията на хуманността и справедливостта, П. на истински народната държава съвпада със стремежите и действията на широките маси. Но в предшествуващата история съотношението между М. и п. е било остра и критична проблема за етиката, особено що се отнася до въпроса за границите на приложимостта на моралните изисквания и критерии към П. Особен интерес към този въпрос започват да проявяват идеолозите на буржоазията, когато тя започва да се стреми към политическа власт. В противоположност на религиозно-християнското учение за божествения произход на нравствеността (*Морал и религия*), която се представя от него като абсолютно несвързана с практическите интереси на хората, те се опитват да свържат М. със земните потребности на социал-

ния живот на човека. Същевременно с това се подразбира съединяване на *М.* и п., най-често с цената на пълното подчиняване на *М.* на политическите задачи (*Макиавелизъм*). *Хобс* напр. изобщо свежда цялото предназначение на нравствеността до целите, които стоят пред П. и правото; според него моралната добродетел се състои в укрепването на държавните устои. Фр. материалисти, напротив, виждат една от най-важните цели на държавната П. в това, чрез «разумно» законодателство да се създаде у всички хора лична заинтересованост към нравствени постъпки, и оценяват държавната П. с този морален критерий (т. е. от гледна точка на това, доколко тя изпълнява тази нравствена задача). Но просветителската илюзия, че буржоазната П. може да бъде изградена върху нравствена основа и подчинена на осъществяването на морални цели, скоро се опровергава от действителната практика на капиталистическата държава. Буржоазните мислители (с изключение на най-откровените апологети на капитализма) започват да противопоставят *М.* и п. като два взаимно изключващи се начина на дейност: първият се схваща като «идеален», свободен от практически сметки (*Цели и средства*), а вторият като почиващ върху принципа на практическата целесъобразност. Такава постановка на въпроса е характерна вече за *Кант* (*«Категоричен императив»*), а в съвр. буржоазна етика — за *неопротестантизма*. И наистина, неумолимата логика на законите на капиталистическото об-во постоянно довежда П. до нарушаване на законите на човешката нравственост. *К. Маркс, Ф. Енгелс* и *В. И. Ленин* разобличават аморалността на буржоазната П., нейната продажност, антихуманност, готовността ѝ да използва всякакви средства, дори да прибягва до престъпления против човечеството, за да запази господството на капитала. Това е особено характерно за вътрешната и външната П. на империализма. Съвсем др. характер има П. на комунистическите партии и социалистическите държави. Това зависи не просто от моралните качества на едни или др. ръководители. Принципна основа на социалистическата П. е научнообоснованата програма за изграждане на комунизма. Именно защото тази програма отразява обективната тенденция на историческото развитие, изложените в нея идеали, които отговарят на многовековните стремежи на трудещите се, действително се осъществяват на практика, а не се превръщат в нова форма на социална несправедливост, както е ставало досега в

историята. В този смисъл истински нравствени са целите на социалистическата П., от характера на които произтичат нейните методи и средства. Осъществяването на П. с методи, съответствуващи на комунистическите идеали, е неотменно изискване, неразривно свързано с чистотата на самите идеали и на принципите на марксизма изобщо. В. И. Ленин неуморно и непримиримо се бореше за нравствена висота на П. на комунистическата партия и социалистическата държава, като осъждаше всяко нарушение на съответствието между високите политически цели и методите на тяхното осъществяване. КПСС изгражда своите отношения с масите върху моралния *авторитет* и взаимното доверие, върху всестранното развитие на *критиката и самокритиката* върху принципността и честността пред народа и изисква от ръководителите скромност и убеденост в правотата на провежданата от тях политика (вж. също *Хуманизъм*, *Уважение*, *Бдителност*). Върху високонравствена основа се изгражда външната П. на социалистическите държави, принципи на която са другарската *взаимопомощ*, *солидарността* с трудещите се от др. страни, признаването на равноправието и суверенитета на всички народи и т. н.

МОРАЛ И ПРАВО — две различни форми на общественото съзнание и обществените отношения, които обаче имат помежду си мн. сходства, тъй като изпълняват обща социална функция — да регулират поведението на хората в об-вото. И *моралът*, и П. представляват съвкупност от строго определени, относително устойчиви, фиксирани в общественото съзнание *норми* на поведение, които отразяват социалноисторическите потребности на об-вото. Тези норми имат всеобщ характер, задължителни са (най-малкото формално) за всички членове на об-вото. На принципа на *равенството* в М. съответствува равноправието на хората пред закона. И в М., и в П. нормите могат да се съберат в единен кодекс, който на свой ред се подразделя на по-частни сборници от правила в съответствие с различните сфери на обществения живот. Ако в П. съществуват наказателен и граждански кодекс, трудово законодателство, семейно право, международно право, то нещо подобно се наблюдава и в М. (*Труд — нравственост* на ~а, *Професионална етика*, *Бит — нравственост* на ~а, *Брачно-семеен морал*), макар тук това разграничение да не е така ясно изразено. Разликата между М. и п. се отнася главно до начина, по който те регулират поведението на хората. Нормите на П.

се установяват от волята на държавата и се санкционират от нейната власт. По правило те се декретират по официален ред във вид на писани закони. Тяхното изпълнение се осигурява чрез принудителни мерки (насилие, наказателни и икономически санкции) с помощта на специален апарат за правосъдие, което се осъществява от длъжностни лица, облечени със специални пълномощия. Изискванията на М. се поддържат по силата на общоприетите *обичаи* от властта на *общественото мнение* или от личната убеденост на индивидите. Моралната *санкция* се осъществява само чрез духовно въздействие, и то не от отделни лица, притежаващи някакви специални официални пълномощия, а от всички членове на об-вото. Нормите на М. имат главно неписан характер, фиксират се в общественото съзнание като общоприети представи, предават се от поколение на поколение в процеса на всекидневното общуване на хората и тяхното нравствено възпитание, намират израз в народните притчи, пословици, предания, в произведенията на изкуството и накрая се отразяват в нравствените кодекси, които обаче никога не са пълни. Моралното съзнание на об-вото има по-сложен и многопланов характер, отколкото правното, включва такива понятия (за добро и зло, обществен и нравствен идеал), каквито няма в П., но които могат да се използват в правото за обосноваване на юридическите норми и принципи. Въпросът за съотношението между М. и п. се решава от марксизма конкретно-исторически. П. възниква едва в класовото об-во заедно с появата на държавата, с отделянето на официална власт от общонародната воля. От този именно момент започва разграничаването на М. като средство за духовно и неофициално въздействие на обществото върху човека от П. Между М. и п. възниква определено разделение на функциите. Редица сфери на обществения живот започват да се регулират предимно от П. (въпросите за собствеността, разпределението на обществените функции, нормите на поведение, нарушаването на които представлява особена опасност за устоите на об-вото). Неофициалните и особено личните отношения на хората се регулират гл. от неписаните закони на М. Обаче по-голямата част от обществените отношения се регулират едновременно от нормите както на П., така и на М. И тук често възникват несъответствия между изискванията на закона и изискванията на нравствеността. В по-голямата си част тези несъответствия съвсем не произтичат от различието между

М. и п. като такива, а отразяват в себе си противоречията в самите тези форми на обществен контрол (между законодателството и неговото практическо осъществяване, между нормите на общочовешкия и класовия М., между изискванията на обвото и личната съвест). В последна сметка тези противоречия отразяват антагонизмите между класите, между отделния *човек и обществото* като цяло, а също така противоречията, които възникват в процеса на развитието на об-вото и неговото съзнание. Условия за преодоляване на противоречията между М. и п. се създават при социализма, когато М. и п. постепенно загубват своя класов характер, стават общонародни, когато спазването на нравствените принципи се издига в неотменен закон на политиката и дейността на държавата, а П. започва все по-широко да се осъществява чрез общественото въздействие. Обаче и в социалистическото об-во М. и п. не съвпадат напълно. Така например не всички престъпления против об-вото се наказват с мерки на углавно наказание, но по принцип всяко правонарушение заслужава морално осъждане. От една страна, М. и п. в социалистическото об-во имат тенденция към взаимно сближаване, доколкото се премахва противоречието между общественото мнение и гледната точка на държавата. От др. страна, с развитието на самодейността и съзнателността на народните маси нравствената форма на регулиране на поведението ще измества постепенно правната (*Убеждение и принуда*). Това обаче е сложен и продължителен процес. Той ще завърши в зрялото комунистическо об-во, когато напълно ще отпадне необходимостта от насилствени форми на въздействие върху хората.

МОРАЛ И РЕЛИГИЯ. — Проблемата за съотношението между тези две форми на общественото съзнание има важно значение в етиката, понеже е непосредствено свързана с въпроса за *критерия на нравствеността*. Религиозният възглед за морала изхожда от положението, че вярата в бога дава единствено възможното обосноване на «възвишените» нравствени принципи, които се противопоставят на «низките» наклонности на човека и на обществения живот, потънал в порока. От тази гледна точка единствен източник на нравственото начало у човека е бог, който е създал човека «по свой образ и подобие» и му е дал морални *заповеди*. В полза на религиозното обосноване на нравствеността обикновено се изтъкват следните доводи: първо, човек по своята

природа се стреми към задоволяване на егоистичните си интереси и поради това не е способен сам да изработи моралните понятия; второ, тъй като в обществения живот добродетелта не винаги се възнаграждава, а порокът често не се наказва и тържествува, изпълнението на нравствените изисквания от хората може да се осигури само от вярата им в съществуването на задгробен живот, в ад и рай, където те получават справедливо *възмездие* за добродетелите и пороците, от *страха* им пред «страшния съд»; трето, твърдението, че всички най-известни нравствени изисквания са били формулирани за пръв път в рамките на религиозното учение и затова, дори ако не се вярва в бога, все пак трябва да се признае положителната роля, която Р. е играла в развитието на нравственото съзнание на човечеството. Още в древна Гърция религиозното обосноваване на М. среща критика (*Епикурейство*). До наше време запазва значение и критиката на просветителите срещу религиозното тълкуване на нравствеността. Въз основа на множество исторически примери просветителите показват, че религиозната вяра по-често довежда хората до *престъпления* срещу М., отколкото до добродетел. Фр. материалисти противопоставят на теологията теорията на «разумния егоизъм» (*Егоизъм — теория* на ~а), като изтъкват, че човек, който разбира разумно своите интереси, ще бъде истински морална личност, понеже нарушаването на нравствените изисквания ще има за последица накърняването на собствените му интереси. Просветителите изхождат от представата, че буржоазното общество ще бъде устроено така разумно, че добродетелта и порокът автоматично ще получават справедлива отплата. Поражението на тази просветителска илюзия довежда до възраждането и укрепването на религиозната традиция в разбирането на морала. *Кант* напълно споделя убеждението, че земните интереси на човека са винаги егоистични, низки и че М. е немислим без допускането на вечен живот и небесно възмездие. В съвр. капиталистическо об-во аргументите в полза на религиозното обосноваване на М. се разпространяват не само сред теолозите, но и сред светските философи и социолозите. При това последните изхождат в частност от следното съображение: науката е дала в ръцете на човека могъщи средства за постигане на преследваните от него цели, но тя е безсилна да отговори на въпроса, към какви цели следва да се стреми той (*Цели и средства*).

Според тях този въпрос може да се разреши само с помощта на вярата. Така в съвр. капиталистическо об-во търпи крах просветителската вяра във всемогъществото на разума. Единствено научен отговор на въпроса за съотношението между М. и р. дава марксистко-ленинската теория. Религиозната форма на обосноваване на нравствеността е била една от най-разпространените в предшествуващата история на об-вото, тъй като тя най-много е съответствувала на характера на социалните отношения между хората в класовото об-во, където действените способности на човека се отчуждават (*Отчуждение*) от самия него и му противостоят като независими от него сили (*Човек и общество*). Макар и да е продукт на съзнанието на хората, М. се изправя пред своите творци като нещо непонятно, чуждо, натрапено им отвън. С разцеплението на об-вото на антагонистични класи господствуващият М. започва все по-често да влиза в стълкновение с интересите на трудещите се. Само с унищожаването на експлоатацията се създават обективни предпоставки за отмиране на вярата в божествения произход на М. От друга страна, дори в класовото об-во религиозният мироглед винаги е бил само особена форма на моралните представи, начин на тяхното доказване и тълкуване, а не източник на съдържанието им. Действителен източник на моралните представи са били социалните условия на жизнената дейност на хората, техните реални обществени потребности и интереси, които по всякакъв начин са били прикривани от теологията. Поради това Р. няма особени исторически заслуги пред човечеството за изработването на нравствените представи, изисквания и норми. Тя включва в своите «божествени» заповеди само това, което стихийно се е изработвало от моралното съзнание на об-вото.

МОРАЛНА ДОБРОТА (*теория на ~та ~*) — етическа концепция, привържениците на която считат, че в нравствената дейност важно е не толкова *деянието* (онова, което е направено), колкото *мотивът*, *подбудите*, т. е. онова, в името на което е извършена постъпката. Подобно гледище се проповядва в религиозното учение на *Лутер*, който предпочита «вътрешното благочестие» пред «земните деяния». Типичен представител на тази гледна точка е и *Кант*, който счита, че при изпълнението на моралния *дълг* е важно не конкретното съдържание на постъпката, а особеното умонастроение на човека, чувството на безусловно подчинение

на дълга. Подобни възгледи могат да се срещнат и в съвр. буржоазна етика, например в *екзистенциализма* и *неопротестантизма*. Така Сартър счита, че истинската нравственост се състои не в изпълнението на определени морални изисквания, а в особено субективно отношение към своите постъпки (в признаване на своята абсолютна отговорност за собствените си действия и обстоятелствата на своя живот). А според теолозите неоортодокси «истинската» нравственост се състои не в опитите да се прави добро, а в признаването от човека на пълната си неспособност да преодолее злото и в отказването му от «греховните претенции» за морално съвършенство. Социалният смисъл на Т. на м. д. се заключава в това, че тя съсредоточава вниманието на човека върху вътрешното *самоусъвършенствуване*, като често подценява значението на практическите резултати от действието. В политическия живот такова разбиране за задачите на нравствеността често пречи на трудещите се маси да осъзнаят необходимостта да водят борба за преустройство на обществените отношения. Марксистката етика изхожда от схващането, че при оценяване на постъпките на хората е необходимо да се има предвид както характерът на самото деяние и неговото обществено значение, така и мотивът на постъпката. Познаването на мотива често помага да се разкрие не само социалният смисъл и насоченост на извършената постъпка, но и моралният облик на човека, който я е извършил. Като се изхожда от това, може да се предположи какво би могло да бъде поведението на даден човек в бъдеще (*Намерения и дела*).

МОТИВ — субективно отношение на човека към *постъпката*, която той възнамерява да извърши. Ако *намерението* определя какво именно е решено да се направи, то М. показва в името на какво се извършва постъпката, какви цели се преследват — морални или аморални. В историята на етическата мисъл с понятието за М. се свързват предимно две проблеми: въпросът за ролята на М. в нравствеността, в поведението на човека (има ли значение в морала по какви М. постъпва човек; кое е по-важно — М. или *деянието*), както и въпросът за неговото съдържание (какъв трябва да бъде истински нравственият М.). На първия въпрос различните направления в домарксистката етика отговарят различно: или че в постъпката е важен гл. или изключително М. (*Морална доброта — теория* на ~та ~), или че М. не играе

роля, а има значение само действието (деонтологически *интуитивизъм*). Теоретиците, които придават определящо значение на *последиците* от постъпките (*Консеквенциална етика*), считат, че постигането на изискваните от морала резултати трябва да бъде и субективна цел на човека (*Хедонизъм. Евдемонизъм. Утилитаризъм. Егоизъм — теории* на ~а). Обаче ролята на М. в моралната дейност обикновено малко ги интересува. По втория въпрос в историята на етиката също се предлагат най-различни решения в зависимост от разбирането на природата и предназначението на нравствеността. Като морални М. се изтъкват: стремежът към наслаждение, към *щастие*, «разумно разбраният» частен интерес, служенето на бога, укротяването на плътта (*Аскетизъм*), подчиняването на *категоричния императив* и т. н. Често се противопоставят едни на друг «моралът на добродетелта» — стремежът на човека към добро, и «моралът на дълга» — самоподчиняването на човека на моралния закон (*Формализъм. Деонтология*). Марксистката етика не признава противоположността между моралния дълг и добродетелта, «вътрешната» нравственост на М. и «външната» моралност на деянието (*Легализъм*). От гледна точка на марксистката етика изискванията на морала са насочени към осъществяване на определени социални потребности. Затова значение имат преди всичко самите действия, извършвани от хората. Но освен обективния резултат на всяко действие има значение също и неговият М., понеже моралът регулира поведението на хората в значителна степен посредством личното съзнание на всеки отделен човек. Ако човек подчинява своите дейности (та дори ако самите тези действия съответствуват на изискванията на обстоятелствата и на нравствените норми) не на морални М., а на страх от наказание, на егоистични, кариеристични и тщеславни съображения, то същият този човек при други обстоятелства (когато неговите интереси влязат в противоречие с обществените или ако той почувствува безнаказаността на постъпките си) е способен да извърши и безнравствено деяние. Поради това марксистката етика разглежда М. и деянието на човека в тясно единство. Особено голямо значение на М. се придава в комунистическата нравственост, която предполага съзнателно служене от страна на личността на интересите на об-вото. За социалистическото об-во е важно не просто постигането на една

или друга частна цел, диктувана от потребностите на конкретните сбстоятелства, а в последна сметка осъществяването на висшата цел — построяването на комунизма, създаването на новия човек. Комунистическата нравственост специално формулира ред изисквания, които имат отношение към М. — *идейност, съзнателност, убеденост, принципност*. При това значението на личната съзнателност като регулатор на поведението постоянно нараства в социалистическото об-во, в хода на изграждането на комунизма.

МУР (Moore), Джордж Едуард (1873—1958) — англ. философ неореалист, основател на *интуитивизма* в етиката, а след разцеплението на това направление на две течения — възглавява аксиологическия интуитивизъм в Кеймбридж. М. е един от създателите на метода на *формализма* в етиката. Като такъв той подлага на формално-логически анализ типичните теории на морала от миналото и установява в тях наличие на логически кръг в определянето на понятието за добро: мълчаливо се подразбира, че понятията, посредством които се определя доброто (напр. понятията за наслада, щастие, интерес, воля на бога — вж. *Хедонизъм, Евдемонизъм, Интерес — теории на ~ а, Неопротестантизъм*), сами представляват благо, добро. Такава «натуралистична грешка», както я нарича М., действително е имало в домарксистката етика, доколкото в последната нравствената основа, на която се е придавал обективно-научен, философски или религиозен смисъл, по същество е била нормативна, т. е. отразявала е нравствените представи на една или др. епоха, об-во, класа. Но като открива тази грешка, М. прави оттук неправилния извод, че понятието за добро по принцип е неопределимо и представлява предмет на интуитивно, «самоочевидно» знание. С това се поставя начало на интуитивизма в етиката. Обаче сам М. към края на живота си се усъмнява в истинността на формулираното от него положение. Отричайки обществено-историческата природа на морала, М. го схваща обективно-идеалистически, като нещо независимо от законите на материалния свят изобщо. Въпреки че М. критикува някои форми на обективния идеализъм и субективизма в етиката, неговият стремеж да отдели етиката от позитивното знание и да я противопостави на др. науки има антинаучен смисъл. Осн. произв.: «Принципи на етиката» («Principia Ethica») (1903).

МЪЖЕСТВО — Морално качество, характеризиращо поведението и моралния облик на човек, на когото са присъщи *смелост, твърдост, самообладание, самоотверженост,* чувство за собствено достойнство. Изразява се в способност на човека да действува решително и най-целесъобразно при опасна и сложна обстановка, в умение да мобилизира всичките си сили за постигане на стоящата пред него цел и готовност, в случай на необходимост, да се самопожертвува. Макар че М. е специфично волево свойство на личността и обикновено се свързва с особеностите на психиката на човека, в историята на моралното съзнание на М. винаги се е придавал определен социален смисъл. В класовото об-во М. най-често се схваща като достойнство на определено съсловие. Идеологът на робовладелското об-во *Платон* разглежда мъжеството като специфично качество на кастата на воините (докато добродетелта на мъдростта приписва на управниците и философите, умереността — на трудещите се). Такова схващане за М. се запазва и във феодалното общество, в което то се схваща като добродетел на рицарството. Истински нравствен смисъл влага в понятието за М. само комунистическият морал, който го прилага за оценяване съответните действия на всеки човек независимо от неговото социално положение и във всяка сфера на живота (в труда, в боя, в политиката, във взаимоотношенията между хората, смелостта на новатора, мъжественото признаване на собствените грешки, откровената критика без оглед на лицата и т. н.). М. се разглежда от комунистическия морал като качество, което е необходимо за проявяване на *героизъм*.

Н

НАВИЦИ — начини на действие, които в процеса на продължително упражняване човек усвоява до такава степен, че започва да ги извършва повече или по-малко автоматично. За разлика от *привичката*, която включва потребност и склонност на човека към действието, Н. се отнася само до техническата страна на неговата *дейност* (умението). В моралната *дейност* посредством Н. може да се регулира изборът на необходимите начини, пътища, средства на действието. Съзнателното отношение към труда напр. предполага не само готовност на човека да служи на обществените интереси, но и избор на най-ефективните начини и методи на труд, умение да изпълнява необходимите производствени операции. Комунистическата нравственост изисква от хората не само готовност да изпълняват нейните *принципи*, но и умение най-целесъобразно да използват наличните средства (*Цели и средства*). В това отношение изработването на необходимите обществени Н. у хората представлява съставна част на *комунистическото възпитание*.

НАЗАДНИЧАВОСТ — морално *качество*, което характеризира робска привързаност на човека към отживели привички и традиции, неспособност да възприема и поддържа новото, прогресивното, диктуваното от актуалните потребности на съвременността (срв. *Чувство за новото*). В морално отношение Н. се изразява в нравствен *догматизъм* и *абсолютизъм*. Назадничавият човек следва вкоренилите се в съзнанието му догми и предразсъдъци и се отнася враждебно към всичко, което противоречи на неговия начин на живот и на улегналите му представи. Като индивидуално качество на един или друг човек Н. може да бъде отчасти обяснена с особеностите на неговата психика, с неспособността му лесно да се отказва от привичните форми на поведение и мислене. Обаче произходът на Н. като обществено явление следва да

се търси в консерватизма на утвърдилите се обществени отношения и привички, както и в интересите на онези социални групи, които съзнателно се обявяват против всичко, което заплашва да измени тяхното положение. В това отношение Н. е отличителна черта на господствуващите класи, които са заинтересовани да се запази отживяващият обществен строй. Отделните прояви на Н. и консерватизмът в социалистическото общество са свързани с отживелици на бюрократизма и формализма, с нежеланието на някои работници да усложнят характера на своята дейност, да се лишат от привичния си спокоен начин на живот, да изгубят общественото си положение и да отстъпят място на хора, които отстояват новото. Самата природа на социалистическото общество е такава, че изисква непрестанно развиване и усъвършенствуване на методите на практическата дейност във всички сфери на обществения живот, отричане на старите и утвърждаване на новите форми на труд, ръководство, мислене. Поради това комунистическата нравственост се отнася крайно непримиримо към всякакви прояви на Н.

НАМЕРЕНИЕ — решение на човека да извърши действие и да постигне определен резултат. Н. е волева нагласа на човека *(Подбуда)*, която представлява резултат от предшествуваща духовна дейност: осъзнаване на стоящите пред него задачи, обусловени от интереси и потребности (негови собствени, обществени или на други хора), поставяне на *цел*, избор на съответни средства, с които човек се готви да я постигне. Всички тези актове на духовната дейност могат да се извършват както в мисловна, така и в емоционална форма. От гледна точка на комунистическата нравственост важна е не тяхната форма, а доколко човек разбира социалното значение на постъпките, които възнамерява да извърши, т. е. съдържанието и степента на съзнателност на неговите Н., както и доколко действията на човека отговарят на Н. му (*Намерения и дела, Съзнателност, Убеденост, Искреност*).

НАМЕРЕНИЯ И ДЕЛА — още в древността, когато човек за пръв път започва да различава себе си от първобитния род, той открива, че се намира в зависимост от чужди на него социални сили, в резултат на което неговите Д. често въпреки *намеренията* му донеждат до нежелателни, гибелни за него *последици*. Неразбираемата за хората зависимост на делата им от обективните социални условия в древногр.

митология се представя като «орис», «съдба», които именно се смятат за причина на това, че дори добри Н. понякога се въплътяват в аморални *деяния*. Тази вина по незнание се разглежда в гр. изкуство като трагедия на един или друг човек, но по-късно, в християнството, започва да се схваща като вина на целия човешки род пред бога *(Грях)*. Оттогава проблемата за съотношението между Н. и д. преминава през цялата история на моралната мисъл. За буржоазната етика тя е неразрешима, тъй като в условията на капитализма поради действието на стихийни сили човек понякога не може да предвиди последиците от постъпките си. Привържениците на деонтологическия *интуитивизъм* провъзгласяват, че човек е отговорен само за своите Н. и усилия, но не може да бъде виновен за резултатите от действията си. *Екзистенциализмът* и *неопротестантизмът*, напротив, правят човека изцяло отговорен за трагичните последствия от постъпките му, считат, че той винаги трябва «да поема вината върху себе си», да посреща стоически поражението на замислите си. Последователно развити, и двете гледища обективно обричат човека на пасивност. Марксистко-ленинската етика изхожда от разбирането, че проблемата за съотношението между Н. и д. практически се решава в процеса на построяването на комунистическото общество, когато човек познава и подчинява на себе си действието на обществените закони. Тогава противоречието между Н. и деянията загубва онзи всеобщ и неразрешим характер, който то има през цялата предходна история. В отделния случай човек може по силата на определени обстоятелства или поради невземане под внимание на различни фактори да не постигне резултата, към който се е стремял. Такъв род грешки и пропуски са възможни и в масов мащаб. Обаче основните общи цели, които стоят пред социалистическото общество и възникват в практиката на комунистическото строителство, отразяват обективните тенденции на историческото развитие и поради това така или иначе се осъществяват в действителността. Това съществено изменя и дееспособността на всеки отделен човек, прави го действително отговорен за резултатите от дейността му. Според комунистическия морал човек, който действува съзнателно, е длъжен да отговаря не само за своите Н., но и за общественото значение на постъпките си, последиците от които той може да предвиди. «. . . «Благите» намерения — пише В. И.

Ленин — си остават *в най-добрия случай* субективна работа на Карп, Петър, Сидор» (т. 14, с. 367), докато общественото значение на постъпките е обективен факт.

НАТУРАЛИЗЪМ (лат. natura — природа) — методологически принцип на обосноваване на нравствеността, използван в мн. домарксистки и някои съвременни буржоазни етически теории. Същността му се състои в това, че моралните *изисквания* се извеждат не от обществените условия на човешкото битие, а от някакво естествено начало — от природните закони или от биологическо-психологическите особености на човека. Натуралистическото тълкуване на нравствените изисквания възниква още в древността. При това някои философи са се опитвали да ги изведат от «естествения» стремеж на човека да изпитва наслада и да избягва страданията (*Епикурейство*), др., напротив, са считали, че нравствеността се състои в това, да се освободим от «земните страсти» и да живеем «съобразно с природата» на света (*Стоицизъм*). Първото гледище по-късно получава развитие в етическите концепции на *хедонизма* и *евдемонизма*, второто — в теориите за вродените морални чувства (*Нравствено чувство — теории на ~то ~*). Особено голямо значение придобива натуралистическото схващане на морала в ново време, в етическите учения от епохата на Възраждането (Дж. Бруно, Б. Телезио), в теориите за «разумния егоизъм» (*Егоизъм — теории на ~а*), по-късно в *утилитаризма*. В съвременната буржоазна етика върху основата на натуралистическия принцип се изграждат т. нар. *еволюционна етика* и редица др. теории за морала (*Интерес — теория на ~а~ Космическа телеология — етика на ~та ~*). Марксизмът отхвърля натуралистическото разбиране за морала като ненаучно. Той изхожда от схващането, че изискванията на нравствеността имат исторически характер и че са обусловени от законите на общественото развитие (*Морал*). Н. в етиката винаги е свързан с морален фетишизъм, с представата за вечния характер на морала, понеже неговите привърженици смятат, че той отговаря на неизменната «човешка природа» и на «естественото» положение на нещата. В съвременните условия такова схващане на нравствеността има особено реакционен смисъл, служи за обосноваване на идеята за непоклатимостта на капиталистическото общество и на неговия морал. Обаче в миналото принципът на Н. е имал понякога прогресивно значение, докол-

кото е бил насочен против религиозното тълкуване на нравствеността. В съвременната буржоазна етика терминът «Н.» често неправилно се схваща в по-широк смисъл, използва се за обозначаване на всички теории, в които категориите «добро» и «дълг» се определят посредством извънморални понятия — *интересите* на човека, естествените или социалните и дори свръхестествените закони, насладата, *щастието* и др. Такова разбиране води началото си от Мур (*Интуитивизъм*). То причислява към натуралистическите теории не само вулгарно-материалистическите, биологическите и психологическите теории на етиката, но и някои религиозни морални учения, например теорията за «естествения закон» (*Неотомизъм*), а понякога дори и марксистката етика. В действителност обаче марксистката етика, основана върху историческия материализъм, не само че не е натуралистическа, но и единствена в историята на етическата мисъл подлага на критика Н. от наистина научни позиции.

НЕНАВИСТ — морално *чувство*, което *съответствува* на отношения на взаимна вражда между хората. Външно чувството на Н. може да се прояви като нещо цялостно и неразчленимо, обаче в действителното си съдържание то включва редица взаимно свързани моменти, напр. отвращение и желание *зло* на др., отказване помощ на ненавистното лице, противодействуване на всички негови стремежи. Чувството на Н. е противоположно на чувството на *любов*, но същевременно винаги така или иначе предполага любов: Н. към злото предполага любов към доброто, *човеконенавистничеството* е свързано със себелюбие. В противоположност на християнския морал, който лицемерно осъжда всяка проява на Н. в отношенията между хората, комунистическата нравственост оценява Н. в зависимост от конкретното ѝ социално съдържание, в зависимост от това, против кого е насочена тя и в името на какво хората ненавиждат. Н. е оправдана, когато е насочена срещу враговете на човечеството и е подчинена на целта да се осъществи благо за трудещите се. В името на великите цели на построяването на комунистическото общество тази Н. трябва да бъде очистена от всичко низко, егоистично, тя не трябва да води до *фанатизъм*, до използване на аморални средства в борбата за правото дело (*Цели и средства*).

НЕОПОЗИТИВИЗЪМ (гр. neos — нов, и лат. positivus — положителен) — едно от осн. направления в съвр.

буржоазна теория на морала, което обединява няколко различни течения. Н. представлява опит да се приложат методологическите принципи на философията на Н. (на логическия позитивизъм, а по-късно — на лингвистическия анализ) към изследването на явленията на моралното съзнание. В цялото многообразие на нравствените явления привържениците на Н. виждат, общо взето, само специфични термини и съждения. Затова те и свеждат задачата на философията на морала до изучаването на моралния *език*. В резултат на такова стесняване на предмета на етиката те се оказват неспособни да обяснят произхода и съдържанието на моралните понятия и представи, ограничават се само с въпросите за тяхната логическа форма (*Формализъм*). Своята чисто формалистична теория за морала неопозитивистите наричат *метаетика*, противопоставяйки я на етиката в традиционното разбиране на тази дума. Според тях, за да бъде теорията на морала научна, тя не трябва да бъде *нормативна етика*, т. е. трябва да се въздържа от решаването на каквито и да било морални проблеми. Това крайно едностранчиво схващане на неопозитивистите за предмета на етиката е резултат от принципната им теза за невъзможността да се обосноват моралните съждения с помощта на фактически знания. Именно конкретизацията на тази теза съставлява осн. теоретическо съдържание на неопозитивистките етически теории. През 20—30-те години на XX в. възниква едно от теченията на Н. — е м о т и в и с т и ч н а т а т е о р и я н а м о р а л а (разновидностите ѝ понякога се наричат волутивна и императивна етика). Нейни главни представители са: в Англия — А. Ейър и Б. Ръсел, в САЩ — Ч. Стивънсън, Р. Карнап, Х. Райхенбах. Емотивистите твърдят, че моралните съждения не могат да бъдат проверени по опитен път (не са «верифицируеми»), те не са истинни, но не са и неистинни, нямат обективно смислово значение (*Истина и нравственост*). Тяхното значение е чисто емотивно, т. е. моралните съждения изразяват само емоциите на говорещия и служат като заповед за слушателя. Тези съждения изобщо не може да се обосноват или опровергаят, те са съвсем произволни, изразяват само склонностите и желанията на онези, които ги изказват (*Волунтаризъм, Релативизъм*). Емотивистите виждат в моралните съждения само средство за убеждаване на хората и дори отъждествяват нравствеността с политиката (*Морал и политика*) и пропа-

гандата (*«Фелицитология»*). В крайно нихилистичното отношение на емотивистите към морала намират отражение настроения, характерни за определена група от съвр. буржоазна интелигенция, която стихийно протестира срещу методите на буржоазната пропаганда, в частност срещу опитите лицемерно да се оправдае с помощта на морални разсъждения «голямата политика» на империализма, но не може да ѝ противопостави никаква друга идейна позиция. През 40—50-те години възниква ново течение в Н. — школата на лингвистическия анализ на морала (С. Тулмин, Р. Хеър, П. Ноуъл-Смит в Англия, Х. Ейкин в САЩ и др.). Макар и да критикуват най-нихилистичните изказвания на емотивистите за морала, привържениците на това течение в последна сметка стигат до принципно същите изводи: моралните съждения не могат да бъдат истинни, те са недоказуеми с помощта на фактическите знания, нормативната етика не може да претендира за научност. За разлика от емотивистите, които по същество се интересуват само от значението на отделните морални съждения, аналитиците отделят голямо внимание на *логиката на моралния език* като цяло, Те допускат, че по-частните морални съждения (напр. съдържащите оценка или предписание) могат да се обосноват чрез по-общи морални представи — принципи и идеали. Но според тях самите тези принципи и идеали вече съвсем не могат да бъдат обосновани. И поради това те стигат до съвсем индивидуалистическия извод, че моралната позиция в последна сметка е дело на личния произвол на всекиго и че етическата теория не може да помогне на хората в решаването на моралните проблеми. Реакционният смисъл на неопозитивистката етика като цяло се състои в това, че тя идейно обезоръжава и дезориентира хората в условията на борба между двата светогледа, между комунистическия и буржоазния морал.

НЕОПРОТЕСТАНТИЗЪМ (гр. neos — нов, и лат. protestans — несъгласен) — течение в съвр. буржоазна философия на морала, което по методологията си спада към етическия *ирационализъм*. Н. е известен също и под названията «неоортодоксия», «теология на кризата», «диалектическа теология». Етическата теория на Н. се основава върху религиозно-философско учение за бога и човека, в което по определен начин се осмисля общата криза на капиталисти-

ческото общество. Това учение се разпространява след Първата световна война в Европа, където го развиват теолозите *Барт* и Е. Брунер, а през 30-те години — в САЩ, където се проповядва от Райнхолд Нибур и Ричард Нибур, П. Тилих и др. Привържениците на Н. подлагат на рязка критика идеите на *либералното християнство* в етиката, което оценяват като «наивно морализиране». Осъждайки социалните и моралните пороци на съвр. капитализъм, неопротестантите обаче виждат причината за тези пороци в «естествената» природа на човека като такъв и на всяко общество изобщо. Човекът, твърдят неоортодоксите, по своята природа е зъл, неизкоренимо греховен, неспособен да осъществява в своя обществен живот нравствените заповеди на Христа. Поради това мотивите за нравственото осъждане на буржоазната действителност се съчетават в неоортодоксията с нейното оправдаване като неизбежна необходимост. Признанието, че е невъзможно практически да се осъществят християнските принципи в обществения живот, принуждава привържениците на това учение да пренесат истинската нравственост в сферата на «отношението на човека към бога», с др. думи — в областта на вярата. По такъв начин неоортодоксите като че ли разделят битието на човека на две самостоятелни сфери. Първата е светският живот, обществената практика. Тук човек преследва земни интереси, действува по принципа на практическата целесъобразност, усъвършенствува техниката и развива науката, подчинява природата на себе си и се опитва да организира разумно обществения живот. Но всичко това било само «неистинско» битие, «живот в греха», царство на материалната зависимост и практическата сметка. «Истинското» битие, учат неоортодоксите, е в обръщането на човека към бога, в упованието на неговата милост, в отказването от вярата в собствените си сили и в търсенето на смисъла на живота отвъд социалната практика. Докато либералното християнство всъщност отъждествява изискванията на религиозния морал с изискванията, предявявани към човека от об-вото, неоортодоксите противопоставят «светския» морал и християнската нравственост. Според тях «светският» морал е нравственост на «сметката», той изхожда от материалните, егоистичните интереси на човека и служи за задоволяване само на неговите социални потребности (които те считат за външни, а не за истински). Като морал на «благоразумието», той е приспо-

собен към «греховната» натура на човека, отрича абсолютните морални принципи и допуска насилие. А «истинската» нравственост е морал на *любовта* и всеопрощението, на абсолютната *справедливост*, които са възможни само в служенето на бога. В последна сметка се оказва, че този «абсолютен» морал е съвсем несъвместим с действителното (т. е. общественото) битие на човека. Той не може да бъде изразен в светски понятия, в категории на разума, приложими към социалната действителност, той не може да бъде формулиран в система от практически принципи, които биха могли да се осъществяват в обществения живот на човека (*«Теономна етика»*). Противопоставянето на земния морал и на «истинската» християнска нравственост от страна на неоортодоксите практически има този апологетичен смисъл, че в обществения живот не се забранява на човека да си остава егоист, да прави зло, да върши насилие, да експлоатира ближния. «Истинската» нравственост изисква от него не да се бори със злото и пороците, а да признае пълната си неспособност да преодолее социалната несправедливост, да построи по-добро об-во и да осъществи моралните си идеали. Този реакционен смисъл на неоортодоксалната етика, която сбективно стига до признаване необходимостта от безнравственост в обществения живот, особено явно се изразява в нейното извънредно враждебно отношение към комунистическия морал. Преди всичко обект на нападките на неопротестантите са присъщите на комунистическата нравственост нетърпимост към социалната несправедливост и зло и ориентираност към революционно преобразуване на капиталистическото об-во в комунистическо.

НЕОТОМИЗЪМ — направление в съвр. буржоазна философия на морала, в което намират конкретно въплъщение принципите на официалното католическо философско-религиозно учение (самото название «Н.» произлиза от латинизираното име на средновековния схоласт *Тома Аквински* — Thomas). Гл. представители на Н. (това направление в етиката е известно също и под името «теория на «естествения закон»») са фр. философи *Маритен* и Е. Жилсон, които имат мн. последователи сред ортодоксалните католически теолози (И. Саймън, В. Бърк), сред теолозите, близки до протестантизма, както и сред философите с религиозна ориентация. За разлика от *неопротестантизма*, който е направление на откровения *ирационализъм* в етиката, неотомизмът представ-

лява опит да се включат в религиозния светоглед някои принципи на етическия *рационализъм*. Това намира израз в построяването (по принципа на йерархията) на дедуктивна система от понятия, с помощта на които се обосновават изискванията на нравствеността, и в придаването на универсален характер на основополагащите принципи на морала. За крайно и висше основание за морала привържениците на Н. обявяват «божествения закон», който има редица градации. Негова висша степен е «вечният закон», който определя природата на самия бог. Докато неопротестантите считат за източник на нравствеността изменчивата воля на бога, неотомистите си представят божествената природа като неизменна, те смятат, че «божественият разум» веднъж завинаги е предопределил съдържанието на моралните изисквания. Във връзка с това се допуска в известни граници рационално обосноваване на тези изисквания, макар че то се счита за недостатъчно без религиозната вяра. Понятието за вечен закон позволява на католиците да прокарват мисълта за неизменността и абсолютността на християнските норми (*Абсолютизъм етически*). Следващата степен е «естественият закон» — дадената на човека от бога природа. В това понятие са съсредоточени най-демагогските страни на католическото учение за нравствеността: моралът — това не са само изискванията, които предявява към човека съществуващото (в дадения случай — буржоазното) общество, но заедно с това и потребностите на самия човек; между тях следователно няма противоречие. Подчертава се дори, че нравствеността трябва да води човека към *щастие*. На това основание Ж. Маритен нарича своята теория «истински хуманизъм». Същността на този «хуманизъм» се заключава в това, че самите потребности на човека се схващат в религиозен дух: смята се напр., че постигането на пълно щастие е възможно само в задгробния живот. Следваща степен на «божествения закон» е «човешкият позитивен закон», който всъщност означава законите, формулирани от буржоазната държава, право и църква. Разглеждайки тези закони като конкретно развитие на «естествения закон», етиката на Н. пряко разкрива предназначението си като средство за идеологическа защита на капиталистическото об-во. За истинска добродетел неотомистите провъзгласяват строгото изпълнение на волята на държавата и др. буржоазни институти. Докато «вечният закон» се тълкува в абсолютист-

ки дух, «позитивният закон», напротив, се представя като изменящ се в зависимост от обстоятелствата. Така получават висша морална санкция измененията в политическия курс на буржоазната държава, политическата безпринципност на буржоазията. Неотомистката етика, която е една от най-апологетичните и същевременно най-демагогските теории за морала на Запад, служи най-откровено на оправдаването на буржоазната действителност и идеология.

НЕОХЕГЕЛИАНСТВО — вж. *Самореализация*(*етика* на~та).

НИХИЛИЗЪМ (лат. nihil — нищо) (морален) — принцип, който характеризира отношението на човека към нравствените *ценности* на об-вото; означава отричане на общите за всички хора морални норми, принципи и идеали (в това отношение той е близък до моралния *релативизъм* и в своя краен израз преминава в *цинизъм* и *аморализъм*), непризнаване на каквито и да било обществени авторитети. Исторически Н. се проявява в разни форми и има различен социален смисъл. Така в Русия през 60—70-те години на XIX в. (особено след излизането на романа на И. С. Тургенев «Бащи и деца») е било прието да се наричат «нихилисти» революционно настроената разночинна интелигенция и младежта, която отрича дворянско-крепостническите нравствени и естетически представи. Този Н., макар и в крайната си форма да води понякога до подценяване на културните традиции (като се почне от етикецията и се свърши с изкуството), утвърждава прогресивните идеали на революционната демокрация. В съвр. капиталистическо об-во Н. е доста типична форма на светогледа на дребнобуржоазните среди и интелигенцията и обикновено изразява анархистичен и индивидуалистичен протест срещу официалната буржоазна идеология и морал. Идеите на моралния Н. се обосновават, в частност, в *неопозитивизма* и *екзистенциализма*. Такъв Н. е равнозначен на отказване от борба с буржоазната идеология за утвърждаване идеалите на истинския хуманизъм и води до пълна безидейност. В условията на социалистическото об-во Н. най-често се изразява в критикарство, зад което не стои никаква конструктивна програма за дейност, в отказване от борба с отрицателните явления на действителността. Комунистическата нравственост, която изисква от хората активна борба за утвърждаване на високи нравствени принципи, осъжда Н. като проява на безпринципност.

НИЦШЕ (Nietzsche), Фридрих (1844—1900) — нем. философ ирационалист, представител на философията на живота, филолог, поет. Н. е бил поклонник на *Шопенхауер*; импонирал му е Шопенхауеровният песимизъм, а така също неговата критика на културата и ценностите. По-късно Н. идва до извода, че песимизмът на Шопенхауер и неговото учение за волята не са достатъчни, за да се преодолее кризата на съвр. култура, дори напротив, самите те са явление и продукт на тази криза. Изследвайки състоянието на културата на своето време, Н. заключава, че Европа се намира в навечерието на криза. Според него затова свидетелствува появяването на нихилизма, който означава, че «висшите ценности губят своята ценност», че настъпва период на упадък и разложение на истинските ценности и въздигане на мними ценности. Н. смята, че особена роля за създаването на подобно положение изиграва религията с нейния фарисейски морал. Същата роля той отрежда на демократическите и социалистическите теории и учения, които според него си поставят за цел да изравнят всички хора: силните да станат слаби, а слабите — силни. Оттук стремежът на Н. еднакво да превъзмогне както религиозния морал, така и различните хуманистични теории. Тъй като Н. счита съществуващия морал за безнравствен, той призовава към «преоценка на ценностите», към унищожаване на съществуващите морални норми. Гл. принцип във философията и етиката на Н., на който той придава космически смисъл, е учението за «волята за власт». В морала и изкуството Н. вижда не само противоотрова срещу нихилизма и декаданса, но и средство за тяхното преодоляване (при условие, че моралът и изкуството получат ново съдържание в духа на принципа на «волята за власт»). Н. отрича традиционния морал като стремеж към идеала и като външно ограничаване на поведението. В този морал той вижда начало, което разрушава инстинктите и живота («Необходимо е да се унищожи моралът, за да се освободи животът»). Оттук неговото тежнение към «силните» човешки типове, които биха могли «да пробият хоризонта» на установените морални норми и правила и да застанат извън обикновения морал. Н. развива своята теория за «свръхчовека», стоящ «отвъд доброто и злото», в която са формулирани осн. задачи на неговото етическо учение. Н. оказва влияние върху съвременниците си със своята «радикална» критика на всички

ценности на буржоазното об-во. Обаче тази критика е насочена към укрепване на авторитарната власт. Тя изиграва ролята на теоретическо обосноване на господството на «елита». Не случайно култът към силната личност, към «свръхчовека», отрицанието на морала, волята за власт и др. идеи на философията и етиката на Н. впоследствие се възприемат от фашистите, които го обявяват за свой идеен и духовен вожд. Осн. етически съч. на Н.: «Воля за власт. Опит за преоценка на всички ценности» (1888). «Тъй рече Заратустра» (1883), «Несвоевременни размишления» (1873).

НОРМА — (лат. norma — правило, образец) (морална) — една от най-простите форми на нравствено *изискване*; явява се в двояк вид — като елемент на моралните *отношения* и като форма на моралното *съзнание*. От една страна, това е Н. на поведение, *обичай*, който постоянно се възпроизвежда в еднотипните постъпки на много хора като нравствен закон и е задължителен за всеки отделен човек. Във всяко об-во е обективно необходимо в определени, често повтарящи се ситуации хората да постъпват по еднотипен начин. Именно тази потребност се реализира практически чрез моралната Н. Нейната задължителна сила за всеки отделен човек се основава върху въздействието на масовия *пример*, *общественото мнение*, властта на колективната *привичка* и върху др. форми на практически изразената воля на об-вото (*Дисциплина*), която се проявява в съществуващите в дадено об-во *нрави*. Моралното изискване, изразено във вид на Н., получава отражение и в моралното съзнание във вид на съответни *правила*, *заповеди*. Това е вече др., субективната страна на Н. Моралното съзнание формулира Н. във вид на повеля, еднакво насочена към всички хора, която те са длъжни да изпълняват безусловно в най-различни случаи. За пример тук могат да послужат някои от т. нар. «Десет заповеди», изложени в Библията («Почитай баща си и майка си», «Не убивай», «Не прелюбодействувай», «Не кради» и др.). Много от Н., изработени от човечеството в хода на многовековната история, запазват значението си и в социалистическото об-во (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Обаче сами по себе си Н. не могат да служат като изчерпателно ръководство в моралната дейност. Такава напр. Н. като «Не убивай» не може да се прилага във всички случаи без изключение (напр. по отношение на закоравелия убиец, който представлява опас-

ност за об-вото, или по отношение на врага в условия на военни действия). От гледна точка на марксистката етика въпросът за прилагането на едни или др. Н. трябва да се решава конкретно, като се държи сметка за определени условия и обстоятелства. При това е нужно също да се изхожда от по-общите морални представи — *принципите, идеалите*, понятията за *справедливост, добро, зло* и др. Една от задачите на комунистическото възпитание се състои по-специално в това, най-простите Н. на комунистическата нравственост да станат вътрешна потребност, да придобият форма на склонности, привички на човека и да се изпълняват без външна и вътрешна принуда.

НОРМАТИВНА ЕТИКА — етика, в която се поставят и се решават проблемите за *смисъла на живота*, за предназначението на човека, за същността на *доброто* и *злото*, за съдържанието на нравствения *дълг* на човека, обосновават се определени морални *принципи* и *норми* и която поради това представлява всъщност теоретическо развитие и допълнение на моралното съзнание на об-вото или класата. В Н. е. се прави опит да се решат философски и научно същите проблеми, които се решават стихийно от обикновеното съзнание в едни или др. исторически условия. Всички морални учения и етически теории, които са се появявали в историята, в последна сметка са били посветени на решаването на практически нравствени проблеми. И всеки теоретик по своему е обосновавал моралните представи на това об-во или класа, духовен изразител на чиито интереси е бил, макар субективно той да се е стремял към създаване на безпристрастна теория, издигаща се над различните морални позиции. Това противоречие между субективните намерения на мислителите от миналото и обективния смисъл на техните теории се опитват да разрешат привържениците на *неопозитивизма*. От тяхно гледище трябва да се прави строга разлика между Н. е., която съдържа морални оценки и предписания, но не може да бъде научна, и *метаетиката*, която е «строго научна» теория, очистена от морални проблеми. По такъв начин, опитвайки се да разрешат посоченото противоречие, неопозитивистите стигат до противопоставяне на научната *истина* и *нравствеността*. По съвсем др. начин се решава въпросът за Н. е. в марксизма. Нравствените представи на хората (социалните групи, класите), които получават тео-

ретическо обосноване в Н. е., винаги в последна сметка са отражение на тяхното обществено битие. Поради това да се обосноват научно моралните принципи е възможно само при условие, че се познават обективните закони на историческото развитие. Следователно, за да се направи етиката действително научна, нужно е не да се откъсва нейният предмет от моралните проблеми, зад които се крият класовите интереси, а да се покаже в какво отношение се намират тези интереси към историческите потребности на цялото човечество. За пръв път в историята научното обосноваване на нравствеността стана възможно едва в рамките на марксисткия светоглед — светогледа на класата, която, освобождавайки себе си, освобождава заедно с това цялото човечество. По силата на тази особена роля в световната история пролетариатът създава морал, който в своето по-нататъшно развитие става общочовешки. Идеалите на комунистическия морал по принцип съвпадат с обективното предвиждане на по-нататъшното развитие на човешкото об-во. Така че въпросът за научността на Н. е. всъщност съвпада с проблемата на научността на светогледа. В марксистката теория за морала Н. е. е една от съставните ѝ части. Теоретическата етика не само обосновава принципите на комунистическата нравственост, но решава и по-широки проблеми, отнасящи се до историята на развитието на морала, мястото на морала в системата на обществените отношения, природата, формите и структурата на нравственото съзнание и др. (*Етика*, *Отношения морални*, *Логика на моралния език*).

НРАВИ — *обичаи*, които имат нравствено значение (*ценност*) и се поддържат в об-вото посредством моралните *отношения* или, обратно, представляват често срещащи се отстъпления от изискванията на нравствеността. Понятието за Н. е близко до понятието за *норми* на поведение. Но за разлика от последното то характеризира не начина на поддържане на обществената *дисциплина*, а съдържанието на поведението (как именно е прието да се постъпва) на хората, присъщо на дадено об-во, социална група, класа, колектив. То се използва обикновено при описание и морална оценка на съществуващите в едно или др. об-во норми на поведение (социалистически Н., буржоазни, частнособственически, бюрократични Н. и др. под.). От морална гледна точка установяването на социалистически отношения и тяхната победа над капи-

талистическите във всекидневния живот на об-вото се състои в преодоляване на буржоазните Н. и развиване и укрепване на новите, социалистически Н. в труда и в бита.

НРАВСТВЕНО БОГОСЛОВИЕ — богословска дисциплина в християнството, призвана да обоснове предназначението на християнския морал като необходимо условие за постигане на спасение, да покаже неговото предимство пред др. етически системи. Според определението на самите богослови Н. б. се разработва в две насоки: развиване на «теория на същността и елементите на нравствените процеси, а също изясняване на правилата за поведение и задълженията на хората към бога, ближните и пр.» В католическата, православната и протестантската богословска система тези задачи се решават различно в съответствие с осн. принципи на вероучението на даденото религиозно направление. Но във всички случаи Н. б. изхожда от свръхестествения характер на морала, съдържанието на който се определя от бога и е заложено в човека като вродена потребност във вид на нравствен закон. Оттук се прави изводът за универсалността на религиозните нравствени норми, за тяхната вечност и неизменност. Наред с това, за да оправдае съществуването на злото на земята, християнството оставя на човека свобода на волята: свобода да постъпва в съответствие с нравствения закон или в разрез с него. Оказва се следователно, че хората вършат добро по повеля свише, а зло — по собствен умисъл, всичкото добро е от бога, недоброто — от хората. Но като допуска възможността за избор между доброто и злото и възлага на хората отговорността за нарушаването на божествените заповеди, за аморално поведение, Н. б. стига до неразрешимо противоречие: свободата на волята на индивида е несъвместима с учението за божественото предопределение. Това противоречие прави безплодни всички опити да се докаже универсалността на християнската нравственост в моралното усъвършенстване на човешкото об-во. Несъстоятелността на Н. б. е обусловена от антинаучността на неговите изходни принципи, от това, че то пренася източника на морала от земята на небето, отрича социалната обусловеност на нравствеността, не разбира нейната специфика като форма на обществено съзнание.

НРАВСТВЕНОСТ — понятие, което е равнозначно на *морал*. В историята на етиката Н. понякога е била схва-

щана и като нещо различно от морала. Така *Хегел* разбира под «морал» областта на субективно-индивидуалната моралност, която обхваща сферата на личните и частните взаимоотношения, на субективно мисленото дълженствуване, на идеала на критичните умонастроения по отношение на социално-историческите явления. На понятието за Н. той придава по-висок смисъл; но фактически Н. у него се състои, първо, от *обичаите* и *нравите*, в които индивидът не различава себе си като личност от стихийно формиращите се в об-вото и стихийно усвоени от него привични форми на поведение, т. е. Н. е нещо исторически предхождащо морала в собствения смисъл, или пък, доколкото обичаите запазват значението си и в съвр. об-во, това са по-прости форми на регулиране на поведението, отколкото моралът; второ, от конкретните задължения на човека към държавата, съсловията, корпорациите, семейството, санкционирани и регулирани от правото, което също излиза извън строгите рамки на морала. В съветската етика наред с отъждествяването на понятията за морал и Н. съществуват и др. гледища. Според едно от тях моралът е форма на съзнанието, а Н. — областта на практическите постъпки, обичаите, нравите. Според др. моралът е регулиране на поведението посредством строго фиксирани норми, външна психологическа принуда и контрол, групови критерии, *обществено мнение*, а Н. е сферата на нравствената *свобода* на личността, в която обществените и общочовешките изисквания съвпадат с вътрешните мотиви, област на самодейност и творчество на човека, на вътрешна самопринуда благодарение на лична съзнателност, която преминава в склонност и спонтанна подбуда да се върши добро.

НРАВСТВЕНОТО И ЕСТЕТИЧЕСКОТО. — Обикновено обществените явления имат едновременно определено морално и естетическо значение (*ценност*) и съответно могат да бъдат обект както на морална, така и на естетическа оценка. Постъпката, поведението на човека, отделни черти на личността му или нейният цялостен облик могат в едно и също време да се характеризират в морално отношение като *добро* или *зло*, а в естетическо — като прекрасно или грозно. В този случай Н. и е. значение на дадено явление се очертават като два негови аспекта, които се намират в определено съотношение един към др. Указание за тясната връзка между Н. и е. е фактът, че много понятия, ха-

рактеризиращи жизнената дейност на човека, съдържат едновременно морална и естетическа оценка, които се намират в ограничено смислово единство помежду си. За примери могат да служат понятията за възвишено и низко, за героично (*Героизъм*) и за *пошлост, благородство и еснафство*. Маниерите на поведение се оценяват не само от морална гледна точка — като израз на степента на уважение към човека (*Грубост* и *Вежливост*), но и от естетическа гледна точка — като проява на определен вкус, на присъщата на човека грация, като изящни или вулгарни. Понякога съотношението между Н. и е. в живота (и изкуството) е по-сложно. Поражението на положителното и тържеството на отрицателното начало се преценява от нравственото съзнание като нарушение на *справедливостта*(като това, което не трябва да бъде), а в естетическото възприятие — като трагично, като неумолим факт на действителността, в който се проявяват нейните противоречия. Най-сетне, моралната и естетическата ценност могат да влязат в противоречие помежду си. Зад стремежа към външно красивото често се крие нравствена пустота. И обратно, лицемерната добродетелност, която излиза извън границите на жизнените изисквания, губи привлекателност за естетическото възприятие и изглежда понякога комична. Това външно противоречие между Н. и е. само демонстрира тяхната вътрешна взаимна връзка: изопаченото разбиране на нравствения критерий се осъжда от гледна точка на естетическото изискване и обратно. Марксистко-ленинската теория разглежда Н. и е. като две неразривно свързани помежду си страни на общественото значение на различните явления на човешкия живот. Обаче всяка една от тези страни притежава своя специфика. Докато нравствената ценност изразява общата насоченост на човешката дейност, характера на нейните цели, естетическата ценност отразява начина на въплътяване на тези цели, формата на тяхното изразяване в определен цялостен облик. Постъпката притежава морално достойнство, доколкото в нея се изразява отношението на човека към об-вото и др. хора. Вътрешната свобода, с която се изпълняват нравствените изисквания, единството между различните страни на тези изисквания, доведено до пълна хармония между *дълг* и *потребност, убеждение* и *склонност*, между лично достойнство и скромност, уважение и взискателност към човека, убеденост и търпимост и т. н., представ-

лява и естетическа ценност, изразява представа за действително прекрасното у човека. Ако Н. и е. влизат в противоречие помежду си, това не е, защото критериите им са несъвместими сами по себе си, а защото се изопачава смисълът им. Съвсем не винаги, разбира се, противоречието между Н. и е. е плод на нечия субективна грешка. Понякога тук се проявяват и по-дълбоки социално-исторически противоречия (напр. в миналото съвършенството на отделни естетически образци се е постигало благодарение на съсредоточаването на всички богатства на духовната култура в ръцете на управляващите класи, т. е. чрез несправедливо отношение към потиснатите). Най-пълно единство на Н. и е. се постига в комунистическия идеал, който предполага разностранно и цялостно развитие на личността.

НРАВСТВЕНО ЧУВСТВО (теории за ~то ~) — разновидност на *апробативната етика*, субективноидеалистически етически теории, в които произходът на морала и неговата природа се обясняват чрез особен род чувства, присъщи на човека. Школа на Н. ч. съществува в Англия през XVII—XVIII в. (А. Смит, *Юм*, *Шафтсбъри*, *Хъчисън*). В съвр. буржоазна етика представители на това направление са А. Е. Вестермарк (Финландия), У. Макдаугал, А. Роджърз, Ф. Шарп (САЩ), А. Садърлънд и А. Шенд (Англия). Осн. положение на Т. за н. ч. гласи, че за източник на понятията за *добро* и *зло*, въз основа на които човек прави *оценка* на различните явления и изработва принципите на поведението си, се считат особени морални чувства, присъщи на човешката психика. На това положение понякога се придава и този смисъл, че изказванията от хората оценки и предписания всъщност само характеризират техните чувства на одобрение или неодобрение, а не изразяват обективното значение на оценяваните постъпки и социални явления. А на въпроса за произхода на тези чувства представителите на различните течения на даденото направление отговарят различно. Шафтсбъри и Роджърз смятат, че моралните чувства са вродени, априорни, а не придобити. Оттук се прави изводът, че доброто и злото не зависят от условията на мястото и времето (*Абсолютизъм етически*). Вестермарк и Шарп, напротив, признават, че моралните чувства се формират у хората в процеса на тяхното нравствено *възпитание*, зависят от социалните обстоятелства. Но тъй като не разбират закономерния ха-

рактер на общественото развитие и ограничават изследванията си почти изцяло в областта на самите нравствени чувства, те стигат до извода за крайно голямата относителност на моралните понятия (*Релативизъм*). Марксистко-ленинската етика признава, че моралните чувства заемат важно място в нравствената дейност на хората и че техният анализ дава богат материал за изясняване природата на морала. Но този анализ не трябва да се ограничава в рамките на психологията. Сами по себе си моралните чувства още не разкриват природата на нравствеността и на нейните понятия. Тяхната роля може да се разбере само въз основа на изучаване обективните закони на общественото развитие и анализиране на начина, по който самите тези чувства се формират под влияние на социалните условия.

О

ОБИЧАЙ — вид обществена *дисциплина*: исторически създала се и разпространена в об-вото или колектива форма на действия, повтарящи се в определени обстоятелства. Въпреки цялото си разнообразие и сложност социалният живот се характеризира с честа повторимост на сходни ситуации, които изискват от хората еднотипни постъпки. Общоприетите методи и начини на труд, повтарящите се в рамките на едно об-во форми на обществено-политическа дейност, брачно-семеен живот и взаимоотношения между хората в бита, религиозните *ритуали* и др. под. — всичко това именно съставлява О. в най-широк смисъл на думата. Посредством тях формите на масова дейност се предават от колектива на отделната личност, която ги усвоява в процеса на общественото възпитание, и от поколение на поколение, които ги запазват и последователно предават по-нататък. Към О. в по-тесен смисъл на думата се отнасят само такива действия, които се възпроизвеждат от масите стихийно. Поради това към О. не може да се отнесат напр. правилата за дейност, предвидени в някакви инструкции. От О. се отличават също и обществените *навици*, които се придобиват чрез специално обучение; формите на производство и разпределение, доколкото те се регулират от отношенията на собственост; санкционираните от об-вото правила, поддържаните от държавната власт норми (*Морал и право*). О., които се поддържат посредством моралните *отношения*, се наричат *нрави* (вж. също *Привички*). Макар О. да са съставна част на нравствената *дейност*, моралното *поведение* не се свежда до тях, защото моралът предполага наред с общоприетите и някои изключителни действия (*героизъм*, *подвиг*, *подвижничество*). Освен това моралните изисквания и действия често стоят по-високо от обичайните форми на поведение, понякога дори отричат съществуващите устои на живота, имат прогресивно-

исторически смисъл, устремени са към бъдещето, докато О. само възпроизвеждат онези форми на поведение, които в дадено време вече са се установили. О. представлява елемент на прнет в об-вото начин на живот, който на свой ред се определя от съвкупността на различните О. В развитието на об-вото и особено при прехода от една социална формация към др. се извършва преобразование и прелом в О., води се борба между старите и новите О. Напр. победата на социализма над капитализма във всекидневния живот на об-вото се състои, както изтъква В. И. Ленин, именно в създаването на нови форми на обществената дисциплина и в преодоляването на отживелиците на миналото в поведението на хората, т. е. във формирането на нови О., които отговарят на условията на социалистическата действителност.

ОБИЧАЙНО ПРАВО — *обичаи*, закрепени от държавата като правни норми. О. п. се появява при образуването на класовото об-во и държавата. В първобитнообщинния строй поведението на членовете на рода се е регулирало от повелите на органите на родовото самоуправление (старейшините, съвета на старейшините) и от обичаите. Най-ранните правни системи се състоят гл. от обичаи, преработени в интерес на господствуващата класа. Юридически норми на О. п. стават само тези обичаи, които защищават устоите на съществуващия обществен строй. О. п. е характерно както за робовладелското, така и за феодалното об-во. Примери на О. п. са такива кодекси като «Законите на дванадесетте таблици», «Руска правда», «Саксонско огледало». Често като норми на О. п. са били санкционирани най-гнусни обичаи (напр. правото на първата нощ). С победата на буржоазните революции от правните норми се изключват най-остарелите и диви обичаи. Обаче стремейки се към компромис с дворянството, буржоазията запазва отделни норми на О. п. В съвр. буржоазни държави нормите на О. п., макар и в незначителна степен, се прилагат от съдилищата при решаване на конкретни дела (гл. в колониалните владения). Законодателството на социалистическите страни в изключително редки случаи признава обичаите като юридически норми (при подялба на имущество, наследяване на имущество на селския двор и в някои др. случаи). Обичаите, в които се отразяват вредни отживелици на миналото, се преследват от закона.

«ОБЩЕСТВЕН ДОГОВОР» — теория, с помощта на която

някои мислители от миналото са се опитвали да обяснят произхода на държавата, правото и морала. Според тази теория първоначално човек е пребивавал в «естествено състояние», на него не са лежали никакви задължения към др. и всеки се е ръководел само от инстинкта за самосъхранение и от личния си интерес, задоволявал е потребностите си, разчитайки само на собствената си сила. Това състояние на н. ограничена свобода е имало за последица несъгласуваността на действията на хората или дори «война на всички против всички», което в края на краищата е водело до накърняване на интересите на всекиго. Затова по-късно хората сключили помежду си мълчалив или официално оформен договор, че се задължават да спазват определени норми на поведение и се отказват от част от своята свобода в полза на държавата, която гарантира неприкосновеност на живота и собствеността на всекиго. Идеи за «О. д.» са изказвани още в древността (софистите Ликофрон и Тразимах. *Епикур, Цицерон*), но като разгърната теория те са обосновани от буржоазните философи (*Гроций, Хобс, Русо* и др). Положителното значение на теорията за «О. д.» се състои в това, че тя е насочена против религиозното, чисто традиционното или авторитарното обяснение на произхода на правото и морала. Обаче като цяло тя си остава идеалистическа: от нея следва, че обществените закони, макар тяхната целесъобразност да се диктува от обективните потребности на човешкото съжителство, се установяват в резултат на волензявяване и спогодба на хората, представляват продукт на човешкия разум. Теорията на О. д. оказа влияние върху значителна част от буржоазните етически учения, в които изискванията на нравствеността се извеждат не от обективната зависимост на човека от об-вото, не от историческите закони, а от *задължението*, което хората поемат върху себе си пред об-вото по свое усмотрение, ръководейки се от собствената си изгода. Такова обяснение за произхода на моралните задължения на човека към об-вото всъщност е индивидуалистично и субективистично и поради това се отхвърля от марксистко-ленинската етика.

ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ — средство за духовно въздействие на об-вото (маса, хора, колектив, околните) върху *поведението* на отделните лица и дейността на социалните организации; една от проявите на моралните *отношения*. Всяка форма на обществена дисциплина (*обичаи, традиции, нра-*

ви), доколкото тя става закон на социалния живот, който доброволно се следва от мнозинството от хората, се отразява в тяхното обществено съзнание и се поддържа от *авторитета* на тяхното общо мнение. Колективното мнение, одобряващо едни и осъждащо др. постъпки, е едни от начините на регулиране поведението на хората в об-вото. От гледна точка на марксистко-ленинската етика определящ момент в регулирането на поведението на индивида е не неговото лично мнение, а О. м., което се опира върху определени общопризнати морални принципи и критерии. В това положение намира израз материалистическото учение за ролята на народните маси и личността в историята. Отделният човек винаги може и има право да съди повече или по-малко самостоятелно за значението на своите действия. Но все пак в много по-голяма степен тази способност и право притежава масата, колективът, об-вото като цяло. Самото лично *самосъзнание* се формира у човека в процеса на неговото обществено възпитание, в значителна степен под въздействието на мнението на околните. Обаче в класовото об-во, докато се запазва противоречието между отделния човек и об-вото като цяло, между личността и колектива, изискванията на О. м. и на личната *съвест* често влизат в стълкновение помежду си. При това в класовото об-во не съществува единно О. м., а това, което се представя за мнение на об-вото, в действителност изразява мнението на господствуващата класа. Това положение се променя рязко при социализма, при който вече не съществува принципен антагонизъм между О.м. и убежденията на личността. Противоречията между тях възникват и се преодоляват в хода на борбата на новото със старото, в процеса на съвместното участие на всички хора в решаването на възникващите социални проблеми. Именно в условията на единство на обществените и личните интереси действително се утвърждава авторитетът на О. м. в социалния живот, създава се възможност за широките народни маси да решават въпросите на комунистическото строителство, да преодоляват разногласията и споровете посредством колективно обсъждане и взаимно убеждаване. В социалистическото об-во О. м., което отразява богатия колективен опит, по принцип има приоритет пред всяко лично мнение. Но О. м. не противостои на мнението на личността, а представлява резултат от обобщаването на мн. индивидуални възгледи. На свой ред всеки човек получава възможност да изкаже своето мнение,

да отстоява пред др. гледището си, да прояви инициатива, почин, да даде на останалите личния си пример. Такава възможност предоставят на хората социалистическата демокрация, принципът на колективност в ръководството, повсеместно внедряваният от комунистическата партия обществен контрол, критиката и самокритиката. Колкото по-съзнателно и по-свободно участвуват народните маси в многостранния процес на държавното и общественото управление, толкова по-голям авторитет придобива О. м. Формирането на определено колективно мнение — създаването на атмосфера на непримиримост към всяко зло, несправедливост, тунеядство, нечестност, кариеризъм, печалбарство — има първостепенно значение за утвърждаване на комунистическите обществени отношения.

ОБЩОЧОВЕШКОТО И КЛАСОВОТО В НРАВСТВЕНОСТТА. — Марксистко-ленинската етика изхожда от положението за историческия и класов характер на морала. Тя счита, че моралните изисквания са обусловени от социалните отношения, господствуващи в об-вото, изменят се съобразно с изменението на общественото битие на човека и се разбират от различните класи различно, в зависимост от мястото на тези класи в системата на общественото разделение на труда, от тяхното отношение към средствата за производство. Всяка нова морална идея, възникваща исторически, се утвърждава в живота на об-вото чрез активната дейност на нейния носител, заинтересован практически от всеобщото ѝ осъществяване. Обикновено този носител на нравственото съзнание е напълно определена класа с известни материални и идеални интереси, способна да се организира и да въздействува целенасочено върху развитието на об-вото. Класите, които действуват на историческата арена, могат да бъдат прогресивни или реакционни, трудещи се или експлоататорски. От това именно се определят характерът и природата на морала, който те изповядват и проповядват. В резултат на това възникват конфликти между различните типове морал, разрешавани обикновено в процеса на смяната на една формация с др., при която възникват нови противоречия. Това продължава до утвърждаването на комунистическата формация. Но подлагайки на критика моралния *абсолютизъм*, марксистката етика същевременно отхвърля и гледната точка на *релативизма*, защото всеки класов морал отразява не просто особените интереси на която и да било класа,

а обективните закони на обществения живот при дадени исторически условия. За разлика от тясно съсловния морал класовият морал има всеобщ характер, доколкото формира изисквания за всички хора на дадено об-во. Той или става господстващ в това об-во, или е опозиционен (в антагонистичното об-во — революционен) и изисква съответно премахване на съществуващите условия на живот и изграждане на нов социален ред. И в двата случая класовият морал се изявява по форма като общочовешки. Но в действителност той става такъв в зависимост от това, доколко съответствува на по-нататъшното развитие на историческия процес. Наред с това в историята на човечеството, която представлява последователна смяна на социално-икономическите формации, се запазват някои общи за всички исторически епохи условия на живот на хората и форми на човешко съжителство. Запазва се следователно и приемствеността на някои морални изисквания. Касае се предимно до изисквания, свързани с най-простите форми на взаимоотношение между хората: да не се краде, да не се убива, да се помага на хората при трудности, да се изпълняват обещанията, да се говори истината и др. под. Във всички времена така или иначе са се осъждали жестокостта, алчността, *страхливостта, лицемерието, вероломството, клеветата, завистта, високомерието* и са се поощрявали *смелостта, честността, самообладанието, великодушието, скромността*. Но заедно с това различно са се разбирали условията и границите на приложимостта на тези изисквания и относителното значение на тези морални *качества*. Освен това, ако моралното съдържание на тези изисквания (какви постъпки те предполагат) се е запазвало приблизително еднакво, то съвсем различен през разните епохи се е оказвал техният социален смисъл (какви обществени потребности и задачи са се изпълнявали при осъществяването на тези изисквания). Общочовешки характер в морала има както съвкупността от съответните всеобщи нравствени изисквания, така и логическата структура на моралното *съзнание*, формата, в която се изразяват неговите представи. В по-сложните морални представи (в такива напр. като понятията за *справедливост*, човеколюбие, *благодеяние*, *злодеяние*) устойчива се е оказвала само абстрактната форма, начинът, по който те се определят посредством др. морални понятия (напр., това, че под човеколюбие се разбира любов

към хората, уважаване на човешкото достойнство и т. н.), но през разните епохи различните класи винаги са влагали в тези понятия др. съдържание. Тези понятия са предполагали понякога съвсем различни постъпки. В такива общи за всеки морал понятия като понятията за морална *норма*, *оценка*, качество, принцип, нравствен *идеал*, *добро* относително устойчива е само тяхната логическа форма, мястото, заемано от тях в най-различните нравствени системи, изпълняваната от тях роля в моралното разсъждение и обосноване (*Език морален*, *Логика на моралния език*). Комунистическата нравственост запазва всички създадени преди нея форми на моралното съзнание (норми, оценки, идеали и т. н.). Но в нея първостепенно значение придобиват по-сложните форми — *принципите*, общественият *идеал*. Заедно с това комунистическият морал включва «основните правила на всяко човешко съжителство» (*В. И. Ленин*, т. 25, с. 504), осн. общочовешки морални норми, които са изработени от народните маси в течение на хилядолетия в борба със социалните пороци и несправедливост. Мн. понятия — за справедливост, *хуманизъм*, *равенство*, *достойнство* на личността и др. — за пръв път се изпълват с истински човешко съдържание, разпростират се върху всички осн. области на човешкото битие, започват да се прилагат към определящите условия за жизнената дейност на хората — към социалното положение, собствеността върху средствата за производство, задоволяването на материалните и духовните потребности, трудовите условия. По своя произход комунистическата нравственост е пролетарска, класова, но в последна сметка тя е насочена към удовлетворяване интересите на цялото човечество, взема под внимание историческите потребности на неговото по-нататъшно развитие. В този смисъл тя е истински общочовешка.

ОДОБРЕНИЕ (*морално*) — вж. *Санкция морална*.

ОПТИМИЗЪМ (лат. optimus — най-добър) — възглед за общия ход на историческото развитие на света, според който винаги съществува възможност действителността да се приближи до идеала за доброто, което в последна сметка трябва да възтържествува над злото, а справедливостта — над несправедливостта; човек е способен на безгранично социално развитие и морално усъвършенстване. О. е противоположен на *песимизма*. О. като обществено настроение и като система от философско-етически възгледи е тясно свързан с идеята за

нравствен и социално-исторически прогрес. Като начин на практическо ориентиране на човека О. позволява на хората да очакват от бъдещето изпълнение на техните желания и постигане на планираните резултати от действията им. Именно затова принципът на О. трябва да се признае като плодотворна основа на поведението на индивида. Вярата в по-добро бъдеще спомага да се разгръщат дейните, творчески способности на личността, съдействува у нея да се формират положителни нравствени качества. В историята на етиката О. се е обосновавал различно. Идеалистът *Платон* напр. признава съществуването на абсолютна справедливост и добро, но пренася тяхното местопребиваване в царството на идеите. В емпиричния свят човек може да бъде добродетелен, при условие че неговият разум (чрез който той е причастен към света на идеите) подчини всички страни на живота му. По-реалистични оптимистични възгледи развиват *Демокрит, Аристотел, Епикур* и др. мислители на античността, които виждат основата за добродетелен и щастлив живот в разумното насочване от човека на своите чувствени подбуди. Представителите на християнския морал и средновековната философия считат, че злото в последна сметка се преодолява (*Августин, Тома Аквински* и др), но все пак те поставят тържеството на доброто в зависимост от волята на бога, пренасят неговата реализация в отвъдния свят. Според тях земният живот е изпълнен с горест и страдания, а грехът и вината са най-съществените страни на човешката природа. Подобен О. е мним, тъй като почива върху признаване на неизкоренимостта на злото в реалния живот. Фактически той е равнозначен на песимизъм. В ново време привърженик на абсолютния О. е *Лайбниц*. Той счита, че светът е населен от несъвършени същества (безкраен и съвършен е само бог); поради това злото в живота е неизбежно. Но тъй като всеблагият бог не е могъл да създаде света лош, в живота доброто господствува над злото. Нещо повече, злото е необходим фон за тържеството на доброто, а нашият свят е най-добрият от всички възможни светове. Мисълта, че злото е стъпало към доброто, се поддържа и от Й. Гьоте, *Фихте* и др. мислители. О. на *Хегел* е основан върху учението му за историческия прогрес. Доброто според Хегел е реализираната свобода, крайната цел на света. И макар злото в живота да е необходимо, Хегел смята, че на него не следва да се спираме, то непременно «трябва да бъде преодоляно като нищожно».

От вярата в социалния прогрес и революционното изменение на об-вото, в победата на правдата и справедливостта произтича О. на революционните демократи (*Херцен, Чернишевски* и др.). В една от най-мрачните епохи на Русия Чернишевски призовава да се работи за бъдещето, да се приближава то. От края на XIX в., когато капитализмът преминава в империалистическия си стадий, буржоазните социолози и философи на морала по правило отричат идеята за исторически и нравствен прогрес, песимистично оценяват положението на човека в света и перспективите за усъвършенстването му. Марксистката етика стои върху гледната точка на О. Обаче тя отхвърля неговите идеалистически и метафизически концепции, които на практика оправдават и увековечават социалното и моралното зло. О. на марксисткото учение е основан върху обстоятелството, че то установи връзката на отрицателните страни на действителността, които нерядко пораждат песимистично отношение към живота, с конкретните, исторически преходните условия на съществуване на об-вото (такива са напр. антагонистичните противоречия на капитализма). За да се избави от тези условия и порažданото от тях зло, човек трябва да се бори активно и съзнателно с тях. Предпоставка за такава съзнателна борба е познаването на законите на социално-историческото развитие. Като откри тези закони, историческият материализъм за пръв път даде научно обосноване на оптимистичния светоглед.

ОСЪЖДАНЕ (морално) — вж. *Санкция морална.*

ОТГОВОРНОСТ — *категория на етиката*, която характеризира отношението на личността към об-вото от гледна точка на осъществяването от нея на определени нравствени *изисквания*, които се предявяват към нея. Ако *дългът* на човека се състои в това, да осъзнае, да приложи към конкретното положение, в което той се намира, и практически да осъществи моралните изисквания, въпросът, в каква степен се изпълнява тази задача или в каква степен човек е виновен (*Вина*) за нейното неизпълнение, е въпрос за личната О. По такъв начин О. е съответствие между моралната *дейност* на личността и нейния дълг, разглеждано от гледна точка на възможностите на личността. Във връзка с това проблемата за О. обхваща следните въпроси: в състояние ли е изобщо човек да изпълнява предписаните му изисквания; доколко правилно ги е разбрал и изтълкувал; докъде се простират границите на

неговите действени способности; трябва ли човек да отговаря за постигането на изисквания резултат и за последиците от действията си, върху които оказват влияние външните обстоятелства, може ли той да предвижда тези последици. Всички тези въпроси са се решавали от теоретиците на морала в зависимост от това, каква е била тяхната представа за действителното положение на човека в об-вото, в което самите те са живели. Проблемата за О. в домарксистката етика е била особено трудна поради това, че през цялата предшествуваща история обществените закони са действували стихийно, намирали са се извън контрола на човека. Хората в своята дейност са се оказвали играчки на слепи, непонятни за тях сили. В условията на родовия и общинен строй човек е зависел напълно от «съдбата» и същевременно е бил виновен за всички последствия от своите действия, които той не е можел да предвиди. В съвр. капиталистическо об-во положението на човека си остава също тъй противоречиво. Затова при решаването на проблемата за О. буржоазните философи често изпадат в една от двете крайности: или признават човека за изцяло виновен за последиците от неговите постъпки, без да вземат под внимание външните обстоятелства (*екзистенциализмът*), или обявяват човека практически за невменяем, като напълно го оправдават за това, че той неправилно разбира своя дълг, че не постига резултатите, към които се стреми (деонтологическият *интуитивизъм*). Марксистката етика решава въпроса за О. исторически конкретно. Проявите на морална безотговорност на хората в класово-експлоататорското об-во в последна сметка са обусловени от безчовечния характер на обществените отношения (*Отчуждение*). Личната О. на човека нараства неизмеримо в условията на социализма, където се ликвидира стихийността на действието на икономическите закони и хората получават възможност да участвуват съзнателно в колективното преобразуване на об-вото. В процеса на формирането на комунистическите отношения степента на личната О. на всекиго постоянно се увеличава заедно с развитието на масовата обществена активност, *съзнателността* на хората, *самодейността и творчеството* на трудещите се във всички области на живота и дейността. Проблемата за О. е в последна сметка въпрос за реалната нравствена *свобода* на човека, която се осъществява напълно едва с хармоничното развитие на всички способности на личността (*Всестранно, цялостно развитие на личността*).

ОТЖИВЕЛИЦИ (морални) — остатъци от досоциалистически нрави, привички и възгледи в отношенията между хората, исторически наследени от експлоататорското об-во (капиталистическото, а така също и феодалното), които противоречат на принципите на комунистическата нравственост. Прояви на О. са: егоизъм, пренебрежение на личността към интересите на социалистическото об-во; нарушаване на нормите на обществения морал, тунеядство, хулиганство, кариеризъм, големство, демагогия и всякакъв др. род прояви на нечестност,безчовечно отношение към хората (човеконенавистничество, грубост, отмъщение, клевета вероломство, високомерие, цинизъм), различни форми на обществена пасивност и равнодушие към комунистическите идеали (нихилизъм, безидейност, безотговорност, формализъм при изпълнението на обществените задължения), и като следствие от това — лицемерие, хипокризия, «двойно» съществуване — «за себе си» и «за другите». Крайна форма на израз на моралните О. е нарушаването на нормите на социалистическото право, престъпността. Обратна страна на такива ненормални за социалистическия строй отношения между личността и об-вото е пренебрежението към интересите на личността и нейното всестранно развитие: прояви на невнимание от страна на колективи и организации към материалните и духовните потребности на хората, казионно-бюрократично отношение към техните нужди, към обществената инициатива; нарушения на принципите на социалистическия демократизъм и хуманизъм, нежелание на отделни ръководители да се съобразяват с мнението на редовите членове на колектива, стремеж да се поставят над тях, да задушат критиката и самокритиката, безпринципен практицизъм. Всички тези форми на поведение и мотиви, които противоречат на комунистическата нравственост, от една страна, вече не съответстват на новите социални условия, противоречат на природата и осн. тенденции на развитие на социалистическото об-во, но, от др. страна, още намират почва за себе си в противоречивия характер на развитието на общественото битие и съзнание (в икономическите трудности, в недостатъците на идейно-организационната работа, в отделни нарушения на политическата линия на партията), а така също са свързани със съществуването на капиталистическата система и във влиянието, оказвано от буржоазната пропаганда върху съзнанието на най-изостаналата част от насе-

лението на социалистическите страни. Преодоляването на моралните О. върви по две линии. Първо, по-нататъшното развитие на социалистическото производство, прерастването на социалистическите обществени отношения в комунистически водят до постепенно премахване на съществуващите още обективни условия за запазване на О. на собственическия, буржоазен и дребнобуржоазен, както и на патриархалния и феодалнобейски морал. Второ, повишаването на съзнателността и организираността на трудещите се, комунистическото възпитание под ръководството на КПСС, изработването на научен светоглед, на дълбока идейност, формирането у всеки човек на вътрешни убеждения, съответстващи на изискванията на комунистическия морал, означават израстване на нова, творческа личност, която притежава развито *самосъзнание* и инициатива, съзнава своето единство с об-вото и е способна на *самоконтрол* и самовъзпитание.

ОТЗИВЧИВОСТ— морално *качество*, което характеризира отношението на човека към околните. Предполага грижа за нуждите, влеченията и желанията на хората; внимателно отношение към техните интереси, вълнуващите ги проблеми, към мислите и чувствата им, разбиране на мотивите, от които хората се ръководят в своето поведение; тактично отношение към самолюбието, гордостта и чувството за собствено достойнство на околните, вежливи обноски с всички. Като нравствено изискване, което произтича от общия принцип на хуманизма, О. е тясно свързана с др. нравствени качества (*Уважение, Великодушие, Скромност, Съчувствие, Благородство, Доверие*). Същевременно О., доколкото се отнася до областта на всекидневните взаимоотношения между хората, представлява съставна част на *културата на поведението*. Тя изключва грубостта, големството, високомерието, нетърпимостта, подозрителността и недоверието към хората. В областта на бита комунистическата нравственост придава особено голямо значение на О. по отношение на жената, на престарелите, както и на децата (доколкото тук винаги така или иначе се засяга проблемата за възпитанието). В областта на служебните взаимоотношения, в труда и обществено-политическата дейност комунистическият морал особено подчертава необходимостта от отзивчиво отношение на ръководителите към обикновените работници, на началниците — към подчинените, на длъжностните лица — към населението. В. И.

Ленин постави остро въпроса за отзивчиво отношение на социалистическата държава, на нейните органи и отделни ръководители към трудещите се маси, виждайки в това реална проява на комунистическия хуманизъм. От същото изискване Ленин призоваваше да се изхожда при подбора на кандидатурите за ръководни постове в партията.

ОТМЪЩЕНИЕ — действие, което представлява акт на разплата за причинено на човека в миналото зло и се осъществява по принципа «Око за око, зъб за зъб». В родовия строй О. е било начин на обществено възмездие, което се е осъществявало в съответствие с примитивната форма на разбиране на справедливостта. «Безопасността на индивида е зависела от неговия род; родствените връзки са били мощен елемент на взаимна поддръжка; да се нанесе на някого обида е значело да се обиди неговият род.» (Архив Маркса и Энгельса, т. IX, с. 67). С възникването на държавата функцията на възмездието преминава към индивида. Поради това О. придобива форма на индивидуално действие, което подменя общественото осъждане на причиненото зло и понасянето на съответно наказание за него. Понякога то може да бъде насочено не само срещу причинителя на злото, но и срещу неговите роднини и близки (кръвно О.). Християнският морал вече осъжда О., като му противопоставя принципа на непротивене на злото с насилие (*Любов, Търпимост, Смирение*). Обаче през цялата история на об-вото, основано върху частната собственост, в което всеки човек трябва гл. сам да защищава интересите си пред др.,О остава неизбежно явление във взаимоотношенията на хората (изискването за «удовлетворение» чрез дуел в аристократическия морал, паричната компенсация за нанесена «морална вреда» в буржоазното право). Комунистическата нравственост изключва О. от принципите на поведение на личността. Социалистическото об-во поема върху себе си защитата на интересите на всеки човек, поради което на личното О. се гледа като на незаконно присвояване от личността на моралните и правните функции на об-вото, смята се за правонарушение или за нравствено недопустим акт. Самото об-во, осъществявайки правните санкции, се ръководи не от О., а от целта да предотврати правонарушенията занапред, да превъзпита престъпника, когато това е възможно. В. И. Ленин счита, че О. е недопустимо дори по отношение на класовите врагове. Необходимостта от революционно насилие се диктува не от изисква-

нето за О. заради миналото угнетение, а от формите на съпротива на контрареволюцията. Наказването на военните престъпници не е акт на О. по отношение на победената страна, а предпазване на човечеството от повтарянето на подобни престъпления в бъдеще.

ОТНОШЕНИЕ КЪМ ЖЕНАТА — една от най-важните сфери на взаимоотношенията между хората. От морална гледна точка това отношение представлява специфична проблема, доколкото жената изпълнява в об-вото особена роля (преди всичко върху нея пада задачата да роди и възпита детето) и исторически е била поставена в особено обществено положение във връзка с разделението на труда между половете. Именно поради това, че общественото по своята същност отношение на мъжа към жената се основава върху природната разлика и взаимоотношението между половете, « в него се разкрива в каква степен *естественото* поведение на човека е станало *човешко*. .. в каква степен *потребността* на човека е станала *човешка* потребност. . . в каква степен самият той, в своето най-индивидуално битие, е същевременно и обществено същество» (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*. Из ранних произведений, с. 587). О. към ж. се изменя исторически заедно с развитието на човешката култура. Но прогресът в тази област е крайно противоречив. От една страна, се изработват различни форми на външно уважение към жената — преклонение пред нейната красота, възпяването ѝ в изкуството, грижа за представителката на «слабия пол», особена *етикеция* в обноските с нея. От др. страна, фактически не се признава нейното равноправие в обществения живот, с което се накърнява човешкото ѝ *достойнство*. А зад самото преклонение пред красотата често се крие отношение към жената «като към плячка и слугиня на общественото сладострастие» (пак там). В съвр. буржоазно об-во като пример за това могат да служат различните изродени форми на култ към женското тяло (шум около «конкурсите за красота», използване на «красавици» в търговската реклама, стриптиз), които са всъщност изтънчени форми на търговия и спекулация с жената. Социалистическото об-во започва еманципирането на жената с действително признаване на нейното равноправие с мъжа в трудовата и обществено-политическата дейност. Но това е само първа крачка към пълното освобождаване на жената, тъй като «въпреки всички освободителни закони» жената, казва В. И. Ленин, я «потиска, души,

затъпява, принизява *дребното домашно* стопанство, прикововайки я към кухнята и към детската стая, разхищавайки нейния труд в дивашки непроизводителна, дребнава, изнервяща, затъпяваща, убийствена работа» (т. 29,с, 424). Постепенното освобождаване на жената от бремето на домашната работа се осъществява благодарение на постоянната грижа на държавата за подобряване условията на бита, за облекчаване домашния труд, за развиване системата на общественото възпитание на децата. Въпреки това,поради особената роля на жената във възпроизвеждането на човешкия живот и особеностите на нейното биологично и психично устройство, не отпада въпросът за особено грижливо и отзивчиво отношение към нея, за уважаване на женското достойнство, за истински човешка любов към физическата и духовната красота на жената. Комунистическата нравственост изисква от мъжа внимателно и тактично О. към ж. както в обществения живот, така и в личните взаимоотношения (вж. също *Брачно-семеен морал*).

ОТНОШЕНИЕ КЪМ СОБСТВЕНОСТТА — икономическа и етическа категория, която характеризира както обективното отношение на човека към средствата за производство и потребление (формите на собственост), така и субективното отношение на хората към предметите на общественото богатство. О. към с. е неразривно свързано с *отношението към труда* и исторически се изменя заедно с икономическия строй на об-вото. В предмета на собствеността е въплътен човешки труд, а в нейните форми е отразено социалното положение на хората в об-вото. Ето защо в начина, по който човек се отнася към собствеността, е изразено неговото отношение към самия себе си като обществено същество, създател и потребител на материални и духовни блага, към др. хора и към об-вото като цяло. Буржоазният морал разглежда частната собственост като определящо условие за проявяване на възможностите и способностите на човека, гаранция за свободата на личността и критерий за нейното достойнство. А в действителност именно частната собственост прави човека несвободен, принизява достойнството му, извращава потребностите му. От гледна точка на буржоата притежаването на предмета е тъждествено с неговото пълно присвояване. Всъщност частната собственост върху предмета и неговото употребяване за благото на човека влизат постоянно в противоречие помежду си. «Колкото по-малко ядеш и пиеш, колкото по-малко книги

купуваш, колкото по-рядко ходиш на театър. . . толкова повече *пестиш*, толкова *по-голямо* става твоето съкровище. . . Колкото по-нищожно е твоето *битие*, колкото по-малко проявяваш свой живот, толкова по-голямо е твоето *имущество*.. . Следователно всички страсти и всяка дейност трябва да потънат в *жаждата за печалба* (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*. Из ранних произведений, с. 602). Поради това буржоазното О. към с. се състои в *користолюбие*, печалбарство, *скъперничество*, свидливост (*Пестеливост*) и в тяхната обратна страна — разточителство. При това на първо място се принасят в жертва потребностите на работника, които се разглеждат от капиталиста като «производствени разходи» и които той се стреми да сведе до минимум. В богатството си буржоата вижда не средство за всестранно развитие на личността си, а оръдие за власт, гаранция за кредит, символ на престиж. Принципиално др. О. към с. се утвърждава в социалистическото об-во, в което обществената собственост е в ръцете на самите трудещи се, залог за задоволяване на постоянно нарастващите потребности на всеки член на об-вото. Изискването за нейната неприкосновеност съвсем не означава принасяне в жертва интересите на хората заради потребностите на производството само по себе си. Внимателното отношение към социалистическата собственост предполага преди всичко най-целесъобразно (икономично и ефективно) да се използват намиращите се в разположение на об-вото средства за повишаване благосъстоянието на трудещите се. Именно този е смисълът на изискването на моралния кодекс на строителя на комунизма: «грижа на всекиго за запазване и умножаване на общественото имущество». Борбата с разхитителите на обществената собственост, с безстопанствеността и разточителството,не е нищо др.освен защита на интересите на трудещите се. Същевременно комунистическият морал изисква уважение към личната собственост, доколкото в нея са въплътени степента на участие на нейния притежател в обществения труд и трудът на др. хора. Отношението към предмета на потребление като към материална и естетическа ценност не трябва да води до превръщането му във фетиш, в обект на трупане и печалбарство, в символ на еснафски разбирано благополучие (*Еснафство*). Комунистическата нравственост изисква от човека не той да става роб на предмета, а предметът винаги да му служи, да бъде средство за разумно задоволяване на разностранните му потребности.

ОТНОШЕНИЕ КЪМ ТРУДА — икономическа и етическа категория, която разкрива както обективното положение на трудещите се в производствения процес, формата на участието им в обществения труд, така и субективното им отношение към своята общественополезна дейност. В икономически план О. към т. се определя от характера на трудовите стимули на хората. В експлоататорското об-во напр. привличането на хората към труд се осъществява гл. чрез насилствена и икономическа принуда. Съответно на това в трудовата си дейност човек или се подчинява на силата, или се подтиква от материален интерес. В морален план О. към т. включва представите на хората за целта и смисъла на труда, за неговото значение за об-вото и в живота на човека О към т е основа на различните трудови задължения на човека към об-вото и към др. участници в производството (*Труд — нравственост на ~а, Професионална етика*). О. към т. се е изменяло исторически, като е придобивало нови форми при преминаването от една социално-икономическа формация към др. От обществената форма на труда и целите, които се преследват чрез него, значително зависи и схващането за съдържанието на нравствения дълг на личността пред об-вото, за предназначението и смисъла на човешкия живот. В експлоататорското об-во производителният труд е принудителен и поради това на самия производител той изглежда като необходимост, натрапена на човека отвън, мъчително бреме, неизбежно зло. Именно от това положение изхожда господствуващият морал на експлоататорското об-во, който идеологически оправдава и духовно укрепва принудителния характер на труда. В християнския морал трудът се изобразява като проклятие, пратено на човека от бога. Поради това целият земен живот на човека се представя само като подготовка за задгробния живот, като изкупително страдание за постигане на «вечно блаженство» в бъдеще (*Религиозен морал, Аскетизъм*). О. към т. като към проклятие и път за постигане на наслада в бъдеще по принцип се запазва и при капитализма. Работникът гледа на труда само като на средство за живот, който започва едва извън фабриката, отвъд общественополезната дейност. Тъй като трудът има принудителен характер, моралните стимули за труд имат извънредно ограничено значение. С помощта на нравствена проповед теоретиците на буржоазния морал се опитват да преодолеят естественото отвращение на трудещите се към експлоатирания труд. Реална въз-

можност за труд за благото на цялото об-во, в името на интересите на човека се появява за пръв път в социалистическото об-во, където пряка цел на производството е задоволяването на моралните и духовните потребности на всички хора. Затова тук трудът е вече не само средство за живот (материална заинтересованост), но и съзнателно и свободно служене на хората, истинско предназначение на човека, дейност, в която личността утвърждава себе си. Успоредно с изграждането на комунистическото об-во тази втора страна на социалистическия труд постепенно разширява своите граници, става определяща. Съответно се разширява сферата на действие на моралните стимули в трудовата дейност. Комунистическото отношение към труда се утвърждава в живота на об-вото като резултат от по-нататъшния прогрес на производителните сили и формирането на комунистически обществени отношения, от развитието на съзнателността на всички хора. Според определението на В. И. Ленин то означава труд «не по предварително установени и узаконени норми, а доброволен труд, труд извън нормите, труд, който се извършва без сметка за възнаграждение, без условие за възнаграждение, труд по навик да се трудиш за обща полза и при съзнателно (превърнало се в навик) отношение към необходимостта от труд за обща полза, труд като потребност на здравия организъм» (т. 30, с. 523). Елементи на този труд възникват вече в съвр. социалистическо об-во — напр. движението на бригадите и ударниците на комунистическия труд. Това движение е нов, по-висок етап на социалистическото *съревнование*. Движението за комунистически труд съчетава органически в себе си борбата за подем на производството, за достигане на най-висока производителност на труда с възпитаването на новия човек, с културно-техническия растеж на трудещите се, с утвърждаването на новите форми на поведение в производството и в бита. Формирането на комунистическо О. към т. у широките трудещи се маси представлява сложен и продължителен процес. О. към т. на съветските работници се определя в значителна степен от самия характер на труда (доколко той е творчески и дава простор за развитието на индивидуалността на работника или обратно). А това на свой ред зависи от равнището на развитие на техниката и свързаното с нея обществено разделение на труда. Затова превръщането на труда в първа жизнена потребност на всекиго предполага не само нарастване на съзнателността на масите, но и

решаване на цял ред сложни социално-икономически проблеми.

ОТНОШЕНИЯ МОРАЛНИ — особен вид обществени отношения, съвкупност от зависимости и връзки, които възникват у хората в процеса на тяхната нравствена *дейност*. О. м. могат да бъдат класифицирани по съдържание, по форма, по начин на обществената връзка между хората в процеса на съвместната им нравствена *дейност*. По с ъ д ъ р ж а н и е О. м. се различават в зависимост от това, по отношение на кого човек има определени *задължения* и от какъв род са тези задължения. Като примери за отношение на човека към об-вото като цяло могат да послужат задълженията му да се труди, да бъде верен (*Вярност*) на своята страна, на делото за освобождаване на трудещите се (*Отношение към труда, Патриотизъм, Интернационализъм, Солидарност*). Може също да се посочат О. м., в които човек се намира според вида на дейността си (*Професионална етика*) и благодарение на участието си (в една или др. форма) в най-различни области на обществения живот (*Труд — нравственост на ~а. Бит — нравственост на ~а. Брачно-семеен морал*). Специфични задължения лежат върху човека по отношение на членовете на об-вото, намиращи се в особено положение: към децата и престарелите, към жената (*Отношение към жената*), към членовете на колектива, към който той принадлежи (класа, партия, трудов колектив, семейство), към хората, с които се намира в особени отношения (*Любов, Дружба*, а така също *Задължение, Благодарност*) и с които така или иначе влиза в контакт (поведение на обществени места, *етикеция*, помощ на пострадал, дребни услуги на случайно срещнати). Обаче каквато и да е конкретната сфера на задълженията на човека и независимо от това, към кого (частно лице, група хора) те са насочени, във всички случаи човек в последна сметка се намира в О. м. към об-вото като цяло и към самия себе си като член на това об-во (*Бенефициарий*). Ф о р м и т е на О. м. се различават в зависимост от това, по какъв начин пред човека се поставя нравственото *изискване*, доколко обобщен или конкретизиран характер има то. Изискването може да бъде изразено напр. във вид на единично предписание към някой индивид — да извърши определена постъпка в конкретна ситуация; то може да повелява на всички хора да извършват определени действия в сходни ситуации (*Норма морална*); то може да им предписва

постоянно да формират у себе си известни морални *качества*, да изграждат начина на живота си и да избират линията на поведението си в съответствие с по-общи нравствени *принципи*, да подчиняват дейността си на осъществяването на някоя крайна и висша цел — на преобразуването на об-вото върху наистина нравствени начала и на постигането на лично съвършенство (*Идеал*). Съобразно с различните форми на нравствено изискване и отношението на индивида към об-вото има всеки път особен характер. Освен това тези изисквания всеки път се пречупват в особените личностни форми на морално отношение (*Дълг*, *Отговорност*, *Чест*, *Достойнство*, *Съвест*), във всяка от които се проявява степента и начинът на *самоконтрол* на човека в неговата нравствена дейност. Накрая в процеса на съвместната дейност хората влизат в различни в р ъ з к и едни с др., подчиняват се на обществената *дисциплина*, следват установилите се *обичаи*, *традиции*, *нрави*, *привички*, взаимно оценяват постъпките си (*Санкция*), предприемат *почин*, дават *пример*, въздействуват върху постъпките на околните със силата на моралния си *авторитет*, влизат в *съревнование* помежду си, участвуват в масови движения и др. под. Всички тези форми на О. м. винаги имат две страни — субект и обект, но тези страни непрекъснато си разменят местата. Напр., доколкото човек има определени задължения към об-вото и др. хора, самият той се проявява като субект, а об-вото и др. — като обекти на неговата морална дейност. Но същият този човек е обект на морални задължения на др., на об-вото (тъй като то също трябва да защищава неговите интереси). От една страна, об-вото формулира задълженията на отделната личност и оценява нейните постъпки, отнася се към нея като субект към обект. Но от др. страна, моралните изисквания стават личен дълг и отговорност на всеки човек, съзнават се от него и активно се провеждат в живота. Колкото по-висока е *съзнателността* на човека, колкото по-способен е той самостоятелно да контролира и насочва действията си, в толкова по-голяма степен той е самодеен субект (*Самодейност и творчество*). Конкретното съдържание, сферите, формите и разновидностите на О. м. се разглеждат в различните *категории на етиката* и намират отражение в съответните форми на моралното *съзнание*.

ОТЧУЖДЕНИЕ — философска категория, означаваща превръщане на резултатите и продуктите на човешката дей-

ност в нещо независимо от човека и господствуващо над него, изопачаване на съдържанието на човешката дейност така, че тя се лишава от творческо съдържание, а самият човек се деперсонифицира, доколкото обществените отношения на хората придобиват форма на отношения между предметите. Понятието за О. възниква във философията на нем. и фр. Просвещение и характеризира антихуманния характер на об-вото, в което постиженията на социалния прогрес и на културата се обръщат против самия човек. Но тази критика не излиза извън рамките на нравственото осъждане на безчовечността на съществуващото об-во (*Морализиране*) и не разкрива действителната социална причина на О. Едва К. Маркс показа, че в класово-антагонистичното об-во О. е резултат от социалното разделение на труда и се изразява в господството на частната собственост върху средствата за производство и в експлоатацията на човек от човека. Хората установяват своите отношения едни с др. стихийно и не могат да ги контролират; съвместната обществена дейност, нейните резултати и социалните връзки между хората се оказват външни и чужди за всеки човек и за различните социални групи. Общественият свят, създаден от човека, му става враждебен и властвува над него, а самият той изглежда на себе си извънобществено същество (*Човек и общество*). Продуктите на човешкия труд противостоят на работника като капитал, като обществена сила, която властвува над него и го принуждава да се труди (отчужден труд). В областта на нравствеността О. се изразява в това, че нормите и принципите на поведение изглеждат като противоположни на собствената жизнена дейност на хората, натрапени им отвън, потискащи «естествените» стремежи на самия човек, а не като обусловени от съвместната им дейност. Това се отразява в изопачени представи за природата на нравствеността (*Фетишизъм*), *Абсолютизъм* (*Авторитаризъм*) и по необходимост влече след себе си *лицемерие*, опити да се оправдае безчовечната действителност с мними морални основания. В резултат на лицемерието на официалната идеология хората започват да противопоставят на обществения морал своята лична, «вътрешна» нравственост (*Дълг*, *Съвест*, *Ирационализъм*, *Екзистенциализъм*). Всички тези изопачени представи за нравствеността изчезват едва с преодоляването на О. Като разкри обективната основа на О., марксизмът посочи практическите пътища за неговото ликвидиране. Това е

революционното преобразуване на об-вото — унищожаването на частната собственост, обобществяването на труда, планомерното организиране на социалните отношения и в последна сметка построяването на комунистическото об-во. В хода на комунистическото строителство нравствените изисквания се превръщат във вътрешна потребност на човека, обусловена от целия му живот и дейност, престават да му противостоят като натрапена отвън сила, т. е. О. изчезва окончателно и заедно с това се извършва скок от царството на необходимостта в царството на свободата (вж. също *Всестранно, цялостно развитие на личността. Комунистическа нравственост. Свобода нравствена*).

ОУЕН (Owen), Робърт (1771—1858) — англ. социалист утопист. В областта на етиката О. преодолява буржоазната ограниченост на *Хелвеций* и *Бентам*, във възгледите на които (при цялата им несъпоставимост) е общо убеждението, че нравствено об-во е възможно в частнособственическия строй. О. изказва и защищава положението, че частната собственост разединява и сблъсква хората, деморализира ги и затова нравствено об-во е възможно само върху основата на обществена собственост и взаимно сътрудничество. К. Маркс пише: «Своята система на *добре разбрания интерес Бентам* основава върху морала на Хелвеций, а *Оуен*, изхождайки от системата на *Бентам*, обосновава английския комунизъм» (т. 2, с. 142). След фр. материалисти от XVIII в. и О. счита, че възгледите на човека се определят от заобикалящата го среда. Според О. чувствата, убежденията и волята зависят от впечатленията, произвеждани върху природната организация на човека от външните обстоятелства. «По такъв начин целият му характер във физическо, умствено и нравствено отношение се образува независимо от него». От тези положения О. прави извода, че за пороците на хората е виновен онзи обществен строй, в който те съществуват. В сравнение с фр. материалисти той задълбочава анализа на социалната среда, която формира нравствените възгледи на човека, като отнася към нея не само политическото устройство на об-вото, но и икономическия строй. В тази връзка О. подлага на рязка критика строя на частната собственост и капиталистическата надпревара за печалба. На капитализма О. противопоставя социализма като разумен обществен строй, в който се създават необходимите условия за възпитаване на високо нравствени хора, тъй

като присъщият на всеки човек стремеж към щастие в социалистическото об-во се съчетава с постигането на щастие за всички. Но положението за определящото влияние на обстоятелствата върху човека О. схваща твърде метафизически: «Вътрешният и външният характер на човека се формират за него, а не от него. . . Поради това нищо не трябва да се вменява в заслуга или във вина на човека, той не може да заслужава похвали или порицания, награди или наказания. . .» По такъв начин О. отрича възможността за избор в поведението на човека, което по същество означава ликвидиране на морала. На своето погрешно схващане О. придава изключително значение, като вижда в него път към установяване на строй на всеобщо щастие. О. смята, че човек, който усвои това положение, се освобождава от зли чувства към др. хора и се прониква от чувство на любов и милосърдие. Всеобщото разпространение на това положение ще отстрани причините за злото на земята и ще доведе до тържество на доброто. За да подбуди създадените от съществуващия обществен строй порочни хора да тръгнат по пътя на избавлението от пороците, О. апелира към истината и разума. Според него разумът трябва да убеди хората да приемат истината за зависимостта на човешкия характер от обстоятелствата и да устроят обществения живот съобразно с нея. Невежеството и заблужденията О. разглежда като източник на злото, а истината и разума — като източник на доброто. Тук метафизичният подход към проблемата за социалната детерминация на нравствените възгледи на човека се съчетават у О. с идеалистическо разбиране за източниците на морала и движещите сили на неговото развитие. Осн. съч., в които са намерили отражение етическите възгледи на О.: «Нов възглед върху обществото, или опити върху принципа на формирането на човешкия характер» (1812). «Книга за новия нравствен свят» (1836—44). «Революцията в съзнанието и дейността на човешкия род» (1849).

ОЦЕНКА (морална) — одобряване или осъждане от моралното *съзнание* на различни явления на социалната действителност, при което то установява дали *постъпката* (а също и *мотивът* или поведението като цяло), чертите на характера на личността и на обществения начин на живот съответствуват или не съответствуват на определени морални *изисквания*. Положителното или отрицателното си отношение към обек-

тите на О. хората могат да изразяват във вид на похвала и порицание, съгласие и критика, прояви на симпатия и неприязън, *любов* и *ненавист* чрез различни външни действия и *емоции*. В *самооценката* особено голяма роля играят нравствените *чувства* (*Съвест*, *Гордост*, *Срам*, *Разкаяние*). Обаче всички тези външно различни форми на О. носят в себе си по принцип еднакво смислово съдържание, определяйки едно или др. явление като проява на *добро* или *зло*. В моралната дейност О. изпълнява особена функция. За разлика от изискванията, изразени като *норми*, които във форма на общи правила предписват на хората какво именно те са длъжни да правят, О. съпоставя тези изисквания с конкретните явления и събития, които вече съществуват в действителността, като установява съответствието или несъответствието на последните с нравствените повели. Напр. оценявайки някаква постъпка като зло, с това хората си изясняват, че са длъжни именно така да не постъпват. В това отношение оценъчното съждение: «Тази постъпка е зло», може да се преобрази в предписание: «Хората са длъжни да не постъпват така, както постъпи този човек» (*Санкция морална*). Съществува и производна форма на О., когато се оценяват възможни бъдещи постъпки. Това става напр., когато човек избира от няколко възможни действия едно, което той трябва да извърши («Ако постъпя така, ще извърша добро, а ако постъпя иначе — зло»). Прибягвайки до такава форма на О., човек като че ли отива напред, мислено си представя като вече осъществени различните варианти на възможните действия и предварително ги оценява, за да направи правилен избор. В разбирането на природата на моралната О. в съвр. буржоазна етика съществуват две тенденции. Едни (напр. привържениците на деонтологическия *интуитивизъм*) разглеждат О. само като акт на «незаинтересовано» съзерцание и поради това не могат да обяснят как от О. хората преминават към разбиране на своя дълг, към действие. Др., напротив, сочат О. само за скрито предписание и поради това не ѝ придават познавателно значение (*Неопозитивизъм*). Марксистко-ленинската етика разглежда О. в единството на познавателната и предписателната ѝ функция. О. може да регулира поведението на хората именно защото се основава върху познаване на обективното социално значение на различните постъпки. О. могат да се обосновават (или, обратно, да се опровергават) посредством по-общи

морални представи — нравствени *качества*, *принципи*, *идеали*, понятия за добро и зло, както и по пътя на анализа на социалните *последици*, до които водят едни или др. постъпки (*Консеквенциална етика*).

ОЦЕНЪЧНО СЪЖДЕНИЕ — вж. *Език морален*.

П

ПАСКАЛ (Pascal), Блез (1623—62) — фр. математик и физик, религиозен философ. В етиката на П. се забелязва влиянието на стоиците (*Стоицизъм*) и на Декарт. В «Писма до един провинциал» П. разобличава лицемерието и фалша на *пробабилизма*, който у йезуитите (*Йезуитство*) е бил начин да се замаскира аморализмът на принципа «Целта оправдава средствата». Осн. си философски труд «Мисли», останал незавършен (изд. посмъртно в 1669), П. пише в период на тежко нервно заболяване, объркан в противоречия между съмнение, неверие и религиозен фанатизъм. Утвърждаване на мощта на човешкия разум (след Декарт) и изразяване на нищожеството и безсилието на човека пред бога в духа на най-мрачните изказвания на *Августин*; стремеж да разреши «загадката» на човешкото битие и признаване на нейната неразрешимост, обезнадеждаващ скептицизъм и опит да се спаси от него в религиозен фанатизъм, а като лайтмотив — най-дълбок песимизъм в оценката за съдбините на човека и човечеството — ето несъвместимите крайности на етическите възгледи на П. В живота на човека П. вижда главно «илюзии», «лъжа и лицемерие», господство на склонности, «противоположни на справедливостта и разума», чувства на скръб и безнадеждност. П. намира само два пътя, които могат да помогнат на човека да преодолее отчаянието: пътя на мъжеството, на съзнаването силата на разума, на стоическата добродетел и пътя на чувството — на екстазната любов към бога, която преодолява съмненията и не се нуждае от аргументите на разума. В последна сметка П. склонява към второто: «Смири се, немощни ум, млъкни, неразумна природо; познай, че човек е същество, което е безкрайно непонятно за човека, и попитай своя Господ за твоето истинско състояние, неизвестно на теб. Слушай бога.» Така религиозният фанатизъм убива у П. учения. Историческото значение на идеите на П.

е противоречиво: неговата борба с йезуитите, химиът му на разума и нравственото му мъжество изиграват прогресивна роля, като съдействуват за разпространението на антифеодалната идеология на третото съсловие; неговият песимизъм и религиозно-мистичен екстаз, напротив, служат на клерикалната реакция, която постоянно (от XVII в. до днешно време) спекулира с «обръщането» на учения към бога.

ПАТРИОТИЗЪМ (гр. patra — родина) — обществен и нравствен *принцип*, характеризиращ отношение на хората към своята страна, което се проявява в определен начин на действие и сложен комплекс от обществени чувства, обикновено наричан любов към родината. «Патриотизмът — пише В. И. Ленин — е едно от най-дълбоките чувства, затвърдени от вековното и хилядолетно съществуване на обособените отечества» (т. 23, с. 185). Любовта към родината включва: грижа за интересите и историческите съдбини на страната и готовност на саможертва за тях; вярност към родината, която води борба с враговете; гордост за социалните и културните постижения на своята страна; съчувствие към страданията на народа и критично отношение към социалните пороци на обществото; уважение към историческото минало на родината и наследените традиции; привързаност към местожителството (към града, селото, областта, страната като цяло). П. като обществено явление се отнася преди всичко до областта на социалната психология, обаче същевременно има и морално значение. Всички посочени прояви на П. намират отражение в моралното съзнание на човечеството и в съдържанието на различните морални изисквания. Именно поради това понятието за П. е едни от принципите на нравствеността. В експлоататорското об-во П. има противоречива природа, доколкото характеризира отношението на хората към нацията като цяло, докато тя е разделена на антагонистични класи. Истинска любов към родината в експлоататорското об-во е свойствена в най-голяма степен на трудещите се, но тъй като те не са господари на страната и са подложени в родината си на гнет, любовта към отечеството обикновено се съчетава у тях с омраза към господствуващите в него порядки и управляващата го върхушка, а често също и с обществена пасивност. Народът е можел да взема активно участие в делата на родината само във време на големи исторически сътресения. Именно в тези периоди рязко са се изостряли патрио-

тичните чувства на масите, макар самите те никога да не са се ползвали от плодовете на своите победи. П. на революционните дейци от миналото винаги е бил тясно свързан с омраза към господствуващите порядки, потискащи творческите сили на народа, към паразитната върхушка на об-вото. В социалистическото об-во патриотичните чувства на народа получават свободно развитие; П. за пръв път става всенароден. На социалистическия П. е присъщо органическо сливане на любовта към родината и предаността към делото на комунизма. Тъй като действителните интереси на социалистическата родина съвпадат с интересите на международното работническо движение, социалистическият П. е тясно свързан и с пролетарския *интернационализъм*. В социалистическото об-во П. на народните маси има не пасивен, а активно-деен характер, и не само през периоди на войни, но и във всекидневния труд за благото на родината. Социалистическият П. е един от най-важните принципи на комунистическата нравственост. Всички нейни осн. изисквания, които засягат въпросите за отношението към труда, обществено-политическата дейност, международните отношения, формирането на личността, така или иначе са свързани със социалистическия П., тъй като изпълнението им е същевременно и задължение пред своя народ.

ПЕРСОНАЛИЗЪМ — вж. *Самореализация* (*етика на ~та*)

ПЕСИМИЗЪМ (лат. pessimus — най-лош) — възглед, според който в света преобладава *злото*, че човек е обречен на страдания и бъдещето не му обещава нищо по-добро. П. е противоположен на *оптимизма*. Настроения на П. обикновено се пораждат от рушенето на улегнали обществени отношения, когато отделни социални групи или цели класи губят историческата почва под себе си и са обречени на изчезване. Песимистични настроения понякога се разпространяват и сред трудещите се, които са потиснати икономически и социално и не виждат пътища и начини да изменят своето положение, не виждат «какви обществени сили са *способни* да донесат избавление от неизброимите, особено остри бедствия, свойствени на епохите на «рушение»» (*В. И. Ленин*, т. 17, с. 35). Настроенията на обреченост и безцелност на съществуването влияят трагично върху живота на човека и нерядко го довеждат до гибел. Това се проявява отчетливо в кризисни периоди от историята (когато мн. хора преживяват круше-

ние на своите идеали), както и в периоди на засилване на реакцията и антидемократизма, когато човек е лишен от духовна свобода и възможност да се отнася творчески към социално-политическата си дейност. Черти на П. се забелязват още в поезията от епохата на разлагането на първобитнообщинния строй. Така гр. поет Хезиод (VIII в. пр. н. е.) смята, че за човека «съвсем не е възможно да избегне» скръбта и страданията: такава е волята на боговете. П. в оценката за човека е присъщ на етиката на *стоицизма*. Песимистичен в основата си е религиозният морал. Според християнското учение светът съществува в зло, а човек е греховен по своята природа. «И възненавидях аз живота. . . — четем в Библията думите на Еклезиаст, — понеже всичко е суета и томление на духа. . . Всичко е произлязло от прах и всичко ще се превърне в прах»; «човек се ражда за страдание» — се казва в книгата на Йов. В религията на *будизма* всичко, което привързва човека към живота, се обявява за причина на страдания. Наистина религиозният морал «смекчава» своя П., като признава възможността за избавяне от скръбта и страданията в отвъдния свят (християнството) или в състоянието на нирвана, т. е. при пълно отказване на човека от всичко земно (будизъм). Но подобен оптимизъм е илюзорен: той се гради върху отричане ценността на реалния човешки живот, върху есхатологически надежди, върху очакване края на света, върху вяра в пришествието на мистичното царство на духа. Разпространението на настроенията на П. в ново време е предизвикано от социалните противоречия, свързани с периода на възникване, а след това на господство и гибел на капиталистическите отношения. В литературата и поезията той намира непосредствен израз в декадентското възприемане на действителността. «Горест и скука — ето целия ни живот; той е такъв, понеже е нищожен . . . — казва итал. поет романтик Дж. Леопарди. — Съдбата е отредила за нашия род единствено смъртта». Създават се философски концепции на П. *Шопенхауер* напр. счита, че желанията на човека никога не ще могат да бъдат напълно задоволени, че поради това «животът, разгледан от всички страни, по своята същност е страдание». От него можем да се избавим само като се откажем от волята за живот. Развивайки идеите на Шопенхауер, *Е. Хартман* смята, че като осъзнае невъзможността за щастие, вечността и неизбежността на страданията, чове-

чеството ще признае съществуването на света за абсурдно и ще се проникне от жажда за небитие. Ф. Майнлендер говори вече за воля към смъртта, тъй като в загиващия свят човечеството не може да има др. цел. Своеобразна концепция на П. разви *Ницше*. Отхвърляйки упадъчната и песимистична философия от шопенхауеровския тип, Ницше призовава към оправдаване на живота, в това число и на «неговите най-ужасни, двусмислени и лъжовни страни». Борбата до смърт със слабите, предразположението към жестокото, злото, ужасното той нарича дионисиевски П., или П. на силата. Тази идея заимстват от Ницше идеолозите на фашизма. Според Шпенглер, който нарича себе си «решителен песимист», човечеството е «зоологическа величина». В съвр. философия песимистичният възглед намира израз напр. в *екзистенциализма* (идеята за свободата и съществуването с лице към смъртта и др. под.). Марксистката етика отхвърля песимистичния възглед за света, тъй като той се намира в противоречие с цялата история на общественото развитие и парализира социалната активност на човека. Тя свързва този въпрос не просто с това, какво е съотношението между доброто и злото във всеки конкретен момент (в историята често злото е тържествувало над доброто), а с разбирането на законите на общественото развитие, с представата за социалния и моралния прогрес. Поради това правилният възглед за действителността е противоположен на П., той подразбира не отричане на съществуването на социално и морално зло, а разбиране на необходимостта от борба с него.

ПЕСТЕЛИВОСТ — морално *качество*, което характеризира грижливото отношение на хората към материалните и духовните блага, към собствеността (*Отношение към собствеността*). П. обикновено се противопоставя на разточителността, неоправдания разкош, безстопанствеността. За пръв път понятието за П. придобива голямо значение в морала на буржоазията от епохата на първоначалното натрупване на капитала. Начеващият капиталист, който е изпитвал остра нужда от пари за разширяване на производството, в своето морално съзнание е противопоставял П. като добродетел срещу морала на разточителството и разкоша, изповядван от феодалната аристокрация, която е притежавала тогава по-голямата част от общественото богатство. В действителност тази П. е означавала скъперничество, *користолюбие*, печал-

барство, жестока експлоатация на работниците. Впоследствие идеолозите на буржоазията изобразяват П. като осн. източник за произхода на капитала. Те разглеждат П. като основа на националното процъфтяване и демагогски призовават трудещите се към П., с което ги отвличат от борбата за повишаване на работната заплата. По такъв начин понятието за П. в буржоазния морал има класов смисъл и служи като средство за идейно оправдаване на експлоатацията. Съвършено др. морален смисъл придобива понятието за П. в социалистическото об-во. Тук то означава разумно отношение към резултата от човешкия труд, проява на уважение към трудещия се, грижа за благото на хората, т. е. представлява задължителен елемент на комунистическото отношение към труда, израз на социалистическия хуманизъм. П. е не само морално понятие, но и принцип на социалистическото стопанисване. Тя предполага най-икономично и най-целесъобразно използване на общественото богатство за благото на трудещите се. Изискването за П. по отношение на обществената собственост намери отражение в моралния кодекс на строителя на комунизма.

ПИСАРЕВ, Дмитрий Иванович (1840—68) — рус. революционен публицист, литературен критик, философ материалист През 1862—67 г. е бил затворен в Петропавловската крепост. Като ученик на *Чернишевски* П. е последователен противник на феодалния и буржоазния морал. Оттук произтича революционно-просветителският, изобличителен («нихилистичен») патос на неговите изказвания, насочени към опровергаване на средновековните религиозно-нравствени догмати на идеите на *авторитаризма* и приспособенчеството, проповядвани от идеолозите на буржоазния либерализъм. Етическата концепция на П. изхожда от положението, че съществуващите в об-вото морални отношения и идеи са обусловени от социалните отношения. Затова според П. всяко изменение на обществената и личната нравственост предполага в последна сметка изменение в областта на материалния живот. Социалната апатия на народните маси по това време, неразвитостта у селяните на чувството за лично достойнство, склонността на бедняците към стихиен бунт, нарушаването от тях на изискванията на нравствеността П. разглежда като резултат от въздействието на «изключителните обстоятелства», в които са поставени трудещите се от

едно об-во, където господствува частната собственост. «Беднякът, на когото обществото отказва работа и парче хляб, трябва по неволя да влезе в открита война с това общество и да води тази война чрез всички правди и неправди, чрез сила и хитрост, като нарушава без страх и съвест всички предписания на нравствения закон.» П. счита, че успешен може да бъде само такъв протест срещу социалното зло, който е «дълбоко обмислен и нагоден по най-изкусен начин към съществуващите обстоятелства по място и време». Той посочва, че е необходимо да се изработи морал на «новите хора», революционерите, които поемат върху себе си отговорността за съдбините на народа. След Чернишевски и П. дава революционна интерпретация на теорията на разумния егоизъм [*Егоизъм — теории* на ~ а). Той сочи науката, рационалното знание като основа на новата нравственост. Според П. умният човек не може да постъпва безнравствено «Новите хора не грешат и не се разкайват; те винаги размишляват и затова правят само грешки в пресмятането, а после изправят тези грешки и ги избягват в по-нататъшните изчисления. У новите хора доброто и истината, честността и знанието, характерът и умът се оказват тъждествени понятия; колкото поумен е новият човек, толкова той е по-честен, защото толкова по-малко грешки се промъкват в пресмятанията. У новия човек няма причини за разногласие между ума и чувството, понеже умът, насочен към любим и полезен труд, винаги съветва да се върши само това, което съответствува на личната изгода, съвпада с истинските интереси на човечеството и следователно с изискванията на най-строгата справедливост и най-изостреното нравствено чувство. «Според П. основаната върху знанието убеденост в правотата на своето дело е едно от гл. нравствени качества на революционера. Признавайки закономерността на насилствената революция като възможен път към бъдещето об-во. П. обаче счита, че сблъскванията между народните маси и техните потисници могат да доведат до развихряне на страстите и излишно кръвопролитие, «понижаващо нравствеността» в об-вото. За да се избегне това, необходимо е високо нравствено съзнание на революционните вождове, които в хода на революцията трябва да се стремят да сведат насилието до минимум. Разработените от П. принципи на революционния морал оказват влияние върху съвр. му прогресивна младеж и върху революционерите от следва-

щите поколения. Същевременно стремежът да подчини цялата човешка дейност на принципите на *утилитаризма* свидетелствува за историческа ограниченост на етическата концепция на П.

ПЛАТОН (427—347) — древногр. философ, ученик на *Сократ*, основател на учението на обективния идеализъм, възглавявал създадената от него в Атина философска школа (Академия). Философските съч. на П. (до нас са стигнали около 35, гл. от тях са «Софист», «Парменид», «Теетет», «Държавата») са написани във форма на диалози, епиграми и писма. За основа на всичко съществуващо П. приема невъзприемаемото от сетивата и разбираемо само от ума битие или «видовете» («идеите»), които са едновременно и причини на всички вещи, и техни форми и образци, по които демиургът създава вещите на сетивния свят, и цел, към която те се стремят. На битието («идеите») противостои небитието или материята, която е началото на обособяване на вещите в пространството. За посредник между света на «идеите» и «материята» П. провъзгласява «световната душа», която обгръща света. Над царството на вечните и неизменни «идеи» господствува «идеята» за благото; тя прави предметите способни да бъдат познаваеми, да съществуват и да получават същност. Благото (доброто) не е същност, но по своето достойнство и сила стои над същността и е първоначало на всичко. Идеята за благото придава на учението на П. характер на телеологически идеализъм, основан върху представата за действуваща в света висша целесъобразност, а също така и на етически идеализъм: всички неща се насочват към благата цел, макар че поради сетивния си характер те са неспособни да достигнат благото. Върховна цел на всички живи същества, предмет на стремежите им е щастието, което се състои в притежаване на благото. П. смята, че учението за «идеята» за благото е най-висше от всички философски учения. Според П. светът на сетивните вещи заема средно положение между областта на битието и областта на небитието и е единство на противоположности: на битие и небитие, тъждествено и нетъждествено, неизменно и изменчиво, неподвижно и движещо се, единно и множествено. Етиката на П. е проникната от теологическите представи на неговата теория за «идеите» и учението за тройнствения строеж на битието: истински съществуващите «идеи», световната душа и светът

на сетивните неща. Тази тройственост се отразява в строежа на човешката душа, в която П. различава три способности: интелектуална, волева и афективна (господствуваща е първата). Това схващане П. онагледява чрез образа на крилата колесница, чийто кочияш (умът) управлява двата коня, олицетворяващи волевото и афективното начало на душата. Разбрана по такъв начин, всяка индивидуална душа е според П. еманация на обгръщащата света «световна душа». От тройствения състав на душата се определят осн. добродетели: мъдростта (добродетел на ума), мъжеството (добродетел на волята) и добродетелта, която представлява просветление на страстите или афектите (гр. «софросюне»). Синтезът и равновесието на тези добродетели се осъществяват от четвъртата добродетел — справедливостта. Етическото учение на П. претърпява известна еволюция. В ранните си диалози П. се намира под силното влияние на етическия рационализъм на Сократ и разглежда всяка добродетел като знание. По-късно знанието се поставя във връзка с любовта (Ерос), а в «Държавата» се разглежда в единство със състоянието на тялото. Във «Федон» тялото се изобразява като «гроб» на душата. Възгледът на П. за съотношението между интелектуалното начало и удоволствието е типично елински. От една страна, щастието е постижимо само за духа, за мисълта, освободила се от всичко чувствено, приобщила се към доброто и божественото (от тази гледна точка дори държавата е предназначена само за философската добродетел). От др. страна, етическото учение на П. завършва с учението за единството на разума и «чистото» чувствено удоволствие. Обаче етиката на П. не е чист спиритуализъм: нейното осн. положение е равновесието както на духовните, така и на телесните сили и способности. Знанието, съвпадащо с добродетелта, се разглежда като мъдро състояние на всички природни способности на човека, което е източник на блаженство. Идеалистическото учение на П. и днес се използва от противниците на материалистическия светоглед.

ПЛЕХАНОВ, Георгий Валентинович (1856—1918) — деец на рус. и международното работническо движение, теоретик и пропагандатор на марксизма в Русия. П. смята, че в областта на нравствеността най-ясно се разкрива превъзходството на марксисткия диалектически метод на изследване, тъй като само марксизмът дава научнообосновани отгово-

ри на многовековните морални проблеми. П. подлага на критика погрешните концепции в историята на етическата мисъл, според които основа на морала е неизменната човешка природа. Разглеждайки морала като социално явление, П. пише, че «нравственото развитие на човечеството следва крачка по крачка икономическата необходимост; то точно се приспособява към реалните потребности на обществото. . . Но историческият процес на това приспособяване се извършва зад гърба на хората, независимо от волята и разума на индивида.» Изследвайки въпроса за съотношението между личните и обществените интереси, П. се обявява както против гледището, че нравствеността се обуславя от егоистичната сметка (в тази връзка той посочва слабите страни на теорията на «разумния егоизъм» на *Чернишевски*), така и против гледището, което отрича връзката на нравствеността с практическите интереси на хората. «В основата на нравствеността — пише П. — лежи стремежът не към лично щастие, а към щастие на цялото: племето, народа, класата, човечеството.» С това не се изключва «утилитарната основа на тази възвишена способност». Индивидуалният алтруизъм израства върху почвата на «обществения егоизъм». Отбелязвайки класовия характер на морала в класовото об-во, П. разобличава лицемерието на буржоазния морал, безнравствената практика на буржоазията, която се прикрива с псевдонравствени проповеди. П. развива марксисткото положение за рухването на буржоазните морални устои в хода на класовите сражения и възникването на нова пролетарска нравственост — «нравственост на революционната борба срещу съществуващия ред на нещата». Той показва, че нравственият идеал на пролетариата се формира в тясна връзка с цялата съвкупност от обществени отношения и с положението на дадената класа в об-вото. Нравствената свободна дейност е проява на съзнателната дейност на човека за осъществяване на своите идеали, изработени въз основа на научно познаване на закономерностите на развитието на природата и об-вото. Критикувайки гледището на идеалистите по въпроса за съотношението между морала и религията, П. доказва, че по своята природа нравствеността не е свързана с вяра в свръхестественото. Той подчертава, че религията освещава морала на господстващата класа. Голям интерес представляват изследванията на П. върху историята на етическата мисъл, в това число анализът

на етическите възгледи на фр. материалисти от XVIII в. Според П. изводът, че човек е продукт на заобикалящата го среда, е техен теоретически принос в етиката. Обаче П. смята, че фр. материалисти са обръщали внимание на индивидуалната природа на човека и неговото индивидуално развитие, но са забравяли за законите на обществената история. П. посочва формализма на етиката на *Кант*, високо оценява диалектическия подход на *Хегел* към сферата на нравствеността и новото, което дава *Фойербах* в сравнение с етическото учение на фр. материалисти, всестранно характеризира етическата система на Чернишевски. Като отбелязва положителното съдържание на последната, П. пише, че Чернишевски обаче не се е освободил от ограничеността, свойствена на етическите възгледи на просветителите, а именно, от стремежа «да се търси в разсъдъка опора за нравствеността». Освен това П. подлага на рязка критика учението на Толстой за всепрощаващата любов и непротивенето на злото с насилие. П. се противопоставя на «етическия социализъм», като разобличава опитите на ревизионистите и неокантианците да допълнят марксизма с идеалистически етически теории. В последния период на своята дейност, през годините на Първата световна война, П. сам допуска отстъпления от марксизма. Така, позовавайки се на простите нравствени норми, той се опитва да обоснове своята «оборонческа» позиция, а също и примиренческото си отношение към опортюнизма. Осн. работи, в които са изложени етическите възгледи на П.: «Очерци по историята на материализма» (1896). «За така наречените религиозни търсения в Русия» (1915). «Н. Г. Чернишевски» (1909).

ПЛОТИН (205—270) — гр. философ от елинистичната епоха, систематизатор на идеалистическото учение, основаващо се върху идеите на *Платон* и затова наричано неоплатонизъм. Съч. на П. са издадени от неговия ученик Порфирий, който ги е разделил на шест «Деветки» («енеади») — по девет трактата във всяка. Освен Платон върху формирането на етическите възгледи на П. са оказали влияние *Аристотел* и отчасти етиката на *стоицизма*. Създадена в епохата на елинизма с характерното за нея образуване на огромни робовладелски монархии, разрушили формите на полисната демокрация, етиката на П., както и тази на стоиците, е индивидуалистична. П. отхвърля социалната етика на Платон и

развива неговите етически идеи само в контекста на индивидуалния морал на лично усъвършенствуване. Но за разлика от космополитичната етика на стоиците (учението за подчиняването на «гражданина на света» на законите на вселената, управлявана от провидението), етическият индивидуализъм на П. е учение за «бягство» от злото и от порочността на материалния свят към отвъдния бог по пътя на усъвършенствуване и диалектическо възхождане към висшето благо чрез интуицията на прекрасното. Според П. предназначението на човека е да стане посредством добродетелта подобен на бога. Първо стъпало на добродетелите са гражданските, техен признак е наличието на мярка, свойствена за идеалния свят на формите, предела и «идеите» (умствените «видове»). По-нататък следват добродетелите на «очистението» — освобождаването от телесното като чуждо на същността на душата. Очистението прави човека безгрешен, поправя го, но крайна цел не е безгрешността, а богоподобието, уподобяването на ума. По такъв начин над гражданските добродетели се възвишават очистителните, а над тях — съзерцателните. Възхождането на душата към висшето благо се извършва по пътя на естетическия живот (възхождане към общопрекрасното), любовната страст (възхождане към безтелесно-прекрасното) и философския живот (възхождане към истински реалното). Последният се осъществява посредством материалистическото възпитание и диалектиката, които са основа за придобиване и усъвършенствуване на естествените добродетели и нравствените принципи. Според П. щастие е животът като цяло и всичко живо е щастливо във възможност. За човека щастието е достъпно само тогава, когато той се отдава не само на чувствен живот, но живее и с разсъдъка и ума си, понеже щастието е в разсъдъчната част на душата. То съвпада със съвършенството: не зависи от външни блага и е свойствено само на истинския (вътрешния) човек, който има в самия себе си всичко, за да бъде щастлив. Външните «блага» не са истински, понеже те са само необходими условия за телесното съществуване. Нравственият идеал на П. е бягство от злото. Същност на злото, което се познава само по своята противоположност, е всичко веществено. По-точно злото се определя като материя, като недостатък, антитеза или отсъствие на добро. Абсолютната недостатъчност на доброто е зло, а относителната или частичната — порок.

Това е слабост на душата, която сама по себе си има множество сили. Бягството от порочността е победа на душата над материята, която, макар и да не може да проникне в мястото, заемано от душата, помрачава излъчваната от душата светлина, прави я мътна. Порокът следователно е отслабената от материята светлина на душата. Макар да има черти на алогизъм и *ирационализъм*, като цяло етиката на П. е етика на елинския интелектуалистичен идеализъм. През феодалната епоха тя се измества от християнската етика.

ПОВЕДЕНИЕ (морално) — съвкупност от *постъпки* на човека, които имат нравствено значение и които той извършва в относително продължителен период от време при постоянни или изменящи се условия. Докато понятието за морална *дейност* характеризира само целенасочени и нравствено мотивирани действия, П. обхваща всички постъпки на човека без изключение, доколкото те могат да бъдат подложени на морална *оценка* (независимо от това, дали са преднамерени или непреднамерени, дали се извършват по нравствени или по др. подбуди). За разлика от *обичая*, който предполага еднородни постъпки на различни лица, П. обхваща разнородните постъпки на едно и също лице (отделен човек, а също колектив, организация, голяма маса хора), разкриващи различни страни на неговия морален *характер*. Понятието за л и н и я н а п о в е д е н и е сочи относителната последователност и съгласуваност на отделните постъпки и отличителните особености на дейността на един или др. човек или колектив. Марксистката етика изхожда от схващането, че П. на човека е в последна сметка единственият обективен показател за неговия нравствен облик, за моралните му качества, в това число и за мотивите му. За нея е чуждо идеалистическото противопоставяне на «вътрешния» духовен свят на човека и неговите «външни» действия, което е характерно за повечето етически теории от миналото. Това противопоставяне и свързаните с него опити да се намери някакъв вътрешен, субективен показател за истинската нравственост възникват поради това, че в класовото об-во човек постоянно е принуден да извършва постъпки, които са противоположни на неговите мотиви и намерения, принуден е така или иначе да тръгва по пътя на лицемерието. Дотогава, докато противоречието между стремежите на отделния *човек и обществото* като цяло изглежда неотстранимо, и П. се разглежда като недостатъчен

показател за нравствеността. Марксистката етика обаче изхожда от възможността и необходимостта за преодоляване на това противоречие в процеса на ликвидирането на класовото и построяването на комунистическото об-во. Затова тя разглежда в тясно единство мотивите и деянията, *намеренията и делата* на човека. Мотивите, от които се ръководи човек, в последна сметка се разкриват не просто в това, какво човек мисли за собствените си постъпки, а в общата линия на П. му в продължение на дълго време, при различни условия. Когато смисълът на нравствените изисквания престава да бъде непонятен за хората, осъзнава се от всички, тогава и мотивите, от които се ръководи човек, престават да бъдат нещо загадъчно за самия него и за околните. Колективът, околните хора са способни повече или по-малко правилно да схванат душевните «тайни» на човека, по постъпките му да съдят за мотивите, за истинската или мнимата му моралност. При това на комунистическата нравственост е чужда представата за вътрешна порочност или непоправимост на един или др. човек. В социалистическото об-во е прието не просто да се оценяват (одобряват или осъждат) действията на хората от позициите на абстрактното *морализиране*, а да се разкриват причините им и целенасочено да се управлява П. на хората в процеса на колективното нравствено *възпитание* на личността.

ПОДБУДА — чувствената форма, в която се проявяват *мотивът* и *намерението* за извършване на някаква постъпка. По своята психологическа природа П. представлява двигателен импулс, емоционално-волеви стремеж, който насочва действията на човека. Изхождайки от чувствената форма на П., привържениците на бихевиоризма и фройдизма в етиката правят неправилния извод, че съзнателните мотиви изобщо не играят никаква съществена роля в поведението на хората, че човек не осъзнава рационално истинските мотиви на своята дейност, а я осъществява «подсъзнателно». Марксистко-ленинската етика посочва необходимостта да се различава съдържанието на мотива (това, което подбужда човека, макар че той може и да не го осъзнава в даден момент) от неговата психологическа форма (начина, по който мотивът се преживява от човека в едни или др. случай). Ако в резултат на нравственото възпитание човек започва да изпълнява моралните изисквания по вътрешна склонност, лична потребност, по непосредствена П., това съвсем не означава, че неговите постъпки са

немотивирани. Напротив, понякога това означава, че нравственият мотив се е вкоренил толкова дълбоко в съзнанието на човека, че той престава да различава тези мотиви от П., които са продиктувани от личните му интереси (*Чувства, Привички, Склонности*).

ПОДВИГ — акт на *героизъм*, постъпка, изискваща от човека крайно напрежение на волята и силите, свързана с преодоляване на необикновени трудности, общественополезният резултат от която надхвърля по своите мащаби резултатите от обикновените действия. Особено често възниква потребност от извършване на П. в епохи на революции, по време на война, както и при изключителни обстоятелства във всекидневния живот (напр. когато в резултат на нещастен случай се създава заплаха за човешки живот). В хода на общественото развитие постоянно възникват ситуации, които изискват от хората «необикновени» постъпки, излизащи извън рамките на общоприетите нравствени изисквания. Комунистическата нравственост изисква от човека в изключителни обстоятелства да напрегне всичките си нравствени сили, за да извърши изключителни постъпки, които надхвърлят всички обикновени норми. Тази изключителност на П. обаче не следва да се разбира едностранчиво. Той не е предопределение само на изключителни личности. Значението на П. може да се състои в това, че той ще послужи като *почин* за масово движение, и тогава изключителното става нещо обикновено. Същевременно комунистическият морал не проповядва като всекидневна норма на поведение всеобщ *аскетизъм*, самопожертвуване или прилагане на крайни средства във всекидневния обществен живот.

ПОДВИЖНИЧЕСТВО — вид нравствена *дейност*. Изпълняване на моралните изисквания въпреки крайно неблагоприятни социални условия или обстоятелства на личния живот, враждебна околна среда и натиск отвън; твърдо понасяне на трудностите, несгодите и лишенията, *самопожертвувание*. Исторически идеята на П. възниква като антитеза на *героизма*. Последният първоначално се е схващал като дарена на човека от боговете свръхестествена способност да побеждава враговете и да постига успех във всякакви начинания, като изключителна съдба, сполука и всесилие, присъщи само на изтъкнати личности, военни вождове и царе (Гилгамеш в шумеро-вавилонския епос, Ахил у Омир), но не и на просто-

смъртните. С развитието на класовите и държавно-йерархичните отношения се формира съзнание за непреодолимите жизнени противоречия и пречки, които възникват пред личността, лишена от светска и божествена власт. Формира се и др. представа за жизнения подвиг: способност на човека да противостои срещу ударите на съдбата, спокойно да приема поражението и дори когато не постига позитивни резултати, да остава верен на нравствените принципи, като запазва вътрешната си свобода и достойнство. Такова разбиране за П. развива *стоицизмът*. В особено враждебни на човека условия П. прераства в мъченичество, самопожертвуване в името на възвишена идея. Този идеал, който всъщност е демократичен, макар и да носи печата на пасивност и песимизъм, по-късно бива приспособен към нуждите на световните религии (особено на християнството, отчасти на *будизма*). В християнската религия образът на Христос се изтъква като пример на човек мъченик, който се жертвува за изкуплението и спасението на цялото човечество. Но като творение на религиозната фантазия, «богочовек» Христос противоречиво запазва в себе си черти на езически герой (извършваните от него чудеса, властта над тълпата, възкресяването на мъртви, титлата «цар юдейски»). П. и мъченичеството се разбират от утвърдилата се християнска църква като приемане на мъки и гибел от ръката на друговерци «за слава на бога», като монашество и отшелничество. Принципно др. смисъл получава П. в революционните нравствени традиции: то се разглежда като специфична форма на проява на позитивен героизъм в особени условия. В противоположност на либералната реакция във връзка с поражението на революцията от 1905 г., която на революционно-«интелигентския» героизъм противопоставя П. като самоусъвършенствуване, смирение, «вътрешен и незрим подвиг» (статията на С. Н. Булгаков «Героизъм и подвижничество» във «Вехи»), Ленин и болшевиките разглеждат П. като героизъм в условия на реакция, когато революционността сред народа липсва или спада, като вярност към делото, проявявана от истинските революционери в пълната с несгоди и лишения нелегална работа, в изгнания и затвори. След Октомври Ленин издига лозунга за превръщане на революционния ентусиазъм в героизъм на «делничната работа». В определени условия комунистическият морал изисква съчетаване на героизма на изключителното действие с такова ежедневно П.

ПОЛЕЗНОСТ — една от формите, в които се проявява общественото значение на предметите и явленията, както и на действията на човека; положителната роля, която те играят за задоволяването на нечии *интереси* или за постигането на поставените цели. В моралната *дейност* на хората понятието за П. характеризира *постъпката* от гледна точка на последиците от нея, на реално постигнатия резултат. В историята на етическите учения понятието за П. се превръща в морална категория, когато за пръв път се разбира целесъобразният характер на нравствената дейност (*Цели и средства*). Древноинд. материалисти и гр. софисти напр. смятат, че крайна цел на моралните постъпки и критерий за оценяването им е тяхната полза за човека. По-късно категорията «П», като основа на нравствеността (наред с интереса) се изтъква от *Спиноза, Хобс, Лок*, фр. материалисти. Във всички тези етически учения се проявява материалистическа тенденция — стремеж да се свързва нравствеността с реалните интереси на хората. Обосноваването на принципа на П. има прогресивно значение за утвърждаването на буржоазните идеали, които заменят отживялата феодална идеология. Но всички теории за П. страдат от буржоазна ограниченост. В тези теории значението на нравствената постъпка не се свързва с обективните закони на общественото развитие, а се ограничава с признаване на нейната П. за осъществяване на субективистически или натуралистически (*Натурализъм*) разбираните интереси и цели на човека като такъв. Буржоазната ограниченост на теориите за П. се проявява напълно очевидно в *утилитаризма* на *Бентам*. Свеждането на значението на морала в живота на об-вото до ползата води до съвсем опростеното му и вулгарно разбиране в духа на търгашеския практицизъм. Към концепцията за П. се придържа също и *Чернишевски*, който обаче й придава революционно-колективистична насоченост. Той счита, че нравствени са «идеите и подбудите, които имат за предмет общата полза». За марксистката етика е чужд духът на утилитарния практицизъм, тя разглежда П. само като един от аспектите на моралната *ценност* на постъпките. Тъй като в класовото об-во интересите на хората винаги имат класов характер, П. трябва да се разглежда конкретно-исторически, като се взема предвид на какви именно интереси и цели тя отговаря (за кого и в какво отношение е полезна тя). Комунистическият морал оценява нравственото достойнство на постъпките от

гледна точка на тяхното значение за социалистическото об-во, за изграждането на комунизма, като подчертава приоритета на обществения интерес (и полза) над индивидуалния. Интересите на трудещите се, целите, свързани с построяването на комунизма, са основа на истински хуманен и справедлив морал, тъй като в последна сметка те отговарят на интересите на цялото човечество (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Затова, като оценяваме П. на една или др. постъпка от гледна точка на комунистическата нравственост, ние в последна сметка имаме предвид общочовешките интереси, общата историческа перспектива на развитие на човешкото об-во.

ПООЩРЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ — Нравствено-възпитателна функция могат да изпълняват най-различни видове П. и н., практикувани от об-вото (напр. правни или икономически). Но тяхното специфично нравствено значение се състои именно в това, че чрез тях об-вото дава на човека да разбере, че неговите постъпки се одобряват или осъждат (*Санкция морална*, *Възмездие*). За П. и н. в морала често се говори във връзка с това, че нравствената постъпка доставя на човека вътрешно удовлетворение (напр. лична *гордост*, чувство на собствено *достойнство*), а аморалните действия — душевно страдание (*страх* от възможно Н., мъки на *срам*, угризения на *съвестта*). Обаче в морала тези вътрешни преживявания имат значение само дотолкова, доколкото са психологическа форма на проява на нравствен *самоконтрол* и *самооценка*. Следователно П. и н. в морала имат характер на чисто духовно въздействие на об-вото върху личността и съдържат в себе си *оценка* (похвала или порицание) на извършените постъпки.

ПОРИЦАНИЕ — вж. *Санкция морална*.

ПОРОК — вж. *Добродетел*.

ПОСЛЕДИЦИ — обективният резултат (достигнатото състояние или последвалото развитие на събитията), до който е довело *действието* на човека. П. са резултат, от една страна, от намесата на човека в естествения ход на събитията, както той е протичал дотогава, а от др. — от въздействието на понататъшното развитие на събитията върху непосредствения резултат от *постъпката* (*Деяние*). Категорията П. е играла важна роля в историята на етиката. Във връзка с това, че П. често не са съответствували на *намерението* и усилията на

човека, са били изказвани различни гледища по въпроса, дали трябва да се държи сметка за П. при оценяването на постъпката (*Консеквенциална етика*).

ПОСТЪПКА — За разлика от *действието* етиката обикновено разглежда П. заедно с предходната и следващата дейност на моралното *съзнание*, в общата система на моралните *отношения* на об-вото. (В обикновения език, както и в научни трудове, термините «П». и «действие» често се използват като еднозначни. Обаче трябва да се прави разлика между начина на употреба на думата и съдържанието на категориите на етическата наука.) Моралната П. се състои от следните осн. елементи: същинското действие; предхождащата го дейност на моралното съзнание — *подбуда, мотив, намерение, избор,* решение; следващата дейност на моралното съзнание — *самооценката* на човека на собствената си П. и отношението на околните към неговата оценка. Всички тези моменти съставляват съдържанието на моралния *дълг,* който човек изпълнява, и всички те се вземат под внимание при *оценката* на П. (какво именно е направено, в името на какво е направено, предиамерено или случайно, как самият човек се отнася към своето действие). При анализиране значението на различните моменти на П. марксистко-ленинската етика взима предвид ролята, която те изпълняват в моралните отношения и дейност на човека (*Намерения и дела, Цели и средства*). Напр., изпълнявайки своя дълг, човек не винаги си дава в дадения момент сметка защо постъпва така. Обаче това не значи, че той постъпва несъзнателно; възможно е нравствените действия да са станали за него *привичка* и той няма защо във всеки конкретен случай да се занимава с мотивиране на своите П., да изработва решение и др. под. Тези наглед отсъствуващи моменти в П. винаги могат да се възстановят, ако се анализира цялата дейност на даден човек или ако напр. на самия него се наложи да си изясни характера на своите действия, които дотогава са му се стрували разбиращи се от само себе си.

ПОЧИН — една от формите на *инициатива;* действия на отделни хора или групи, послужили за начало на ново движение, на изменение на формите на обществената дейност и устройството на живота. П. придобива особено голямо значение в епохи на социални промени, революции, изграждане на ново об-во. В противоположност на твърдата цехова регламентация и канонизация на трудовите похвати буржоазният начин

на производство създава условия за развитие на частнокапиталистическата дейност, което допринасяше за бързото повишаване на производителността на труда. Обаче в капиталистическото об-во възможността да се прояви П. се разпростира гл. върху притежателите на капитала, както и върху представителите на т. нар. «свободни» професии (лекари, адвокати, художници и др.). Преминаването на капитализма в монополистическия стадий и рязкото стесняване на сферата на действие на свободната конкуренция довеждат, по думите на В. И. Ленин, до «нечувано зверско задушаване на предприемчивостта, енергията, смелата инициатива на *масата* от населението» (т. 26, с. 403). За пръв път П. става действително масова форма на активно участие на трудещите се в изграждането на новото об-во едва с унищожаването на частната собственост върху средствата за производство — при социализма. Ленин изтъква, че «почините на работниците в развитието на производителността на труда, в преминаването към нова трудова дисциплина, в създаването на социалистически условия на стопанство и живот» (т. 29, с. 418) има огромно историческо значение. Той изразява нарасналата съзнателност на трудещите се. Мн. нови явления в живота на съветското об-во са резултат от доброволния П., който изхожда от трудовите маси. За пример могат да служат комунистическите съботници от първите след революционни години, наречени от Ленин «велик почин», а днес — движението на бригадите и ударниците на комунистическия труд, движението на рационализаторите и изобретателите и др.

ПОШЛОСТ — морално-естетическо понятие, характеризиращо такъв начин на живот и мислене, който вулгаризира човешките духовни ценности, свежда ги до равнището на ограничено еснафско разбиране, принизява самата идея за достойнство на личността. Към многообразните прояви на П. се отнасят: ограничените интереси, низките мотиви, дребнавите действия, които се прикриват с високопарни разсъждения и сантиментална мечтателност, «дребни дейности и велики илюзии» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 181); превръщането на еснафски разбираната «мъдрост на живота», на себелюбивото благоразумие в жизнен морален принцип; самодоволната посредственост, която се утвърждава чрез войнствуващо отричане и осмиване на всичко истински възвишено, героично, велико, излизащо извън рамките на всекидневното; безкритич-

но-догматичното усвояване на «баналните истини» и опитите с тяхна помощ да се разрешават сложни жизнени проблеми; тесният кръгозор, опростеното разбиране на действителността и на предявяваните от нея изисквания; липсата на чувство за хумор и остроумие и обусловената от това способност постоянно да се изпада в комично положение; вулгарността във вкусовете, робското подражание на модата и на съвсем не най-добрите естетически образци в облеклото и маниерите. П. се проявява понякога и в науката. Тук тя означава пренасяне в теорията на представите на обикновеното мислене, вулгаризиране на идеите, изказани в миналото. П. така или иначе се свързва с *еснафството, големството, назадничавостта и догматизма*. Класиците на марксизма неведнъж подлагат на критика П. на буржоазията, нейния начин на живот и мислене, в частност буржоазната псевдонаука, показвайки нейната връзка с търгашеския дух на капиталистическото об-во. Те особено осмиват «филистерската пошлост» на дребната буржоазия. На К. Маркс принадлежи извънредно точната и релефна характеристика на войнстващата П.: «Плоска, хлевоуста, надута, перчеща се. . . претенциозно-груба в нападението и истерично-чувствителна към чуждата грубост. . . непрекъснато проповядваща добри нрави и постоянно нарушаваща ги; комично съчетаваща патоса с вулгарността. . . еднакво високомерно противопоставяща на народната мъдрост еснафска, книжна полуученост, а на науката — така наречения «здрав човешки разум». . . скована в ограничени догматични понятия и същевременно апелираща въпреки всяка теория към дребнавата практика; негодуваща срещу реакцията и реагираща срещу прогреса. . » (т. 4, с. 291—292). В социалистическото об-во П. представлява отживелица на еснафски, ограничени нрави и вкусове. Преодоляването ѝ предполага изкореняване на частнособственическата и приспособенческа психология, развитие на духовната култура на народните маси, формиране у хората на творческо и критично отношение към себе си и към онова, което ги заобикаля.

ПРАВДИВОСТ — морално *качество*, характеризиращо човек, който има за свое правило да говори истината, без да крие от др. хора и от самия себе си действителното положение на нещата. Изискването за П. е общочовешко (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). То произтича от потребността на хората да имат правилна представа за об-вото, в

което живеят, за постъпките на околните, които те трябва да оценяват, за жизнените обстоятелства, в които попадат. Обаче на практика в класово-антагонистичното об-во това изискване почти винаги се нарушава, тъй като влиза в противоречие с интересите на господствуващите класи и частни лица. Понеже самото об-во се основава върху антагонизма на класовите и частните интереси, неговата защита в политиката, оправдаването му в идеологията, успехът на отделния човек в борбата за обществено положение необходимо изискват измама. П. се допуска реално само в определени граници и се допълва в една или др. степен от узаконена лъжа. Идеолозите на господствуващите класи търсят възможност за оправдаване на измамата и скриване на истината. Те говорят за «свята лъжа» в името на «висшия интерес», за «лъжа за спасяването» уж на самите измамени, които «не ще разберат» или ще направят неправилни изводи от истината, която ще узнаят. Комунистическата нравственост изхожда от схващането, че истинска *съзнателност* може да се изгражда само въз основа на осведомеността на хората за истината, каквато и да е тя, на дълбоко разбиране от всички на социално-историческите противоречия и жизнените конфликти, на реална оценка на трудностите и критика на недостатъците. Затова тя е непримирима към всяка лъжа в обществено-политическия и личния живот. Комунистическата партия основава своята политика върху доверие към народа, откровено признаване на недостатъците и счита измамата за недопустимо средство при ръководенето на масите. Практиката на измамничество, опитите да се разкраси действителността в отчетите, научните трудове и изкуството срещат сурово обществено осъждане.

ПРАВИЛА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКО СЪЖИТЕЛСТВО — *норми* на поведение на хората в социалистическото об-во, които регулират тяхната всекидневна жизнена дейност и взаимоотношения във всички сфери на общественото битие (в труда, бита и пр.). Определят се от характера на социалистическия строй и произтичащата от него общност на коренните интереси на всички хора. В П. на с. с. намира израз достигнатото в социалистическото об-во равнище на социално и духовно развитие на мнозинството от трудещите се, които осъществяват тези правила в живота и ги осмислят в моралното си съзнание. П. на с. с. включва всички елементарни норми на човешко съжителство, които са се съз-

давали в историята на об-вото в процеса на съвместната (преди всичко трудовата) дейност на хората, в резултат от борбата на трудещите се против социалната несправедливост и обусловените от нея социални и нравствени пороци на об-вото. В условията на социализма тези елементарни правила стават норма на поведение за всички членове на об-вото (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Макар П. на с. с. да се фиксират в значителна част (но съвсем не напълно) в социалистическото право, във всекидневния живот те се установяват не «от горе», не с декрети и държавно законодателство. Тези правила се изработват в процеса на дейността на широките народни маси, идейно и организационно направлявана от комунистическата партия в борбата против отживелиците на буржоазния морал, за възтържествуване на принципите на *комунистическата нравственост*, (*колективизма*, социалистическия *хуманизъм*, комунистическото отношение към труда и др.). П. на с. с. защищават както интересите на об-вото като цяло, така и интересите на личността срещу техните нарушители. Представлявайки форма на обществена *дисциплина* и осъществявайки се всекидневно в социалното битие на хората, те служат като практически израз на принципите на комунистическия морал в условията на социализма. Комунистическото възпитание на хората се осъществява преди всичко чрез усвояване на П. на с. с.

ПРАВОТА — положение (състояние), което изразява определено морално (а също правно, политическо или научно) отношение, в което човек се намира спрямо об-вото и др. хора. Обхваща следните случаи: когато *постъпките* на човека, съзнателно избраната от него линия на поведение отговарят на обективните потребности на историческото развитие, на интересите на хората, на нравствените изисквания («право дело», «правилни действия»); когато неговите *намерения*, стремежи и изисквания се съгласуват с действителното положение на нещата и съществуващите норми на обществен живот («справедливи изисквания», «законен иск», «оправдани стремежи», «обосновано решение»); когато неговите *убеждения* съответствуват на обективната действителност, когато са истински морални («правилно гледище», «истинни убеждения»). Състоянието на П. (както и противоположното му състояние на *вина* или неправота) е предмет на нравствена *отговорност* на личността. Независимо от това, как човек сам се отнася към

своите постъпки и убеждения, той отговаря нравствено пред об-вото за тяхната правилност. Марксистката етика отхвърля гледището на *екзистенциализма*, според което човек винаги е прав, щом постъпва въз основа на своя собствен замисъл и морален избор. От гледна точка на комунистическия морал убедеността е оправдана само тогава, когато тя се основава на обективна П. И обратно, съзнаването на своята неправота (*Разкаяние*) помага на човека да поправи извършените в миналото грешки, да насочи своите действия в бъдеще по верен път.

ПРАГМАТИЗЪМ (гр. pragma — действие, практика) — направление във философията на морала, разпространено в САЩ от началото на XX в. до 50-те години. Основа на етическото учение на П. поставя У. Джеймс, който формулира два негови изходни принципа: добро е това, което отговаря на някаква потребност; всяка морална ситуация е неповторима и поради това всеки път изисква съвършено ново решение. По-късно тези положения се развиват в цялостна теория от философа-прагматист *Дюи*, етика Дж. Тафтс, социолозите Дж. Мид, А. Смол и др. Прагматистите се обявяват за противници на двете крайности в етиката: от една страна, на моралния *догматизъм* и *абсолютизъм*, които разглеждат моралните *ценности* като нещо универсално извънвременно, откъснато от вечно променящата се жизнена ситуация; а, от др. страна, на *ирационализма*, *скептицизма* и *неопозитивизма*, които отричат ролята на науката и морала и не признават, че нравствените представи са основани върху знание. Критиката, която прагматистите правят на тези две течения в съвр. буржоазна етика, има положително значение. Обаче анализът на съдържанието на прагматистката теория за морала показва, че на самата нея са присъщи ирационализъм и *релативизъм* и че нейната защита на правата на науката и разума в морала е всъщност само мнима. Подчертавайки «жизнено-практическия» характер на своята етическа теория, прагматистите същевременно отричат значението на общите морални принципи. Те твърдят, че всички нравствени проблеми трябва да се решават от самия човек, като той се съобразява единствено с конкретната ситуация, в която попада. С това всъщност прагматистите отричат възможността за теоретическо разглеждане на практическите жизнени проблеми. Превръщането на етиката в «практическа наука» също остава празна декларация. На думи праг-

матистите придават голямо значение на разума при решаването на моралните въпроси. Но според тях с помощта на разума може да се решава само въпросът за избора на средствата, на методите за постигане на поставените цели, а самите цели не могат да се обосновават от разума и изобщо въпросът за тях излиза извън границите на етиката и нравствеността. Според Дюи целите се определят от волевите стремежи на хората и могат да се констатират от разума само със задна дата, когато човек вече действува. Такъв подход към проблемата за *целите и средствата* всъщност означава оправдаване от морала на всякакви цели (в частност на целите на буржоазната дейност), доколкото някой вече действува за тяхното осъществяване. Ролята на разума в нравствеността се свежда до решаването на чисто утилитарната задача: как най-ефективно да се постигне една или др. (безразлично каква) цел. А самият разум като средство за теоретическо мислене се свежда до житейския разсъдък. От такива вътрешни противоречия е пронизана от край до край цялата прагматическа етика. Нейните претенции за научност и практически характер се оказват неоснователни и на дело се подменят с компромисни решения в духа на буржоазния опортюнизъм и утилитарния практицизъм. В редица случаи това довежда до оправдаване на *аморализма*, безпринципността и политиката на постигане на поставените цели с всякакви средства.

ПРАЙС (Prise), Ричард (1723—1791) — англ. теоретик на морала, възглавява етическата школа на кеймбриджките неоплатоници. Осн. идеи на П. в етиката, изложени от него в труда «Преглед на основните въпроси в морала» (1758), се отнасят до две проблеми: онтологическата природа и начина на познаване моралните качества и *свободата на волята*. Разглеждайки идеята на *Хъчисън* за вродеността на моралните чувства, П. се опитва да отиде по-далеч. Той си задава въпроса: не произтича ли от това, че понятията за добро и дължимо зависят само от природните предразположения на хората? П. стига до извода, че моралните характеристики са обективни и съвсем не зависят от съзнанието. Дължимото е първично, от нищо неопределяно свойство на човешкия свят (необусловено нито от полза, нито от наслада, нито от каквито и да било др. обществени или природни отношения); затова то се възприема от човека като самоочевидно, безусловно. Съответно идеята за дължимото е елементарно и неразложимо на състав-

ни части понятие; в човешкото съзнание тя има априорен характер. Тази страна на учението на П. и неговите привърженици (С. Кларк, Дж. Болги, Р. Къдуърт, Р. Къмбърлънд) получава развитие през XIX в. у Х. Сиджуик и в съвр. етически *интуитивизъм*. Проблемата за свободата на волята се решава от П. не в онтологически или психологически план, а като се изхожда от анализ на моралната способност на човека: човек трябва да я притежава, за да бъде добродетелен и да отговаря за постъпките си.

ПРЕДАТЕЛСТВО — нарушение на *верността* към общото дело, на изискванията за солидарност; *измяна* на класовите или националните интереси, преминаване на страната на врага, издаване пред него на сратници или на партийна, държавна и военна тайна, умишлено извършване на действия, враждебни на общото дело и изгодни за противниците му. П. винаги се е оценявало от морално съзнание като злодеяние. Особено сурово се е осъждало то в условия на борба за социална справедливост и национално освобождение, на война с чуждестранни поробители и класови потисници, когато интересите на общото дело са изисквали висока сплотеност на неговите последователи. Комунистическата нравственост изисква конкретно-исторически подход към въпроса за верността и П. В. И. Ленин изтъква, че в условията на класова борба е напълно закономерно преминаването на отделни представители на господствуващите слоеве на позициите на революционната класа. Някои буржоазни идеолози напр. обвиняват Ф. Енгелс че се е отрекъл от републиканските убеждения в полза на комунизма. На това К. Маркс отговаря, че с думата «отричане» буржоазният «филистер може да заклейми всяко развитие, без да разбира нещо от него», противопоставяйки на «историческата поквара» на революционерите «*идилията* на неподвижното състояние» (т. 4, с. 296—297), верността си към стария ред. От гледна точка на комунистическата нравственост П. е измяна на прогресивните идеали, преминаване на страната на реакцията, отказване от правото дело. П. обикновено е свързано с безпринципност, политическа страхливост и егоистични интереси. Класиците на марксизма сурово заклеймяват ренегатството на изменниците към делото за освобождение на трудещите се, като показват при това реакционния смисъл на техните действия. Но същевременно те предупреждават да не се използват лъжливи обвинения в П. за прикриване на сектан-

тството и догматизма, неспособността да се разбере диалектиката на живота.

ПРЕДПИСАТЕЛНО СЪЖДЕНИЕ — вж. *Език морален.*

ПРЕСТЪПЛЕНИЕ — понятие на моралното съзнание, характеризиращо *простъпката* от гледна точка на степента, в която тя нарушава изискванията на нравствеността. Към П. обикновено се отнасят онези простъпки, които са особено опасни за човечеството, нарушават общоприетите представи за хуманност и справедливост, не могат ни най-малко да бъдат оправдани с обстоятелствата и се извършват по аморални мотиви. Характерни примери за П. спрямо нравствеността са масовите убийства и изтезания, извършени от фашизма, империалистическите войни, атомната бомбардировка над Хирошима и Нагазаки, зверствата на американските агресори във Виетнам. В повечето случаи понятията за правно и морално П. съвпадат (напр. случаите на убийство, кражба). Но за разлика от правото, което счита за П. само нарушението на официално санкциониран закон, моралът може да оценява като П. и действия, ненаказуеми углавно или административно (*Морал и право*). В социалистическото об-во правното и моралното разбиране на П. не влизат в противоречие благодарение на това, че държавата изразява и осъществява интересите на целия народ, а не на някаква отделна класа. Несъответствието помежду им не е постоянно, тъй като, от една страна, социалистическото право включва и санкционира онези нравствени норми, които се изработват от самите трудещи се в хода на комунистическото строителство, и започва да наказва по законен ред простъпките, към които комунистическата нравственост се отнася с особена непримиримост (напр. злостното *тунеядство*); от др. страна, в цял ред случаи държавната принуда постепенно се заменя с въздействие на общественото мнение (*Убеждение и принуда*), а наказателните функции се предават на обществените организации на трудещите се (другарските съдилища и т. н.).

ПРИВИЧКИ — вкоренили се в психиката на хората начини на поведение, които се проявяват като еднотипни действия, повтарящи се в сходни условия. В резултат на многократно повтаряне от човека на еднакви действия процесът на решаване от него на практическата задача постепенно се автоматизира, изработват се съответни *навици, склонности,* потребности, които без участие на мисленето се включват в дей-

ствие, когато човек попадне в привичните условия. П. значително облекчават и опростяват процеса на социалната дейност не човека. Когато една постъпка, която преди е изисквала от човека анализ на ситуацията, изработване на решение, понякога самопринуда, стане привична, тя се извършва без размишления и волеви усилия. В социален план П. са елемент на моралните *отношения,* един от начините за регулиране на поведението на хората. П. е най-простата форма на поддържане и предаване *обичаите* на следващите поколения. Тя се състои в това, че определена обществена потребност,която диктува на човека определени действия, се затвърдява в психиката на мн. хора във вид на техни собствени потребности и склонности. Ролята на обществените П. нараства в процеса на изграждането на комунистическото об-во. Изработването у масите на П., съответствуващи на изискванията на комунистическата нравственост, е голяма и трудна задача, тя се осъществява в борба със старите П., които представляват отживелици на миналото. Процесът на изработване на комунистически П. не се свежда до просто приучване на хората да изпълняват диктувани им правила, а предполага възпитаване на убеждения, на съзнателност, които после преминават в П. Както казва В. И. Ленин, комунистическият труд е труд «при съзнателно (превърнало се в привичка) отношение към необходимостта от труд за обща полза. . .» (т. 30, с. 523).

ПРИМЕР (в морала) — това е една от формите на инициатива, която се проявява в това, че действията на един човек (група лица, колектив) стават образец за поведението на др. В сравнение с *почина* П. има тази особеност, че тук инициаторът не само подбужда др. да го последват, но им и предлага готова форма на дейност, която после се разпространява върху др. хора, става норма на поведение за мнозина. В това отношение П. е един от начините за осъществяване на обществена *дисциплина,* за проявяване на активност от членовете на колектива, за тяхното взаимно нравствено *възпитание.* В морала всъщност всяка отделна постъпка е за околните П. — положителен или отрицателен. Обаче следването на П. на др. хора тук не е просто подражание, то винаги предполага една или др. *оценка* на извършените действия. Без такава оценка и изясняване на моралното значение на образеца за подражание следването на чуждия П. не е още акт на свободен *избор* и съзнателна нравствена дейност. П. винаги е играл голяма ро-

ля във всекидневните взаимоотношения на хората, в поддържането и развитието на *обичаите* и *нравите*. Обаче в условията на частната собственост върху средствата за производство и класово антагонистичните отношения неговото значение съществено се ограничавало: П. може да стане образец за масово подражание само сред хора, намиращи се в еднакво социално положение, и то не винаги, тъй като дори в тези рамки класовите противоречия често правят невъзможно действието на П. Положението се променя съществено в условията на социализма. В. И. Ленин пише, че «силата на примера» получава «грамадно значение в обществото, което отмени частната собственост. . .» (т. 27, с. 194).С обобществяването на средствата за производство всички членове на об-вото стават обективно заинтересовани от развитието на обществената производителност на труда от по-нататъшния материален и духовен прогрес на об-вото. Наистина и тук още понякога възниква противоречие между личния и обществения интерес. Но това противоречие постоянно се преодолява в процеса на борбата с личния *егоизъм,* с локалния патриотизъм, бюрократичното отношение на отделни ръководители към масовата инициатива, чрез всекидневно възпитаване на всички членове на об-вото в дух на съзнателно служене на общото дело, чрез използване системата на материалната заинтересованост и пропагандиране на челния опит. Особено широко се проявява действието на П. в социалистическото *съревнование.*

ПРИНЦИПИ (лат. principium — основание, начало) (морални) — една от формите на нравственото съзнание, в която моралните *изисквания* се изразяват най-обобщено. Докато *нормата* предписва какви конкретни постъпки човек е длъжен да извършва, а понятието за морално *качество* характеризира отделни страни на поведението и черти в *характера* на личността, П. разкриват в обща форма съдържанието на една или др. нравственост, изразяват изработените в моралното съзнание на об-вото изисквания, които се отнасят до нравствената същност на човека, неговото предназначение, смисъла на живота му и характера на взаимоотношенията между хората. Те дават на човека обща насока на дейността му и обикновено служат като основание (*Критерий на нравствеността*) за по-частните норми на поведение. Моралът на разните класи схваща различно нравствената същност на човека, като издига съответствуващи на това схващане морални П. Така напр.

оси. П. на *буржоазния морал,* който изхожда от възгледа, че по «естествената» си същност човек е егоист, способен да оказва благодеяние на об-вото само дотолкова, доколкото това отговаря на неговата частна изгода, са егоизмът и *индивидуализмът.* В личните отношения между хората П. на егоизма чисто външно се допълва и ограничава от П. на *алтруизма.* От тази гледна точка процъфтяването на об-вото като цяло се свежда до благополучието на частните лица,всяко от които «свободно» преследва собствените си интереси. Комунистическата нравственост, напротив, изхожда от схващането, че пълното осъществяване на свободата на човека, хармоничното задоволяване на потребностите и развитието на способностите на всекиго е възможно само в колектива. Затова сътрудничеството между хората трябва да се установи не заради частната изгода на всекиго, а в името на общите цели, осъществяването на които означава и благо за всекиго поотделно. Това значи, че същинското предназначение на човека се състои в съзнателно служене на обществото а в последна сметка—на човечеството като цяло(П. на *колективизма*). В комунистическото об-во тази обществено полезна дейност става органична потребност на всекиго.Освен П., разкриващи съдържанието на една или др нравственост, съществуват и формални П., които разкриват особеностите на начина на изпълнение на моралните изисквания (напр. *съзнателността* и нейните противоположности — *фетишизмът, формализмът, догматизмът, авторитаризмът, фанатизмът, фатализмът*). Макар и да не обосновават никакви конкретни норми на поведение, тези П. са все пак тясно свързани с природата на една или др. нравственост, показват доколко тя допуска съзнателно отношение на човека към предявяваните към него изисквания.

ПРИНЦИПНОСТ — положително нравствено *качество,* което характеризира личността и нейните действия; означава вярност към определена идея в убежденията и последователно провеждане на тази идея в поведението. П. сама по себе си още не е съдържателна морална характеристика на човека, понеже се отнася само до формата на неговото морално съзнание (вътрешна *убеденост*) и начина на поведение (последователност), но не засяга тяхната обществена насоченост. Поради това, осъждайки при всички условия безпринципността, при оценката на проявяваната от хората П. комунистическата нравственост винаги взема под внимание конкретното

съдържание на моралните принципи, които се изповядват и провеждат. Може да признаем П. на поведението на идейния ни противник, но в същото време да осъдим антихуманната насоченост на неговото съдържание. Висша форма на П. е последователността в убежденията и в практическата дейност на привържениците на комунистическите идеали, понеже по своето съдържание тези идеали са най-хуманните и справедливите от всички идеали, които човечеството е познавало. За съвр. врагове на комунизма, обратно, са характерни безпринципността, готовността да прибягват до всякакви средства за постигане на своите цели (*Цели и средства*), клеветата, демагогията. По своята форма комунистическата П. е враждебна на всякакъв фанатизъм и догматизъм, понеже нравствените принципи на комунизма се основават върху научен анализ на историческите закони и изискват тяхното творческо прилагане. Същевременно комунистическата П. изключва опортюнизма и конюнктурността в политиката. Комунистическата нравственост сурово осъжда заблуждаването на масите, извършвано уж «заради собствените им интереси», и др. аморални средства за постигане на поставените цели, които са свойствени на реакционната идеология и политика.

ПРИЧИННОСТ (в морала). — По въпроса за ролята на П. в света в историята на философията съществуват два противоположни възгледа. Според първия, детерминистичния (лат. determino — определям), всички явления и процеси, които се извършват в природата, об-вото и съзнанието,са причинно обусловени. Др. възглед за света (индетерминизмът) така или иначе отрича това. Проблемата за П. в сферата на морала е свързана с решаването на следните гл.въпроси: първо, съществува ли обективна основа на нравствените изисквания, дали тяхното съдържание се определя от условия, които се намират извън пределите на моралното съзнание, или пък от самото това съзнание; второ, ако се признае, че поведението на човека е причинно обусловено, то как да се съчетае детерминизмът със способността на човека да прави морален *избор,* а също и с отговорността му за постъпките, които е извършил? В историята на етическите учения са съществували най-различни форми на детерминизма. Смятало се е, че съдържанието на моралните изисквания се определя от законите на вселената (*Космическа телеология—етика* на~та~), от законите на биологическата еволюция (*Еволюционна етика*), от извън-

исторически разбираната природа на човека, от присъщия му стремеж към наслада, щастие (*Хедонизъм, Евдемонизъм*) и т. н. Всички тези разновидности на етическия *натурализъм* не разбират специфичния характер на П. в морала, схващат я механистически, което понякога води до *фатализъм* в разбирането на обществената история и човешкото поведение. В противовес на детерминизма неведнъж са предприемани опити да се докаже, че историята се развива в съответствие с нравствените представи на хората. А произходът на самите морални представи най-често се вижда в предразположенията, в склонностите на хората. Това често довежда до морален *волунтаризъм* (*Екзистенциализъм, Неопозитивизъм*). Според марксистко-ленинското разбиране на П. нравствените изисквания отразяват социално-историческата необходимост, а не й противостоят като субективни пожелания на хората. Това ни най-малко не намалява значението на личната дейност на хората. «Идеята за детерминизма — казва В. И. Ленин, — като установява необходимостта на човешките постъпки и отхвърля глупавата приказчица за свобода на волята, съвсем не принизява нито разума, нито съвестта на човека, нито оценката на неговите действия. Тъкмо напротив, само при детерминистическия възглед е възможна строга и правилна оценка. . .» (т. 1, с. 156). Конфликтът, който възниква между нравствените изисквания и обективните условия на тяхното осъществяване, е отражение на противоречивостта на самия исторически процес. Във всеки негов момент възникват нови потребности, които се задоволяват само в хода на следващото развитие на об-вото. П. в морала има обаче своя специфика. Социалната необходимост се отразява в моралното *съзнание* във вид на идея за дължимото, във вид на цел, която човек е длъжен да осъществи, а не просто като причина, която действува независимо от неговата воля. Именно затова личността е отговорна за своите действия и постъпките й могат да се оценяват като добро или зло.

ПРОБАБИЛИЗЪМ (лат. probabilis — вероятен) — концепция, която обосновава моралната безпринципност с доведените до крайност идеи на *скептицизма*. П. е противоположен на *ригоризма*. В етиката тази концепция е въведена от йезуитите (*Йезуитство*), които смятат, че при вземане на практическо решение и при обясняване (оценка) на някое събитие или постъпка, когато не знаем пълната истина, следва

да се ръководим от онази интерпретация, която изглежда най-вероятна и приемлива, в полза на която говорят макар и само някои основания и дори предполагаеми «благи» намерения. П. като начин на морално *съждение* се използва всеки път тогава, когато едни или др. действия нямат надеждно нравствено оправдание. В този смисъл П. представлява опортюнистично-безпринципна морална система, която се приспособява към господстващите емпирични условия на битието. Най-често П. се използва като средство за оправдаване на нравствено недопустими и дори престъпни действия под предлог, че за техния истински смисъл и последствия не се е знаело и не е можело да се знае. Като цяло П. е съществен момент в антихуманистичния морал на господстващите класи на антагонистичното об-во.

ПРОСТЪПКА – *постъпка,* която по своето съдържание представлява нарушение на нравствените изисквания. П. са предначерени и непреднамерени (в зависимост от това, дали човек се е стремил да извърши една П. или това е станало независимо от неговата воля — вж. *Намерение*), умишлени (извършени със зла умисъл или въпреки известните на даденото лице изисквания) и непредумишлени (извършени поради погрешно разбиране на моралния дълг или поради незнание). Като П. могат да се оценяват не единствено самите посочени по-горе действия, но и неизпълнението на действие, предписвано от морала, както и аморалните намерения и *мотиви.* Схващането за това, какво трябва да се смята за П., се е изменяло исторически в зависимост от съдържанието на самите нравствени изисквания, от това, интересите на какви класи и социални групи са изразявали тези изисквания. Първобитнообщинният морал напр. осъжда неизпълнението на изискванията за родово *отмъщение,* докато християнството, обратно, издига изискването за всепрощение: «Прощавайте на враговете си» (*Любов, Смирение*). Феодалният морал осъжда лихварството, докато буржоазният морал го признава за законен начин на забогатяване. Докато в буржоазния морал се оправдава експлоатацията във формата на наемен труд и се осъждат всякакви действия, които подкопават частната собственост, в комунистическата нравственост експроприацията на частната собственост в хода на социалистическата революция се признава за законно осъществяване на правата на трудещите се, а експлоатацията във всяка форма — за противоречаща на мо-

ралните изисквания. В социалистическото об-во за П. се смятат действия, които накърняват обществените интереси, законните права на отделни лица и противоречат на интересите на човечеството като цяло. Размерът на П. се установява в зависимост от съдържанието на самото действие и от условията, в които то е било извършено (а също от условията на живот на човека, който е извършил П., и условията, в които той е бил възпитан), от характера на мотива и намерението, които са довели до нея.

ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА — така е прието да се наричат специфичните изисквания на нравствеността, свързани с особеностите на различните професии. Въпреки че моралните изисквания имат всеобщ характер (*Равенство*), в различните сфери на общественополезния труд те се проявяват в особена форма. Макар в основата на конкретните задължения на представителите на една или др. професия да лежат по принцип едни и същи изисквания на трудовия морал на дадена класа или об-во (*Труд — нравственост* на ~а), съществуват и специфични изисквания на определен професионален морал. Обикновено тези изисквания са свързани с понятията професионална *чест, гордост* от даден вид труд (трудова чест на работника, чест на земеделеца, чест на лекаря, инженера и т. н). В класовото об-во този начин на обосноваване на П. е. има съсловно-корпоративен смисъл, означава противопоставяне достойнствата на една професия на «непълноценността» на всички останали. В социалистическото об-во понятието за професионална чест се схваща в смисъл, че всеки труд за благото на човека и об-вото е еднакво благороден, отговорен и е «въпрос на чест и доблест». Съдържанието на нормите на всяка П. е. в последна сметка се определя от общите принципи на комунистическата нравственост (съзнателно отношение към труда, хуманно отношение към човека, колективизъм, честно изпълнение на възложените на човека задължения и т. н.). Поддържането на достойнството на всеки конкретен вид труд предполага именно да се докаже чрез делата на всички представители на дадената професия нейния хуманен смисъл и общочовешко предназначение. Напр. честта на работническата класа е свързана с това, че тя е творец на материалните блага, използвани от об-вото, че именно характерът на нейния труд е историческата основа, върху която възниква принципът на колективизма в комунистическата нравственост. Пора-

ди това в труда на работника играят особена роля изискванията за добросъвестно отношение към труда, култура на производството, грижа за увеличаване на общественото богатство, както и изискванията за солидарност, взаимопомощ, инициативност, които се въплъщават в социалистическото съревнование. В по-тесен смисъл под П. е. обикновено се разбира моралът на лекаря, учения, педагога, юриста, деятеля на изкуството, т. е. на представителите на онези видове труд, които по-рано беше прието да се наричат «свободни професии», а в социалистическото об-во са непосредствено свързани с възпитанието и задоволяване на потребностите на личността. В основата на л е к а р с к а т а е т и к а лежи традиционната представа за особено хуманното предназначение на труда на медика. Едно от първите ѝ изисквания (което се свързва с името на бащата на медицината Хипократ) е да се помага на всички болни без разлика, независимо от общественото им положение и богатство, дори на врага, който се нуждае от лекуване. В социалистическото общество представата за лекаря се свързва с неговата готовност винаги да се притече на помощ, без да обръща внимание на трудностите и пречките, дори да се самопожертвува, за да спаси живота на болния. От лекаря се изисква особено внимателно и грижливо отношение към болния, използване на всички средства, за да запази и поддържа живота на болния дори тогава, когато положението му се смята за безнадеждно. Лекарската етика разглежда като едно от най-тежките престъпления провеждането на рисковани експерименти над хора (каквито напр. широко се провеждаха от фашистките «лекари»). Медицината знае мн. случаи, когато лекарят е изпитвал действието на нов препарат върху себе си, като е излагал на опасност своя живот, а не живота на болен. Лекарската етика включва в себе си и традиционни трудни проблеми, напр. въпроса, следва ли винаги да се казва на болния истината за неговото опасно състояние или трудно излечима болест. От представителя на п р а в о т о по-специално се изисква честност, неподкупност, вярност към духа и буквата на закона, съблюдаване на равенството на всички пред закона. Всички тези принципи, формулирани още в римското право, на практика често се погазват в условията на класово-експлоататорското об-во. Един от хуманните принципи на социалистическото право е «презумпцията за невинност» — изискването обвиняемият да бъде смятан за невинен дотогава, докато *вината*

му се докаже от съда. С възстановяването на социалистическата законност в съветската страна бяха осъдени методите на разпит, които представляваха по същество нарушение на изискванията на юридическата етика — използването на анонимни доноси като улики против обвиняемия, принуждаването на обвиняемия да се признае за виновен чрез заплахи и сила, използването на такова изнудено «признание» като доказателство за виновност. От съветския юрист се изисква да се отнася хуманно към правонарушителя, да му предоставя максимални възможности да се защити, да използва силата на закона не само за наказване, но и за възпитаване и поправяне на престъпника. В о б л а с т т а н а н а у к а т а П. е. изисква от съветския учен разбиране за високата цел да се служи на хората, комунистическа идейност, органически съчетаваща се с научна добросъвестност и лична честност на изследователя. Истинската партийност на учения предполага съвсем не конюнктурно, политиканско подчинение на «изискванията на момента» в ущърб на идейната чистота на марксизма-ленинизма, а задълбочен анализ на обективната действителност в цялата ѝ сложност и противоречивост. «Необходимо условие за развитието на науката—се казва в Програмата на КПСС — са свободните другарски дискусии, допринасящи за творческото решаване на назрелите проблеми» (с. 134). Опитите да се създаде монопол на една или др. школа, задушаването на критиката и самокритиката, лепването на етикети и преследването на всички, които мислят другояче, забравянето на интересите на общото дело заради групови интереси противоречи на духа на марксистката наука. Нарушение на етическите норми на учения са също и разкрасяването на фактите, догматизмът, книжността, ориентирането изключително към официалните авторитети като доказателство на истинността на едно или др. положение. Зад такива явления винаги се крият безпринципност, безидейност, кариеризъм, подлизурство, които тровят атмосферата в науката. От учения се изисква също строго уважаване на научния приоритет, който по право принадлежи на др., и сурово се осъжда плагиатството, незаконното присвояване и използване на чужди открития и мисли като свои собствени. Всички тези изисквания в малко видоизменена форма се отнасят еднакво и до сферата на л и т е р а т у р а т а и и з к у с т в о т о, където също се смятат за задължителни партийността, честността, правдивост-

та, принципността, критиката и самокритиката, другарските взаимоотношения между писателите и художниците, творческото отношение към своята дейност и т. н.

ПРУДОН (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — фр. дребнобуржоазен социалист и теоретик на анархизма, автор на реформистка система на дребнобуржоазен социализъм, проникната от етически *абсолютизъм*. П. предлага утопически планове за мирно икономическо преобразуване на капиталистическото об-во в строй на равенство на асоциирани дребни стопани при запазване на частната собственост. Именно от отношенията на стоковото производство П. черпи идеалите си за «вечна справедливост». Тези идеали са свързани с първоначалното влияние на старозаветния и християнския морал върху П. и отразяват надеждите на дребната буржоазия от епохата на промишления преврат във Франция. В неговата концепция те представляват лишената от теологична форма, но както и преди мистическа идея за абсолютния разум, който управлява света и осъществява вечните закони на справедливостта. П. разглежда идеята за справедливостта като закономерна тенденция в природата и об-вого към уравновесяване на антагонистичните сили и явления и като морално обосноване на равенството и автономността на индивидите в об-вото, социалните връзки на което се създават чрез обмен на равни взаимни услуги (принцип на «взаимността»). Тази дребнобуржоазна справедливост П. прави нормативен принцип на всяко об-во, увековечавайки като негова основа собственическите отношения, които той идеализира. Тъй като моралните постулати на П. почиват върху неговите идеалистически и моралистични (*Морализиране*) възгледи, върху представата за изконна множественост на «несводими и антагонистични» елементи в природата и об-вото, той отъждествява диренето на социална справедливост с проблемата за установяване на «баланс» и равновесие между различните класи и класови сили и счита социалните противоречия за принципно неотстраними. За етическите възгледи на П. е характерна също така ретроградна трактовка и на въпросите на *брачно-семейния морал*, които той решава в консервативно-патриархален дух, като отрежда на жената ролята на покорна съпруга и домакиня и настоява тя да не бъде допускана до участие в индустриалната дейност и обществения живот.

ПУРИТАНСТВО (англ. puritan от лат. purus — чист) —

начин на живот, за който са характерни крайна строгост на нравите, аскетично ограничаване на потребностите, протест срещу всякакъв разкош и удобства, патриархално отношение към въпросите на семейството и брака. Първоначално този термин се употребява като название на религиозно-политическо движение в Англия през XVI—XVII в., изразяващо интересите на буржоазията, която се бори против абсолютизма и феодалната аристокрация, за пълно очистване на англиканската църква от остатъците на католицизма. За пуританите са характерни проповядването на строгост на нравите в бита и рязко отрицателно отношение към разкоша и разточителството, типични за богатата аристокрация. В това се отразяват настроения, общи за цялата буржоазия от епохата на първоначалното натрупване на капитала (*Пестеливост*). Комунистическата нравственост отрича аскетизма и П. като общ жизнен принцип. Изисквайки от хората нравствена чистота в бита, тя същевременно не приема хипокризията, ригоризма, моралния *догматизъм*. Човек трябва разумно да задоволява потребностите си в съответствие с интересите за хармонично и всестранно развитие на своята личност, с достигнатото равнище на развитие на производителните сили и общественото богатство. Всички останали съображения, изтъквани в полза на ограничаването на потребностите, водят до морално лицемерие.

Р

РАВЕНСТВО (в морала) — формален принцип на нравствеността, според който моралните *изисквания* трябва да са еднакво задължителни за всички хора, независимо от тяхното обществено положение и условия на живот. В личен план този принцип предполага, че при оценка на постъпките на др. хора човек трябва да изхожда от същите изисквания, които предявява към самия себе си. Един от първите опити да се формулира принципът на Р. в морала е т. нар. *«златно правило»* в Библията. В ново време този принцип се формулира от *Кант* (*Категоричен императив*). Но Кант направи от него погрешния извод, че е възможно да съществува някаква абсолютна нравственост, годна за всички исторически условия и всички типове об-во. В съвр. буржоазна етика принципът на Р. се обосновава от неопозитивиста Р. Хеър, който обаче счита, че под този принцип може да се подведе всяко съдържание на моралните изисквания. Всеки съществувал в историята на човечеството морал е изхождал формално от схващането, че неговите принципи са еднакво задължителни за много хора. Обаче историческото съдържание на принципа на Р. в морала се е изменяло с развитието на об-вото. Феодалният морал открито формулира различни норми на поведение за различните съсловия. Р. тук се мисли само в рамките на едно съсловие. Буржоазният морал провъзгласява всеобщо Р. на хората, но този принцип остава чисто формален поради фактическото класово неравенство. Затова фактически в класовото об-во към представителите на разните социални слоеве се предявяват различни изисквания. Истински общочовешки морал е само комунистическата нравственост, която предвижда унищожаване на класовите различия между хората. В този смисъл тя е първата в историята на човечеството нравственост, която на дело предявява равни изисквания към всички хора, т. е. последователно осъществява принципа на Р. в морала.

РАЗКАЯНИЕ — признаване на собствената *вина* и осъждане на свои минали постъпки; проявява се или в гласно признаване пред околните на своята виновност и в готовност за понасяне на наказание, или в особено чувство на съжаление за извършени деяния и помисли. Р. винаги се е разглеждало от моралното съзнание като необходима част на *изкуплението*, тъй като без него не е възможно поправянето на човека занапред. Р. може да бъде проява на съвест или на чувство на *срам*, но и в двата случая то изпълнява ролята на *самооценка*, която човек прави на свои постъпки и която насочва по-нататъшните му действия. Р. е специфично морален акт. Обаче то играе определена роля и в правото, в което размерът на наказанието се определя, като се взема предвид Р. на виновния. Тук е налице един от случаите на взаимна връзка между *морала и правото*.

РАЗУМ НРАВСТВЕН — развита способност на обществения човек да познава социалната действителност и самия себе си в нравствени характеристики. Проблемата за Р. н. се поставя още от *Кант*. Обаче той не намери монистично решение на тази проблема. Такова решение дава марксизмът. Марксисткото понятие за Р. н. преодолява разрива между познавателната и оценъчната способност на личността. От разсъдъчна гледна точка обективното познание на истината винаги е само неутрален, безразличен инструмент, който се поддава на нравствено или безнравствено използване. А на равнището на Р. н. човек разбира истината вече не като неутрална, а като включваща в себе си решения на етическите проблеми, оценка, дълженствуване, цел. Р. н. всъщност не е нищо др. освен критически мислеща *съвест*, обогатена от опита на човечеството и почерпала мъдрост от уроците на историята. Такава нравствена култура на мисленето е условие за истински комунистическо възпитание. В. И. Ленин определя хората, които притежават такава култура, с думите: «. . . Може да се гарантира, че те нито дума няма да вземат на вяра, нито дума няма да кажат против съвестта си» (т. 33, с. 490).

РАЦИОНАЛИЗЪМ (лат. rationalis — разумен) (етически) — методологически принцип, който лежи в основата на мн. домарксистки и някои съвр. теории на морала. Както и във философията, Р. в етиката се изразява в опити да се създаде всеобхватна дедуктивна нравствена система,

построена върху общността на влизащите в нея понятия и представи, да се намери универсален морален *принцип*, от който биха могли логически да се изведат всички конкретни нравствени изисквания с оглед на най-различни ситуации. В своята съвкупност моралните представи на хората действително образуват цялостна система от логически взаимосвързани понятия (*Съзнание морално*), в която по-частните представи могат да бъдат обосновани с помощта на по-общите. Но абсолютизирайки тази страна на моралното съзнание, рационалистите изхождат от схващането, че всички конкретни морални проблеми, които се срещат в живота, могат да се разрешават чрез чисто логическото им извеждане от един общ принцип. С това те намаляват значението на анализа на конкретните социални условия и обстоятелства и принизяват ролята на личността при избора на определено морално решение. В своите крайни форми етическият Р. води до догматизиране на нравствеността, до превръщането ѝ в съвкупност от «банални истини», които съдържат в готов вид решение на всички срещащи се в живота проблеми. В историята на етическите учения Р. най-често се е проявявал като тенденция, която се е осъществявала в една или др. степен последователно. Елементи на Р. могат да се открият в етическите учения на *Платон* и Евклид Мегарски. Платон напр. се опитва да намери единна основа за всички частни добродетели (такава основа той вижда в понятието за «висше благо») и с това да даде всеобщо определение на *справедливостта*, от което да произтичат всички конкретни морални изисквания. Рационалистическа тенденция се съдържа в учението на стоиците, на *Цицерон*, по-късно у *Тома Аквински*, след това у *Кант* (*Формализъм*). Всъщност рационалистичен характер имат етическите системи на *хедонизма, евдемонизма* и *утилитаризма,* в които цялото съдържание на моралните норми и принципи се свежда до единственото изискване да доставят наслада, *щастие* или полза на хората. В съвр. буржоазна етика опити да се построи формално-логическа система от понятия се предприемат от някои неопозитивисти (*Език морален*). На всички разновидности на етическия Р. в еднаква степен е присъщ един общ методологически недостатък: извеждайки цялото съдържание на моралните изисквания от някакъв единен принцип, теоретиците на нравствеността не могат да обосновават научно самия този принцип, а предлагат да се

признае той за самоочевиден факт, който не се нуждае от доказателства. Обаче в миналото Р. като метод на етиката (докато той не е бил абсолютизиран) има като цяло прогресивно значение, доколкото привържениците му си поставят за задача да създадат теория на етиката като практическа дисциплина, която да помага на хората в решаването на жизнените проблеми. Именно тази положителна страна на Р. найчесто се отрича в съвр. буржоазна философия на морала. Така етическите формалисти в критиката си на Р. твърдят, че етиката не може да бъде «механика на поведението», не може дори в най-общ вид да постави и решава моралните проблеми, понеже те не се отнасят към областта на науката (*Морал и наука*). Ирационалистите (*Ирационализъм*) считат, че моралните въпроси изобщо не могат да се решават в теоретична, обобщена форма, че всяка нравствена ситуация е съвършено уникална, неповторима. Марксистко-ленинската теория за морала признава историческите заслуги на етическия Р. и критикува неговата ограниченост, но взема от тази теория всичко ценно за анализиране на нравствеността (*Логика на моралния език*).

РЕВНОСТ — неприязнено враждебно чувство по отношение на успехите, имуществото или популярността на др. лице, както и по отношение на неговата самостоятелност в действия и чувства. По своето съдържание Р. не е нищо др. освен стремеж на човека всичко — успехи, заслуги, симпатии на др. хора — да принадлежи изцяло само на него. Комунистическата нравственост осъжда всяка проява на Р. в областта на обществената дейност на хората, в труда, в науката, в политиката, тъй като тя е следствие от егоизъм, себелюбие, тщеславие, завист към успехите на др. в общото дело и довежда до нарушаване на принципа на колективизма и другарската взаимопомощ в отношенията между хората. Особен случай представлява Р. във взаимоотношенията между половете, доколкото половата любов е свързана с естественото чувство за взаимно обладаване и близост на двама души. Обаче човек е длъжен да контролира постъпките си, да не взима в този случай чувството на Р. крайни форми и да не води до взаимно неуважение, посегателства върху личната свобода, деспотизъм и подозрителност. Подобни прояви на това чувство, които още се срещат в социалистическото об-во, са отживелици на миналото и се осъждат.

РЕЛАТИВИЗЪМ (етически) (лат. relativus — относителен) — методологически принцип на тълкуване природата на нравствеността, който лежи в основата на мн. домарксистки и съвр. буржоазни етически теории и се изразява в това, че на моралните понятия и представи се приписва крайно относителен, променлив и условен характер. Релативистите виждат само това, че нравствените принципи, понятията за *добро* и *зло* са различни у разните народи, социални групи и отделните хора, свързани са по определен начин с интересите, убежденията и склонностите на хората, ограничени са в своето значение от условията на мястото и времето. Но зад това многообразие и променливост на моралните представи релативистите не виждат нищо общо и закономерно, тъй като самият характер на социалната обусловеност на морала и още повече съдържанието на определящите го обществено-исторически закони остават неразбрани от тях. Затова в последна сметка Р. води до субективизъм в тълкуването на нравствените понятия и съждения, до отричане в тях на каквото и да било обективно съдържание. Етическият Р. често е изразявал стремежа на определени социални групи да подкопаят или унищожат господствуващите форми на нравственост, на които се е придавал абсолютен и догматичен смисъл (*Абсолютизъм*). В историята на етическите учения релативисткият възглед за морала получава развитие още в робовладелското общество. Софистите посочват противоположността на нравствените представи у разните народи (това, което едни считат за добродетел, други осъждат като порок у др.) и подчертават относителността на доброто и злото (добро е това, което е полезно за едни или др. хора). В Р. на софистите намира израз стремежът да се развенчаят абсолютните морални принципи, узаконени от многовековните традиции на миналото. Подобно отношение към моралните принципи проявяват също и «академиците» — по-късните последователи на *Платон*, които в своето етическо учение отразяват идейната криза на робовладелското об-во. В ново време идеите на етическия Р. се развиват от *Хобс* и *Мандъвил*, които се опитват да подкопаят основите на религиозно-догматичната нравственост на феодализма, да опровергаят представата за нейния абсолютен характер и божествен произход. При това на религиозно-идеалистическото схващане за морала те противопоставят наивно-материалистичното му

тълкуване, според което източник на нравствеността са интересите и склонностите на хората, техните представи за полезно и вредно, както и потребностите на държавното устройство. Подчертавайки относителния характер на моралните представи, Мандъвил отделя особено внимание на критиката на учението за вродените нравствени чувства, разпространено по онова време (*Нравствено чувство — теории за ~ то ~*). Крайните форми на етическия Р. се съчетават с пълно отричане на каквито и да било обективни основания на нравствеността. Те получават широко разпространение в съвр. буржоазна философия на морала. Най-характерна в това отношение е емотивистичната теория (*Неопозитивизъм*). Нейните привърженици смятат, че моралните съждения нямат никакво обективно съдържание, а изразяват само субективните становища на онези, които ги изказват. Оттук се прави изводът, че моралните съждения не трябва да се считат нито за истинни, нито за погрешни и че не следва дори да се поставя въпросът за тяхната обоснованост и правомерност: всеки човек има право да се придържа към предпочитаните от него принципи и всяко гледище в морала е еднакво оправдано. Тази форма на етическия Р. е теоретическо обосноваване на моралния *нихилизъм* и води до пълна безпринципност. Р. е реакция срещу догматизма на официалната буржоазна идеология и морал, но същевременно прави невъзможно изработването на ясна морална позиция. Като провъзгласяват принципа на безусловна *търпимост* в морала с това емотивистите (безразлично дали искат, или не искат) теоретически оправдават всяко социално зло.

РЕЛИГИОЗЕН МОРАЛ (лат. religio — религия) — обосновавана с религиозни средства система от нравствени представи, норми и *заповеди*, която е тясно свързана с вероучението и догматиката и се опира на идеята за бога. По своето действително социално съдържание всеки морал, в това число и религиозният, изразява интересите на едно или др. об-во, класа. Негова действителна основа са определени социално-исторически условия (*Морал и религия*). Но обществените условия и класовите интереси получават в Р. м. митологично тълкуване и обяснение: изискванията на нравствеността се обявяват за повели на бога, който бил създал човека и предопределил моралното му предназначение. Така според юдейско-християнската легенда,

пророк Мойсей получил моралните заповеди на Синайската планина непосредствено от самия бог. Оттук произтича и представата, че нравствените изисквания са вечни, установени веднъж завинаги, т. е. че имат извънисторически характер и по съдържанието си съвсем не зависят от обществените условия на живот на хората (*Абсолютизъм, фетишизъм*). Те се представят като «идеални» принципи, противостоящи на «земната» практика и материалните интереси на хората. Това противопоставяне се разпростира и върху самия човек: духовното («божественото») начало в него е противоположно на «телесната» му, чувствена природа. В това религиозно раздвоение на човека намира отражение неговото реално положение в системата на частнособственическите и експлоататорски отношения. Предписваните му морални изисквания постоянно влизат в противоречие с неговите собствени интереси. Социалната несправедливост, която господствува в класово-антагонистичното об-во, поставя пред религията специфична проблема — да оправдае злото на земята и крайното *възмездие* за добродетелта, над която порокът постоянно взема връх в земния живот. В християнството тази задача се решава с помощта на *теодицеята* и учението за крайното «спасение» на човечеството в «царството божие», където добродетелта ще бъде възнаградена, а порокът — наказан (*Есхатология*).От това становище се разглежда целият живот на човека, неговият смисъл и предназначение. Земното съществуване на човека е тленно, то представлява изкупително страдание, изпратено му от бога, и е само подготовка за бъдещия задгробен живот. Р. м. представя за истинска нравственост *аскетизма, смирението* и доброволното потискане в себе си на всичко истински човешко. Особено тълкуване получават в Р. м. и моралните мотиви. Човек е длъжен да служи преди всичко на бога, а не на хората и об-вото. В зависимост от това какво се разбира под «воля на бога», зад която в действителност се крият интересите на определени класи, се оправдават или се осъждат едни или др. постъпки на хората. Р. м. изхожда от възгледа, че свободно могат да служат на бога само малцина — «праведниците», а останалите смъртни могат да изпълняват моралните изисквания от страх пред бъдещия «страшен съд», небесно наказание или надявайки се на задгробно възмездие. По такъв начин религиозният морал не е в състояние да даде на човека истински нрав-

ствени мотиви, а ги подменя със стремеж към благополучие (макар и само в задгробния живот) и със страх от «вечните мъки». Провъзгласявайки бога за висш съдия на човешките постъпки, Р. м. дава възможност да се снеме от човека личната отговорност за определянето на неговата нравствена позиция и избора на линия на поведение. Практическата борба за претворяване в дело на моралните идеали Р. м. подменя с упование на божията милост. За гл. се счита не реалното постигане на поставените нравствени цели, а формалното (външно — в поведението, или вътрешно — в умонастроенията) следване на установените веднъж завинаги норми и принципи. Поради това за Р. м. са особено характерни моралният *формализъм, ригоризмът, хипокризията, фарисейството*.

РЕПУТАЦИЯ (лат. reputatio — обмисляне, размишление) — създало се у околните мнение за нравствения облик на едни или др. човек (колектив), основано върху предишното му поведение и изразяващо се в признаване на неговите заслуги, *авторитет*, в това, какво очакват от него в бъдеще, колко голяма отговорност му се възлага и как се оценяват постъпките му. Р. е един от частните случаи на моралните отношения. От една страна, в нея е въплътено общественото признание на достойнството на миналата дейност на човека, а, от др. страна, тя оказва влияние върху ролята и мястото на този човек в по-нататъшната съвместна дейност на колектива. Комунистическата нравственост осъжда стремежа към придобиване на Р., когато човек се ръководи в постъпките си изключително от желанието си да спечели популярност сред др. (*Тщеславие*), но същевременно подчертава, че е необходимо всеки човек да пази своята *чест* (както и честта на колектива, партията, предприятието, в което работи, на семейството си и т. н.).

РИГОРИЗЪМ (лат. rigor — строгост) — разновидност на *формализма* в морала; морален *принцип*, който характеризира начина на изпълнение на нравствените изисквания и се състои в строго и неотклонно спазване на определени нравствени норми независимо от конкретните обстоятелства, в безусловно подчиняване на дълга, дори въпреки целесъобразността, интересите на хората и об-вото. Р. често е свързан с *фанатизъм* и *аскетизъм* и понякога прераства в морална *хипокризия* и *фарисейство*. Свеждайки морала до изпълнението на строги правила, Р. всъщност изтръгва от нравствеността

нейното човешко съдържание. Изпълнението на изискванията ѝ се превръща в педантично изпълнение на буквата на закона. Човек става роб на погрешно разбрана принципност, той сляпо следва моралната догма, която е загубила истинския си нравствен смисъл. Комунистическата нравственост предявява високи изисквания към човека, но същевременно не ограничава неговата самодейност и творчество с всеобхватен сбор от правила за всички случаи на живота. Тя се стреми да въоръжи човека с общи морални принципи, за да може той, като ги прилага, сам да решава как трябва правилно да постъпва в един или др. обстоятелства. С др. думи, тя предполага действително съзнателно и свободно изпълнение от хората на своя дълг пред обществото.

РИТУАЛ (лат. ritualis — обреден) — разновидност на *обичая* или *традицията*; исторически възникнала или специално установена норма на поведение, в която формата на изпълнение на действията е строго канонизирана, лишена (или постепенно се е лишила) от непосредствена обществена целесъобразност и има само символично значение. Р. са обредни церемонии с демонстративен характер, извършвани често в тържествена обстановка и имащи за своя крайна цел да внушат на хората определени социални чувства (за всемогъществото и величието на властта, за ненарушимостта на дадени задължения, за неприкосновеността на съществуващите отношения и др. под.). Особено значение имат обредите в религията, където служат за укрепване на религиозните чувства на вярващите. В експлоататорското об-во Р. служат като средство за емоционална обработка на съзнанието на трудещите се маси, за възпитаването им в дух на покорство пред съществуващия строй. В социалистическото об-во Р. имат доста ограничена сфера на действие. Обикновено те се практикуват при особено тържествени случаи от живота на об-вото и човека — по време на празненства, при встъпване в брак и др. под. Осн. насока на общественото възпитание тук става развитието у масите на висока комунистическа *съзнателност,* изработването у хората на дълбоки *убеждения*, основани върху творческото усвояване на идеите на комунистическата нравственост. В съвр. буржоазна етика съществува гледище (М. Макдонълд), че цялото съдържание на морала се свежда до общоприет Р. Такова гледище лишава нравствеността от момента на целесъобразност и съзнателност, игно-

рира социалното ѝ значение, вижда в нея само външната форма и поради това представлява крайна степен на *формализма* в морала.

РУСО (Rousseau), Жан-Жак (1712—78) — фр. социален и политически мислител, революционен демократ, философ. Особеностите на етическите възгледи на Р. се определят преди всичко от неговата социално-политическа позиция. Р. отрича порядките и нормите на живот на феодалното об-во. Но той въстава също така и против формиращите се отношения на капиталистическа експлоатация, против буржоазния *егоизъм*, безграничната жажда за печалба и свързаните с това нравствени пороци. На рязка, често парадоксална критика Р. подлага основаната върху неограниченото господство на частната собственост цивилизация, като стига до извода, че прогресът на културата в тези условия е довел до социален и нравствен регрес, до загубване от хората на свободата и щастието. Според Р. основа на нравствеността са първоначалните, непокварени от разсъдъчната цивилизация естествени стремежи на човека, който е добър по своята природа; за него е присъщо самосъхранение, което не прераства в егоизъм и запазва умереност благодарение на естественото състрадание. Но естественият човек е изолиран; затова правните и моралните норми, които регулират поведението му в об-вото, не могат да бъдат изведени непосредно от природата. Те възникват в резултат на *«обществен договор»*, създаващ колективен организъм — гражданското об-во, в което постъпките на човека придобиват нравствен характер, понятието за справедливост заема мястото на инстинкта, гласът на дълга — мястото на физическия импулс. Според Р. най-важни морални качества на обществения човек са трудолюбието, простотата в бита и нравите, честността и откровеността, най-после — гражданската доблест, самоограничаването на личния интерес в името на обществените интереси. Последното придобива особено значение, тъй като в идеалното об-во, което Р. си представя като изградено върху уравнителността и принципа на народовластието, макар и да отсъствуват крайностите на бедността и богатството и да са осигурени свободата, равенството и щастието на гражданите, все пак се запазва частната собственост, а заедно с нея и постоянната заплаха от нарастване на егоизма. Р. защищава принципа на гражданската дисциплина, като допуска суро-

ви, принудителни мерки по отношение на егоистичния индивид. Според него авторитетът на моралните норми трябва да бъде подкрепен и от религията. Отхвърляйки догмите и етиката на християнството, Р. в качеството си на деист счита, че общозадължителната вяра във възнаграждаващото и наказващо божество е условие за здравината на държавата. Предписанията на неговата «гражданска религия» определят нормите на морала и задълженията на гражданите, светостта на обществения договор и на законите. Същевременно Р. оправдава революцията срещу деспотизма, който нарушава обществения договор: «Докато народът, принуден да се подчинява, се подчинява, той постъпва добре; но щом народът има възможност да отхвърли от себе си ярема и наистина го отхвърля, той постъпва още по-добре.» От цялата система на възгледи на Р. произтичат неговите новаторски за онова време педагогически идеи. Гл. задача на възпитанието Р. вижда във формирането на човека и гражданина без прилагане на насилие над личността на детето, по пътя на развитие на неговите естествени заложби и способности. Идеите на Р. са оказали влияние върху социално-политическите и етическите възгледи на дейците на фр. революция, особено на якобинците (проповядването на «републиканска добродетел», осъждането на егоизма и богатството, култът към «върховното същество»). Скован от рамките на дребнобуржоазния умерено-уравнителен идеал, Р. не може да реши последователно проблемата за хармонията между частния и общия интерес, да снеме противоречието между «гражданина» и «човека». Въпреки това неговите идеи оплодотвориха развитието не само на демократическата, но и на социалистическата мисъл. Гл. произв., в които са развити етическите идеи на Р.: «Разсъждения за науките и изкуствата» (1750), «Разсъждение за произхода и основите на неравенството между хората» (1755), «За обществения договор» (1762), «Емил, или за възпитанието» (1762).

С

САМОВЪЗПИТАНИЕ — една от съставните части на *самоконтрол* на личността. Състои се в това, че човек целенасочено развива у себе си способност за морална дейност, формира свое нравствено съзнание, усъвършенствува положителните си качества и преодолява отрицателните. Форми и методи на С. са самоубеждението, самокритиката, самопринудата, самоограничението. К. Маркс изтъква, че за разлика от животното, което «не различава себе си от жизнената си дейност» и действува съобразно с естествената си природа, човек «прави самата своя жизнена дейност предмет на волята и съзнанието си» («Из ранних произведений», с. 565), т. е. формира и усъвършенствува своята личност в съответствие с представата си за същността и предназначението на човека. Проблемата за С. е била повдигната от етиката още в древността. Но по правило тя е била разбирана индивидуалистически като самоусъвършенствуване на личността заради самата нея, като цел на нравственото развитие на индивида за разлика от служенето му на об-вото. В деонтологическия *интуитивизъм* напр. задължението за самоусъвършенствуване се схваща като самостоятелно, несвързано с никакви «утилитарни» (обществени) потребности. Обаче конкретните задачи на това самоусъвършенствуване фактически са били разбирани различно в зависимост от представата за нравствения идеал, в която винаги са се изразявали определени класови и обществени интереси. В противоположност на буржоазното разбиране за С. К. Маркс показа неговото обществено значение: «. . . моето *собствено* битие *е* обществена дейност; ето защо това, което правя от своята особа, аз го правя от себе си за обществото, съзнавайки се като обществено същество» («Из ранних произведений», с. 590). С повишаването на *съзнателността* на хората (както в процеса на индивидуалното развитие на всеки отделен човек, така и в

хода на развитието на обществената активност на трудовите маси) личността става не само обект, но и във все по-голяма степен субект на възпитание. Особено голямо значение С. получава в социалистическото об-во, в което неизмеримо нараства ролята на самостоятелното регулиране от личността на своята морална дейност и С. на масите постепенно става осн. форма на обществения процес на нравствено възпитание. Способността на човека за С., за съзнателно и творческо усвояване на принципите на комунистическата нравственост, умението му да формира целенасочено своята личност въз основа на анализиране на действията си и поставяне пред себе си на жизнени цели е един от осн. показатели за степента на комунистическата му съзнателност.

САМОДЕЙНОСТ И ТВОРЧЕСТВО (в морала) — активно и свободно изпълнение от човека на нравствените изисквания, в което той се утвърждава като морална *личност*, способна не само да се подчинява на възлаганите ѝ задължения, но и самостоятелно да си поставя нравствени цели и да ги осъществява без външна (не само материална, но и духовна) принуда. С. и т. в морала предполагат: лично осъзнаване от човека на моралното изискване; изпълняване на това изискване не по принудително задължение, а подчинявайки се на гласа на собствената *съвест*, от стремеж да се върши *благо* за отделни хора и за об-вото като цяло; самостоятелност в решаването на нравствените проблеми; критика на отживяващите и участие в създаването на нови морални норми (*Чувство за новото*); готовност за противопоставяне на вкоренили се обичаи и мнения на мнозинството, ако последните влизат в противоречие с изискванията на истинската нравственост. За пръв път на проблемата за С. и т. в морала започват да отделят голямо внимание класиците на буржоазната философия. Но за буржоазната етика като цяло е характерно решаването ѝ само в плана на свободата на отделната личност. *Кант* и *Фихте* я свеждат до въпроса за свободата на личната съвест. Фихте счита като единствен критерий за нравствеността съвестта на «чистото Аз», а подчиняването на външен авторитет — за безсъвестност. Кант твърди, че истински морален може да бъде само онзи закон, който човек сам си дава. Др. решение, често предлагано от теоретиците на буржоазния морал, е да се противопоставя «свободната» нравственост на подчинението на нормата, добродетелта, вътреш-

ния стремеж към доброто — на «моралния дълг» (*Деонтология*). Привържениците на *екзистенциализма* разглеждат Т. в морала като нравственост на личния замисъл, утвърждаване от човека на самия себе си в противоположност на «догматичния» морал на изпълнение на общоприетите норми. Такова разбиране на Т. отговаря на духа на буржоазния *индивидуализъм* и в последна сметка винаги води до противопоставяне личността на об-вото, до една или др. форма на *аморализъм*. Съвсем иначе решават проблемата за С. и т марксистката етика и комунистическата нравственост, които я разглеждат като морална свобода не само на отделната личност, а преди всичко на широките народни маси. В. И. *Ленин* нееднократно изтъкваше, че утвърждаването на нормите на комунистическата нравственост е невъзможно без творческата активност на масите. Новият морал се създава не по пътя на простото усвояване от хората на готови формули, а по пътя на Т. на нови форми на обществена *дисциплина*, въз основа на практическия масов опит. Самоучаствувайки в тази масова дейност, личността е способна да проявява *инициатива, почин*, да дава *пример* на околните. С. и т. в морала са възможни при условие, че всеки член на об-вото дълбоко осъзнава историческите потребности и задачи, които възникват в хода на комунистическото строителство. Тогава изпълнението на изработеното от общественото съзнание нравствено изискване става дело на личната съвест и отговорност на всеки, от просто изпълнение на задълженията се превръща в целенасочена морална дейност. По-нататък това осъзнаване може постепенно да се превърне в склонност и привичка, благодарение на които изпълнението на моралния дълг започва да се осъществява вече съвсем свободно, без вътрешна самопринуда (*Свобода нравствена*).

САМОКОНТРОЛ — самостоятелно регулиране от личността на своето *поведение*, на неговите *мотиви* и *подбуди*, съставна част на системата на моралните *отношения* в об-вото, която включва както различните форми на контрол на об-вото над поведението на отделните негови членове, така и личният контрол на всеки над себе си. Механизмът на С. обхваща: постепенно формиращите се в процеса на обществената жизнена дейност на личността *убеждения, чувства, привички; самооценката,* която човек прави на своите действия, подбуди, морални *качества* (една от формите на тази

самооценка е *съвестта*); *самовъзпитанието*. В процеса на развитието на комунистическата нравственост и утвърждаването ѝ в живота на социалистическото общество С. придобива все по-голямо значение в моралните отношения и заедно с това постепенно се увеличава степента на нравствената *свобода*. С. не е развит в еднаква степен у разните хора и мн. зависи от равнището на обществената съзнателност, духовното развитие и културата на човека.

САМОЛЮБИЕ — морално *чувство*, в което се изразява уважението на човека към себе си като личност, основаващо се върху признаване на своето *достойнство*. Както и гордостта, С. е израз на *самосъзнанието* на човека и насочва по определен начин неговите постъпки, но за разлика от нея има по-личен характер, изцяло се отнася до областта на индивидуалното съзнание и е свързано предимно с оценка на своите собствени способности и възможности. В случаите, когато чувството на С. става устойчива отличителна черта на характера на един или др. човек, то придобива значение на морално *качество*. С. е положителен мотив на поведението (и съответно качество) дотолкова, доколкото помага на човека да преодолява трудностите и собствените си слабости, за да постигне онези резултати, които очаква от него об-вото, и доколкото подбужда човека към законна защита на своето достойнство. Но макар че С. играе често тази положителна роля в поведението на хората, то още не прави човека съзнателен носител на идеите на комунистическата нравственост, тъй като в дадения случай той извършва постъпки заради самия себе си, за да спечели уважението на околните. С. става отрицателно качество, когато от взискателно отношение към себе си се превръща в необоснована гордост, в самохвалство, което пречи на човека да се вслуша в другарската критика, да оцени трезво постъпките и възможностите си и да поправи поведението си. Такова болно С. играе обратна роля, като парализира активността на личността и в последна сметка унижава човешкото достойнство.

САМООБЛАДАНИЕ — една от формите на *самоконтрол*; морално *качество*, което се изразява в способността и привичката на човека да контролира чувствената страна на психиката си (чувства, емоции, желания, привички, склонности) и да подчинява дейността си на решаването на съзнателно поставени пред себе си задачи и на изисквания на чо-

вешкото съжителство. Емоционалната страна на човешката психика играе голяма роля във всекидневния живот и обществената дейност на личността. Обаче чувствата и склонностите са в значителна степен стихийно възникнали двигатели на човешкото поведение и се нуждаят от целенасочено съзнателно контролиране, за да може човек да действува по най-целесъобразен начин. Ако човек не контролира емоциите и подбудите си, те могат да придадат на действията му пагубна за об-вото и за самия него насока, да доведат до антиобществени актове, да причинят вреда и неудобства на околните, да оказват разрушително въздействие върху здравето, психиката и моралния облик на личността. Разпуснатостта, страхливостта, грубостта, нетактичността — всички тези и мн. др. явления с антиобществен характер винаги са свързани така или иначе с липса на С. Възпитаването на С. у хората е едно от условията, за да изпълняват те всекидневно нормите на комунистическата нравственост и правилата за *култура на поведението*.

САМООТВЕРЖЕНОСТ — положително морално *качество*, характеризиращо такива действия на хората, които представляват акт на самопожертвуване — на доброволно принасяне в жертва на своите интереси, а понякога дори на живота си заради интересите на др. хора, за постигането на обща цел в името на скъпи за тях идеали. «. . . Самоотвержеността *е* необходима при определени обстоятелства форма на самоутвърждаване на индивидите» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 231). Проявяването на това качество е необходимо в изключителни обстоятелства, когато от човека се изисква да превиши степента на *задълженията* си, изпълнявани от него във всекидневния живот и в обикновените взаимоотношения между хората, да се откаже от свои законни (от гледна точка на дадено об-во) интереси, дори да жертвува живота си. В масов мащаб необходимостта от такъв род постъпки възниква в условията на освободителни войни, революционно движение, на големи обществени преобразования. Съветският народ неведнъж е показвал примери на С. В. И. Ленин изтъкваше, че победата в гражданската война е била осигурена от «невиждания героизъм» на трудещите се, които «понасяха нечувани лишения, жертвуваха се» (т. 30, с. 439). Поради изключителните трудности преминаването на съветското об-во към мирно строителство също изискваше «Русия да

се превърне в огромна армия на труда с героичното съзнание за самопожертвуване във всичко за общото дело» (т. 30, с. 530). Като морално качество, необходимо в особени обстоятелства, С. се цени високо в социалистическото об-во. Същевременно комунистическата нравственост, на която е чужд духът на *аскетизма* и самоотричането, не разглежда С. като всеобщ морален *принцип*, според който човек винаги изхожда от противоположността между своите и чуждите интереси и във връзка с това постоянно трябва да потиска собствените си интереси и стремежи заради интересите на др. хора. Такъв принцип неведнъж е бил издиган в историята на моралното съзнание (в частност — в *религиозния морал*) обикновено като нравствено обосноваване на принудителния аскетизъм на трудещите се маси, на потискането на интересите на човека, за защита на интересите на господствуващата класа и на експлоататорското об-во като цяло. К. Маркс и Ф. Енгелс разкриха социалния смисъл на този принцип и показаха защо той не може да бъде принцип на комунистическия морал, който да се прилага винаги и при всички случаи в живота. «. . . Комунистите не изтъкват нито егоизма срещу самоотвержеността, нито самоотвержеността срещу егоизма и не приемат теоретически тази противоположност. . . те, напротив, разкриват нейните материални корени, с изчезването на които тя изчезва от само себе си» (т. 3, с. 231). С преодоляването на противоположността между интересите на *човека и обществото* в процеса на изграждането на комунизма постепенно отпада необходимостта от всекидневно самоотричане на хората в полза на интересите на др. или дори на об-вото като цяло; служенето на об-вото става органическа потребност и самоутвърждение на всеки отделен човек (*Всестранно, цялостно развитие на личността*).

САМООЦЕНКА — нравствена *оценка* на собствените постъпки, морални качества, убеждения, мотиви; една от проявите на нравственото *самосъзнание* и *съвестта* на личността. Способността за С. се формира у човека в процеса на неговото нравствено възпитание заедно с все по-съзнателното усвояване от него на моралните принципи, които се изработват от об-вото, и изявяването на личното му отношение към собствените постъпки въз основа на оценките, давани на тези постъпки от околните. Поради това в акта на С. човек съди за моралното значение на своята дейност не просто от свое име,

а от името на об-вото (класата, колектива), към което той принадлежи и субективно отнася себе си. Благодарение на способността за С. човек придобива възможност в значителна степен самостоятелно да насочва и контролира действията си и дори да се възпитава *(Самоконтрол, Самовъзпитание)*. С. се издига на пръв план от буржоазния морал като едно от изискванията на принципа за «автономност на личността» *(Индивидуализъм)*. Обаче в действителност С., изразявайки съзнателното отношение на личността към себе си като член на об-вото, е свързана с цялата система на обществени отношения и нравствено възпитание.

САМОПОЖЕРТВУВАНИЕ — вж. *Самоотверженост*.

САМОРЕАЛИЗАЦИЯ (ЕТИКА НА ~ТА) — течение в съвр. буржоазна философия на морала, идеите на което се развиват от философи идеалисти от различни направления. В края на XIX и началото на XX в. Е. на с. се обосновава от обективните идеалисти Ф. Бредли, Дж. Мактагърт, Дж. Маккензи, Б. Боузанкет (Англия), Дж. Ройс (САЩ); от персоналистите Б. Боун, М. Колкинз, У. Хокинг (САЩ), а през последните десетилетия — от Ж. Бастид, Е. Муние и Г. Мадиние (Франция); от неохегелианеца Б. Кроче (Италия), от протестантския философ Ф. Адлер и др. Общо за различните варианти на Е. на с. е това, че всички те разглеждат целта на моралната дейност като реализиране от индивида на своето «вътрешно Аз», което се смята за съвършено уникално, неповторимо, отличаващо се от Аз-а на всички др. хора. Оттук се прави изводът, че нравственото значение на постъпките на отделния човек се състои не в тяхното съответствие на някакви общи за всички хора морални *принципи*, а, напротив, в това, че те са индивидуални, своеобразни, неприличащи на действията на др. хора. Такова разбиране на *критерия за нравствеността*, което противопоставя индивидуалното на общото, се основава върху моралния *индивидуализъм* и води до краен *волунтаризъм* в тълкуването на нравствеността. Теоретиците на даденото направление претендират, че преодоляват противоположността между *алтруизма* и *егоизма*. Множеството «индивидуални Аз-ове» те включват в някаква всеобхватна система на «абсолютното Аз» (последното често се разбира като бог), към което първите се отнасят като части на единно цяло. Според тях с помощта на тази чисто спекулативна обективноидеалистическа конст-

рукция се утвърждава хармонията между всички хора: всеки, като осъществява в постъпките си само изискванията на своето собствено Аз, заедно с това реализира закона на всеобщото Аз, служи на цялото (напр. об-вото) и на всички негови части (отделните индивиди). При това фр. персоналисти поставят ударението върху осъществяването от всеки човек на своята индивидуална същност, като обосновават заедно с това принципа на индивидуализма в морала. По-голямата част от амер. и англ. теоретици подчертават приоритета на цялото над индивидуалното, като проповядват по такъв начин идеята за висшия морален *авторитет* на капиталистическото об-во пред личността. Зад всичко това всъщност се крие мисълта, че в условията на съвр. капитализъм съществува хармония между интересите на *човека и обществото*. Идеалистическата конструкция на «абсолютното Аз», което включва всички «индивидуални Аз-ове», всъщност е отражение на действителните социални отношения при капитализма от епохата на империализма: на държавно-монополистическата система, която всестранно подчинява личността. При това на тази система се придава някакъв «висш», космически смисъл. По такъв начин Е. на с. е типична буржоазна апологетична теория, която служи за идеологическо оправдание на съвр. капитализъм.

САМОСЪЗНАНИЕ (нравствено) — осъзнаване от човека на самия себе си като личност и на своето място в съвместната обществена дейност на хората. Благодарение на С. човек придобива способност за *самоконтрол*, възможност самостоятелно да насочва и контролира постъпките си и да се възпитава *(Самовъзпитание)*. Основа за нравственото С. на личността са убежденията и собственото ѝ отношение към тях — *убедеността*. Благодарение на това, че личността изобщо може и е длъжна да направлява и контролира действията си, тя притежава морална *отговорност*. Отношението на човека към себе си като морална личност се изразява в понятията *«достойнство»* и *«чест»*. Способността му да реализира своите убеждения чрез самостоятелно регулиране и контролиране на действията си е *съвест*. Когато човек разбира връзката на своите убеждения, самооценки и самоконтрол с обективния ход на социално-историческото развитие, с интересите на об-вото и хората, може да се каже, че той е съзнателен *(Съзнателност)*. Именно всички тези елементи съставляват

структурата на нравственото С. на човека. Способността за С. още не разкрива съдържанието на моралните убеждения и поведението на човека. В зависимост от социалното и класовото си положение човек притежава различно по своя обществен смисъл С. (*Идейност*). И самата степен на С. на личността не остава неизменна. Тя се развива в хода на социалноисторическия прогрес. В ранните етапи на първобитното об-во личността още не различава себе си в родовия колектив и не притежава С. (*Личност и колектив*). С възникването на класите и развитието на противоречието между отделния *човек и обществото* като цяло личното С. започва да се противопоставя на общественото съзнание. Само с премахването на това противоречие в социалистическото об-во човек става способен за най-висшата форма на С., която се развива върху основата на комунистическата съзнателност.

САМОУСЪВЪРШЕНСТВУВАНЕ — вж. *Самовъзпитание*.

САНКЦИЯ (лат. sanctio — нерушим закон) (морална) — потвърждение на нравствените *изисквания* посредством одобряване или осъждане на вече извършени постъпки на хората (а също така и на обществени явления). За да осигури изпълнението на предписваните *изисквания* от всички хора, об-вото прилага най-различни видове С. — икономически (материално възнаграждение или глоби), правни (углавна отговорност), разнообразни форми на административна принуда и обществено въздействие. Всички тези С. представляват различни начини на *възмездие, поощрение и наказание*, които така или иначе засягат положението и интересите на човека. Моралната С. е една от формите на духовно въздействие, тя се осъществява посредством *оценка* на поведението на хората. Оценявайки някаква постъпка като добра, моралното съзнание заедно с това предписва (не само на човека, който е извършил дадената постъпка, но и на др. хора) да извършват подобни постъпки занапред. И обратно, отрицателната оценка означава нравствена забрана за подобни постъпки в бъдеще. Следователно моралната С. служи като допълнително средство за регулиране на поведението на хората, подкрепя нравствените изисквания, изразени в моралните *норми* и *принципи*. Особеността на моралната С. се състои също и в това, че нейното осъществяване не изисква някакви официално утвърдени пълномощия или реална власт. Доколкото всеки човек притежава морално съзнание, той е способен

да оценява постъпките на околните и своите собствени постъпки. Авторитетът на моралната С. се основава не върху служебното или социалното положение на човека, който прави оценката, а върху неговата *съзнателност*, определя се от това, доколко самият той е усвоил съдържанието на нравствените изисквания и е способен да изрази смисъла им за др. хора. Тъй като моралът е една от формите на идеологията, нравствената С. се прилага не само към постъпки на отделни хора, но и по отношение на социални институти, обществени явления и дори към едно или др. об-во като цяло. Буржоазният морал защищава частната собственост, тя санкционира капиталистическата експлоатация, оправдава социалното неравенство. Комунистическата нравственост, обратно, осъжда буржоазната практика с всички присъщи ѝ антихуманни явления и одобрява всичко онова, което спомага за избавянето на човечеството от социалната несправедливост, неравенството и експлоатацията и съдействува за утвърждаването на действително хуманни отношения между хората.

САРТЪР (Sartre), Жан-Пол (р. 1905) — фр. писател, обществен деец, философ, представител на т. нар. атеистичен *екзистенциализъм*. Философията на С., която се отличава с опозиционни, антибуржоазни настроения, е същевременно едно от етическите учения на съвр. идеализъм. Виждайки причината за кризата на хуманизма на Запад, преди всичко в успехите на науката, на рационалистичното мислене, в превръщането на човека в «обект» на манипулации от страна на държавата, С. се опитва да постави *ирационализма* и *интуитивизма* в служба на нравствените цели. На господстващите в буржоазното об-во аморализъм, на сделките със съвестта С. противопоставя ригористичното учение за морала (в този смисъл той придава особено значение на понятията за «истински характер» и за вярност на себе си), като при това възражда някои елементи от етиката на *Кант*. Напр. нравственото изискване на С.: «Всичко трябва да става така, като че ли целият свят следи какво аз правя и се съобразява с това» — е пряк отзвук на *«категоричния императив»*. Обаче С. съвсем не признава общозадължителността на нравствените норми. Той разглежда всяка постъпка като абсолютно уникална, неповторима. Според С. нравственото изискване не може да се обясни със социалните условия, то не може да бъде

«обективирано» (съобщено на др.). Осъществяването на вътрешния императив от индивида е за С. изкупление на аморалността на об-вото, затова при всяка ситуация на човека се възлага своего рода жертвена мисия. Самият «неистински характер» на социалните ценности произтича от «лицемерието» на индивида, който не се решава да се подчини на гласа на съвестта. Последната се схваща от С. като постоянно бреме на вродената вина. Свободата у С. е лишена от градивно, конструктивно начало (често това е само свобода да се желае нещо) и се проявява като идеална неизменна «същност» на човека: тя е налице във всяко човешко действие, дори ако последното е абсурдно, ирационално, извършено в състояние на афект; тя е «неотнимаема и от затворника»; човек е «съден да бъде свободен». По същество С. свежда свободата до формално разбирана автономия на избора при безразличие към обективното значение на взетото решение и неговата реална осъществимост. Отричайки всякакъв детерминизъм по въпросите за дължимото и свободата, С. въпреки това не може да избегне *фатализма* при обясняването на човешкото поведение, което той поставя в пряка зависимост от понесените някога от индивида душевни травми (екзистенциален психоанализ). Противоречивото съчетание на абстрактния ригоризъм с фройдисткия натурализъм се проявява у С. в изискването за постоянно «самоизобличаване» от страна на индивида, което хипертрофира у него отвлеченото чувство за вина и отговорност, като пренася с това вниманието на човека от пороците на социалната система към собственото му несъвършенство. Както и екзистенциалистката етика като цяло, учението на Сартър за човека («конкретна антропология») в последна сметка се превръща в деморализираща концепция, която обективно тласка човека към социално-политическа индиферентност. Етическите възгледи на С. са изложени в съч. «Битие и нищо» (1943) и «Екзистенциализмът е хуманизъм» (1946).

СВОБОДА НА ВОЛЯТА — философска категория, означаваща в най-общ смисъл способност на човека самостоятелно да определя своите постъпки, да действува по свое усмотрение, въз основа на собствено решение. Като *категория на етиката* С. на в. означава, че извършвайки постъпка, човек прави морален *избор* между *доброто* и *злото*, нравственото и безнравственото. Доколкото този избор за-

виси от самия човек, последният притежава морална *отговорност*, неговите действия могат да му бъдат зачетени като заслуга или вменени във *вина*. Проблемата за С. на в. в историята на етиката често се е схващала идеалистически. Индетерминистическото (*Причинност*) разбиране на С. на в. я разглежда независимо от каквито и да било външни причини. За източник на активността на човека и на способността му да избира постъпките си се смята самата воля като такава, която противостои на всякаква необходимост. Откъсването на С. на в. от обективната действителност често е ограничавало нейното проявяване само в сферата на духа, т. е. водело е до невъзможност тя да се прилага в материалния свят. Още в древността *Епиктет* прокарва мисълта, че доброто и злото се намират само в разума на човека и затова «няма насилие, което би могло да ни лиши от свободата на избор». По същество този смисъл влага в понятието «С. на в.» в ново време и *Кант*, който напълно разграничава действителността на свят на естествената необходимост, където човек постъпва като природно и несвободно същество, по законите на причинността, от умопостижимия свят, който се намира извън пространството и времето и в който само човек притежава С. на в. Според Кант свободна е само «добрата воля», но тази воля се оказва всъщност неспособна да се прояви практически, в света на необходимостта. За буржоазните теоретици от по-късния период е характерна представата за свободната воля (и когато се приема за свойство на човека, и когато се превръща в нещо абсолютно самостоятелно) като неограничен от нищо произвол (*Щирнер, Ницше, Шопенхауер*). Това нерядко ги води до обосноваване на крайния *индивидуализъм* и *аморализма*. Понятието «свободна воля» е една от централните категории в етиката на *екзистенциализма*. Мислителите материалисти (*Хобс*, фр. материалисти от XVIII в., рус. революционни демократи) отхвърлят индетерминисткото схващане за С. на в. въз основа на това, че всички действия на човека са причинно обусловени. Но представителите на домарксистката етика така и не успяват да отговорят на въпроса, по какъв начин способността на човека да избира своите постъпки може да се съгласува с обективните закони на света. Поради това мн. от тях, разглеждайки причинността на човешката дейност механистически, стигат до извода че всяко действие на човека е по начало предопределено от об-

щия ход на нещата (*Хобс, Холбах*, А. Колинз). По такъв начин неправилното решение на проблемата за С. на в. довежда в последна сметка мислителите до едната от двете порочни крайности — до *волунтаризма* или до *фатализма*. Истинско решение на проблемата за С. на в. дава само марксистко-ленинската теория. Дейността на човека която се осъществява въз основа на избраната цел, в последна сметка отразява определени закони на развитието на природата и об-вото т. е. обективната необходимост Тази необходимост се изразява в интересите и потребностите на хората и класите и определя *мотивите* на техните постъпки. Тя не бива да се разглежда като нещо чисто външно по отношение на човека, понеже не само действията на хората са обусловени от законите на природата и об-вото, но и човекът на свой ред е способен да въздействува върху заобикалящата го действителност и да я преустройва. В рамките на общата социално-историческа необходимост, която се осъществява благодарение на съвкупните действия на огромна маса хора, отделният човек или сравнително голяма група хора притежават свобода на избор (напр. по въпроса на страната на коя класа да застанат, да се присъединят ли, или да не се присъединят към определено обществено движение, как да постъпят в личния си живот и др. под.). Именно в тези граници марксистката етика поставя въпроса за отговорността на човека за своите постъпки (вж. също *Дейност морална, Свобода нравствена, Самодейност и творчество, Цел*).

СВОБОДА НРАВСТВЕНА — *категория на етиката*, която обхваща проблемите за възможността и способността на човека да бъде самостоятелна, самодейна и творческа личност, да изразява в моралната си дейност своята собствена, истинска човешка същност. В различните идеалистически теории С. н. се счита за присъща на човека като такъв: това е неговата *свобода на волята*, която му е дадена от природата или пък от бога. Според тях това вечно свойство на човека е предпоставка за неговата моралност: само благодарение на свободата човек може да бъде морално същество, отговорно за своите постъпки. Такова формално, съвършено неоснователно допускане за свободата неминуемо води до абстрактното й тълкуване. В буржоазната етика С. н. се схваща като свобода от външна (природна и социална) зависимост, като възможност човек да извършва постъпки, съобразявайки

се само със собствените си намерения и решения, независимо от каквито и да било предварително определени цели, в последна сметка като прост произвол. Марксистката етика, напротив, разглежда човешката свобода конкретно-исторически, като състояние на човека, достигано само в определени условия, като резултат от неговото социално и духовно развитие. «Свободата се заключава не във въображаема независимост от законите на природата — пише Ф. Енгелс, — а в познаването на тези закони и в съдържащата се в това познание възможност планомерно да заставяме законите на природата да действуват за постигането на определени цели» (т. 20, с. 115). От това общофилософско определение на свободата произтича и разбирането на С. н. Обективна нейна предпоставка е преодоляването на противоречието между *човека и обществото*, в резултат на което моралните изисквания престават да противостоят на личността като нещо чуждо, противоречащо на нейните човешки потребности. Още в социалистическото об-во, въз основа на единството на обществените и личните интереси, се създават обективни условия личността да изпълнява моралния си дълг не въпреки своите човешки интереси, а като има предвид общите за всички хора потребности, в последна сметка и собствените си. Колкото по-пълно и всестранно става единството на личните и обществените интереси в процеса на изграждането на комунистическото об-во, в толкова по-голяма степен личността става способна свободно да осъществява своята нравствена дейност. Субективна страна на С. н. е развитието на личната *съзнателност* на човека. Благодарение на нея човек става способен самостоятелно, без външна принуда, подчинявайки се на собственото си чувство за дълг и въз основа на лично разбиране, да извършва такива постъпки, които той смята за най-целесъобразни за об-вото. В този случай външната нравствена необходимост се превръща във вътрешна, субективна необходимост, подчинението на нравственото предписание — в доброволно следване гласа на личната *съвест*, простото изпълнение на обществените правила — в творческо осъществяване на моралните принципи въз основа на лично решение. Обаче и такава С. н. още не е пълна, тъй като тя не изключва самопринудата. Състояние на пълна свобода настъпва тогава, когато осъзнатата необходимост прераства в лична нравствена *склонност*, става вътрешна потребност на човека,

за когото интересите на об-вото са неотделими от неговите собствени. По отношение на отделното лице това състояние се достига в процес на всестранно нравствено *възпитание и самовъзпитание* на личността. А като типично социално явление, което характеризира дейността на широките народни маси, то се формира в процеса на утвърждаването на комунистическите обществени отношения.

СЕНЕКА (Seneca), Луций Аней (ок. 3 пр. н. е. — 65) — римски философ стоик и писател. Заема високи държавни длъжности: в 56 г., при Нерон, на когото по-рано е възпитател, става консул. «Този стоик, който е проповядвал добродетел и въздържание — пише за него Енгелс, — е бил най-големият интригант при двора на Нерон, който не се гнусял и от угодничество» (т. 19, с. 314). Обвинен в заговор, по заповед на императора С. завършва живота си със самоубийство. Традиционните части на *стоицизма* — физика и логика — загубват в учението на С. всякакво значение. Задачата на философията се свежда от него до учение за живота. Да се живее добродетелно и щастливо, значи да се живее съобразно с природата, същността на която С. отъждествява с бога-разум, с провидението, съдбата. С. учи, че като се подчинява на бога, човек придобива свобода. Съвършеният, хармоничният разум (като част от божественото) помага на индивида да си изработи правилно отношение към света, към нещата, които не зависят от човешката воля. Висшето благо («блажен живот») човек постига чрез търпение, въздържание, мъжество. За притежаващия такива качества не са страшни нито бедността, нито страданията, нито дори робството и смъртта. В разумно-божествената вселена всичко е насочено към благото на живите същества, а злото и греховността са рожба на об-вото, в което царят неправда и борба за материално благополучие. Тази идея се трансформира у С. в противоположност между вътрешното и външното, между безсмъртната душа и тленното тяло. Само обръщането на човека към бога води личността към добро, към господство над чувствените желания, над материалните предмети. Не е важно дали си беден, или роб. «Защо му са външните блага на този, който е съсредоточил в себе си цялото свое имущество?» Според С. духовната природа на роба и господаря е еднаква. Но въпреки това той признава за естествена разликата в тяхното социално положение. Без да счита богатството за благо, С. допуска при-

тежаването му като нещо, което спомага за упражняване в добродетелта. Следователно неговото учение е фактически форма на примирение със съществуващите порядки. На упрека, че самият той притежава огромно богатство и не живее в съответствие с философията си, С. отговаря: «философите говорят не за това как самите те живеят, а как трябва да се живее.» С. е оказал голямо влияние върху формирането на етиката и догматиката на християнството. Той е автор на трактати по проблемите на нравствеността: «За милосърдието» (55—56), «За щастливия живот» (58—59), «Морални писма до Луцилий» (63—64) и др.

СЕН-СИМОН (Saint-Simon), Клод Анри дьо Рувроа (1760—1825) — фр. мислител социолог, социалист утопист. С.-С. се стреми по пътя на прилагането на природонаучните методи към областта на общественознанието да създаде философска система, призвана да служи като оръдие за построяване на рационално об-во което да дава най-голямо благо за най-голяма маса хора. Както и концепциите на рационалистите от XVIII в. неговата «наука за човека», или «социална физиология», отрежда определяща роля в об-вото на човешкия разум, на господстващите в това об-во научни, философски и религиозно-етически възгледи, но за разлика от първите тя се изгражда върху принципа на историзма. Според С.-С. съзидателната епоха в развитието на об-вото се сменя от разрушителна епоха, след която следва изграждане на по-висок обществен строй върху основата на нови философски и морални идеи. Пътя към своя обществен идеал — «индустриалната система» — С.-С. вижда във всемирното развитие на производителните сили и прилагането на научни принципи, които, съгласувайки се пряко с етическите възгледи на мислителя, включват: изкореняване на паразитизма на господстващите класи и въвеждане на задължителен производителен труд за всички членове на об-вото; осигуряване на равни за всички хора възможности да прилагат способностите си; превръщане на политиката в «позитивна наука за производството», а на държавата — от оръдие за управляване на хората в оръдие за организиране на производството, за «управляване на нещата». Като средства за борба срещу егоистичния частен интерес на буржоазията С.-С. предлага всички капиталисти да се подчинят на единен работен план и да се премахне наследяването, за да може мяс-

тото на човека в об-вото да се определя от способностите му. В последното си съч. «Ново християнство» той «открито излезе като изразител на интересите на работническата класа и обяви нейната еманципация като крайна цел на своите стремежи» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 25, ч. II, с. 148). Но идеалистическите основи на светогледа на С.-С. не му позволяват да реши тази задача другояче освен по пътя на мистичното преодоляване на класовите противоречия. Разработената от него религиозно-етическа концепция за «новото християнство» е била призвана да допълни материалните принципи на «промишлената система» с моралния категоричен императив на религиозната вяра, с нейния лозунг «всички хора са братя». Въпреки че С.-С. се отказва от атеизма на фр. материалисти и апелира към религията, неговите възгледи представляват крачка напред както в теорията на утопическия социализъм като цяло, така и в етическото учение на последния (отказване от аскетично-уравнителните принципи в подхода към човека и изискване всички потребности на личността да се задоволяват въз основа на разцвета на науката и производителните сили, да се осигури социалистическият принцип на разпределение според способностите). Освен «Ново християнство» (издадено посмъртно в 1825), осн. съч. на С.-С. са: «За индустриалната система» (1821—22), «Катехизис на индустриалците» (1823—24), «Литературни, философски и индустриални разсъждения» (1825).

СКЕПТИЦИЗЪМ (гр. skeptomai — разглеждам, изучавам). — 1. М о р а л е н — възглед за човека, който така или иначе принизява моралните му възможности, отрича нравствената му дееспособност. Моралният С. може да се проявява в най-различни форми: напр. в твърдението, че човек по своята природа е зъл, «греховен», неспособен да постъпва нравствено в социалния си живот, не може да познае истинското съдържание на доброто и съзнателно и доброволно да се стреми към осъществяването му; или в отричане на възможността човек да преодолее социалните и нравствени пороци на об-вото, да създаде справедлив и хуманен строй, да осъществи нравствения идеал. Обикновено този вид скептицизъм е свързан с неверие в моралния прогрес (*Песимизъм*). Скептични представи за моралната дееспособност на човека получават разпространение в нравственото съзнание на об-вото и в етическите теории през периоди, когато един или др.

обществен строй е в упадък и се приближава към гибел. В условията на съвр. капитализъм този възглед получи най-пълен израз в етическата теория на *неопротестантизма.* Скептичните мотиви са съвършено чужди на марксистката етика, която изхожда от положението за безграничните исторически (в това число и морални) възможности на човека.
2. Е т и ч е с к и — възглед за природата на моралните представи, който отрича тяхното обективно значение и познавателен характер. Макар отделни идеи от подобен род да са били изказвани неведнъж в историята на етическите учения от миналото, разгърнато методологическо обосноваване етическият С. получи едва в буржоазните теории от края на XIX — началото на XX в. (У. Съмнър, В. Парето, К. Манхайм). Съвр. привърженици на С. твърдят, че моралните представи на хората не отразяват обективната действителност и не могат да се оценяват от гледна точка на истинност или неистинност. Хората, разсъждават те, са склонни да приписват на нравствените си идеи рационален смисъл, обективно значение, докато всъщност в тях само се изразяват и обосновават привичните начини на поведение в едно или др. об-во. Порочността на подобно разсъждение се състои не в това, че се установява връзка между моралните идеи и съществуващите в об-вото *нрави* и *обичаи*, а в това, че тези обичаи се разглеждат като нещо случайно, несвързано с обективните закони на развитието на об-вото. А оттук произтича убеждението, че нравствените представи не могат да бъдат научнообосновани или, обратното, подложени на научна критика. Скептичните възгледи за моралните представи и съждения получиха най-голямо развитие в *неопозитивизма.* Марксистката етика разглежда моралните представи като особена форма на общественото съзнание, което винаги така или иначе отразява обективните условия на съществуване на едно или др. об-во, класа. Но начинът на това отразяване в морала се различава от научния *(Съзнание морално).* В предшестващата история моралните закони обикновено са се осмисляли в моралните представи в изопачена, фантастична форма. Действителните социални потребности на об-вото или класата, от които са произтичали нравствените изисквания, са се тълкували като *заповеди,* които идват от бога, като морални закони на вселената, или пък като изисквания на човешката «природа». Дори в случаите, когато нравствените принципи са се свърз-

вали с реалните интереси на хората (което само по себе си е правилно), под формата на общочовешки потребности винаги са се прокарвали интересите на една или др. класа. Освен това в домарксистката етика не е имало конкретно-исторически подход към оценяването на истинността на едни или др. морални представи и поради това теоретиците не са могли да покажат доколко адекватно моралът на дадена класа отразява потребностите на историческото развитие през дадена епоха. В сравнение с всички съществували в историята морални представи комунистическата нравственост съдържа в най-голяма степен истинско знание. Първо, тя се основава върху научното разбиране на историческия процес и нейн обществен *идеал* е об-вото, на което действително принадлежи бъдещето. Второ, този морал е свободен от фантастични представи за произхода на нравствените принципи и изисквания. Трето, това е първата в историята нравственост, която по отразяваните в нея интереси на хората е общочовешка (вж. също *Общочовешкото и класовото в нравствеността, Истина и нравственост, Морал и наука*).

СКЛОННОСТИ (морални) — една от страните на духовния облик на личността (наред с *убежденията, чувствата, привичките*); психологическа способност на човека да извършва нравствени постъпки без самопринуда, по вътрешна потребност, не само от чувство за дълг, а по лично желание, когато изпълнението на моралното изискване става собствен интерес на личността. За буржоазната етика е характерно противопоставянето на нравствените С. и чувството за дълг (*Автономна етика, Мотив*), което отразява типичното за класовото об-во противоречие между личните и обществените интереси, между собствените убеждения на индивида и предписваните отвън морални изисквания (*Съвест*). В противоположност на това марксистко-ленинската етика показва, че моралните С. се формират у човека в процеса на съзнателното изпълнение от него на дълга си пред об-вото, в резултат на което се създава възможност за прерастване на чувството за дълг в С. В масов мащаб това се осъществява напр. в епохата на комунистическото строителство, което предполага високо равнище на съзнателността и обществената активност на трудещите се. По своя психологически механизъм процес на формиране и социално значение моралните С. приличат ми на нравствените чувства и привички. Тяхното възпитаване

у хората е едно от субективните условия за нравствената *свобода* на личността.

СКРОМНОСТ — морално *качество*, което характеризира личността от гледна точка на отношението ѝ към околните и към самата себе си и се проявява в това, че човек не претендира за никакви изключителни достойнства или особени права, доброволно се подчинява на изискванията на обществената дисциплина, ограничава собствените си потребности съобразно със съществуващите в даденото об-во материални условия на живот на народа, отнася се към всички хора с уважение, проявява необходимата търпимост към дребните недостатъци на хората, ако тези недостатъци засягат само неговите собствени интереси, и същевременно се отнася критично към собствените си заслуги и недостатъци. С. е форма на осъзнаване от личността на своите задължения пред об-вото и заобикалящите я хора. Скромният човек не придава особено значение на положителните си качества, защото ги смята съвсем задължителни за себе си, разбиращи се от само себе си. Това е особено характерно за хора, които притежават действително изключителни достойнства, напр. за онези, които доброволно са посветили живота си на служене на човечеството. «Скромността увенчава всички добродетели», «Скромността краси героя» — смисълът на тези изречения, които имат дълга история, е, че истинската добродетел се състои не в стремежа към слава, а в свободна дейност за благото на човечеството. Образец на най-голяма скромност беше животът на вождовете и а работническата класа К. Маркс, Ф. Енгелс и В. И. Ленин. «. . . От отвращение към всякакъв култ към личността — пише Маркс — аз. . . не допусках да се дава гласност на многобройните обръщения, в които се признаваха моите заслуги. . .» (*К. Маркс* и *Ф. Енгельс*. Соч., т. 34, с. 241). В. И. Ленин изтъква, че за партийния ръководител са съвършено недопустими прекалената самоувереност, нетърпимостта по отношение на другарите, капризността. С. в обществения и личния живот е едно от изискванията на комунистическата нравственост.

СКЪПЕРНИЧЕСТВО — морално *качество*, което характеризира особено отношение към предмета на собствеността, когато той се разглежда като съкровище, неговото запазване става самоцел, заради която се забравя полезното му

предназначение като предмет за потребление и се принасят в жертва интересите и потребностите на човека (своите собствени и на др. хора). Отношението на буржоазния морал към С. е двойствено. *От една страна, той оправдава С., когато е свързано със задоволяване на потребностите на непосредствения производител (Отношение към собствеността, Пестеливост).* От др. страна, когато става дума за начина на живот на състоятелните и за купувача изобщо, се поощряват разкошът и разточителството. В капиталистическото об-во, както изтъква К. Маркс, «разточителството и пестеливостта, разкошът и лишенията» се предполагат взаимно («Из ранних произведений», с. 603). Изхождайки от необходимостта за разумно задоволяване на потребностите, комунистическата нравственост осъжда както С., така и прекомерния разкош и разточителството, понеже и едното, и другото противоречи на интересите на трудещите се (първото пренебрегва, а второто извращава потребностите на човека).

СМЕЛОСТ — морално *качество*, което характеризира способността на човека да преодолява в себе си чувството на страх, на неувереност в успеха, на опасение пред трудности и неблагоприятни за него последици. С. предполага решителни действия в името на постигането на поставената цел, вярност към избраните идеали и принципи въпреки враждебните обстоятелства и натиск от страна на др. хора, открито изразяване на собственото си мнение, когато то противоречи на вкоренилите се или санкционирани от властта възгледи, непримиримост към всяко зло и несправедливост. Конкретни изрази на С. са *подвигът, починът, инициативата*. С. е тясно свързана с такива морални качества като мъжество, твърдост, принципност, самообладание, инициативност и е противоположна на *страхливостта, малодушието*, приспособенчеството. Нравствената оценка на смелите постъпки зависи от тяхното конкретно социално съдържание. С. е морално оправдана, когато е подчинена на осъществяването на хуманни и справедливи цели, когато е породена от назрели социални задачи и се изразява в хуманни и обществено-прогресивни действия. В противен случай актовете на лична С. са проява на отчаяние (действия, извършвани в разрез с логиката на историята), дързост, показно фрондьорство, анархистично бунтарство, *нихилизъм* и авантюризъм. Като масово явление в живота на об-вото С. се поражда от особени

социални условия и обстоятелства. Тя служи като едно от средствата за разрешаване на противоречието между величествените исторически задачи и пречките и трудностите, които възникват по пътя на тяхното осъществяване (*Героизъм*). С. става масово качество в епохи на социални революции, патриотични войни и големи обществени преобразования. Процесът на строителството на комунизма, който включва постоянна борба на раждащото се ново с отживяващо старо (*Чувство за новото*) и изисква от хората принципност, активност, творческо-градивно и революционно-критично отношение към действителността, постоянно поражда необходимост от С. от страна на масите, на техните ръководители и на всеки съзнателен член на социалистическото об-во.

СМИРЕНИЕ — морално *качество*, което характеризира отношението на човека към себе си и се изразява в принизяване на собственото *достойнство*, в безверие в силите си и подценяване на възможностите си, в покорност по отношение на външните сили, в готовност да се подчиним на съдбата, да признаем поражението си, да се откажем от надежди за по-добро бъдеще. Социално-историческа причина, която спомага да се разпространяват настроения на С., е действителното безсилие на човека в експлоататорското об-во, в което социалните и природните закономерности се проявяват като слепи, неподдаващи се на контрол, стихийно действуващи сили. Проповядването на С. в експлоататорското об-во има определени идеологически цели: да се внушава на масите мисълта, че не е възможно да се създаде по-добро об-во, да се потиска стремежът им към борба за социална справедливост. Именно такава роля играе обективно напр. изискването за С. в християнската религия: «Социалните принципи на християнството — пише К. Маркс — превъзнасят страхливостта, презрението към самия себе си, самоунищожението смирението, покорността, с една дума — всички качества на простолюдието, но за пролетариата, който не иска да се държат с него като с простолюдие, за пролетариата смелостта, съзнанието за собствено достойнство, чувството на гордост и независимост са по-важни от хляба»(т. 4, с. 203). Обосноваване на С. намираме и в съвр. етически учения, напр. в *неопротестантизма* и *екзистенциализма*, в които се твърди, че на човека «не е дадено да стане бог», да постигне съвършенството, към което той се стреми. Според тези учения неблагоприятните обстоятел-

ства не се преодоляват от човека, а се приемат от него. Комунистическата нравственост, която се основава върху принципа на *оптимизма*, опровергава идеята за С. Изхождайки от учението на марксизма за безграничните исторически възможности на човека, тя изисква от хората неуморно да се стремят към поставената цел, да не се примиряват с враждебните на човека обстоятелства, а да ги преодоляват въпреки трудностите и временните поражения; да изкореняват недостатъците в себе си и да бъдат взискателни към околните, непримирими към всяко зло.

СМИСЪЛ НА ЖИВОТА — понятие, което е присъщо на всяка светогледна система и означава предназначението, целта на живота на хората. Социалното положение на индивидите, групите, класите, техните потребности и интереси, стремежи и очаквания, принципи и норми на поведение определят съдържанието на масовите представи за С. на ж., които при всеки обществен строй имат специфичен характер, макар и да показват известни моменти на повторяемост. Като подлагат на теоретичен анализ представата на масовото съзнание за С. на ж., представителите на домарксистката етика изхождат от абстрактната «човешка природа», схващайки я или като свръхестествена същност, или антропологически. Те смятат, че идеалните представи за значението и насоката на човешката жизнена дейност сами по себе си могат да определят обективната ѝ *ценност* и че светът може да се преобразува в съответствие с тези представи чрез чисто духовни средства. Претендирайки за универсалност, тези теоретични интерпретации фактически обосновават и защищават такива цели и идеали, в които се изразяват интересите на господствуващите класи. В съвр. буржоазни етически теории С. на ж. на хората се вижда в реализирането на извънисторически задачи (религиозната етика), в достигането на определени потребителски стандарти и индивидуално благополучие (натуралистически теории — *хедонизъм*, *утилитаризъм*, етика на *самореализацията*, или пък всяка жизнена дейност се провъзгласява за безсмислена и абсурдна, тъй като е лишена от каквато и да било обективна насоченост (*екзистенциализъм* и др. песимистични доктрини). Разпространени са и теории, които отричат възможността за научно достоверен отговор на въпроса за С. на ж. По същество подобно гледище споделят и буржоазният *конформизъм* и моралният *скептицизъм*. Основавайки се на

материалистическото разбиране на общественото развитие, марксистката етика твърди, че представите за С. на ж., за неговата обща цел зависят от цялата съвкупност на обществените отношения. Но човек е активна сила, която решително влияе върху социалното развитие, като ускорява или забавя, облекчава или затруднява обществения прогрес. Истинският С. на ж., «тайната на битието» се заключава в съдействие на назрелите задачи на общественото развитие, в съзидателен труд и социално преобразуваща дейност, в хода на които се формират предпоставки за всестранно разгръщане на интелектуалните, емоционалните и др. способности на самия човек. Само такава жизнена дейност притежава обективна ценност, смисъл. Относителността и изменчивостта на жизнените принципи и предпочитания на хората марксистката етика поставя в зависимост от особеностите на историческите задачи на всеки етап от общественото развитие. Нарастването на общественото производство и на средствата за комуникация увеличава обективното значение на дейността на хората. Но в условията на частнособственическите отношения тази дейност се изявява не като собствена, свободна, а като отчуждена (*Отчуждение*) от хората сила. Именно това обстоятелство поражда илюзорните скептични, песимистични и религиозни представи за С. на ж. Само в борбата срещу експлоатацията и потисничеството трудещите се разбират цялото значение и отговорност на историческата си мисия, черпейки в тази борба истинския смисъл за своето съществуване. След като освободи хората от всички видове социална зависимост, социализмът създава такива обществени условия, в които трудовата, политическата и духовната жизнена дейност на хората се обогатява с ново съдържание.

СОКРАТ (469—399) — древногр. философ. Неговото учение, (излагано устно във формата на диалог и спор) подготвя възникването на диалектиката и обективния идеализъм на *Платон* и *Аристотел*. Репутацията на С. (неговите съвременници го представяли за софист), както и критиката му на някои черти на политическата система на атинската демокрация предизвикват враждебността от страна на демократическите ръководители на Атина. Подведен под съд по обвинение в религиозно безчестие, С. бива осъден на смърт и поглъща отрова. Учението на С. е известно така, както е изложено от учениците му, и поради това е непълно и противоречиво.

Гл. задача на философията според С. е етическа: да създаде учение за това, как следва да се живее. Но тъй като животът е изкуство, а за съвършенство в изкуството е необходимо неговото познаване, гл. (етическият) въпрос на философията се предхожда от въпроса за същността на знанието. С. схваща знанието като виждане на общото (или единното) за цял ред неща (или техните признаци). Знанието е следователно понятие за предмета и се постига чрез определянето на понятието. Според С. предмет на знание може да бъде само онова, което е достъпно за целесъобразната дейност на човека. С. смята, че най-достъпна за човека е дейността на неговата душа. Поради това за осн. задача на познанието С. провъзгласява самопознанието («познай самия себе си»). Всички частни цели се подчиняват на единната обща и висша цел, която е безусловното висше благо. Тази мисъл рязко отличава учението на С. от крайния етически *релативизъм* на софистите. Обаче в условията на човешкия живот С. признава относителен релативизъм, който според него е неизбежен за всяка целесъобразна дейност: благото се обуславя от ползата и задоволството; доброто е същевременно и полезно за постигане на целта, от гледна точка на която то се определя като добро. Рационалистическата етика на С. е тясно свързана с неговия възглед за ролята на понятията; той отъждествява нравствената доблест със знанието. Дейността на човека изцяло се определя от неговите понятия за доблест, за благо и произтичащите от тези понятия цели. Затова С. твърди, че никой не може да се заблуждава или да постъпва лошо по добра воля. По такъв начин С. свежда всяко аморално действие до простото незнание или заблуждение, а мъдростта — до съвършеното знание. Етическият рационализъм на С. е бил забелязан още от древните философи. Аристотел напр. отбелязва, че С. превръща добродетелите в понятия, в науки или познания от особен вид, до които се стига посредством индуктивните методи на определяне на тези понятия. През средата и втората половина на XIX в. етическият рационализъм на С. се подлага на рязка критика от страна на буржоазните философи, които се обявяват против интелекта като оръдие за творчество и познание (*Керкегор*, *Ницше*). През XX в. рус. философски писател Л. Шестов критикува С. от позициите на религиозния *екзистенциализъм*.

СОЛИДАРНОСТ (лат. solidus — здрав) — единство на

убежденията и действията, взаимна помощ и поддръжка, основани върху общност на *интересите* и необходимост от осъществяване на общи *цели*. С става морално изискване на една или др. класа, нация, на техните партийни организации и съюзи, когато възникна обективна необходимост от съвместни действия в името на решаването на някакви исторически задачи. Така принципът на С. се издига от идеолозите на фр. буржоазна революция в борбата против европейската феодална реакция. В частност може да се разграничат националната, класовата, интернационалната, партийната С. Изискването за **национална солидарност** се издига на пръв план в съзнанието на народа, когато се води борба против чуждестранни поробители (*Патриотизъм*). В съвр. условия националната С. отговаря на обективните интереси на националноосвободителното движение. Националната С. се нарушава, ако буржоазията на някоя страна поставя на първо място не националните, а своите класови интереси. Като пример на **класова солидарност** могат да служат съвместните действия на работническата класа в борбата с капитала. Пролетарската С. се проверява и изпитва във време на протестни демонстрации, стачки, въоръжени акции, в международната взаимопомощ на трудещите се. Класовата С. на трудещите се има всъщност интернационален характер (*Интернационализъм*). С победата на социалистическата революция класовата С. се слива органически с националната С. на трудещите се, тъй като техните класови и национални интереси в дадените условия съвпадат. При определени обстоятелства, когато задачите на борбата против едрия капитал могат да се решат само ако се създаде общодемократичен фронт, може да укрепва С. между трудещите се от различни класи — между пролетарията и селяните, безимотните слоеве и дребната буржоазия. За революционната борба на пролетарията огромно значение има не само класовата, но и **партийната солидарност** — единството на действията вътре в неговия авангард, в редовете на комунистическите и работническите партии. Съвместните действия на членовете на комунистическите партии се основават на единството на техните убеждения и се осигуряват от изискването за партийна *дисциплина*. «*След* решението на компетентните органи — казва В. И. Ленин — всички ние, членове на партията, *действуваме като един човек*» (т. 11, с. 320). Партийната С. предполага

единство на действията не само във всяка комунистическа и работническа партия, но и във взаимоотношенията между тях в международен мащаб при запазване самостоятелността на всяка отделна партия.

СОЛОВЬОВ, Владимир Сергеевич (1853—1900) — рус. религиозен философ, публицист и поет. Една от централните проблеми във философията на С. е проблемата за човешката личност, която се разглежда в духа на християнската традиция. Според С. личността е не само относително самостоятелна духовна реалност, но и първичен елемент на метафизическата колективна личност — човечеството. С. разглежда човека като «свързващо звено между божествения и природния свят». Затова всяко индивидуално човешко съществуване придобива у него космичен и вселенски смисъл. Според С. божеството (абсолютът) и човешката личност са осн. (макар и неравнозначни) моменти в еволюцията на вселената, цел на която е преодоляването на световното зло, просветляването и одухотворяването на сътворения от бога свят (theosis). Човекът е несъвършен, но притежава потенция за безгранично усъвършенствуване. Той се измъчва от противоречието между търсенето на абсолютна свобода и чувството за злото в света, в който господствува механичната причинност. Затова «в различаването на доброто и злото, истината и лъжата се заключава целият съществен интерес на човешкия живот». Според С. в земния си път личността има възможност да реализира два типа свобода: «положителна» (свобода към добро) и «отрицателна» (свобода към зло). Първата се постига чрез стремеж към познаване на абсолюта и осигурява на човека способността да изпълнява божествените предначертания, а втората — чрез неограничено самоутвърждаване на единичното Аз, което води до отрицание на свободата (неограниченото самоутвърждаване носи несвобода на др. и с това престава да бъде свобода за самия индивид). Обаче С. не схваща самоотричането заради търсене на абсолюта като отказване изобщо от свобода. Човек обективно реализира и субективно чувствува своята свобода в акта на любовта (към хората, към природата, към бога) и в нравствената постъпка. Следвайки *Кант*, и С. смята, че като преодолява инерцията на механичната причинност чрез нравствено усилие, човек се приближава към абсолюта, който олицетворява цялата «истина, добро и красота». Според С. нравствеността, любовта и свободата са в последна

сметка неразделни, както са неразделни несвободата и злото. У С. Платоновото учение за ероса се съчетава с Кантовия *«категоричен императив»* върху основата на християнската антропология. Проблемата за доброто и злото на земята С. решава също в религиозен дух: личността на Христос е свидетелство и гаранция за окончателното тържество на доброто. Съзнателно отхвърляйки научното разглеждане на етичните проблеми, С. придава на въпроса за съотношението между свободата и необходимостта в историята и човешкия живот метафизично-ирационален смисъл и в тази област е предтеча на религиозния *екзистенциализъм* на XX в. Осн. трудове на С., в които се разработва етическа проблематика: «Критика на отвлечените начала» (1880), «Духовните основи на живота» (1884), «Смисълът на любовта» (1890), «Оправдание на доброто» (1897), « Три разговора» (1900).

«СОЦИАЛНА ЕТИКА» — учение, посредством което съвр. теолози се опитват да приспособят «абсолютната», т. е. несвързаната според тях с условията на мястото и времето нравственост на Христа с конкретните социални условия на съвр. капитализъм. В «С. е.» библейските догмати се тълкуват в съответствие със съществуващите сега форми на собственост и държавно-правни отношения. С помощта на «С. е.» идеолозите на християнството се опитват, от една страна, да оправдаят съвр. капиталистическа действителност от гледна точка на «вечните» истини на религията, от др. страна, да докажат актуалността и«животворността»на християнските догмати в условията на съвременността. Католиците и протестантите решават тези задачи различно. Първите считат, че въпреки цялото си несъвършенство буржоазното об-во е основано върху вечния «божествен закон», че неговите изисквания трябва само да се конкретизират съобразно със съвременността (*Неотомизъм*). В *неопротестантизма* пък обществения живот изобщо се противопоставя на божествената воля, а «истинската», християнската нравственост — на светския морал. За неопротестантите «С. е.» е морал на компромиса между висшите нравствени изисквания на Христа (*«Теономна етика»*) и безнравствеността, към която буржоазното об-во тласка човека. Този компромис всъщност се заключава в това, че по необходимост аморалните деяния се допълват с някакви високонравствени умонастроения (*Морална доброта* — теория на *~та ~*).

СПЕНСЪР (Spenser), Хърбърт (1820—1903) — англ. философ позитивист, представител на *еволюционната етика*. С. изхожда от идеята за световната еволюция, която обхваща както природата, така и об-вото. С. не вижда качественото своеобразие на обществения живот и затова не различава нравствеността от отношенията в животинския свят, разглежда я като частен случай на поведението, присъщо на всички живи организми, като най-висш резултат на еволюционното развитие. «Редицата истини, наричани... учение за нравствеността, по своята същност са еднородни с истините за физическия свят. Редът на нещата..., към който се стреми човечеството, е същият този ред, към който се стреми цялата природа». Подобно на привържениците на *утилитаризма* С. счита, че в основата на нравствеността лежи стремежът към щастие, който според него е момент на всеобщата еволюция. В хода на еволюцията нравствеността се оказва средство за смекчаване на свойствената на об-вото и природата борба между егоизма и алтруизма. Човешкото поведение според С. исторически преминава през редица етапи, в процеса на които възникват и се усъвършенствуват нравствените чувства и понятия, осъществява се плавно развитие от зло към добро, от пороци към добродетели. Поведението на човека се приспособява постепенно към условията на живота и е насочено към запазване на човека като вид. При това благото на об-вото и благото на личността все повече съвпадат, поведението се приближава към идеала, с постигането на който ще бъде премахнато всяко противоречие между личността и об-вото и ще се установи равновесие между тях: действията на индивида, насочени към задоволяване на неговите потребности, същевременно ще съдействуват за задоволяване потребностите на цялото об-во. Осн. правило на живота С. формулира така: «Да се стремим към лично щастие в границите, предписани от обществените условия.» Според С. моралът се основава върху абстрактните принципи за справедливост и благотворителност. Справедливостта е правото на всеки на абсолютна свобода, която трябва да бъде съвместима със свободата на др. индивиди. Под благотворителност С. разбира действията, които доставят наслада на др., без да се има предвид възнаграждение. С. смята държавата за зло, тъй като тя ограничава свободата на индивида. Метафизичността, идеализмът и вулгарният биологизъм на възгледите на С. не му позволяват да раз-

бере природата на нравствеността като обществено явление и законите на нейното развитие. Осн. етически съч.: «Социална статика» (1850), «Основи на етиката» (1892—93).

СПИНОЗА (Spinoza), Бенедикт (1632—77) — хол. философ материалист, критик на библейския канон на еврейския Стар завет. Гл. задача на своята философия С. вижда в разработването на етическа теория, основаваща се върху учението за вечната и безкрайна природа или субстанция, която действува съгласно със собствените си вечни необходими закони, и за «модусите», каквито са всички неща на материалния свят и всички души на хората. У човека тялото и мислещата душа са една и съща същност, само че разглеждана или откъм протяжността, или откъм мисленето. Условие за разработване на етиката според С. е предварителното познаване на телесните процеси и връзки в човека. Той приближава метода на психологията до методите на механиката и физиката и свежда сложността и многообразието на психическия живот до две според него прости начала: разума, който С. отъждествява с волята, и страстите (афектите). Всички първични афекти (С. различава три вида: радост печал и въжделение) и мн. производни от тях възникват според С. от стремежа на всяко нещо да запази своето съществуване. Човек се ръководи не от моралния закон за доброто и не от отвращение от злото, а от стремеж към самосъхранение и собствена изгода. Именно този стремеж определя и добродетелта, проявяваща се като човешка мощ. Върху тези натуралистични основи С. построява учението си за свободата. Той поставя човешката природа в зависимост от афектите. Отказването от идеалистическата представа за свободата на волята, за нейната независимост от мотивите, които определят поведението, довежда С. до отричане на възможността за свобода на човека. С. разяснява, че понятието за свобода не противоречи на понятието за необходимост: това, което необходимо съществува, може в същото време да бъде свободно, ако съществува само по необходимостта на собствената си природа. В този смисъл е свободна субстанцията (природата или бог): нейното съществуване е обусловено само от нейната собствена същност. В този смисъл може да бъде свободен и човек, тъй като при определени условия той може да се изтръгне от робуването си на афектите. Всеки афект престава да бъде пасивно състояние, щом само човек си образува за него ясна и отчетлива идея, т. е. го познае.

Според С. свободата е именно познаване на необходимостта, ясна и отчетлива представа за това, което е необходимо. Тази диалектическа идея на С. е забележително постижение на материалистическата философия. От учението на С. следва, че за разните хора съществуват различни степени на свобода. Макар познанието като такова да е безсилно пред афектите, то само може да стане афект (любов към познанието). Радостта от познанието може да потисне всички др. афекти и по такъв начин да доведе човека до най-голяма свобода. Ограничеността на учението на С. за свободата се проявява в това, че той изчерпва свободата с познаването на необходимостта и доброволното съгласие с необходимостта; той не свързва осъществяването на свободата с материалната практика (в това неговото учение е сходно със *стоицизма*). Свободата за С. е само господство на разума над чувствата, преодоляване на чувствените афекти от страстта към познание. Поради това кръгът на субектите на свободата у него е крайно ограничен — това са отвърналите се от жизнената практика мъдреци, съдържание на чийто живот е «интелектуалната любов към бога», т. е. страстта към познаване на природата. Такова разбиране за свободата е абстрактно и антиисторично. Осн. съч.: «Етика», «Богословско-политически трактат», а също «Политически трактат» и «Трактат за очистването на интелекта», останали незавършени.

СПРАВЕДЛИВОСТ — понятие на моралното *съзнание*, характеризиращо такова положение на нещата, което се разглежда като дължимо, съответствуващо на определено разбиране за същността на човека и неговите права. За разлика от по-абстрактните понятия за *добро* и *зло*, с помощта на които се дава морална оценка на определени явления като цяло, С. характеризира съотношението на няколко явления от гледна точка на разпределението на благото и злото между хората. В частност понятието за С. включва съотношението между ролята на отделните хора (класи) в живота на об-вото и тяхното социално положение, между *деянието* и *възмездието* (престъплението и наказанието), достойнството на хората и неговото възнаграждаване, правата и задълженията. Несъответствието между едното и др. се оценява от моралното съзнание като несправедливост. Смисълът, който се влага от хората в понятието за С., им се струва разбиращ се от само себе си, годен за оценяване на всички условия на живот, които те искат да за-

пазят или изменят. А всъщност разбирането на С. има конкретно-исторически характер и самото то зависи от тези условия. «Справедливостта на гърците и на римляните намираше робството за справедливо; справедливостта на буржоата от 1789 г. изискваше премахването на феодализма, защото той бил несправедлив» — казва Ф. Енгелс (т. 18, с. 274). Същевременно макар понятието за С. да е ограничено от историческите рамки, от характера на об-вото, в което живеят хората, които го споделят, в известни исторически периоди то е способно да преодолява тези рамки и да насочва хората към революционно преобразуване на об-вото съобразно с изискванията на обективните закони на общественото развитие. «Ако нравственото съзнание на масата обявява за несправедлив един или друг икономически факт. . . — пише Ф. Енгелс, — това доказва, че даденият факт е отживял вече своето време. . » (т. 21, с. 181). В историята на човечеството схващането за С. първоначално получи израз в изискването за наказание при нарушаване нормите на първобитния колектив. *Лафарг* го нарича С. на възмездието. Неин израз е институтът на родовото *отмъщение*. По-сложното разбиране на С. — разпределителното — възниква, когато от рода започват да се различават отделните индивиди. В родово-общинното об-во то означава равенство на всички хора гл. по отношение на материалните блага. С възникването на частната собственост и имущественото неравенство разбирането на С. вече не съвпада с равенството. С. започват да се разбират като различие в положението на хората в съответствие с достойнствата им. Но всяко тълкуване на достойнството на хората винаги е оправдавало привилегированото положение на господстващите класи. Феодалният морал го разглежда като благородство на произхода, буржоазният — като способности и усърдие, приложени от даден човек в миналото и въплътили се в натрупано богатство. А що се отнася до равенството като основа на С., в класовоантагонистичното об-во то се признава само в някакво определено отношение. Феодално-християнският морал допуска равенство на хората само в смисъл, че всички хора произхождат от бога и са еднакво причастни към първородния *грях*. Съответно на това за несправедливо може да се счита само неоправдано жестокото отнасяне с подчинените (което също се е тълкувало много относително). В буржоазното схващане за С. вече се предполага известно равенство на правата

(политически, пред закона, «равенство на възможностите»), но самото това равенство остава формално, на дело то се оказва неравенство на имотния и безимотния. Икономическото понятие за С. означава тук еквивалентност на обмена (на стоки, труд, услуги). Обаче «обменът» на труда на работника срещу работната заплата която капиталистът му изплаща, означава практически експлоатация на наемния труд. Равенство на правата се осъществява в действителност само в социалистическото об-во. Нашето понятие за С. предполага, че достойнството на човека, което определя положението му в об-вото и правата му да се ползва от общественото богатство, се състои в собствената му общественополезна дейност, а не в произхода или притежаването на собственост. Такова разбиране на С. намира въплъщение в социалистическия принцип на разпределение според труда. В социалистическото об-во равенството на хората в социално отношение още не е пълно. Различието в индивидуалните способности води до неравенство в потреблението и общественото положение. Висша степен на С., напълно съвпадаща със социалното равенство, се достига с построяването на комунистическото об-во. Пълното равенство на възможностите за всеки отделен човек предполага всестранно развитие на способностите на хората, ликвидиране на съществените различия в характера на труда, осъществяване на комунистическия принцип: «От всеки — според способностите, на всеки — според потребностите».

СРАМ — една от проявите на нравственото *самосъзнание* на личността; морално *чувство,* в което човек изразява осъждане на своите *действия, мотиви* и морални *качества*. Човек или самостоятелно в емоционална форма осъзнава тяхната безнравственост, или признава това пред себе си под въздействие на осъждането от страна на околните. По думите на К. Маркс «срамът — това е своеобразен гняв, само че насочен навътре» (т. 1, с. 357). Противоположност на С. *е гордостта* — положително отношение към себе си. За разлика от *съвестта* С. има по-външен характер: човек оценява тук своите постъпки от гледна точка на това, как към тях се отнасят или биха могли да се отнесат околните. Чувството на С. е неотменно свойство на личността. То започва да се развива у човека тогава, когато той вече различава себе си от колектива в първобитнообщинния строй. С появяването на частната собственост и разделението на об-вото на класи, с развитието на съ-

ловната *чест* чувството на С. често се проявява в изопачен вид, като загубва специфично моралното си значение. Човек може да се срамува от своята бедност,от «низкия» си произход, от унизяването на съсловната му гордост. Отживелици на такова изопачено чувство на С. се проявяват понякога и в социалистическото об-во. Комунистическата нравственост освобождава хората от такъв погрешен С. Тя признава това чувство само в случаите, когато то се отнася до действително аморални постъпки, накърняващи интересите на об-вото и др. хора.

СТОИЦИЗЪМ — философско-етическо учение, което възниква в древна Гърция в края на IV в. пр. н. е. (Зенон) и се развива в Рим през първите векове на новата ера (*Сенека, Епиктет, Марк Аврелий*). Според стоиците в света господствува съдбата, фаталната необходимост, установена от бога. Ето защо висшата нравственост се състои в това, да се живее «съобразно с природата», с божествения световен ред, в който човек не е способен нищо да измени. Оттук и специфичното тълкуване от стоиците на добродетелта — пълна покорност пред участта, пасивно приемане на съдбата, отричане от земните страсти и чувствените влечения съзерцаване на своя вътрешен свят. Тази душевна нагласа се разглежда от стоиците същевременно като състояние на истинско *щастие* на човека (*Евдемонизъм*). В учението на С. се отразява дълбоката криза на античното об-во, умонастроението на мн. негови слоеве, които не виждат пътища за изменение на обществените отношения към по-добро. Идеите на стоическия морал по-късно се възприемат от християнството (*Грях, Фатализъм. Есхатология, Търпимост, Смирение*) и започват да служат за оправдаване на експлоатацията и социалната несправедливост. По-късно С. започва да се нарича моралният жизнен *принцип*, който предполага аскетично ограничаване на потребностите (*Аскетизъм*), строго спазване на моралните изисквания дори в неблагоприятни обстоятелства и въпреки личните склонности (преминаващо понякога в *ригоризъм*), смирение пред враждебните жизнени условия, приемане на ударите на съдбата и отказване от борба за осъществяване на личните интереси. Предписвайки на хората самоотверженост, принципът на С. същевременно им вменява пасивно и бездейно отношение към социалните условия и освен това ограничава тяхната нравствена задача само с личното самоусъвършенствуване (*Само-*

възпитание). Именно затова комунистическата нравственост, макар и да изисква от хората твърдост и мъжество, а при определени обстоятелства — самопожертвуване и героизъм, се отнася отрицателно към С. като общ жизнен принцип. На аскетическото ограничение на потребностите на хората тя противопоставя борбата за възможно по-пълното им задоволяване, на социалната пасивност — дейното отношение към живота на об-вото (*Активност*).

СТРАХ — кратковременна емоция или трайно чувство, пораждани у човека от действителна или мнима опасност. Като психологическо явление С. се изразява в безпокойство, потиснато или паническо състояние, в мъчителни преживявания, а също в действия (стихийни или съзнателни), насочени към самосъхранение. Когато С. довежда човека до загубване на контрол върху себе си, до малодушни постъпки, противоречащи на нравствените изисквания, той се преценява от моралното съзнание като *страхливост*. И обратно, преодоляването от човека на чувството на С. се характеризира като *смелост*. С. може да бъде не само психическо състояние на отделен човек, но и устойчива черта на съзнанието на цели социални групи и на об-вото като цяло. Стихийният С. пред непонятни природни явления е характерен напр. за съзнанието на първобитния човек, който почти изцяло се е намирал в тяхна власт и не е бил в състояние да ги контролира. Чувството на С. се насажда у хората също и от социалните условия, като отразява състоянието на безправие, угнетеност и безсилие на човека, намиращ се във властта на стихийно действуващи обществени сили. В капиталистическото об-во. С. от бъдещето у работника и служещия се предизвиква от съществуването на безработица, а у частния собственик — от заплахата да се разори. С. от бъдещето, от неумолимите закони на историята е типично явление за съзнанието на господствуващите експлоататорски класи в периоди, когато се приближава тяхната гибел. Мн. буржоазни философи (*Керкегор, Шопенхауер, Ницше,* О. Шпенглер и др.) считат С. за естествено състояние на човека. В *екзистенциализма* С. се разглежда като едно от свидетелствата за истинския характер на човешкото битие, което чрез него разкрива своята структура, като неизбежно състояние на човека, който осъзнава самотността си и разбира безсмислеността на битието си. Според *Бердяев* С. лежи в основата на живота на този свят. За Керкегор, *Хайдегер* и др.

екзистенциалисти «предмет на страха е нищото». Според тях безпредметният, безкраен ужас от нищото се поражда от «изоставеността» и постоянната загриженост на човека, принуден да поема върху себе си *отговорността* за избора на решение, за което не може да има никакви разумни доводи. С. е не само закономерен продукт на класовото об-во, но и един от лостовете за запазване на експлоататорските отношения. Чувството на С. винаги е играло роля на един от важните регулатори на поведението на човека в това об-во (С. от наказание, от силата или властта). Често С. е бил провъзгласяван дори за нравствена подбуда. Религиозният морал внушава на хората С. от бога, от «страшния съд», считайки го най-надеждната гаранция за спазване на неговите изисквания. В условията на обществена собственост върху средствата за производство, когато хората съзнателно се обединяват за осъществяване на общи цели и поставят под своя колективен контрол действието на социалните закони, С. престава да бъде нормално явление на обществената психология. С развитието на самодейността и творчеството на масите и повишаването на тяхната обществена активност и съзнателност С. вече не може да служи като регулатор на поведението им. Утвърждаването на принципите на комунистическата нравственост във всекидневния живот на хората предполага, че всеки отделен човек трябва да изпълнява своя дълг към об-вото не като се ръководи от С. от наказание или дори от морално осъждане на неговите постъпки, а от вътрешна убеденост, подчинявайки се на съвестта си, т. е. съзнателно и свободно. Само безстрашието пред трудностите, готовността заради истината и социалния прогрес да се отиде срещу утвърдилите се традиции и признатите авторитети правят човека истински носител на *комунистическа нравственост*.

СТРАХЛИВОСТ — един от изразите на *малодушието;* отрицателно морално *качество*, характеризиращо поведение на човек, който не е в състояние да извърши постъпки, съответствуващи на моралните изисквания (или, обратно, да се въздържи от аморални действия), поради неспособност да преодолее страха си от природни или обществени сили. С. може да бъде проява на пресметливо себелюбие, когато в основата ѝ лежат опасения да не си навлечем неблагоприятни последици, гнева на някого, страх да не загубим притежаваното благо или общественото си положение. Тя може да бъде и

подсъзнателна, проява на стихиен страх пред неизвестни явления, непознати и неподдаващи се на контрол обществени и природни закони. И в двата случая С. не е просто индивидуално свойство на психиката на един или др. човек, а социално явление. Тя е свързана или с *егоизма,* който се е вкоренил в психологията на хората в течение на многовековната история на частната собственост, или с безсилието и потиснатото положение на човека, породено от състоянието на *отчуждение* (дори страхът пред природните явления прераства в С. само в определени условия на общественото битие и на съответно възпитание на човека). Комунистическата нравственост осъжда С., понеже тя води до аморални постъпки: нечестност, приспособенчество, безпринципност, лишава човека от способността да бъде борец за право дело, влече след себе си непротивопоставяне на злото и несправедливостта. Комунистическото възпитание на личността и масите, привличането на хората към активно участие в изграждането на об-вото на бъдещето, осъзнаването от човека на своето място в света, на предназначението и възможностите си, подчиняването на природните и обществените закони спомага за постепенното изкореняване на С. от характера на отделните хора и от живота на об-вото.

СЪВЕСТ — *категория на етиката,* която характеризира способността на личността да осъществява морален *самоконтрол,* самостоятелно да формулира за себе си нравствените *задължения,* да изисква от себе си тяхното изпълнение и да прави *самооценка* на извършваните постъпки: един от изразите на нравственото *самосъзнание* на личността (в много европейски езици думата «С.» е етимологично близка на думата «съзнание», а в руски език тя произлиза от глагол «ведать»—зная).С. може да се проявява не само във форма на разумно осъзнаване на нравственото значение на извършваните действия, но и във форма на емоционални преживявания, напр. в чувство на угризения на С. Следователно С. е субективно осъзнаване от личността на своя *дълг* и *отговорност* пред об-вото. Но формата на това осъзнаване е такава, че те се проявяват като дълг и отговорност на човека пред самия себе си. Ръководейки се от личната си С., човек съди за своите постъпки като че ли от свое собствено име. Тази субективна форма на проявяване на С. е послужила за източник на множество идеалистически мистификации на това понятие в историята на етическата мисъл. С. е била схващана като глас на

«вътрешното Аз», проява на вродено у човека чувство (*Нравствено чувство — теории на~ то~*), като единствено основание на моралния дълг (*Кант. Фихте*). Тя често е била противопоставяна не само на подчинението на външни авторитети, но също и на изискванията, предявявани към човека от обвсто (*екзистенциализъм*). Марксистко-ленинската етика доказва, че С има обществен произход, определя се от условията на социалното битие и възпитанието на човека, зависи от неговата класова и обществена принадлежност. «Републиканецът има различна съвест от тази на роялиста, имотният — различна от тази на безимотния, мислещият — различна от неспособния да мисли» — писа К. Маркс (т. 6, с. 140). И ако С. на човека, неговите вътрешни убеждения влизат в стълкновение с повелите, които идват отвън, това става, защото обективната действителност се отразява различно в съзнанието на разните социални групи, в официалните становища на държавните и обществените институти и в убежденията на отделните хора. Източник на тези стълкновения са обществените противоречия и социалната несправедливост, конфликтите на класовите интереси. В социалистическото об-во изискванията на С. на нравствената личност не могат да означават нищо друго освен служене на интересите на всички хора. Поради това възникващите понякога конфликти между личната С. и изискванията, предявявани към нея отвън, са само резултат на неправилното разбиране от дадената личност или от др. хора на дълга на човека пред об-вото. Принципът на колективизма в комунистическата нравственост съвсем не намалява значението на индивидуалната С. на всеки един. Напротив, успоредно с изграждането на комунистическото об-во нараства ролята на личната съзнателност на всеки отделен човек и следователно на С. (вж. също *Самодейност и творчество в морала, Свобода нравствена, Всестранно, цялостно развитие на личността*).

СЪЖДЕНИЕ МОРАЛНО — изказване, което изразява някакво нравствено положение във форма на предписание или оценка; един от най-простите елементи на моралния *език*. С. м. се изучават специално от деонтологическата логика и логиката на оценките (раздели на модалната логика), а в етиката са предмет на изследване от *логиката на моралния език*. Тъй като С. м. в една или др. форма винаги изразява нравствено изискване, в неговите логически свойства се отразяват специфичните особености на това изисква-

не и на моралното съзнание изобщо. С. м. са винаги нормативни по своята модалност; изказваното в тях долженствуване или *ценност* имат безличен характер, т. е. не подразбират волята на който и да било субект. Дори ако С. м. има единичен характер, винаги може да му се придаде всеобщо значение (когато се казва: «Ти си длъжен да постъпиш еди-как си», подразбира се, че в сходни ситуации «всички са длъжни да постъпват по същия начин»). Моралните предписания и оценки винаги имат определено основание (*Критерий на нравствеността*).

СЪЗНАНИЕ (морално) — една от формите на общественото С., която представлява, както и др. негови форми (политическо, правно, естетическо, религиозно С. и т. н.), отражение на социалното битие на хората и на първо място на производствените отношения. Нравственото С. фиксира исторически изменящите се и развиващи се морални *отношения*, то е субективната страна на нравствеността. При анализиране на природата и спецификата на моралното С. марксистката етика изхожда от разбирането на ролята, която нравствеността изпълнява в системата на социалните отношения, и на начина, по който тя осъществява регулирането на обществената жизнена дейност на хората. *Моралът* предписва на хората определени постъпки като техен дълг. Поради това в моралните представи обективната обществена необходимост, историческите потребности на човечеството и класовите интереси се изразяват в особена форма — във вид на идея за дължимото (за това, че нещо трябва да бъде, или, напротив, не трябва да бъде осъществено или извършено). Тази морална форма на осъзнаване от хората на обществената необходимост получава специфично нравствено обосноваване. Постъпките трябва да се извършват дотолкова, доколкото те представляват благо, добро и са за предпочитане пред всички др. възможности. По такъв начин нравственото С. разглежда явленията и постъпките не от гледна точка на тяхната причинна обусловеност, а от гледна точка на тяхната стойност, *ценност*. Нравствеността предлага на човека избор между доброто и злото, който той трябва да извърши не по силата на неизбежната необходимост, а поради това, че сам признава тази необходимост. По съответен начин моралното С. оценява действията на хората и обществените явления; то не обяснява техния произход, а само изразява своето положително или отрицателно отношение към тях, осъжда ги или ги одобрява (*Оценка*).

Предписателно-оценъчното отношение към действителността и дейността на човека е най-важната особеност на моралното С. Оттук следва, че моралното С. има своя особена, ограничена сфера на действие. То е способно да насочва постъпките на хората само дотолкова, доколкото пред тях действително се разкрива възможност за свободен избор. Това е предимно областта на индивидуалното поведение. В същото време моралното С. не е способно да измени или поне да обясни социалната практика на едно или др. об-во като цяло. Класиците на марксизма неведнъж предупреждават срещу възможни увлечения в *морализиране*, разпростиране на логиката на моралното С. върху онези области, където тя вече е неприложима. В. И. Ленин оценява като морализиране социалната теория на народниците, които допускат свобода на избор в историята и считат, че въпросът за бъдещото об-во трябва да се решава по критерия на предпочитанието (*Идеал*). Същевременно класиците на марксизма изтъкват, че моралното С. е способно по своему да предугажда логиката на историческия процес (макар и да не може да разкрие неговия обективен характер). «Ако нравственото съзнание на масата обявява за несправедлив един или друг икономически факт. . . — пише Ф. Енгелс, — това доказва, че даденият факт е отживял вече своето време. . .» (т. 21, с. 181). В цялата предходна история моралното С. има вътрешнопротиворечив характер. От една страна, то изразява стремежите и желанията на масите, а от др. — тези желания често довеждат до противоположен резултат, който противоречи на интересите на самите тези маси. Моралните идеи, в които се изразяваха тези желания, се превръщаха в духовно средство за поробване на трудещите се (напр. идеята за *любовта*). Съдържанието на моралните изисквания и понятия се изменя исторически в зависимост от социалните условия, но при това се запазват неизменни някои общи отличителни черти на моралното С. Първо, от времето на формирането на нравствеността в историята на човечеството такива устойчиви особености притежават моралното С. като цяло и неговият най-прост елемент — моралното изискване. Това е нормативността, безличността, всеобщността и универсалността на нравствените оценки и предписания. (По-подробно за това вж. *Изисквания морални*). Второ, относително стабилна остава структурата на моралното С. — системата от определени понятия, в които се

изразяват едни или др. представи (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*). Във всяка достатъчно развита нравствена система могат да се открият следните форми на понятия: *норми*, които се обединяват в *кодекс*, представи за моралните *качества*, оценки, нравствен и обществен идеал, *принципи*, понятия за *добро* и *зло*, за *справедливост* и т. н. Всяка от тези форми на моралното С. притежава свои особености, по особен начин насочва поведението на хората. Тези форми се намират помежду си в определени връзки и зависимости. Структурата на моралното С. определя особена *логика на моралния език*, която се прилага от хората при обосноваването на различни морални представи и при решаването на конкретни нравствени проблеми.

СЪЗНАТЕЛНОСТ — в широкото (философско) значение на думата съвпада с понятието *свобода на волята*, която представлява «способност да се вземат решения при познаване на нещата» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 20, с. 115). В морален смисъл С. е висша степен на развитие на *съвестта*. Тя означава избиране от човека на постъпки и жизнена цел въз основа на разбиране действителния обществен смисъл на нравствените изисквания и коренните интереси на хората, на познаване социално-историческите закони. В широки социални мащаби възможност за такава С. възниква за пръв път едва в процеса на революционната обществена практика, насочена към унищожаване на капиталистическите и построяване на социалистически и комунистически обществени отношения. Преди това мнозинството от хората по същество само са усвоявали едни или др. нравствени изисквания, без да разбират действителния им източник. Тези изисквания са заставали пред тях, от една страна, като чужди, натрапени им отвън нравствени повели, а от др. — като противостоящ на външния диктат глас на «вътрешната» съвест (*Човек и общество*). В условията на социализма нравствената С. предполага: дълбока *убеденост* в правотата на комунистическото учение, *вярност* към делото на комунизма; осъзнаване от човека на своето място в съвместната дейност на народните маси; умение да се прилагат общоисторическите закономерности към конкретните задачи в една или др. област на практиката и към конкретната ситуация; доброволно подчиняване на своите действия на задоволяването на обществените интереси. Комунистическата съзна-

телност може да се проявява както във формата на убеждения, така и във вид на дълбоко вкоренили се в психиката чувства, склонности и привички. Но независимо от формата на проявяване по своето съдържание тя е винаги комунистическа идейност, предполага осъзнаване на целта, в името на която трябва да се извършват постъпките. Като основа на убедеността на човека в правотата на делото, което той защищава, комунистическата С. същевременно напълно изключва моралния *догматизъм* и *фанатизъм*.

СЪРЕВНОВАНИЕ — отношения, които се създават в процеса на съвместната дейност на хората и се изразяват във взаимно стимулиране към активност и в последна сметка в увеличаване на полезните резултати от съвкупните действия и на едните, и на др. С. може да възниква при най-различни социални форми на обединяване и коопериране на действията на отделните хора в съвместна, масова дейност. «. . . Вече самият обществен контакт — казва К. Маркс — поражда съревнование и своеобразно възбуждане на жизнената енергия (animal spirits), което увеличава индивидуалната производителност на отделните лица. . .» (т. 23, с. 337) Обаче обществената природа на С. бива различна в зависимост от социалните отношения, присъщи на даден обществен строй. В условията на частната собственост върху средствата за производство осн. форма на С. е конкуренцията. Макар да има огромно историческо значение за развитието на производителността на труда в условията на капитализма, тя същевременно ограничава обществената активност на човека, придава ѝ уродливо-едностранчив характер. Такъв род С. се намира извън сферата на моралните отношения, напротив, то често води до извършване на антихуманни действия. Историята на капитализма знае немалко примери, когато конкуренцията е тласкала собствениците към снижаване на производителността на труда и дори към унищожаване на материални блага. В морално отношение конкуренцията спомага за развитието на отношения на вражда и взаимна омраза между хората, като насажда у тях егоизъм и др. безнравствени качества. Принципиално др. характер има С. в условията на социалистическото об-во. «Социализмът — пише В. И. Ленин — не само че не задушава съревнованието, а, напротив, за пръв път създава възможност да бъде то приложено действително *широко*, действително в *масов* размер. . . За пръв

път след столетия трудене за чужди хора, принудителна работа за експлоататорите се дава възможност за *работа за себе си*. . .» (т. 26, с. 403,404). За разлика от конкуренцията, при която всеки преследва свои користни цели, в социалистическото съревнование в последна сметка се има предвид общата за всички участници цел — увеличаването на материалното богатство на об-вото като цяло. Обществената дейност в рамките на социалистическото С. получава и моралния смисъл на служене на хората. Поради това, макар всеки от съревноваващите се да се стреми да надмине др., отношенията между участниците в общото дело се изграждат върху основата на *взаимопомощ* и *колективизъм*. Социалистическото С. предполага взаимна обмяна на опит, разпространение на индивидуалния *почин*, оказване помощ на изоставащите, използване *примера* на челниците и др. най-разнообразни видове другарско сътрудничество. Формите на социалистическото С. са различни — комунистически съботници през годините на гражданската война, движение на ударниците и стахановците през годините на социалистическото строителство, движение на бригадите и ударниците на комунистическия труд в съвр. период на изграждане на комунизма. Социалистическото С. е един от пътищата за комунистическо възпитание, средство за развитие на обществената активност и съзнателност, самодейността и творчеството на трудещите се. То спомага за възпитаване у хората на високи морални качества — инициативност, смелост, взискателност към хората и към себе си, трудолюбие, пестеливост и др.

СЪСТРАДАНИЕ — вж. *Съчувствие*.

СЪЧУВСТВИЕ — една от формите на проявяване на човеколюбие (*Хуманизъм*); отношение към др. човек, което е основано върху признаване на законността на неговите потребности и интереси. С. се изразява в разбиране на чувствата и мислите на др. човек, оказване на морална поддръжка на неговите стремежи и готовност да се съдействува за осъществяването им. Способността за С. е едно от елементарните и заедно с това основни свойства на човека като обществено същество. Възникнало едновременно с личните интереси и в противовес на тях,това социално чувство ограничава по определен начин частния егоизъм на хората, позволявайки на всекиго да се постави на мястото на др. човек и да види

в него подобен на себе си. Такова отношение до известна степен компенсира частнособственическите и антагонистични взаимоотношения, макар и да не може да се развие напълно в условията на класово-експлоататорското об-во. От това се обуславя едностранчивата интерпретация на С. в господстващата идеология на това об-во. *Религиозният морал*, който изхожда от схващането, че всички хора са «грешни» и осъдени на страдания, разбира С. като проява на състрадание към «ближния», на снизходителност към неговите слабости и като упование на божията милост и крайното «спасение» на всички в «царството божие» *(Грях)*. Либералните хуманисти също обикновено изразяват своето С. по отношение на угнетените маси само чрез състрадание. Те виждат спасението на «бедните и онеправданите» в милосърдието на господствуващата класа, в обществената опека над тях и в частната благотворителност. В противоположност на пасивното и чисто състрадателно разбиране на С. комунистическата нравственост изисква оказване на действена помощ на хората, обусловена от разбиране на техните действителни интереси. Марксизмът учи, че трудещите се трябва сами да се освободят, без да се надяват на «човеколюбието» на властвуващите. С. към интересите на трудещите се следователно трябва практически да се изразява в заставане на тяхна страна в борбата против експлоатацията и социалната несправедливост. Такова С. е основано не върху милост, а върху признаване правата на човека, не върху снизходителност, а върху висока взискателност към човека. То не унижава, а утвърждава достойнството на личността.

Т

ТАБУ (полинезийски—«забрана») — категорична забрана да се извършва някакво деяние, нарушението на която според религиозно-магическите представи на първобитните народи се наказва от свръхестествени сили, които донасят болест или смърт. Думата «табу» («тапу»; първоначалното ѝ значение е «отдалечен», «отделен», «особено белязан») е била чута за пръв път от англ. мореплавател Дж. Кук на остров Тонга през 1771 г., а после влиза в етнографската литература. Т. се е налагало на всичко, което според представите на първобитния човек крие в себе си опасност: на болни, на трупове, на чуждоземци, на жени през определени периоди на физиологическия им живот и изобщо на всички предмети и явления, които са излизали извън рамките на обикновеното. Особено се открояват Т. на екзоготията и хранителните забрани, свързани с представите за тотема (животинския прародител на рода). Системата на Т. през най-ранните етапи на съществуване на об-вото (до развитието на морала и правото) е била универсална форма на регламентиране на обществения живот. Тя е помагала да се изяснят на човека неговите задължения пред об-вото. За младите хора с изучаването на системата на Т. е започвало приобщаването към обществения живот. Но прекомерното развитие на назадничавата система на Т. е ставало непреодолима бариера по пътя на по-нататъшния прогрес на об-вото.

ТВЪРДОСТ — морално *качество*, в което намират конкретна проява определени страни на *самообладанието*. Т. включва умение на човека да контролира чувствата си, да подчинява действията си на постигането на поставената цел въпреки възникващите препятствия и непредвидените обстоятелства (настойчивост); способност да преодолява трудностите, да потиска в себе си малодушното желание да се откаже от набелязаните задачи (упоритост); *вярност* към из-

браните идеали и принципи въпреки трудностите и лишенията, пасивното или активното противодействие и приуждението от страна на открити врагове (устойчивост); умение да потиска в себе си раздразнението, песимистичните или, обратно, авантюристичните настроения при сблъскване със съпротивата на околните. В комунистическата нравственост Т. се разглежда не само като показател за волевите способности на човека, но и като предпоставка за максимална целесъобразност на човешката дейност и за хуманно отношение към хората. Особено голямо значение има Т. за ръководителя, от когото се изисква трезва оценка на обстановката, умение търпеливо и убедително да разяснява на хората правилността на политическата линия на партията, да не прибягва без нужда до крайни мерки, да се старае всички да разберат и осъзнаят задачите, които стоят пред социалистическото об-во, никога да не забравя интересите и нуждите на трудещите се.

ТЕЙАР ДЬО ШАРДЕН (Teilhard de Chardin), Пиер (1881—1955) — фр. учен палеонтолог, философ и католически теолог, разработил християнски вариант на *еволюционната етика*. Етическите възгледи на Т. д. Ш. произтичат логически от неговата теория за «космогенезата», според която развитието на вселената върви в определена посока и в последна сметка се свежда до възникването и развитието на духа. От гледна точка на Т. д. Ш. моралът се появява на определен етап от еволюцията на живота и «не е нищо повече от завършек на Механиката и Биологията». Предназначението на морала е да ограничи егоизма на индивида, да урегулира и насочи човешката енергия по нужното русло. На осн. категории на етиката Т. д. Ш. дава биологическо и космическо тълкуване: под добро се разбира всичко, което спомага за еволюцията, за повишаване равнището на организация на материята и за развитие на съзнанието; под зло — всичко, което пречи на обединяването на елементите във високоорганизирани системи и затруднява прогреса на духа. На човека е възложена мисията за съзнателно продължаване на творческата еволюция. Неговото положение в космоса и ролята му в космогенезата служат като обективна основа на категорията «дълг»: човек носи отговорност за успеха на еволюцията. Като преобразува материята, той трябва да противодейства на злото и да спомогне за общия подем на духа. Духовно съвършенство човек може да постигне само чрез приобщаване към колектив-

ното съзнание. Според Т. д. Ш. еволюционната етика трябва да бъде едновременно и християнска, тъй като без религиозно обосноване моралът не ще може да изпълни своята функция. Християнството помага на хората да осъзнаят връзката на еволюцията на живота с «духовния и трансцендентен Полюс на универсалната конвергенция», който посредством божествената благодат направлява хода на еволюцията. Подобно на *Кант,* който предлага да се приемат безсмъртието на душата и битието на бога като постулати на практическия разум, Т. д. Ш. ги въвежда в етиката като необходими условия на човешката дейност по завършването на еволюцията. Съществуването на божествен център и възможността за безсмъртие на душата служат като гаранции за успеха на еволюцията. Без тези гаранции хората не ще могат да придвижват еволюцията и съзнателно да понасят трудностите. Принципът на колективизма, изискването за дейно отношение към света, утвърждаването на творческите способности на човека — такива са хуманистичните черти на етическите възгледи на Т. д. Ш., които отличават неговата теория от традиционната християнска етика. Но като цяло етиката на Т. д. Ш. се характеризира с всички методологически недостатъци, присъщи на др. концепции на еволюционната етика. Стремежът да се съгласуват положенията на еволюционната етика с религиозно-философските принципи на християнството само засилва тези недостатъци. Поради своята противоречивост етическите идеи на Т. д. Ш. се използват от различни социални групи, които понякога заемат противоположни идейни позиции. Принципите на етиката на Т. д. Ш. са изложени в съч.: «Божествената среда» (1927), «Феноменът човек» (публикувано посмъртно в 1956) и др.

«ТЕЛЕОЛОГИЧЕСКА ЕТИКА» (гр. telos—цел, logos—учение) — така понякога буржоазните философи неправилно наричат теориите за морала, в които нравствеността се схваща като целесъобразна дейност, произходът на моралните задължения се извежда от последиците, до които довеждат *постъпките* (*Консеквенциална етика*), а изработените от об-вото критерии за оценка на постъпките се основават върху резултатите от действията на хората. В тоя смисъл марксистката етика също понякога бива характеризирана погрешно като «телеологическа» поради неправилна употреба на самия термин. В действителност този термин следва да се при-

лага само към философски теории, които утвърждават съществуването на някаква световна цел и целесъобразността на всяко природно явление.

ТЕОДИЦЕЯ (гр. theos — бог, и dikē — право, справедливост) — оправдаване на бога за злото, което допуска на земята. Необходимостта теоретически да се обясни как може да се съгласува вярата във «всемогъщия» и «всеблаг» бог със съществуването, на злото в света винаги е възниквала пред теолозите, както и пред философите идеалисти, които считат бога за източник на всичко съществуващо. Обикновено те обясняват злото като изпитание, изпратено на човека от бога, или пък като необходим елемент на предустановената хармония, разбирането на която е недостъпна за простосмъртните. В историята на философията най-известни са Т. на стоиците (*Стоицизъм*) и на *Лайбниц*. При решаването на тази проблема съвр. теолози католици твърдят, че злото произхожда не от бога, а от греховността на самия човек. В същото време, от тяхна гледна точка, нищо не може да съществува против волята на бога. Поради това злото не е реалност, а «лишеност» от онази реалност, която в пълна степен е присъща само на бога. Зад чисто религиозната на пръв поглед проблема на Т. се крие обаче напълно земно съдържание: идеологическо оправдаване на експлоататорския строй. Той се изобразява като напълно съответствуващ на «висшето» предназначение на човека в същото време, когато трудещите се страдат от несправедливостта и безнравствеността на този строй. Т. е една от формите за идеологическо заблуждаване на масите, което постоянно се върши от експлоататорското об-во: щом моралното съзнание на хората не може да се примири с някои явления на действителността, идеолозите на господствуващата класа се опитват да придадат на тези явления някакъв «висш смисъл», който те смятат за недостъпен за разбирането на масите.

«ТЕОНОМНА ЕТИКА» (гр. theos — бог, и nomos — област) — етическо учение на християнството, което разглежда нравствеността изключително като сфера на взаимоотношението на човека с бога за разлика от «светския» морал на служене на об-вото и хората. Идеята за «Т. е.» получава най-разгърнато обосноваване в *неопротестантизма*. Привържениците на това направление считат, че «истинската» (християнската) нравственост няма нищо общо с потребностите на об-вото и живеещия в него човек, тя засяга само отношенията на

човека с бога, нейните изисквания идват от волята на бога, чиято природа е противоположна на света на земното човешко съществуване. За осн. принцип на «Т. е». теолозите считат *любовта*, която се тълкува от тях в специфично религиозен смисъл. Това не е служене на човека като активен преобразовател на природата и об-вото, не е стремеж към задоволяване на неговите интереси и потребности а подражание на онази любов, с която бог се отнася към хората, т. е. състрадание към техните слабости, всеопрощение, непротивене на злото, признаване неизкоренимостта на човешките пороци и др. под. При това осъществяването на такава «божествена любов» се смята за възможно не в действителността, не в обществения живот на хората, а само в умонастроенията на вярващите. Учението за «Т. е.» е опит да се очисти християнският морал от утилитарно-търгашеския дух, който му се придава в буржоазното об-во. Но в последна сметка това довежда до разглеждане на нравствеността като пасивно отношение на човека към социалната действителност. «Т. е.» отразява в себе си кризата на съвр. християнство.

ТЕРМИНИ МОРАЛНИ — вж. *Език морален.*

ТОЛСТОЙ, Лев Николаевич (1828—1910) — рус. писател реалист и мислител с идеалистическа ориентация. Интересът на Т. към нравствено-философските проблеми (въпросите за философията на историята, за отношенията между «частното» и «общото» в живота на хората, за смъртта, личната свобода и причинната обусловеност на поведението на човека) се проявяват още в неговото художествено творчество. На героите, въплъщаващи идеалите на неговата морална доктрина — самопожертвуване и себеотрицание, — Т. противопоставя в своите произв. герои егоисти, за които личното благо и наслаждението са закон за действие. Диалектиката на борбата между тези принципи завършва във «Война и мир» (1865—1869) с апотеоз на семейството и крах на егоизма. В «Ана Каренина» (1875—1877) и в «Изповед» (1880 — 1882) апологията на семейството вече се поставя под съмнение. Опитвайки се да реши въпроса за личната свобода и причинната обусловеност на действията на хората, Т. разглежда всяко историческо събитие като свършен факт, детерминиран от предходни факти. В този смисъл то не е свободно, но като взето в съзнанието решение за изпълнение на замислено действие същото събитие е свободно. По такъв начин детерминизмът на «цялото» или

«общото» за Т. се получава като причинен «сбор», който сумира множество свободни решения и действия на отделни лица. По съдържание учението на Т. представлява опит за преоценка на целия съвр. му живот и култура от гледна точка на патриархалния селянин. Оттук и произтичат отбелязаните от В. И. Ленин «крещящи» противоречия в учението на Т. «...Безпощадната критика на капиталистическата експлоатация, разобличаването на правителствените насилия, на съдебната комедия и държавното управление, разкриването на цялата дълбочина на противоречията между увеличаването на богатството и завоеванията на цивилизацията и засилването на мизерията, подивялостта и мъченията на работническите маси» (т. 15, с. 200) се съчетава у него с идеализиране на устройството на живота на изостаналите народи. Т. разглежда социалния процес от гледна точка на «вечните», «изконните» понятия на нравственото и религиозното съзнание на човечеството. Т. не приема изработените от съвр. му наука понятия за прогрес и благо на об-вото и смята, че те не са свързани със стремежите и възгледите на народа, възприемат се от последния като нещо чуждо и ненужно. Отговор на въпроса за смисъла на живота може да бъде получен само от разума на съвестта, но не и от научните изследвания. Животът може да бъде предмет на познание само в своята неделима цялост, която се разкрива на самосъзнанието на разумното живо същество. Отричайки на науката възможност за такова познание, Т. вижда гл. задача на личността в усвояването на многовековната народна мъдрост и религиозната вяра, която според него единствена дава отговор на въпроса за предназначението на човека. Религията на Т. се свежда почти изцяло до морала на любовта и «непротивенето на злото с насилие». Според Т. в основата както на предходната история, така и на съвр. живот на об-вото лежи насилието на човек над човека, заробването на мнозинството от малцинството. Т. споделя илюзията на идеалистическата етика за възможността да се преодолее насилието в отношенията между хората чрез пълното отказване от каквато и да било борба, чрез нравственото самоусъвършенстване на всеки човек. Той смята, че не само патриархалните селяни, но и целият рус. народ се ръководи в живота си от християнския морал на «непротивенето». Като бичува лицемерието на църквата, противоречието между нейните съвр. учения и първоначалното нравствено учение на християнст-

вото, Т. вижда гл. грях на църквата в участието ѝ в обществения ред, основан върху насилие и потисничество, в стремежа ѝ да превърне религията в оправдание на съществуващото социално зло. Според Т. хората не могат да знаят какво трябва да бъде най-доброто устройство на об-вото, но дори и при наличие на такова знание това устройство не би могло да бъде постигнато чрез политическа дейност и революционна борба, тъй като те се основават върху насилие и поради това само заменят една форма на робство и зло с др. Считайки всяка власт за зло, Т. стига до безусловно отричане на държавата, т. е. до анархизъм. Но според Т. премахването на държавата трябва да стане също така не чрез нейното насилствено разрушаване, а чрез пасивното въздържане и отклоняване на всеки член на об-вото от всякакви държавни задължения и длъжности, чрез отказа му да се ползва от държавните учреждения и да взима участие в каквато и да било политическа дейност. Религиозно-етическите идеи на Т. намериха последователи не само в Русия, но и в различни страни на Запада и Изтока. В частност учението на Т. за «непротивенето» оказа голямо влияние върху Ганди и изработената от него програма за ненасилствена националноосвободителна борба. Учението на Т. получи най-пълна оценка в трудовете на В. И. Ленин. Осн. произв., в които са намерили отражение религиозно-етическите възгледи на Т.: «В какво е моята вяра?» (1883), «Царството божие е вътре в нас» (1891), «Пътят на живота» (1910).

ТОМА АКВИНСКИ (Thomas Aquinas) (1225—1274) — средновековен философ схоласт, приспособил философията на *Аристотел* към нуждите на християнската религия. Неговото учение се признава за официална философия на католическата църква. Изходен пункт на етическите възгледи на Т. А. е признанието, че съществува бог като висша цел на християнина, цел, към която той е длъжен да насочва целия си живот, всичките си дела и помисли. Доколкото бог е битието, което има веднъж завинаги установен ред и йерархия, нравственият живот на човека според Т. А. се заключава в придържането към този ред както в личния, така и в социалния живот. Човек изпитва и преживява висше блаженство само когато вижда божествената същност. Но «да видят бога такъв, какъвто е той», е дадено само на тези, които изпълняват всички предписания на религиозния морал, религията и църквата. Всеки човек трябва да заема онова положение в об-вото,

което му е предопределено от бога и неговите наместници на земята: католическата църква и светската власт. Апологията на йерархичните отношения на средновековието се проявява у Т. А. също и в това, как той разбира последователността на сферите на моралния закон. На всеки човек е даден «естественият закон» да се стреми към щастие (истинско щастие е единението с бога); над него се възвисява «позитивният закон», официалните постановления на религиозните и светските власти: но и единият, и др. се основават върху «вечния божествен закон», който е един и същ за всички времена и условия. Тази триада влиза впоследствие в учението на *неотомизма*. По такъв начин Т. А. тясно свързва моралните принципи на християнството със социалните принципи, освещаващи експлоатацията, безправието и угнетението на народните маси.

ТРАДИЦИЯ (лат. traditio — предаване) — разновидност (или форма) на *обичая*, която се отличава с особена устойчивост и насочени усилия на хората да запазят неизменни наследените от предходните поколения форми на поведение. За Т. са характерни: внимателно отношение към създалия се по-рано начин на живот като към културно наследство от миналото; внимание не само към съдържанието на поведението, но и към неговите външни прояви, към стила, в резултат на което външната форма на поведението става особено устойчива. В случаите, когато тази форма строго се канонизира и започва да доминира над съдържанието на поведението на хората, Т. става обред, изражда се в *ритуал*. Създалите се в об-вото или в колектива Т. отразяват обективните условия на неговото съществуване и изразяват приемствеността в обществения живот и фиксират в себе си неговите най-устойчиви моменти. Т. (национални, културни, битови, понякога се говори и за обществено-политически Т.) изпълняват прогресивна роля дотогава, докато отговарят на историческите потребности. Те стават пречка за общественото развитие, когато насаждат отживял времето си начин на живот. За пример могат да служат патриархалното отношение към жената, многоженството, откупът за невестата, които понякога се представят като национални Т. Програмата на КПСС посочва необходимостта от борба с вредните Т. от миналото, които спъват прогреса на социалистическото об-во, и едновременно подчертава необходимостта «всемерно да се развиват новите

еднакви за всички нации революционни традиции на строителите на комунизма» (Програма на КПСС, с. 119). Използвайки революционното наследство на миналото, социалистическото об-во постоянно го обогатява с ново съдържание, съответстващо на условията на комунистическото строителство. Това е една от страните на комунистическото възпитание на масите.

ТРУД (Нравственост на ~а) — една от най-важните сфери на действие на морала, която обхваща всички области на общественополезна дейност на човека (на първо място материално-производителния труд, а също научната и културно-просветната дейност, художественото творчество, дейността по държавното и общественото управление, услуги и др. под., доколкото всички те са също отрасли на обществения труд). Понятието Н. на т. включва две основни страни: *отношението към труда,* в което се изразява отношението на труженика към об-вото като цяло, и нормите на взаимоотношенията между участниците в съвместната дейност. Наред с общите въпроси на трудовия морал съществуват и специфични проблеми на нравствеността, свързани с професионалните особености на различните отрасли на труда (*Професионална етика*). Макар и да има исторически характер, Н. на т. притежава редица особени черти в условията на различните социалноикономически формации. В първобитнообщинния строй трудовите взаимоотношения се определят предимно по принципите на простата кооперация (обединяване на членовете на рода за изпълнение на една операция, напр. при лова) и разделението на труда между половете и възрастовите групи. При тези условия в отношенията между членовете на рода решаващо значение има съгласуваността на усилията, пълното подчиняване на всеки човек на общите правила на съвместна дейност, на указанията на старейшините, строгото ограничаване на свободата на действията и на потребностите на отделния индивид. Необходимостта всекидневно да се борят със силите на природата и постоянните лишения диктуват на хората потребност от възпитаване на физическа издръжливост, твърдост, смелост и дисциплинираност. С разлагането на родовия строй, в условията на натуралното и дребностоковото стопанство трудовото сътрудничество се ограничава предимно в рамките на отделното семейство. С все по-голямото развитие на промишленото производство и с обобществяването на труда възниква необходимост от тясно сътрудничество на голям брой работни-

ци. Самият характер на промишления труд поражда потребност да се установят отношения на трудова солидарност между работниците. Но тъй като обобществяването на труда става в рамките на капиталистическите отношения, трудовата солидарност се подкопава от експлоатацията и пораждаката от нея конкуренция между работниците. Изискванията за солидарност съвпадат с интересите на самите работници преди всичко при съвместните им действия против капитала (протести, демонстрации, стачки, революционни акции), които вече излизат извън рамките на самия трудов процес и са свързани с неговото прекъсване. Само в условията на социализма се създават необходимите предпоставки за безпрепятствено развитие на трудовата солидарност, тъй като целите на общественото производство съвпадат с коренните интереси на самите труженици. Това спомага да се установят отношения на взаимопомощ и социалистическо *съревнование* в процеса на производството. Трудът за благото на об-вото в условията на социализма формира у хората високи нравствени качества — *трудолюбие* и *пестеливост,* настойчивост и инициативност, а също съдействува да се развиват идейно-политически качества — идейност и принципност, самоотверженост и комунистическа съзнателност. Характерът на този труд обуславя развитието на истински другарски отношения между хората, основани на взаимно уважение и взискателност, доверие един към др. и принципна критика на недостатъците. Формирането в процеса на труда на всички тези качества и отношения става не стихийно, а се насочва от възпитателната работа на комунистическата партия, социалистическата държава и различните обществени организации (профсъюзите, Комсомола и др.).

ТРУДОВО ВЪЗПИТАНИЕ. Извършвайки се гл. в процеса на обществения труд, Т. в. е съществувало в една или др форма във всички обществено-икономически формации, обаче е имало свои особености, обусловени от характера на социално-икономическите отношения на об-вото. В родовия строй трудовите задължения на хората са се диктували от нуждата и жестоката борба с природата, при която в трудовия процес е било необходимо да участвува всеки член на рода. В робовладелската и феодалната формация физическият труд е бил участ на робите и селяните, а умственият — привилегия на експлоататорите. Затова Т. в. е имало крайно едностранчив и уродлив характер. Системата от възпитателни мероприятия от страна на господ-

ствуващите класи е била насочена в последна сметка към възпитаване у трудещите се на покорност по отношение на експлоататора, към внедряване на съзнанието, че съдбата на експлоатираните е да носят бремето на труда. Само с възникването на капитализма започват да се изказват идеи за еднакво трудово възпитание на всички членове на об-вото (Т. Мор Т. Кампанела, *Русо,* Й. Песталоци, Я. А. Коменски, *Лок*, К. Д. Ушински *Сен-Симон*, *Фурие*, *Оуен* и др.). Но като разглеждат труда извън връзката му с конкретните условия, в които се осъществява, домарксистките мислители не могат да разкрият докрай ролята и същността на Т. в. за формирането на всестранно развита личност. Класиците на марксизма-ленинизма първи показаха ролята и значението на производителния труд във формирането на моралните качества на личността. Те изтъкваха, че е необходимо да се свърже обучението с производителен труд. В. И. Ленин пише, че у хората, които не са преминали през закаляващата школа на труда се появяват немарливост небрежност, нервна припряност, склонност да заменят работата с дискусия и т. н. В социалистическото об-во Т. в. е част от общия процес на *комунистическото възпитание* на трудещите се и е насочено към развитие на комунистическо *отношение към труда* и общественото производство, към социалистическата собственост. То представлява единен процес с умственото и нравственото възпитание и включва следните моменти: насаждане от детски години на трудови навици. привички към труд, *трудолюбие,* уважение към трудещия се човек и резултатите от неговия труд презрение към тунеядците и лентяите; възпитаване на чувство на отговорност за общото дело, на *колективизма,* съзнание за обществен дълг, съзнателно отношение към трудовата дисциплина; изкореняване на частнособственическата психология *егоизма, индивидуализма;* развитие на морални стимули към труд, за да се превръща постепенно трудът от задължение в жизнена потребност за хората; формиране на отношение към труда като към творчество. В СССР Т. в. се осъществява във всички учебно-възпитателни учреждения на народното образование въз основа на принципа за свързване на обучението с производителния труд, както и непосредствено в производството, където гл. негови методи са възпитанието чрез живи примери, пропагандирането на опита на челниците, систематичното повишаване на квалификацията на работниците.

ТРУДОЛЮБИЕ—морално *качество,* характеризиращо субективната предразположеност на личността към своята трудова дейност, което външно се изразява в количеството и качеството на резултатите от нея. Негови прояви са трудовата активност, добросъвестността, старанието, усърдието на работника. Т. се противопоставя на *тунеядството*. Като социално свойство на личността Т. е един от изразите на нейното положително *отношение към труда,* което в психологически план предполага: потребност и привичка към труд, увлечение и наслада от трудовия процес заинтересованост да се постигне полезен резултат от труда. В този смисъл противоположно на Т. е отношението към труда като към принудителна необходимост, неизбежно зло източник на корист или средство за достигане на обществено положение (*Користолюбие, Кариеризъм*). Т., което се възпитава у човека от самия всекидневен трудов процес, се е формирало у трудовите маси в течение на цялата история на човешкото об-во. Но от др. страна, принудителният характер на труда и експлоататорското об-во поражда отрицателно-неприязнено отношение на човека към него. «. . . Щом се прекратява физическата или друга принуда към труд — пише за това К. Маркс, — от труда бягат като от чума» («Из ранних произведений», с. 563). Самото морално изискване за Т., насочено към експлоатираните, има лицемерен смисъл — да бъдат заробени духовно трудещите се. Само при социализма за пръв път основа на Т. като правило става съзнателното отношение на личността към интересите на об-вото. Поради това то придобива истински нравствен смисъл. «Любовта към труда е един от главните елементи на комунистическата нравственост» (*М. И. Калинин*). Формирането на Т. у всеки член на социалистическото об-во е една от първостепенните задачи на комунистическото възпитание на трудещите се.

ТУНЕЯДСТВО — отрицателно морално *качество,* което характеризира празен начин на живот отвращение и пренебрежение към общественополезния труд. Като социално явление Т. е възникнало с появата на частната собственост и експлоатацията, когато едни социални класи, притежавайки средствата за производство, са получили възможност да си присвояват труда на др. и да не вземат участие в общественополезна дейност. Т. се е осъждало от морала на всяко обво. Обаче в об-вото, където трудът има принудителен характер

и представлява за производителя само средство за съществуване, осъждането на безделието има лицемерен смисъл и служи за укрепване дисциплината на принудителния труд. Поради това осъждането на Т. се е съчетавало с фактическо поощряване на безделието на експлоататорите (в частност това се е изразило във «философията на насладата», която, по думите на К. Маркс «винаги е била само остроумна фразеология на известни обществени кръгове, ползващи се с привилегията на насладата» (т. 3, с. 406) — вж. *Хедонизъм*). *Религиозният морал* разглежда труда като тежко бреме, изпратено на човека от бога като наказание за «първородния грях» (*Отношение към труда*). Въпреки това и в условията на експлоататорското об-во в средата на трудовите маси винаги е съществувало непримиримо отношение към Т. В съвр. капиталистическо об-во отрицателното отношение към труда като към тежко бреме се обяснява с това, че в условията на *отчуждение* трудът реално се лишава от своето творческо съдържание. Това положение се засилва от такива неизбежни за капитализма резултати от научно-техническата революция като нарастването на безработицата и увеличаването на свободното време използвано само за бездействие и развлечения. В буржоазната идеология тези процеси се осъзнават като признаци за настъпване на «цивилизация на изобилието и потребителството». В действителност принудителното «Т.» на трудещите се е показател за това, че в условията на социално разделение на труда няма възможност за творческа дейност на всички трудещи се. Социалните корени на Т. се подкопават с унищожаването на частната собственост с установяването на задължителността на общественополезния труд. В социалистическото об-во Т. сурово се осъжда от комунистическата нравственост, като отживелица на миналото. А като Т. се преценяват опитите за отклоняване от трудова дейност, недобросъвестният труд, стремежът да се получат жизнени блага не в съответствие с количеството и качеството на труда, незаконните начини на обогатяване (спекула, кражба използване на общественото си положение за користни цели). Моралното осъждане на Т. се допълва от правно и административно принуждаване към труд. Пълно изкореняване на Т. ще бъде постигнато с превръщането на труда в първа жизнена потребност, когато всички членове на об-вото ще участвуват активно в икономическото, социалното и научното творчество.

ТЩЕСЛАВИЕ — обществено и морално *чувство,* проявяващо се като мотив за действия, извършвани за спечелване на слава, за привличане на всеобщото внимание с цел да се предизвика възхищение и завист от страна на околните. Когато подобни мотиви стават характерни за всекидневните действия на един или др. човек, Т. придобива значение на морално *качество* на личността, което има индивидуалистичен характер. Тщеславният човек напълно загубва способността си да оценява постъпките си откъм общественото им значение. За последното той държи сметка само дотолкова, доколкото това отговаря на жаждата му за слава. Такъв човек изобщо не е способен самостоятелно да оценява същността на действията си, интересува го само външният ефект, който привлича вниманието на околните. Т. представлява прекомерна степен на *самолюбие,* когато стремежът да не бъдеш никак по-лош от др. прераства в желание да изглеждаш по-добър от др. В този смисъл Т. е изопачено обществено чувство, което често води хората до извършване на антиобществени постъпки. В историята на моралното съзнание на об-вото Т. отдавна се осъжда. Още от древни времена паметта на човечеството е запазила преданието за гръцкия овчар Херострат, който от желание да се прослави подпалил храма на Артемида Ефеска, забележителен паметник на архитектурата. Именно оттук произлиза изразът «херостратова слава», употребяван за осъждане на действия, заслужили лоша слава. Буржоазният индивидуалистичен морал признава Т. за положително качество на личността, като осъжда само неговите крайни форми. С нетърпимост се отнася към Т. комунистическата нравственост, която изисква от хората да бъдат скромни, както и да осъзнават общественото значение на постъпките си.

ТЪРПИМОСТ — морално *качество,* което характеризира отношение към интересите, убежденията, вярванията, привичките в поведението на др. хора. Т. се изразява в стремеж да се постигне взаимно разбиране и съгласуваност на разнородни интереси и гледища, без да се прилагат крайни мерки на натиск, предимно с методите на разяснението и възпитанието. Възникването на проблемата за Т. е свързано с въпроса за свободата на личността в условията на разделянето на об-вото на класи, национални и религиозни групи, интересите и представите на които постоянно се сблъскват помежду си в конфликти, които изискват разрешение. Изключителната

трудност за разрешаване на противоречията между различните социални групи и отделните лица в условията на антагонистичното об-во е обусловила и сложността на дадената проблема в нравствеността на предшествуващите епохи. Изискването за всеобща Т. е призвано да «компенсира» и някак си да смекчи непримиримите социални противоречия. За пример може да служи християнското схващане за Т., което подразбира всеопрощение, непротивене на злото с насилие, *смирение* на хората пред съществуващата в об-вото несправедливост. Абстрактният и безусловният характер на това изискване означава, от една страна, че то е практически неприложимо към всекидневния живот, а от др. — че се използва за задушаване чувствата на социален протест у масите, за възпитаването им в дух на покорност. В комунистическата нравственост изискването за Т. получава исторически конкретно и практически рационално тълкуване. Т. тук се отнася само до начините и методите на разрешаване на социалните конфликти и идейните разногласия, но съвсем не до въпроса за верността към определени принципи. Напр. Т. в идейната борба с противниците трябва да се проявява в готовност да се разглеждат всички техни аргументи и убедително, чрез доказване, да се защищава собствената позиция, но в никакъв случай не в идейни компромиси и примиряване с враждебните възгледи. Във възпитателната работа с масите комунистическата партия отдава предпочитание на убеждаването пред принудата (*Убеждение и принуда*), на разяснителната работа — пред административното и правното въздействие. Обаче съотношението на единия и др. метод на въздействие трябва да се определя в зависимост от конкретните обстоятелства.

У

УБЕДЕНОСТ — субективно отношение на човека към своите постъпки и *убеждения,* в което се проявява неговата увереност в собствената правота. Като една от формите на нравственото *самосъзнание* У. представлява идейно-психологическа основа за развитието у човека на определени волеви качества — мъжество, устойчивост, самообладание, твърдост, инициативност, вярност на избраните идеали. У. може да бъде истинска, когато се основава върху действителна съзнателност, върху дълбоко разбиране на социално-историческите процеси, потребностите на об-вото и хората, смисъла на нравствените изисквания, които човек провежда в живота. Но тя може да приема и извратени форми, когато човек е усвоил некритично определени представи, догматично е повярвал в неоспоримостта на изповядваните от него принципи, в авторитета на някого или пък в собствената си непогрешимост (*Догматизъм, Фатализъм, Авторитаризъм*). Такава У. обикновено се съчетава с *назадничавост* и краен *фанатизъм,* с неспособност на човека да се съобразява с практическия опит и да обосnове убежденията си, с нежелание да обръща внимание на фактите и да се вслушва в мненията на др. хора (*Големство*). За поведението на човек с подобна У. често са характерни *формализъм, ригоризъм, лицемерие.* Зад погрешната У. често се крие изопачено разбиране за смисъла на нравствените изисквания, а самата тя служи за оправдаване (пред себе си и др.) на аморални постъпки. По такъв начин У. в зависимост от съдържанието си може да представлява и положително, и отрицателно морално *качество.* Марксистко-ленинската етика не се ограничава с нравствената оценка на У., а изисква да се разкрият нейният обществен смисъл и социалните ѝ източници. Погрешна У. е присъща обикновено на съзнанието на хора, които по силата на социалното си положение не са способни да се издигнат до разбиране на смисъла на обществените закони и

да признаят неумолимата логика на историята. Така съвр. буржоазна идеология, оправдаваща съществуването на об-вото, над което историята е произнесла смъртна присъда, е способна да изработва у своите привърженици само извратени форми на У. Напротив, У. на борците за социална справедливост е основана върху действителната правота на тяхното дело и се съчетава с най-високи форми на съзнателност. На изискванията на комунистическата нравственост отговаря само такава У., която органически се съчетава с истинска съзнателност, идейност и принципност. Убеденият привърженик на комунистическото учение е способен да служи на делото за освобождаване на трудещите се, без да отделя личната си съвест от изискванията, които предявяват към него околните, партията, народът. Дълбоко вярвайки в правотата на общото дело, той действува не по указания от горе, не защото «положението задължава», а по вътрешно убеждение, с пълно разбиране на личната си *отговорност* за възложеното дело и за съдбата на хората. Такава У. позволява на човека активно и творчески да изпълнява изискванията на комунистическия морал не по принуда, а свободно, самостоятелно (*Самодейност и творчество, Свобода нравствена*).

УБЕЖДЕНИЕ (морално). — 1. Рационална основа на нравствената дейност на личността, която ѝ позволява да извършва една или др. постъпка съзнателно, с разумно разбиране на необходимостта и целесъобразността на определено поведение. У. се наричат дълбоко вкоренилите се в съзнанието на човека морални представи (*норми, принципи, идеали* и др. под.), следването на които той смята задължително за себе си. Предопределяйки постъпките на човека, У. приемат формата на *мотиви*, от които той се ръководи в своята дейност. У. се създават под въздействието на обективните условия на битието на хората в процеса на социалната практика на човека, на неговата активна обществено-преобразователна и трудова дейност, на усвояването на създадената от об-вото духовна култура, на натрупването на личен практически опит, който позволява да се усвоят по-дълбоко определени морални принципи и норми и да се осъзнае необходимостта от спазването им. Процесът на формиране на У. е една от страните на процеса на нравственото *възпитание* на личността, който има сложен, многостранен и противоречив характер (*Човек и общество, Всестранно, цялостно развитие на личността, Трудово въз-*

питание). В социалистическото об-во той има свои особено сти (*Комунистическо възпитание*). 2. Предаване на нравствените представи от един човек на др., от об-вото на отделните негови членове, което се осъществява гл. чрез разясняване. У. е осн. метод на комунистическото възпитание, което изисква от личността съзнателно да усвоява моралните принципи. То включва мн. разнообразни форми: пропагандиране на марксистко-ленинското учение за об-вото, разясняване на практическите задачи на комунистическото строителство, обосноваване на идеите на комунистическата нравственост, възпитаване на масите чрез конкретни *примери* от живота на социалистическото об-во и дейността на различни колективи и отделни хора, *оценка* от *общественото мнение* на различни явления и постъпки, *критика и самокритика*.

УБЕЖДЕНИЕ И ПРИНУДА — форми на поддържане на обществената *дисциплина*; методи на въздействие върху масата от страна на ръководещия я авангард (работническата класа като цяло, най-съзнателната й част — комунистическата партия, както и социалистическата държава). Проблемата за намиране и прилагане на най-целесъобразни начини за въздействие върху масите в процеса на революционното преустройство на об-вото има не само социално-политическо, но и морално значение, доколкото това въздействие се разпростира както върху представителите на сваленяте експлоататорски класи, убедени врагове на новото об-во, така и върху значителна част от трудовите маси, които обективно са заинтересовани от революционните преобразования, но по силата на привичката продължават да се придържат към традициите на старото об-во. Марксизмът-ленинизмът счита, че преобразуването на обществените нрави не може да се извърши изключително чрез просвещение и убеждение или пък само с насилствени мерки и държавна П. Двете тези едностранчиви гледища са несъстоятелни както в практическо, така и в морално отношение. «Ние бихме били смешни утописти — пише В. И. Ленин, — ако си въобразяваме, че такава задача е осъществима. . . без принуда» (т. 27, с. 207). И същевременно В. И. Ленин подчертава, че да се построи комунизмът, об-вото, в което дисциплината трябва да се поддържа без държавно насилие, по силата на масовата съзнателност и привичка, може само чрез продължително възпитание, чрез пропаганда и У. В. И. Ленин неведнъж посочва диалектическото единство на У. и п. и изтъква,

че тяхното съотношение се определя от конкретните социални условия. «Формата на принудата се определя от степента на развитието на дадена революционна класа. . ., после от формите на съпротивата» (т. 27, с. 259) на експлоататорските класи. Подчинението на масата на волята на ръководителя «може, при идеална съзнателност и дисциплинираност на участниците в общата работа, да напомня повече мекото ръководство на диригента» (пак там, с. 260), а в противен случай може да взема насилствени форми. От една страна, никакво У. не ще бъде действено, ако няма «делова, безпощадна, истински революционна *война с конкретните* носители на злото» (т. 28, с. 90). Но, от др. страна, П. трябва да се опира на авторитета на *общественото мнение,* на обществената активност на масите. «Само доброволното и добросъвестно, извършвано с революционен ентусиазъм сътрудничество на *масата* работници и селяни в отчетността и контрола *над богатите, над мошениците, над тунеядците, над хулиганите* може да победи такива отживелици, свързани с проклетото капиталистическо об-во. . » (т. 26, с. 408). Затова В. И. Ленин счита за най-целесъобразно новите форми на обществена дисциплина да се внедряват по такъв начин, че «силата на примера да стане преди всичко морален, а след това — и принудително въвеждан образец. . .» (т. 27, с, 193), т. е. чрез съчетаването на У. и п., като се отдава по възможност предпочитание на първото. Силата на законите в обществения живот на социализма се състои не просто в това,че те се охраняват от държавата и правото,а преди всичко в това,че се поддържат повсеместно от самите народни маси, затвърдяват се в тяхното съзнание. В процеса на преминаването към комунистически отношения мерките на държавноправната П. се заменят все по-широко с обществен контрол, при което постепенно отпада необходимостта от насилствените форми на П.и все по-голямо значение придобиват по-меките, предимно духовни средства на обществено въздействие. «Другарското осъждане на антиобществените постъпки ще стане постепенно главно средство за изкореняване проявите на буржоазните възгледи, нрави и обичаи» (Програма на КПСС, с. 126). Това същевременно означава, че нараства ролята на личната съзнателност и *самоконтрола* в поведението на хората, увеличава се степента на нравствената свобода на личността.

УВАЖЕНИЕ — едно от най-важните изисквания на нравствеността, подразбиращо такова отношение към хората, в

което практически (в съответни действия и мотиви, както и в социалните условия на живот на об-вото) се признава *достойнството* на личността. Създалото се в моралното съзнание на об-вото понятие за У. предполага: справедливост равенство на правата колкото е възможно по-пълно задоволяване на интересите и предоставяне на свобода на хората; доверие към хората и внимателно отношение към техните убеждения и стремежи; отзивчивост, вежливост деликатност скромност. Нарушение на изискването за У. към хората са неоправданото и жестоко насилие, угнетението, несправедливостта, задушаването на свободата, неравенството, унижението на достойнството недоверието грубостта. Смисълът, влаган във всички тези понятия, от които се съставят У. и неуважението, се определя от характера на об-вото и присъщите му социални отношения. Схващането за справедливостта, правата на човека, свободата или дори вежливостта се различава съществено от феодалното, капиталистическото и социалистическото об-во. Комунистическата формация създава възможности за най-дълбоко в историята на човечеството У. към хората. Тук са премахнати експлоатацията и социалното неравенство, създават се условия за най-висока степен на реална свобода на личността, при която и регулирането на социалната дейност на хората все по-голяма роля получава личната съзнателност, развиват се отношения на сътрудничество и доверие между хората.

УТИЛИТАРИЗЪМ (лат. utilitas — полза). — 1. Етическа теория, която отразява интересите и умонастроенията на британската либерална буржоазия от епохата на разцвета на капитализма в Англия през XIX в. и продължава традицията на *хедонизма* и *евдемонизма* в етиката. Гл. представители на У. са *Бентам,* Джеймс Мил, Джон Ст. *Мил.* Привърженците на У. виждат източника на нравствеността не в социално-историческите закони, а в «природата на човека» като такъв (*Натурализъм*), в естествения му стремеж да изпитва наслада и да избягва страданието. В основата на етиката на У. лежи издигнатият от Бентам принцип на *полезността,* който провъзгласява за единствена цел на моралната дейност постигането на най-голямо щастие за най-голям брой хора. Утилитаристите не виждат, че противоположността на класовите интереси и капиталистическата конкуренция водят до положение, при което щастието на едни човек се гради върху не-

щастнето на др. В етнката на У. се отразява търгашеският дух на мисленето на буржоата; моралният избор, от гледна точка на Бентам и неговите последователи, трябва да се извършва посредством просто пресмятане на изгодите и загубите, които различните постъпки влекат след себе си. Стремейки се да смекчи егоистичния смисъл на У., Мил допълня принципа на личното щастие с изискването за солидарност и съгласуване на интересите на всички хора. Но всичко това не може да поправи пороците на У., които са свързани с неразбирането на антагонистичния характер на капиталистическото об-во. У. се подлага на рязка критика в някои съвр. буржоазни теории (*Интуитивизъм*), тъй като той твърде откровено изразява егоистичните интереси на буржоата. Обаче някои съвр. теоретици на Запад се опитват да възстановят У., като му придават по-изтънчен смисъл. 2. Принцип на поведение, който се изразява в подчиняване на всички постъпки на получаването на материална полза, на извличането на изгода, на егоистичната сметка. В този смисъл У. е равнозначен на тесния практицизъм, на отричане на възвишените мотиви, на омаловажаване ролята на духовните интереси на човека.

Ф

ФАНАТИЗЪМ (лат. fanaticus — неистов) — понятие, употребявано за оценяване характера на убежденията и поведението на хора, у които се проявява сляпа, некритична привързаност към изповядваната идея и предубедено, изключващо разумен подход отношение към всички др. учения. Като принцип на поведение Ф. означава пълна нетърпимост към мислещите другояче, която обикновено се придружава с жестокост (чиято крайност е изстъпление), използване на всякакви средства и принасяне на хората в жертва в името на преследваната цел (*Цели и средства*), отказ от разрешаването на идейните конфликти със средствата на убеждението и разумното доказване. Ф. обикновено е свързан с религиозни вярвания, за които най-характерни са догматизмът и преследването на «друговерците». Религиозният Ф. служи като оръдие за запазване на господството на църквата над вярващите. В историята той неведнъж е довеждал до кървави разпри над «неверниците» (средновековната инквизиция, «лова на вещици»). Разюздан Ф. е характерен за някои съвременни секти. Ф. е присъщ и на фашизма с неговото човеконенавистничество и култ на сляпото подчинение. Комунистическата нравственост отхвърля Ф. Марксистко-ленинските идеи се обосновават научно. Убедеността в тяхната истинност е противоположна на сляпата вяра, тя се потвърждава от данните на практиката и предполага творческо отношение на марксиста към теорията. В своята практическа дейност комунистическите партии и социалистическите държави изхождат от положението, че комунизмът е висш *хуманизъм*. Непримиримостта към идейните противници не означава, че при всякакви условия се предпочитат крайните, насилствените средства в борбата с тях.

ФАРИСЕЙСТВО, ФАРИСЕЙЩИНА — отрицателно морално *качество*, характеризиращо личността и нейните по-

стъпки от гледна точка на начина, по който тя изпълнява нравствените изисквания; един от конкретните изрази на моралния *формализъм*, разновидност на *лицемерието* и *хипокризията*. Състои се в безусловно, но чисто външно, формално или показно изпълнение на нравствените правила, доколкото те са получили официална санкция или са се утвърдили в традицията. Фарисейското разбиране на нравствеността я свежда до следване на установения *ритуал*, който е изгубил своето действително социално и човешко значение. Самият термин произлиза от названието на древноюдейската религиозно-политическа секта на фарисеите, която първоначално има демократичен и относително прогресивен характер в сравнение с др. форми на юдаизма. Но впоследствие движението на Ф. се изражда и приема форми на краен фанатизъм, лицемерно благочестие и талмудистка казуистика. Идеологията на ранното християнство подлага на критика Ф. («Тежко ви, книжници и фарисеи, лицемери, които поглъщате домовете на вдовиците и лицемерно дълго се молите» — Библията), като противопоставя на външната моралност «вътрешната нравственост» на религиозното чувство. Обаче с превръщането на християнството в господствуваща идеология неговият морал сам придобива фарисейски характер (*Религиозен морал*). В съветското об-во е прието да се наричат Ф. опитите на отделни лица да представят морала като сбор от банални истини, да му придадат бюрократичен характер на официално становище, стремежът да се подменят личните убеждения с външен надзор, както и изпълнението на нравствените изисквания не по лични убеждения, а за показ, като под маската на нравствеността се скриват кариеризмът, приспособенчеството и безнравствеността в личния живот. Комунистическата нравственост, която изисква от хората съзнателност, е непримирима по отношение на отживелиците на Ф.

ФАТАЛИЗЪМ (лат. fatum — участ, съдба; fatalis — съдбовен, неизбежен) — възглед върху историята и живота на човека като нещо предварително определено от бога, съдбата или обективния закон на развитието и произтичащите оттук представи за невъзможността те да бъдат изменени с каквито и да било човешки усилия. В областта на морала Ф. има различен смисъл. Най-често той е свързан с проповядване на *смирение*, непротивене на съдбата и обрича хората на пасивност и покорност, на отказване от борба за преустройване на

об-вото (*Стоицизъм*). Фаталистично е напр. религиозното учение за произхода на злото на земята, за възможността то да бъде преодоляно само посредством изкуплението и името на Христа и крайното спасение (*Есхатология*). Понякога, напротив Ф се изразява в това че на отделни хора, вярващи в предопределението, се приписва ролята на пратеници на съдбата проводници на божествената воля, които поради това са длъжни да вложат всичките си сили за изпълнение на предначертаното. Такива прояви на Ф. обикновено граничат с *фанатизъм*. Марксистката етика изхожда от историко-материалистическото учение за обективните закони на общественото развитие и ролята на масите и личността в историята. Тя счита, че историческите закони, определяйки общия ход на общественото развитие, оставят все пак място за морален *избор* и поради това не отстраняват личната отговорност на човека за постъпките му и необходимостта от тяхната нравствена оценка.

«ФЕЛИЦИТОЛОГИЯ» (лат. felicitas — щастие) — учение за постигането на *щастие*, което се опитват да създадат някои съвр. буржоазни теоретици в частност неопозитивистът О. Нойрат. Като етическа теория «Ф». продължава традицията на *евдемонизма*. Обаче тук категорията «щастие» се изтъква не като основа на морала, а просто като психологическо състояние на човека, към което той естествено се стреми (т. нар. психологически евдемонизъм) Според «Ф». задачата на нравствеността се свежда изцяло до това да бъде средство за постигане на щастие. По такъв начин въпросът за моралния смисъл на стремежа на хората към щастие се снема («Ф.» не е учение за целите, към които човек трябва да се стреми, а само решение на въпроса за пътищата и методите за постигане на щастие). При такова тълкуване на проблемата самото понятие за щастие се оказва съвсем безсъдържателно. От гледището на Нойрат не е важно към какво конкретно ще се стремят хората и какви социални резултати ще постигат — важно е само усещането за щастие. В последна сметка етиката се превръща в «наука» за методите на внушаване на хората, че те са щастливи. В това отношение «Ф». обективно става теоретическо оправдание на методите за идеологическа измама на масите, прилагани от съвр. буржоазна пропаганда. Така напр. за нея става все по-характерно отказването от методите на логическото доказване в полза на подсъзнателно-емоционалното вну-

шение, при което човек, без сам да забелязва това, възприема натрапваните му идеи и становища.

ФЕТИШИЗЪМ (фр. fétichisme от порт. feitiço — вълшебство) — в морала съвкупност от погрешни представи за природата на нравствените *ценности*. Ф. се изразява в това, че на нравствените ценности се придава извънисторически (естествен или свръхестествен) характер; свързан е с догматизма в морала и с етическия *абсолютизъм*. Моралният Ф. има определени социални и гносеологически корени. В класово-антагонистичното об-во, където действуват стихийни социални закони, както показаха още К. Маркс и Ф. Енгелс, идеологическите представи често се откъсват от социалните отношения, от които те се обуславят, и получават в главите на хората вид на някакви абсолюти, властвуващи над съзнанието им. Една от разновидностите на това явление е моралният Ф., който се проявява различно. Често в съзнанието на хората нравствените понятия се срастват толкова здраво с явленията, които те характеризират от гледна точка на тяхното морално значение (напр. «Кражбата е зло»), че на хората започва да им се струва, че сякаш самите тези явления имат нравствен смисъл, независимо от породилите ги социални отношения и от обществената практика на човека. Подобен Ф. не само е присъщ на обикновеното морално съзнание, но и получава теоретико-философски израз в някои буржоазни етически учения. Така натуралистическата разновидност на Ф. (*Натурализъм*) се заключава в това, че на моралните ценности се приписва естествен произход. Твърди се, че доброто и злото са заложени в самото устройство на вселената или пък се коренят в естествената природа на човека, в неговия стремеж към наслада, към щастие (*Хедонизъм, Евдемонизъм*). А понякога произходът на моралните ценности се извежда от някакво абсолютно начало, обективен дух или бог. Добро от това гледище е онова, което отговаря на волята или разума на бога или пък съответствува на закона на абсолютния дух. Това е обективно-идеалистическа и религиозна разновидност на моралния Ф. (*Неотомизъм, Неопротестантизъм*). Понякога Ф. се изразява в това, че на моралните понятия се придава самоочевиден характер (*Интуитивизъм*). Ф. може да се проявява също и в това, че на явленията, които имат природен произход, напр. на стихийните бедствия (наводнения, пожари, земетресения, епидемии), се приписва морално значение. В тях се

вижда действието на зли космически сили или божествено наказание на хората за «прегрешенията» им. Тук религиозната разновидност на моралния Ф. граничи с *фатализма*. Социалните корени на моралния Ф. отмират в социалистическото об-во, основаващо се върху обществената собственост на средствата за производство където хората постанят под свой контрол действието на обективните социални закони и започват да ги прилагат планомерно и съзнателно. Заедно с осъзнаването от хората на обществения смисъл на нравствените изисквания, които те изпълняват изчезват и условията които пораждат моралеи Ф.

ФИХТЕ (Fichte), Йохан Готлиб (1762—1814) — нем. философ идеалист. Етиката заема едно от централните места в учението на Ф., тъй като именно тук в «практическото наукоучение», се решава най-важната за него проблема за активната дейност на човека. «. . Светът безусловно е само сфера на нашето действуване» — твърди Ф. който разглежда самото действие като реализация на нравствения закон. Именно разкриването на този закон е призвано да разреши противоречието между свободата (дължимото) и необходимостта (съществуващото) Според Ф. дейността не може да бъде абсолютно произволна; тя е свободна дотолкова, доколкото се осъществява в съответствие с целта, а не като резултат на външно въздействие. Противоречието между съществуващото и дължимото се снема от Ф. чрез постулирането на тезата за свръхиндивидуалното, трансценденталното «Аз», което създава и съществуващото, и дължимото, и самите емпирични индивиди. Като заявява че свободата е достижима само в областта на действието на нравствения закон Ф. се опитва да преодолее абстрактния индивидуализъм и да осмисли свободата като резултат на общественото развитие: макар дейността да е акт на индивида свобода той може да достигне само в об-вото, което Ф. разглежда като «целесъобразна общност» — взаимодействие на индивидите, организирано от самите тях в съответствие с установените също от тях закони. Подчинението на такива закони не изключва свободата. Поради това «целесъобразната общност» според Ф. е взаимодействие на хората «посредством свободата». Но тогава правото е необходимо условие за нравствеността (те заедно съставляват сферата на етиката), а нейното осъществяване е немислимо извън държавата, която е призвана да осигури нормална жизнена дей-

ност на членовете на об-вото (преди всичко да осигури собственост на всекиго). За да основе съвършено об-во държавата обаче трябва да бъде изразител на единната воля на всички членове на това об-во. Утопичността на такъв възглед в условията на класово-антагонистичния строй се изразява в разбирането на Ф. за нравствения идеал като «велико единство на чистия дух», достижимо само чрез нравствено самоусъвършенствуване. То се състои в очистване на нравствено-съвършеното трансцендентално «Аз» от пороците и слабостите, присъщи на неговите въплъщения в отделните индивиди (емпиричните «Аз-ове»). Съдържанието на трансценденталното «Аз» се изразява в изискванията на съвестта, които са единствената основа на моралния дълг. «От нравствения закон в мен неизменно се определя формата на моето чисто «Аз»...» Затова само съвестта «винаги и безусловно повелява» на човека. Според Ф. само действие, което извършваме в съответствие с нея, а не под влияние на външни обстоятелства, може да бъде действително нравствено. Конструираният по такъв начин морал има формалистичен характер. По правило реалното преобразуване на обществените отношения се замени у Ф. с морално «самоусъвършенствуване»: «Доколкото не можех да изменя онова, което е извън мене, дотолкова реших да изменя това, което е в мене.» И макар понякога Ф. да оценява като нравствена онази дейност, която е насочена към реално преобразуване на обществените отношения (в това число и с революционни средства), общо взето той не излиза извън рамките на абстрактното противопоставяне на съществуващото и дължимото. В неговите възгледи следователно се е отразила политическата и икономическата слабост и непоследователност на буржоазията в Германия. Етиката на Ф. е изложена в съч.: «Система на учението за нравствеността по принципите на наукоучението» (1798), «Затворената търговска държава. Философски проект като добавка към учението за правото и опит за политика на бъдещето» (1800), «Предназначението на човека» (1800).

ФОЙЕРБАХ (Feuerbach), Лудвиг (1804—1872) — нем. философ материалист. От 1837 г., след отстраняването му от преподавателска дейност в ун-та заради публикуването на «Мисли за смъртта и безсмъртието» (1830), почти неотлъчно живее на село и не взима участие в обществения живот. Антифеодалната и антирелигиозната насоченост на философията и етиката на Ф., защищаването на идеала за «цялостен, дей-

ствителен, всестранен, съвършен, образован човек» — това, по определението на Ленин, е идеалът на «прогресивната буржоазна демокрация или на революционната буржоазна демокрация» (т. 38, с. 64). Материалистическото гледище на Ф. в обосноваването на морала се опира върху принципа на *егоизма*, схващан като съобразност на поведението на човека с природата и разума. Според Ф. именно егоизмът отрича теологията, религията, деспотизма, т. е. онези сили, които обуславят поведението на човека отвън и затова са противоположни на неговата действителна природа и потребности. Последните само тогава ще станат основа на нравствеността, когато ще регулират поведението на човека като негови лични егоистични интереси. От антропологическия характер на материализма на Ф. произтича схващането му за доброто като задоволяване на индивидуалните, обусловени изключително от природата потребности на човека (добро е това, което отговаря на егоизма на всички хора) и емоционалната обагреност на моралната му теория (чувството е критерий на нравствеността; като добро се възприема това, което доставя удоволствие на хората; най-висшият от човешките стремежи е стремежът към щастие). Начинът на отстъпление от крайния индивидуализъм в етиката на Ф. е също изцяло антропологичен: индивидуален морал е немислим, понеже нравствеността предполага не само наличието на «Аз», но и неговите контакти с др. хора (с «Ти»); стремежът към щастие за един човек е неотделим от щастието на неговите близки. Затова такъв стремеж става едновременно и нравствен дълг: да не се пречи на щастието на др. «Бедността и пустотата» (Енгелс) на Фойербаховото схващане за морала следователно са обусловени от абстрактно-всеобщото извънисторическо разбиране на човека. Този морал, по думите на Енгелс, «е скроен за всички времена, за всички народи, за всички състояния и тъкмо затова той никога и никъде не е приложим» (т. 21, с. 295). Заедно с това «общочовечността» на морала на Ф. не е нищо друго освен систематизация на съществуващите в съвр. му об-во морални норми. Революционно-критическото отношение към действителността се изключва (това, което не съответствува на абстрактно схващаната «същност» на човека, се разглежда като временен и индивидуален недостатък, отстраняването на който не изисква да се изменят съществуващите порядки). Такъв морал е безсилен, а отношението на неговия създател към действителността остава изця-

ло в рамките на *морализирането*. Като единствено средство да се придаде на морала действеност Ф. признава превръщането на елементарните нравствени принципи в религиозни догми, обожествяването на индивидуално-психологическите отношения на хората. А опитите на Ф. да излезе от рамките на идеалистическото разбиране на историята (напр. признаването на «законността» на егоизма на групите от хора) не оказват никакво съществено влияние върху системата на неговите етически възгледи, но получават известно развитие в теорията на разумния егоизъм (*Егоизъм — теории* на ~а), в частност у *Чернишевски*. Слабостите на етическата позиция на Ф. получават крайно остра форма в теориите на «истинските» социалисти. Етиката на Ф. е изложена в съч.: «Същност на християнството» (1841), «Основи на философията на бъдещето» (1843).

ФОРМАЛИЗЪМ (лат. forma — външен вид, външно очертание). I. Морален — разновидност на моралния *догматизъм*, която се проявява в начина на изпълнение на нравствените изисквания: в чисто външно следване на заповедите и нормите, във формално изпълнение на *дълга*, когато човек не се замисля над социалното значение на постъпките си, не осъзнава действителния смисъл на нравствената си дейност или не е способен да я мотивира от гледище на потребностите на об-вото и човека. При това скрупульозното изпълнение на строго фиксирани нравствени правила нерядко се съпътствува от нарушаване на най-важните общи принципи на морала — *хуманизма, справедливостта*, уважението към хората. За буржоазното об-во е типичен напр. моралният пиетизъм, когато зад външното спазване на приличието се крие несправедливост, безчовечност, неуважение към личността. Формалното отношенение към морала води до понижаване *отговорността* на човека за неговите действия и постъпки, намалява значението на съзнателността и убедеността в нравствеността. Източник на моралния Ф. в класовото об-во е догматизирането на нравствените изисквания, замъгляването на техния социален смисъл (напр. «вечните» и уж идващи от бога заповеди на християнския морал). Теоретическо обосноване на Ф. в морала намираме в някои етически концепции. Тяхната същност се свежда до това, че хората трябва да изпълняват дълга заради самия дълг (деонтологически *интуитивизъм*). При това обикновено се игнорира зависимостта на нравствените изисквания

от конкретните условия, обосновава се необходимостта от безусловно подчиняване на абстрактните принципи или норми, без да се държи сметка за всички последици от действието, изобщо оказва се предпочитание на «буквата на закона» пред смисъла на моралното изискване. В социалистическото об-во формалното изпълнение на нравствените изисквания може да бъде резултат от недостатъчна съзнателност на хората, от липса на чувство за лична отговорност, от некритично отношение към привичните представи. 2. Е т и ч е с к и — методологичен принцип, лежащ в основата на мн. домарксистки и някои съвр. буржоазни етически теории, в които формално-логическите моменти на изследването така или иначе доминират над анализа на съдържанието на моралните проблеми. От теориите на миналото най-характерно в това отношение е кантианството. *Кант* се опитва да намери такъв универсален етически принцип, който би могъл да се обоснове със средствата само на формалната логика, без да се прибягва до конкретно изследване на обществения живот, но от който същевременно биха могли да се изведат всички конкретни нравствени изисквания. Такъв принцип той вижда в *«категоричния императив»*, който обаче на дело се оказва съвсем безсъдържателен именно поради своята формалност. Подобен Ф. се проявява в някои теории на съвр. буржоазна етика (неопозитивистът Р. М. Хеър). Обаче за привържениците на формалистичното направление в съвр. буржоазна етика (*интуитивизъм, неопозитивизъм* и др.) е по-характерно изобщо отказването да поставят и решават морални проблеми и въпроси на *нормативната етика*. Те се интересуват почти изключително от проблемите на *логиката на моралния език,* граматическата форма и семантиката на моралните съждения, възможността за определяне на моралните термини. Безплодието и пагубното значение на такъв Ф. се заключава в това, че той отклонява етическата наука от участие в решаването на социалните и моралните проблеми на съвременността, лишава я от възможността да служи като идейно оръжие в борбата с капиталистическото об-во и неговите пороци. Марксизмът не отрича значението на логико-формалните въпроси в етиката, но ги смята за по-частни в сравнение със светогледните и социалните проблеми на морала.

ФРОЙДИЗЪМ — широко разпространено в буржоазните страни субективноидеалистическо учение за природата на човека, от идеите на което в значителна степен са пропити съвр.

буржоазна социология, философия, антропология, етика, педагогика и естетика. Ф. (или психоанализата) възниква в края на XIX в. Неговият създател, австр. лекар психиатър Зигмунд Фройд (1856—1939), отначало разработва психоанализата като метод за лекуване на психически заболявания, а после разпростира сферата на нейната компетенция и върху обществените отношения. В основата на етиката на Ф. лежи положението за вродеността на психическите комплекси у човека. Структурата и мотивите на поведението на човека Ф. извежда от неговите безсъзнателни, преди всичко сексуални («либидо») влечения. За първичен елемент на вътрешния свят на човека Фройд счита непознаваемото *Id* (безсъзнателното «то»), което действува като ненасочена енергия, стремеж, получава насоченост в «принципа на удоволствието» и се проявява у мъжете в противоречив комплекс от сексуални влечения към майката и агресивни подбуди по отношение на бащата («Едипов комплекс»). Подобни влечения се приписват и на женския пол (Комплекс на «Електра»). Жизнените стремежи на човека Фройд свежда именно до подобни влечения, които според него са наследени от първобитните времена. Но с образуването на об-вото възникват морални норми на поведение, които ограничават и потискат откритите прояви на безсъзнателните влечения. Поради това, от гледна точка на Фройд, в съзнанието на човека през най-ранните етапи на общественото развитие се създава и после се предава по наследство особена инстанция — «Идеалното *ego*», която е резултат от усвояването на моралните норми от индивида. Като разглежда характера на взаимоотношението между индивида и об-вото в буржоазния свят, Фройд го абсолютизира и необосновано прави извода, че всяка цивилизация е враждебна на човека, тъй като обуславя потискането на неговите влечения и е резултат от превръщането («сублимацията») на психическата енергия в различни видове културна дейност. А влеченията, които не са могли да бъдат сублимирани, се проявяват във форма на психически болести и аморални постъпки на хората. По такъв начин пороците на буржоазното об-во се разглеждат от Фройд като проява на антиобществената природа на човека. Психологическото гледище на Фройд беше използвано от реакционните идеолози на Запад и в САЩ за оправдаване пороците на буржоазното об-во с необосновани позовавания на изначалната накърненост на човешката психика. Ненаучността на осн. положения на Ф.,

както и постоянно увеличаващото се влияние на марксистката философия доведоха до това, че наред със съществуването на ортодоксални психоаналитици още през 30-те години в САЩ възниква и се развива неофройдистко течение в медицината, психологията, социологията и др. области на културата (негов най-влиятелен представител е Е. Фром). Гл. черта на неофройдизма е стремежът да се освободи психоанализата от крайностите на биологизма и тенденцията да се признаят социалните фактори на обществената среда във формирането на личността. По всъщност всички модификации на неофройдизма остават в осн. русло на идеите на психоанализата.

ФУРИЕ (Fourier), Шарл (1772—1837) — фр. социалист утопист, който, както отбелязва Ф. Енгелс, в своите трудове «безпощадно разкрива цялата материална и морална нищета на буржоазния свят»(т. 19,с.200) и рисува картина на справедливото об-во на хармония и щастие. Ф. тръгва в мн. отношения от учението на фр. материалисти от XVIII в. (макар че разсъжденията му са обвити в религиозно-мистично було) и в своите философски и етически построения придава особено значение на, според него, естествено присъщите на човека «страсти» (стремеж към здраве, любов, съревнование, творчество и т. н.; всичко 12 «страсти»). Според Ф. всички тези «страсти» са полезни и необходими и при благоприятни условия трябва да проявят положителните си качества. У човека не са заложени от природата греховни, престъпни или вредни желания и наклонности. Обаче в условията на упадък на цивилизацията, под които Ф. има предвид буржоазното об-во, всички човешки отношения са чудовищно извратени: въпреки че у човека са заложени алтруизъм, стремеж към труд и помагане един на друг, в об-вото господстват паразитите, трудът е принудителен, вместо здраво съревнование цари пагубна конкуренция, съществува антагонизъм между интересите на отделната личност и об-вото като цяло. В резултат «лекарят желае да има колкото се може повече болести, а прокурорът и адвокатът — съдебни процеси. Архитектът и строителят мечтаят за пожари, които биха унищожили четвърт от града, а стъкларят за град, който би изпотрошил всички стъкла. . . Спекулантът със зърнени храни жадува за неплодородие, а търговецът на вина е щастлив, когато град е унищожил реколтата на лозята. . . Такъв е този смехотворен цивилизован строй, където всеки индивид се намира в състояние на непрекъсната война

колектива, а щастието на едни е основано върху несполуката и дори гибелта на други.» Ф. критикува буржоазното семейство, в което бракът се е превърнал в търгашеска сделка, а жените са безправни, както и съществуващата система на възпитание, която морално и физически осакатява децата. Положителният идеал на Ф. е «нов стопански и социетарен свят», който осигурява солидарност и «хармония» на всички човешки интереси. Негово ядро е «фалангата» — производствено и потребителско сдружение на свободни труженици, в което, макар и да се запазва имущественото неравенство, дейността на хората е организирана върху основата на привлекателността на труда и съревнованието. Ф. смята, че като сменят различни видове занятия в съответствие със своите склонности и способности, хората ще се трудят с радост и ентусиазъм, без да познават нездрава завист и свободно предавайки се на своите «страсти» и склонности. Именно тогава ще получи пълно развитие висшата (13-ата) «страст» на човека, която не е могла да се прояви в условията на буржоазната цивилизация — «унитаризмът», т. е. стремежът към всеобщо благо, към съчетаване на личното благополучие с благополучието на всички членове на човешкия род. В тези условия семейството ще изгуби значение на стопанско ядро и ще стане свободен съюз на обичащи се хора, а разкрепостената жена ще заеме равно положение с мъжа. Ф. придава голямо значение на общественото възпитание на децата на съединяването на възпитанието с производителния труд за благото на об-вото. Въпреки че представите на Ф. за бъдещото об-во и пътищата за достигането му имат утопичен и често пъти фантастичен характер, в тях се съдържат «зародиши на гениални идеи и гениални мисли» за чертите на комунистическия строй, които позволиха на Ф. Енгелс напълно основателно да отнесе Ф. към числото на онези мислители, «които. . . принадлежат към най-големите умове на всички времена и които гениално предугадиха безбройно множество такива истини, чиято правилност ние сега доказваме научно (т. 18, с. 499). Осн. съч., които разкриват етичеките възгледи на Ф.: «Теория на четирите движения и всеобщите съдби» (1808). «Трактат за домакинско-земеделска асоциация» (1822; в посмъртното издание — «Теория на всеобщото единство»), «Новият стопански и обществен свят» (1829), «Погрешното стопанисване — раздробено, отблъскващо, измамно — и неговата противоположност — стопанисване, съобразено с природата, съгласувано, привлекателно, истинско, даващо учетворен доход» (1836).

Х

ХАЙДЕГЕР (Heidegger), Мартин (р. 1889) — нем. философ. един от основоположниците на *екзистенциализма*. За задача на своето учение (т. нар. «фундаментална онтология») Х. счита разбирането на същността (смисъла) на битието, осъществявано чрез анализиране на съществуването на изолираната от социални връзки личност, чрез разкриване на неговата структура, специфични начини и форми. Х. се интересува само от морално-практическите отношения на човека към действителността (към съществуващото), към др. хора, към себе си, преживявани във вътрешния («екзистенциалния») опит на личността. Цялата сфера на социалния живот се обявява от Х. за неистинно съществуване (той я означава с неопределено-личното местоимение man (нем.) Тук личността престава да бъде самата тя, тъй като в своите мисли, чувства, постъпки се ръководи от общоприетите морални представи,действува, «като се оглежда към др.», подчинява се на общественото мнение. Човек е способен да се освободи от господството на «безличното», да възприеме съществуването си като лично, като присъщо само на него благодарение на особеното състояние (разположеност, насоченост) на своя духовен свят, благодарение на априорно дадените му чувства, умонастроения (страх, грижа, тревога, усещане за изоставеност, зов на съвестта и т. н.). Х. смята, че само в тази субективна сфера човек се разкрива в цялата си самобитност, той е свободен в избора на поведението си, действува като истински нравствена личност, която носи отговорност за постъпките си. На всеки човек е отредена индивидуална съдба, животът му има начало и край, затворен е между раждането и смъртта. Благодарение на временността, която е специфична черта на съществуването, то се открива на човека като устремено към бъдещето, като съдържащо в себе си мн. възможности. Обаче от това положение Х. прави песимистичен извод. За последна, решаваща възможност на би-

тието Х. обявява смъртта. Целия живот на човека той схваща като «битие за смъртта» Именно страхът пред «края» помага на човека да разбере съществуването в цялата му истинност, цялостност, освобождава го от обществените връзки (смъртта е винаги «моя смърт», «никой не може да отнеме от другиго неговата смърт»). От 40—50-те години започва т. нар «поврат» във възгледите на Х., засилва се пасивно-съзерцателното отношение към действителността, набелязва се тенденция към обективен идеализъм Вече не човешкото съществуване се намира в центъра на вниманието му, а някакво абстрактно битие като такова Предназначението на човека Х. вижда сега в проявяване на стремеж да разбере «тайните» на това битие и практически да му се подчини, да се «вживее» в него. Осн. съч.: «Битие и време» (1927), «Що е метафизика» (1929), «Писмо за хуманизма» (1947) «Погрешни пътища» (1950) «Увод в метафизиката» (1953).

ХАРАКТЕР МОРАЛЕН (от гр. character — черта, особеност) — съвкупност от нравствените качества на личността, които са обект на морална *оценка* и предмет на нравствено *възпитание*. Х. м. на един човек или др. човек се проявява в *поведението* му. Качествата, които съставлява Х м., могат условно да се подразделят на: идейно-обществени (*идейност, съзнателност, принципност*, инициативност, *убеденост*), такива, които характеризират отношението на даден човек към труда (*трудолюбие и тунеядство*), към собствеността (*пестеливост* и *користолюбие*), към др. хора (*човечност* и *човеконенавистничество, уважение* и *високомерие, вежливост* и *грубост*), към себе си (*гордост, самолюбие* и *тщеславие, възгордяване, големство*), а също така качества, които разкриват честността на човека (*правдивост, вярност, искреност* и *лицемерие, вероломство*) и, накрая, волеви качества (*самообладание, твърдост, мъжество, малодушие, смелост* и *страхливост*) Понякога едно и също качество (да речем, верността или самоотвержеността) може едновременно да характеризира както обществените убеждения на личността, така и отношението й към себе си и хората, нейните волеви свойства. Моралът на всяка обществена формация е създавал свои специфични представи за Х м. — образи на положителни и отрицателни хора — и съответно е формулирал целите на нравственото възпитание. Християнският морал създаде образа на «светия праведник», на аскета, преодолял «земните страсти» (*Аске-*

тизъм); ранният *буржоазен морал* — образът на пресметливия спестовник, който бяга от разкоша и осъжда безделието на дворянството. Но всички тези представи, които изразяват класовите стремежи на различни социални групи, са крайно едностранчиви. Те изхождат не от обективните социални предпоставки, формиращи психологията на личността, а от морални изисквания и оценки, които се предявяват към човека и се смятат за негови определящи черти. В *комунистическата нравственост* схващането за Х. м. е свободно от такава едностранчивост. Наистина на разните стъпала на нейното утвърждаване и развитие първостепенно значение могат да получат едни или др. морални качества. Обаче нито един от изработващите се в моралното съзнание на народа положителни или отрицателни образи не претендира за универсална значимост. А като нравствен *идеал* се издига представата за всестранно развитата и хармонична личност (*Всестранно, цялостно развитие на личността*).

ХАРТМАН (Hartmann), Едуард (1842—1906) — нем. философ идеалист, представител на *ирационализма*. Изходен пункт на философската система на Х. е безсъзнателното духовно начало, на което са присъщи два атрибута: воля и представа (идея). Според Х. борбата между тях определя целия ход на световното развитие, от нея зависи мястото, заемано от човечеството в системата на световното цяло, и предназначението му; тя слага отпечатък и върху начина на мислене на хората, върху тяхното поведение. Подобно на своя предшественик *Шопенхауер*, Х. се придържа към крайно песимистични възгледи в областта на етиката: безсъзнателното начало е породило света такъв, че в него страданията, бедствията превишават радостите. Х. обявява стремежа към щастие само за илюзия. Отначало хората разчитат да постигнат щастие в земния живот (античността), после се уповават на отвъдния свят (средните векове) и накрая свързват своите надежди за щастлив живот със социалния прогрес (новото време). Обаче разбрало безполезността на тези стремежи, човечеството трябва да дойде до единствено правилното решение — с единен колективен акт да се откаже от всички желания, да се освободи от бедствията на битието. Така се осъществява мистичната цел на световния процес — победата на съзнанието над ограничената неразумна воля и светът прекратява съществуването си. Въз основа на тези възгледи Х. формулира принципите на нравстве-

но поведение на човека: той отхвърля онова поведение, което се ръководи от користни стремежи (егоистичния морал), или се освещава от авторитета на семейството, църквата, държавата (хетерономния морал). За истинен той счита автономния морал, чиито корени се намират в религиозното съзнание. Според Х. всяко нравствено задължение съществува само като задължение по отношение на бога. Човек постъпва нравствено, ако, осъзнавайки своето единство с безсъзнателното духовно начало, прави целите на последното свои собствени цели. Такъв е смисълът на етическата система на Х., на този, според характеристиката на Ленин последователен идеалист и последователен реакционер във философията (т. 14, с. 58). Осн. етически съч.: «Философия на безсъзнателното» (1869), «Феноменология на нравственото съзнание» (1879), «Към историята и обосноването на песимизма»(1880). «Етически очерци» (1898).

ХАРТМАН (Hartmann), Николай (1882—1950) — нем. философ, обективен идеалист, чиито възгледи се развиват под влияние на марбургската школа на неокантианството, а после на Е. Хусерл и М. Шелер; представител на съвр. буржоазна *аксиология* и един от създателите на феноменологичната етика: проф. в Марбургския, Берлинския и др. ун-ти. Осн. съдържание на етическата аксиология на Х. е изложено в книгата му «Етика» (1925). Според Х. *ценностите* не зависят нито от оценяваните предмети, нито от самия акт на оценяване. Те са обективни, макар и да не са реални свойства на предметите. *Ценностите* се намират както отвъд субективното, съзнанието на човека, така и отвъд материалната действителност. Те принадлежат към особена сфера на битието — царството на «идеалните същности», което се намира извън пространството и времето, и поради това са абсолютни, вечни и неизменни. Х. следва тук традицията на Платоновия идеализъм (*Платон*). Ценностите се характеризират от него като «творящи принципи на реалността». Според него моралните ценности напр. имат този смисъл, че изискват действителността да се съгласува с дължимото и да се утвърждава и запазва онова, което е ценно. Но сами по себе си ценностите не притежават способност да се осъществяват в действителността и да изменят света на съществуващото,тъй като в него всичко става по законите на причините и действията, а не по логиката на долженствуването. Да осъществи изискването на ценността може са-

мо оня човек, който живее в света на съществуващото и поради това обладава реална дейна сила. Едновременно той е причастен и към света на ценността и дълженствуването и затова притежава *свободна воля*. За разлика от всички др. природни същества човек има «съдба», «предназначение» да изпълнява ценното и дължимото, като преодолява съпротивата на външната необходимост. А човек познава ценностите чрез интелектуалното, но имащо емоционална обагреност съзерцание, чрез интуицията, тъй като природата на ценностите е «белязана с печата на ирационалността». Обективноидеалистическата концепция на Х. с присъщите ѝ елементи на *ирационализъм* отразява определени страни от духовния живот на съвр. буржоазен индивид, особено на интелигента. Последният постоянно изпада в противоречиво положение, което, от една страна, изисква от него действия, отговарящи на външната социална необходимост, на практическата сметка, на политическата конюнктура и частния интерес, а от др., му повелява да изпълни нравствения си дълг, който често противоречи на логиката на социалните отношения в буржоазното об-во. Именно изостреното изживяване на това противоречие е намерило израз в представата на Х. за два свята (на ценността и на съществуващото) и за раздвоеността на човешкото битие на сфери на реалната действителност и идеалното дълженствуване. Идеите на Х. понякога играят роля на философска платформа на съвр. буржоазен либерализъм.

ХЕГЕЛ (Hegel), Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831) — представител на нем. класическа философия, обективен идеалист, създател на диалектическата логика. В Хегеловата философска система учението за морала и *нравствеността* (Х. настоява тези понятия да се разграничават) е разтворено в общото съдържание на «Философия на правото» (1821). Наистина неговата общофилософска система съдържа елементи на морализиране («онова, което е действително, то е и разумно»; съвпадането на процеса на формирането на абсолютния дух със завоюването на свобода от духа). Х. отъждествява до известна степен онтологията и етиката (действителността, разумът е също така и добро). Своеобразието на етиката на Х. се състои в това, че той оставя спора за отвлечените морални принципи и съсредоточава вниманието си върху социалните форми, в които протича нравствената дейност на човека. Тук се проявява неговото апологетично отношение към пруската

държава и свързаното с това подценяване на спецификата на морала. На мястото на нравствената добродетел Х. поставя санкционираната от съществуващото об-во и държава «добропорядъчност», а идеята за служене на човечеството като цяло (която в абстрактен вид е изразена в *«категоричния императив»* на Кант) заменя с конкретни и частни задължения, в които той намира елементи на единичното (семейство), особеното (корпорациите и съсловията в «гражданското об-во») и всеобщото (сферата на държавната дейност), при което последното играе определяща роля като въплъщение на «конкретната тоталност». Етиката на Х. следователно е морал на задълженията към семейството, об-вото и държавата. Във връзка с това Х. отрича значението на нравствената критика срещу съществуващия строй от позициите на дължимото, а държавната дейност на «великите личности» освобождава от критериите на обикновената човешка моралност. Х. оставя без внимание субективния аспект на нравствените отношения (проблемите за съвестта и идеала) и на моралната отговорност на личността, съотношението между личния и обществен морал (в частност възможността за конфликт между тях). Едностранчивостта на Х. предизвиква също тъй едностранчива критика на неговите етически възгледи от страна на *Керкегор*. Англ. неохегелианец Б. Боузанкет поставя ударение върху «етическото оправдаване на държавата» и държавната принуда. Итал. неохегелианец Дж. Джентиле приспособява етиката на Х. към нуждите на тоталитарния фашистки режим.

ХЕДОНИЗЪМ (гр. hedone — наслада) — широко прилаган в историята на етическата мисъл начин на обосноваване на морала и тълкуване на неговата природа и цели. Цялото съдържание на разнообразните морални изисквания Х. свежда до една обща цел — получаване на наслада и избягване на страданието. Тази цел се разглежда като осн. движещо начало у човека, заложено в него от природата (*Натурализъм*) и в последна сметка определящо всички негови действия. Като принцип на нравствеността, който предписва на хората стремеж към земни радости, Х. (както и *евдемонизмът*) е противоположен на *аскетизма*. В древна Гърция един от първите философи, прокарващи принципа на Х. в етиката, са *Демокрит* и основоположникът на киренската школа *Аристип*. А най-известен със своето обосноваване на Х. е *Епикур*, с името на когото се свързва цяло течение в теорията на

морала — *епикурейството*. Идеите на Х. проповядва и римският последовател на Епикур — Лукреций. В епохата на средновековието идеолозите на християнската църква рязко осъждат Х., тъй като считат земните наслаждения за греховни (*Грях*). Принципът на Х. в етиката отново се възражда в епохата на възникването и утвърждаването на буржоазните отношения. Това не е случайно, понеже той най-добре отговаря на «класическия» буржоазен възглед за човека преди всичко като за частнокапиталистически собственик (движещо начало на об-вото е частното лице, което преследва своите собствени интереси; крайна цел на об-вото и следователно на морала трябва да бъде *благото* на това частно лице, а неговото материално благополучие е в последна сметка съдържание на общочовешкото благо). В борбата си против религиозното схващане за нравствеността *Хобс, Лок,* Гасенди, *Спиноза,* фр. материалисти от XVIII в. често прибягват до хедонистично тълкуване на морала. По-късно принципът на Х. намира най-пълен израз в *утилитаризма*. Идеите на Х споделят мн. теоретици на съвр. буржоазна етика — Дж. Сантаяна, М. Шлик, Д. Дрейк и др. В древността и в ново време Х. играе, общо взето, прогресивна роля в етиката, тъй като се противопоставя на религиозната нравственост и представлява опит да се изтълкува моралът от материалистически позиции. Обаче той не трябва да се смята за научен принцип на етическата теория. Нещо повече, той не отговаря на съвр. равнище на знанията за човека. Марксистката наука разглежда човека преди всичко като обществено същество. От тази гледна точка свеждането на всички многообразни човешки потребности до получаването на наслаждение е крайно опростенчество и в последна сметка изхожда от биологическото или чисто психологическото схващане за човека като чисто природно същество Хедонистическият принцип има освен това индивидуалистичен характер и често клони към етическия *релативизъм*. Самите наслади, към които се стремят хората, имат конкретноисторическа природа; тяхното съдържание не е еднакво през разните исторически епохи и у разните социални групи. Поради това само в социалната практика следва да се търси произходът на всички стремежи и цели, които хората си поставят.

ХЕЛВЕЦИЙ (Helvétius), Клод Адриан (1715—71) — философ материалист, идеолог на революционната фр. бур

жоазия през XVIII в. В трудовете на Х. «За ума» (1758) и «За човека» (1773) са разгледани в тясна взаимовръзка философски, социално-политически и етически проблеми. «Сетивните впечатления, себелюбието, насладата и добре разбраният личен интерес са основата на всеки морал. Природното равенство на човешките умствени способности, единството между успехите на разума и успехите на промишлеността, природната доброта на човека, всемогъществото на възпитанието са главните моменти в неговата система» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 2, с. 140—141). Като разграничава личния, частния (съсловния) и обществения интерес, Х. разглежда общия интерес (всъщност идеализирания буржоазен интерес) като критерий на истинския морал. Доколкото правилно разбраният личен интерес според Х. необходимо съвпада с обществения, противоречията между тях, за които свидетелствува историята, се пораждат от користта на частния интерес, невежеството на хората, «несъвършенството на техните закони и следователно от това че не знаят някои морални истини». Съвършеното законодателство, построено върху основата на морала, е следствие от просветата и отстраняването на изразителите на частните интереси (дворянството и духовенството) от политическата власт. Според учението на Х. такова законодателство се осъществява от просветения монарх. Х. определя религиозните добродетели (аскетизъм, безбрачие, смирение) като «лъжливи», тъй като те са вредни за об-вото, а за първа от обществените добродетели обявява хуманността, която е «концентрат на всички други добродетели. . .» Към гражданските добродетели той отнася и правдивостта, справедливостта, верността на дружбата, на дадената дума, верността към задълженията, поети спрямо об-вото. Революционният характер на етиката на Х., която разкрепостява индивида, високо се цени от класиците на марксизма, които отбелязват връзката на това учение с идеите на комунизма и социализма. Същевременно те посочват историческата ограниченост на Х., изразяваща се в метафизичност и антиисторизъм.

ХЕРЦЕН, Александър Иванович (1812—70) — рус. мислител материалист и утопически социалист. Заради революционните си възгледи два пъти е заточаван (1835—40, 1841—42). От 1847 г. живее в емиграция. Създава «Свободна рус. печатница» в Лондон (1853); издава списание «Камбана»

(«Колокол», 1857—67). Вече през 30-те години Х. се стреми да разреши въпросите за мястото на човека в световния универсум, за взаимоотношението между героя подвижник (*Подвижничество*) и «тълпата», за значението на личната инициатива и смисъла на саможертвата, за съотношението на волята и съдбата. Х. възприема идеята на *Сен-Симон* за «реабилитация на плътта» и като социалист се опитва да разбере *любовта* като образец на отношенията в бъдещото човешко братство. През 40-те години Х. преминава на позициите на атеизма и дава революционно-материалистическа интерпретация на идеите на антропологизма. Смисъла на човешкия живот той вижда не само в любовта (както това е у *Фойербах*), а в социалната, гражданската дейност, в приобщаването към «всеобщите интереси на гражданствеността, изкуството, науката». Като предпоставка за истинска човешка дейност Х. счита овладяването на прогресивната социална и философска теория. Опитвайки се да определи рационално основите на нравствения живот, Х. заедно с това се противопоставя на крайностите на рационализма, на хегелианския «формализъм» и призовава «да разтворим душата си за всичко човешко, да страдаме и се наслаждаваме със страданията и насладите на съвременността, да работим толкова за рода, колкото за себе си». От гледна точка на съвпадането на нравственото, прекрасното и хуманното Х. подлага на критика както средновековните морални отживелици, така и бездушието на буржоазното об-во, превърнало собствеността в свой бог, което води до «обезчовечаване» на човека. Буржоазният свят изглежда на Х. лишен от нравственост, от «обществена религия». Духовната драма на Х., породена от епохата на революцията от 1848 г., се съпровожда от настроения на песимизъм и скептицизъм, от засилване на критиката срещу аморализма на съвр. му об-во. Същевременно Х. се приближава до известна степен към *индивидуализма* и *волунтаризма* и преувеличава ролята на личното самоусъвършенстване. През 50—60-те години Х. се опитва да преодолее тези настроения, да реши по нов начин централната според него проблема на нравствеността — за взаимоотношението между личността и об-вото, която той счита, че социалният живот и обществената наука още не са решили. «. . . Да се разбере цялата светост на правата на личността и да не се разруши, да не се раздроби на атоми обществото е най-трудната со-

циална задача.» Осмисляйки тази проблема, Х. полемизира с идеологията на *еснафството*. Нивелирането на личността в буржоазното об-во се тълкува от него като признак на загниването му. «У еснафа личността се крие или не се изявява, понеже не тя е главното: главното е стоката, делото, нещта, главното е собствеността.» Х. набляга върху отговорността на личността за ставащите събития: «Отдавайки на обстоятелствата това, което им принадлежи, ние обаче не ще потулим с тях хората — хората са също факти и нека носят отговорност за своите дела.» Наред с това Х. критикува проповядването на абсолютна свобода на човешките страсти. Той се обявява против внасянето в социалистическите учения на елементи от буржоазните теории: рязко критикува чертите на *авторитаризъм* в учението на Бабьоф, идеята за всеобща регламентация у Кабе, порядките на фуриеристкия фаланстер, антихуманизма в теориите на *Прудон* и др. Според Х. бъдещото об-во ще въплъти пълна хармония между лично и обществено, разум и страст, наука и красота. Особено място в творческите дирения на Х. заема разработването на основите на революционната етика, на моралните принципи на революционера, които определят взаимоотношенията му с идейните противници и с ръководените от него маси. Етическите възгледи са отразени гл. в съч.: «Капризи и размисъл» (1847), «Няколко бележки за историческото развитие на честта» (1846), «От другия бряг» (1850) и включените в «Минало и размисли» (1852—68) статии «Западни арабски», «Размисъл по повод на засегнатите въпроси»,«Джон Стюарт Мил и неговата книга «On Liberty»».

ХИПОКРИЗИЯ — отрицателно морално *качество*, характеризиращо личността и нейните постъпки от гледна точка на начина, по който тя изпълнява нравствените изисквания; разновидност на моралния *формализъм* и *лицемерието*. Хипокритът тълкува нравствените изисквания в дух на краен *ригоризъм*, *пуританство* и нетърпимост, самоизтъква се пред околните като образец на благонравие и благочестие, публично демонстрира «добродетелите» си и се нагърбва с ролята на строг пазител на нравствеността на всички останали. Като социално явление Х. превръща нравствеността, от една страна, в показно благообразие, във формално изпълнение на *ритуала*, а от др., — в негласна полиция на нравите, във взаимно дебнене и клеветене, в оправдание на грубата на-

меса в личния живот на всекиго. Зад Х. обикновено се крие недоверие към хората, подозрителност, ревниво и пренебрежително отношение към индивидуалността на човека. Тя процъфтява в условия, когато огромното мнозинство от хората подменят съзнателното и убедено отношение към морала с формално изпълнение на неговите изисквания само по силата на икономическа, политическа или духовна принуда. Това е характерно за отношенията на експлоатация и потисничество, които възпитават у хората потиснатост, пасивност, безразличие към онова, което става около тях. При такива условия сред масата хора винаги се намират доброволни пазители на съществуващите порядки, които изразяват своето верноподаничество в опека над благонадеждността на всички останали. Хипокритско отношение към нравствеността изработва напр. *религиозният морал*, на който са присъщи лицемерие, догматизъм, *фарисейство*. В социалистическото об-во явленията на Х. представляват едно от най-отвратителните наследства от миналото, свързани с отживелици като бюрократизма, кариеризма и приспособенческата психология. Х. противоречи на самата природа на комунистическата нравственост, която изисква от човека истинска съзнателност, дълбока убеденост, уважение и хуманно отношение към хората.

ХОБС (Hobbes), Томас (1588—1679) — англ. философ материалист. Етиката представлява свързващо звено между философията и социално-политическото учение на Х. Х. развива положенията на Ф. Бейкън за «вродения егоизъм», като подчертава неизменността на «човешката природа» и за ползата като определящ морален принцип. Взаимното ограничаване на егоизма на хората въз основа на естествения закон за самозапазване и възникващата на договорни начала държава поставят край на «войната на всички против всички» и на предморалното състояние на човечеството. Гражданските задължения съвпадат по съдържание с моралния дълг; източник на морала е правото, а негов критерий — законът. Х. твърди, че естественото равенство на всички хора предизвиква съперничество и вражда, които, смекчени от силата на държавата, се проявяват като съревноване и конкуренция. Добродетелите водят към печалба, пороците — към загуба, тъй като първите са свидетелство за силата, а вторите — за слабостта на индивида. Побеждават най-достойните, които умеят

да се ползват както от собствените си добродетели, така и от чуждите пороци. Същността на всички естествени закони Х. изразява в едно правило: «Не прави на другия това, което не би желал да бъде направено на тебе.» *Утилитаризъм,* откровен егоизъм, освободено от религията тълкуване на произхода и същността на морала, и *рационализъм* са отличителните черти на етиката на Х., която е изложена в съч.: «Основи на философията» (1642—1658), «Левиатан, или Материя, форма и власт на църковната и гражданската държава» (1651), «Човешката природа» (1650) и «За свободата и необходимостта» (1654).

ХОЛБАХ (Holbach), Пол Анри (1723—89) — философ материалист и атеист, идеолог на революционната фр. буржоазия през XVIII в. Х. систематизира етиката на *Хелвеций* и развива неговите възгледи гл. в съч. «Основи на всеобщия морал, или Катехизис на природата», «Естествената политика, или Беседи за истинните принципи на управление» и «Социалната система, или Естествените принципи на морала и политиката». Подобно на Хелвеций и Х. разглежда истинския морал като основа на разумното законодателство и политика. Той споделя гледището на Хелвеций за взаимоотношението на интересите и определящата роля на обществения интерес: «Добродетелта не е нищо друго освен ползата на хората, обединени в общество. . . Да обичаме другите. . . значи да сливаме своите интереси с интересите на нашите другари, за да работим за обща полза.» Но за разлика от Хелвеций, Х. счита природното неравенство на хората за основа на тяхното сътрудничество, на взаимната полза. «Нравствеността, както и вселената, се основава върху необходимостта или върху вечните отношения на вещите. . . Нека черпим своя морал от природата, от разума. . . Следвайки този морал, ние ще бъдем щастливи и доволни на този свят, приятни на съгражданите си.» Към най-важните добродетели Х. отнася хуманността, справедливостта, благоразумието, умереността и силата (активността в общественополезната дейност). А като пороци Х. посочва онези качества, които «лишават човека от способността за активна дейност, за проявяване на смелост и енергия, необходими за поддържане на обществото». «У Холбах цялата дейност на индивидите в тяхното взаимно общуване. . . се изобразява като отношение на полезност и използване. . . Теорията на Холбах е исто-

рически правомерна философска илюзия за възхождащата тогава във Франция буржоазия, чиято жажда за експлоатация още можеше да се изобразява като жажда за пълно развитие на индивидите в условията на общуване, освободено от старите феодални окови» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с 398—399).

ХУМАНИЗЪМ (от лат. humanus — човечен) — принцип на светогледа (в това число и на нравствеността), в основата на който лежи убеждението за безграничните възможности на човека и на неговата способност за усъвършенстване, изискването за *свобода* и защита на *достойнството* на личността, идеята за правото на човека на *щастие* и за това, че задоволяването на неговите потребности и интереси трябва да бъде крайна цел на об-вото. Този принцип се е формирал на базата на широко идейно течение, възникнало в епохата на Възраждането и представляващо израз на борбата на «третото съсловие» (буржоазия, занаятчии и селяни) против господството на феодалната аристокрация и духовенството и на средновековно-религиозната идеология. В противовес на религиозно-аскетичното схващане за човека и морала (*Религиозен морал, Аскетизъм, Грях*) хуманистите (Ф. Петрарка, Леонардо да Винчи, Н. Коперник, *М. Монтен*, Ф. Бейкън, У. Шекспир и др.) провъзгласяват човека за венец на природата, център на мирозданието. Според тях у човека трябва хармонично да се съчетават естественото и духовното начало; той има право на щастие в земния живот и неговият «естествен» стремеж към наслада и щастие трябва да стане основа на нравствеността (*Хедонизъм, Евдемонизъм*). В противовес на религиозното тълкуване хуманистите схващат морала като осъществяване на светски цели — освобождаване на човека от всякакъв социален и духовен гнет, избавянето му от несправедливостта, пороците и невежеството, усъвършенствуване на човешката личност, постигане от хората на пълно благополучие и материално и духовно отношение. Хуманистите придават голямо значение на човешкия разум и изискват чувствените подбуди да се подчинят на неговия контрол. Почти от самото начало в Х. се очертават две осн. течения. Буржоазните хуманисти поставят в центъра на своето разглеждане отделната личност. За основа на човешкото благополучие и свобода те смятат неприкосновеността на частната собственост. Техният опит

да примирят обществените и личните интереси, дълга и вътрешната потребност на личността в буржоазното об-во се изрази в моралното учение за «разумния егоизъм» (*Егоизъм — теории* на ~а). Второто направление изразява стремежите на трудещите се. Неговите привърженици — предвестниците на утопичния социализъм (Т. Мор, Т. Кампанела, Т. Мюнцер) — поставят въпроса за имотното равенство или дори за унищожаване на частната собственост като необходимо условие за освобождаването на човека и избавянето му от моралните пороци. Решението на проблемата за съотношението между потребностите на личността и нейните задължения пред об-вото те виждат в труда, който трябва да стане не само задължение за всекиго, но и източник на наслада и щастие за хората. Традицията на утопичния социализъм получава по-нататъшно развитие в трудовете на *Оуен, Сен-Симон, Фурие* и руските революционни демократи — *Белински, Добролюбов, Чернишевски*. Висша форма на Х. е комунистическият хуманизъм, получил научно обосноване в теорията на марксизма. Като анализират научно влиянието на частната собственост върху личността, К. Маркс и Ф. Енгелс за пръв път разкриват антихуманния характер на капиталистическото об-во, в което постиженията на социалния прогрес и културата се обръщат против човека (*Отчуждение*). Наемният труд експлоатиран от капиталиста, за да получава печалба, отрича в човека личността, изтощава неговата «физическа природа», разрушава духа му. Частната собственост разединява хората, довежда човека до деградация в духовно и морално отношение. Едва в колектива — изтъкват те — индивидът получава средствата, които му дават възможност да развива всестранно своите заложби и следователно «едва в колектива е възможна личната свобода» (т. 3, с. 75) (*Личност и колектив*). Пълно въплътяване на принципа на Х. настъпва при комунизма, когато, както изтъква В. И. Ленин, «за сметка на *цялото* общество» се постига осигуряване на «*пълно* благосъстояние и свободно *всестранно* развитие на *всички* членове на обществото» (т. 6, с. 42). И така, само марксисткият Х. успява действително да преодолее противоречието между личността и об-вото (*Човек и общество*). Комунистическият Х. съумя да разреши и др. противоречие, което хуманистите от миналото не бяха в състояние да преодолеят — противоречието между

интересите на отделната класа и на цялото човечество. К. Маркс показа, че само пролетариатът е способен да освободи цялото човечество, понеже неговото собствено освобождение от експлоатацията «включва в себе си общочовешката еманципация» («Из ранних произведений», с. 570). Комунистическата нравственост е най-хуманистичната в историята на човечеството. Тя не само провъзгласява за свой осн. принцип *любовта* и *уважението* към човека, но и поставя въпроса в самото об-во да се създадат наистина човешки условия, необходими за хармоничното развитие на личността (*Всестранно, цялостно развитие на личността*). Поради това изискването за Х. съвпада с целта да се изгради комунистическото об-во. Провъзгласявайки приоритета на обществените интереси над личните в социалистическото об-во, комунистическата нравственост обаче не ги противопоставя едни на др., а изхожда от тяхното привеждане в пълно единство в процеса на изграждането на комунизма. За нея е чуждо също и противопоставянето на *егоизма* и *алтруизма*, на *аскетизма* и *хедонизма*, на личната свобода на всекиго и обществената необходимост. Всички тези противоположности, характерни за предшестващата история на морала, се преодоляват в процеса на строителството на комунистическото об-во, първо стъпало на което е социализмът.

«ХУМАНИСТИЧЕСКА» ЕТИКА — направление в буржоазната философия на морала, получило разпространение в САЩ от 20-те години на XX в. Негови гл. представители са У. Файт, Ъ. Бабит, К. Гарнит и И. Левин. «Х.» е. всъщност няма нищо общо с истинския *хуманизъм;* такова название се дава на тази теория от нейните автори въз основа на това, че те извеждат нравствеността според тях от «специфично човешките» явления, а в действителност от явленията на психологията на отделната личност, от особеностите на нейното поведение и психика. В стремежа си да се ограничат в дадения случай с опита на обособената личност привържениците на това направление стигат до крайно индивидуалистично и субективистично разбиране на морала. Файт вижда моралността на човека в осъзнаването от него на своите действия и готовността му да се откаже от всяка по-рано поставена цел (в това той вижда «творческия» характер на нравствеността). Бабит свежда нравствеността до изискването за вътрешна съсредоточеност и отказването от «външна експанзия»;

Гарнит — до мъдростта; Левин — до разумността на поведението. Така разбраните *критерии на нравствеността* са чисто формални (*Формализъм*) и не разкриват конкретното съдържание на моралната дейност. При това те са случайни, произволно извлечени от сложната система на нравствените *отношения*, в които се намира човек. Крайният *индивидуализъм* на «Х.» е. се проявява в това, че тя отрича значението на общите принципи в морала, валидни за всички хора; в резултат всяка отделна личност се оказва единствен съдия на самата себе си. Така, от гледището на Файт, понятието «добро» е винаги индивидуално и има смисъл само за личното съзнание на един или др. човек. А доброто за др. хора, пише той, има за мене само това значение, че ми помага да си изясня самия себе си. Оттук Файт прави извода, че човек не е длъжен да уважава интересите на др. хора, ако те самите не могат да се защитят. Индивидуализмът у някои «хуманисти» преминава следователно в обосноваване на открития *егоизъм*, разголвайки действителната, антихуманната същност на тяхното учение.

ХЪЧИСЪН (Hutcheson), Франсис (1694—1746) — англ. философ моралист, един от представителите на субективно-идеалистическата школа на *нравственото чувство*. Изходен пункт за Х. е положението на *Шафтсбъри* за вроденото предразположение на човека към реда и хармонията, проявяващо се еднакво в добродетелта и красотата. Чувството на благосклонност в нравствения свят е вродена и непреходна част на нашата природа и е аналогично на всеобщото привличане във физическия свят. Според Х. на човека са присъщи разнообразни чувства, които отразяват заобикалящия го свят и насочват действията на хората. Х. особено набляга върху нравственото чувство, което позволява да се схване «доброто или злото у нас или у другите». Това чувство е вродено и се проявява непосредствено в характера на действията и склонностите, в одобрението на доброто и осъждането на злото, понеже според Х. творецът на природата е направил доброто осн. форма на подбуждане към действия и е дал на човека силни страсти като стимул за добродетелни постъпки. Критерий за добродетелността на една постъпка е нейната насоченост към общото благо. Поради това действия, източник на които е самолюбието, Х. смята за морално безразлични. Но доколкото човек представлява част от разумната система, дотол-

кова той може «да бъде частично обект на своята собствена благосклонност» и «личните добродетели» могат да се разглеждат като обекти на морална оценка. Осн. произв. на Х. по въпросите на етиката: «За красотата, реда, хармонията и формата» (1725), «Изследване на моралните понятия за доброто и злото» (1725), «За природата на страстите и наклонностите и за управляването им» (1728).

Ц

ЦЕЛ — отнапред предполаган (мислен, желан, проектиран) резултат от *действието* или *дейността* на хората, към осъществяването на който те са насочени. Целенасочен характер на дейността е присъщ само на човека в неговия обществен живот. В об-вото «нищо не се извършва без съзнателно намерение, без желана цел» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 21, с. 303). Но тази цел не се избира от човека произволно, а се поражда от обективните условия на неговото съществуване, които се отразяват в потребностите и *интересите му*. «Всъщност целите на човека са породени от обективния свят и го предполагат — намират го като дадено, налично» (*В. И. Ленин*, т. 38, с. 180). Поради това, както изтъква В. И. Ленин, «*ц е л* еполагащата дейност на човека» е форма на «*о б е к т и в н и я* процес» (пак там, с. 179) в об-вото. Така обща Ц. на дейността на всички членове на съветското об-во е изграждането на комунизма, което изразява обективната историческа необходимост. Целесъобразният характер на човешката дейност освен поставянето на Ц. предполага и избор на най-пригодните от наличните средства за осъществяването ѝ (*Цели и средства*). В моралната дейност Ц. има форма на намерение, мотив и идеал.

ЦЕЛИ И СРЕДСТВА. — Проблемата за Ц. и с. възниква в етиката като отражение на противоречията на класовото об-во, където, по думите на Ф. Енгелс, «целите, които хората са си поставили, влизат във взаимно стълкновение и противоречие или се оказват непостижими отчасти поради самата си същност, отчасти поради липса на средства за тяхното осъществяване» (т. 21, с. 303). Хуманистите от миналото и особено просветителите (*Русо, Шилер* и др.) неведнъж са отбелязвали, че целият прогрес на материалната и духовната култура се обръща в последна сметка против човека. Моралното съзнание на об-вото осмисля по своему този факт, като

отбелязва, че при опит да бъдат осъществени добрите Ц. и възвишените идеали често довеждат до резултати, които представляват морално зло. Разгадаването на този парадокс моралното съзнание е виждало обикновено в противоречието на Ц. и с., в това, че за осъществяването на възвишени идеали се прилагат аморални методи. От това гледище се е оказвало, че нравствеността, учението за крайните цели е невъзможно да се съгласува с политиката, с практическия начин на тяхното постигане (*Морал и политика*). Теоретиците на морала често са правели от това извода, че за осъществяването на «добрите цели» са оправдани всякакви средства (принцип на *йезуитството, макиавелизъм*). Др. мислители са идвали до противоположния извод, че добрите Ц. трябва да се допълват от също тъй морални С., че в задачата на нравствеността влиза само решаването на въпроса за пътищата, методите, С. за постигане на поставените Ц., а самите тези Ц. се определят предимно извън сферата на морала. Марксистката етика отхвърля такова схващане на проблемата за Ц. и с. като неправилно и практически несъстоятелно. Тя изхожда от положението, че историята поставя пред хората такива Ц., които те практически са способни да осъществят. Ако резултатите от историческите движения в миналото са се оказвали антихуманни, причината за това не е просто в негодните С., а в самите Ц. Буржоазните идеали за свобода и равенство на практика се превърнаха в нова форма на неравенство и експлоатация поради това, че такова беше обективното историческо предназначение на капиталистическото об-во. В наше време всякакви опити да се противопоставят Ц. и с., твърденията, че в името на постигането на възвишени Ц. може да се прилагат всякакви С., обикновено крият зад себе си само низките интереси на отделни лица, които се стремят към лична власт. В своята дейност комунистическата партия изхожда от схващането, че нейната крайна цел — построяването на най-хуманното об-во — трябва да се осъществява с достойни С., че прилаганите в борбата за победата на комунизма С. имат най-непосредствено отношение към чистотата на самите крайни Ц. и комунистическите идеали.

ЦЕННОСТИ (морални) — една от формите на проява на моралните *отношения* в об-вото. Под Ц. се разбират, първо, нравственото значение, достойнството на личността (група лица, колектив) и на нейните постъпки или нравствените ха-

рактеристики на обществените институти; второ, ценностните представи, които се отнасят до областта на моралното *съзнание* — морални *норми, принципи, идеали,* понятията за *добро, зло, справедливост, щастие.* Философските проблеми за природата на Ц. (в това число моралните, икономическите, естетическите и др.) се изучават от *аксиологията.* Постъпките на хората имат определено морално значение поради това, че оказват въздействие върху обществения живот, засягат интересите на хората, укрепват или подкопават устоите на съществуващото об-во, спомагат или противодействуват на социалния прогрес. Именно поради социалното значение на действията на хората об-вото регулира тяхното поведение посредством нравствените отношения, предявява към хората морални *изисквания,* поставя пред тях определени цели, които те са длъжни да следват. Оттук именно в постъпките възниква моралната Ц. (положителна или отрицателна): действие, което отговаря на нравствените изисквания, е добро, а което им противоречи — зло. От това следва, че, първо, ценностните характеристики на действията на хората имат исторически конкретен характер, свързани са с определени условия на социалния живот и, второ, моралната Ц. може да характеризира само обществени явления. Да се приписва морално значение на природните или свръхестествените обекти (когато напр. природните бедствия се тълкуват като нечий зъл умисъл или божествено наказание) не е нищо друго освен морален *фетишизъм.* Марксистката етика изхожда от схващането, че природата на моралните Ц. може да бъде разбрана само въз основа на анализ на социалните, включително и моралните отношения в об-вото. Представите на моралното съзнание са разновидност на духовните Ц. на об-вото. В идеалите, принципите, понятията за добро и зло може да се различи тяхната ценностна страна: в тях е изразено дейно-заинтересовано отношение на хората към явленията на социалната действителност. В тях се съдържа, първо, морално изискване (пожелание нещо да бъде осъществено, да стане действителност), второ, *оценка* на вече съществуващи или минали явления от гледна точка на присъщото им морално значение. Напр. идеята за добро, както казва В. И. Ленин, означава, че «светът не задоволява човека и човекът решава да го измени със своето действие»; доброто в този смисъл е «изискване на външната действи-

телност» (т. 38, с. 205). Същевременно понятието за добро е критерий за оценка на най-разнообразни човешки постъпки. Също така и идеалът същевременно е крайна цел на моралната дейност на хората и представлява основа за критическа оценка на съществуващата действителност (установява дали тя съответствува или не съответствува на стремежите на хората). Именно ценностната страна на нравственото съзнание, в която е изразено дейно-заинтересовано отношение на хората към света, е била причина в историята на философията моралът често да бъде наричан «практическо съзнание» за разлика от теоретическото, което било съзерцателно-незаинтересовано. Марксизмът счита, че всяка форма на общественото съзнание, в това число и науката, има определено отношение към социалната практика. Обаче в моралното съзнание тази връзка с практическата дейност на хората е изразена по-отчетливо и по-пряко. Моралните представи се отнасят до идеологията на об-вото, в тях се отразяват интересите и потребностите на определени социални класи. Наред с класовото съдържание в моралните Ц. е налице и общочовешки елемент (*Общочовешкото и класовото в нравствеността*).

ЦИНИЗЪМ (гр. kynosarges — название на хълм в Атина, където философите са били обучавани и са дискутирали) — морално *качество*, което характеризира презрително отношение към културата на об-вото, към неговите духовни и особено нравствени ценности. Терминът «Ц.» дължи своя произход на древногр. философска школа на киниците (основана от Антистен през IV в. пр. н. е.: при превода на латински думата започнала да звучи като «циници»), които проповядвали презрение към обществената култура, пълна независимост на човека от об-вото, възвръщане към «естественото» състояние. Впоследствие Ц. започват да се наричат думи и деяния, които представляват издевателство над историческите постижения на човешката култура, гавренe с нравствени принципи, осмиване на скъпи за хората идеали, потъпкване на човешкото достойнство. Ц. в поведението и убежденията е характерен за хора, които преследват егоистичните си интереси с всички възможни, в това число и аморални средства (*Аморализъм*), а също и за тези, които са се разочаровали от някакви идеали и са стигнали до морален банкрут и идейна опустошеност, до пълен *нихилизъм*. Такъв Ц. в най-разюздаките му и реакционни форми (фашизъм, расизъм, култ

на насилието и т. н.) е особено характерен за социалния и духовния живот на съвр. капиталистическо об-во, което преживява остра криза. Комунистическата нравственост се бори срещу Ц. във всичките му прояви.

ЦИЦЕРОН, Марк Тулий (106—43) — древноримски оратор, писател и философ еклектик. На етическите положения е отделено значително място в практическата философия на Ц., която според него единствено може да има ценност в живота. В основата на етиката Ц. поставя разпространения в древногр. философия (особено в *стоицизма*) принцип, че човек трябва да живее съгласно с природата, ръководейки се от разума, посредством който се постига съвършенство. Според Ц. човек трябва да се стреми постоянно да развива и възпитава личните черти на характера си в съответствие с четирите осн. добродетели: мъдрост, справедливост, мъжество, умереност. Задоволяването на интересите на индивидите трябва да се съгласува с интересите на цялото, напр. на об-вото. Човек се ръководи в постъпките си не само от личната полза, но и от желание да помогне на др. хора, тъй като всички принадлежат към единния човешки род. Разумът помага да се съчетаят противоположните стремежи — към общителност, който кара човека да служи на хората, и към първенство, който кара др. хора да служат на него. За висши блага на живота Ц. смята истинската дружба и славата, в чиято основа лежи добродетелта, представляваща условие за щастие и даваща възможност да се победи старостта, болката и смъртта. Ц. клони към становището на стоицизма, който разглежда добродетелта сама по себе си като висше благо. Той се противопоставя на *фатализма* и защищава идеята за свободната воля, като счита, че само в такъв случай етиката има право на съществуване. Осн. етически съч.: «За границите на доброто и злото», «Тускулански беседи», «За задълженията».

Ч

ЧАСТНОСОБСТВЕНИЧЕСКИ ИНТЕРЕСИ — вж. **Отношение към собствеността.**

ЧЕРНИШЕВСКИ, Николай Гаврилович (1828—1889) — рус. социалист утопист и революционен демократ, икономист, философ, социолог, писател и литературен критик. Един от основоположниците на народничеството, предшественик на марксизма в Русия. Ч. сътрудничи в списание «Съвременник» (до 1862) и го превръща в ръководен печатен орган на селската демокрация. В 1862 г. е арестуван и изпратен на каторга в Сибир. Светогледът на Ч. развива традициите както на рус. революционно-демократическа мисъл (*Белински, Херцен*), така и на прогресивната западноевропейска философия: на фр. материализъм от XVIII в., на утопическите социалисти *Сен-Симон* и *Фурие*, на *Фойербах*. Своята задача в областта на етиката Ч. формулира като създаване на нравствена система, построена върху революционно-демократични идейни принципи (патос в служенето на народа и борба за неговата свобода и щастие, революционен хуманизъм, исторически оптимизъм и в тази връзка критика на християнския, буржоазния и либералния морал) и неотстъпваща по степен на научност на природните науки. Тя е призвана да помогне за възпитаване на поколение от «нови хора» — революционери. Като гл. фактори, формиращи нравственото съзнание, Ч. изтъква «естествените потребности» и «обществените привички и обстоятелства». Разрешаването на проблемата за «естествените потребности» ще доведе според него до изчезване на причините за нравствената патология, ще отстрани препятствията за пълния разцвет на богатството на личността. Ч. следователно утвърждава необходимостта да се изменят самите условия на жизнената дейност на хората и собственическите отношения чрез социална революция. В това отношение Ч. отива по-далеч от утопичните социалисти, като под-

лага на критика реформаторските надежди за «просветен монарх», «честен» политик и др. Етиката на Ч. изхожда от антропологичния принцип и концепцията за «разумния егоизъм» (*«Егоизъм — теории* на ~а). Според Ч. индивидът носи в себе си всички свойства на «човешкото». Принадлежността му към света на природата достатъчно сурово детерминира неговата «същност». А обществената форма е условие за реализиране на вечния стремеж на човешката «натура» към удоволствие. Егоизмът според Ч. лежи в основата на цялата дейност на човека: той винаги «постъпва така, както му е по-приятно да постъпва, като се ръководи от сметка, повеляваща му да се отказва от по-малката изгода или по-малкото удоволствие, за да получи по-голяма изгода, по-голямо удоволствие». Действувайки с оглед на своята «изгода», човек трябва да постъпва «разумно»: само така той ще има полза. Естественият стремеж на човека към благото се реализира само в случай на борба против всичко, което е «неблагоприятно за човешкото щастие». Развитият човек — «разумният егоист» — се подтиква от своя собствен личен интерес към акта на благородно самопожертвование: той свободно, без всякаква мисъл за дълг, жертвеност и възмездие действува така, че да приближи тържеството на избрания от него идеал. Ч. отрича наличието на свобода на волята у човека, като признава действието на закона за причинността и в нравствената сфера: «това явление, което наричаме воля, само е звено в редица явления и факти, съединени с причинна връзка». Обаче човек не е лишен от свобода на избор, доколкото той може да избира между една или др. тенденция на социалното развитие. Само изборът на прогресивната тенденция е действително разумен избор. Отреждайки на разума решаваща роля в поведението на човека, Ч. тясно свързва своята социалистическа доктрина с просветата. Той смята, че благодарение на просветата хората могат да бъдат научени да виждат новите, прогресивните тенденции и в този смисъл да бъдат направени «нови хора». Така че, последователно проведен, антропологичният принцип според Ч. съвпада с принципите на социализма. Като етическа система теорията на «разумния егоизъм» е уязвима в логико-философски смисъл, но вярно схваща обществената потребност на своето време, изразява идеалите на «новите хора», съдействува за превръщането им в политическа сила. В духа на нравствените идеали

на Ч. са се възпитавали редица поколения рус.революционери. Осн. съч., в които е изложена етическата концепция на Ч.: «Антропологичният принцип във философията» (1860), романът «Какво да се прави?» (1863).

ЧЕРТИ НА ХАРАКТЕРА — вж. *Характер морален.*

ЧЕСТ — понятие за моралното *съзнание* и *категория на етиката,* тясно свързана и в редица отношения сходна с категорията *«достойнство».* Подобно на достойнството, понятието за Ч. разкрива отношение на човека към самия себе си и отношение към него от страна на об-вото. То играе същата роля като достойнството във взаимоотношенията на хората и регулирането от личността на своето поведение. Но за разлика от достойнството моралната ценност на личността в понятието за Ч. се свързва с конкретното обществено положение на човека, с вида на неговата дейност и с признаваните му морални заслуги. Докато представата за достойнство на личността изхожда от принципа за *равенство* на всички хора в морално отношение, понятието за Ч., обратно, оценява хората диференцирано, което намира отражение в тяхната *репутация.* Съответно Ч. изисква от човека да поддържа (оправдава) репутацията, притежавана от самия него или от колектива, към който той принадлежи. Исторически понятието за Ч. е възникнало в моралното съзнание на об-вото като представа за родова и съсловна Ч. (морално изискване, предписващо на човека начин на живот и действия, който не унижава достойнството на определено съсловие или род). Във феодалния морал към съсловната Ч. са се отнасяли в частност изискванията да не се влиза в равноправни отношения с хора от «низшите» съсловия, да се извиква на дуел оскърбителят, да не се упражнява унизителен за дворянина труд и т. н. Като премахва феодалните привилегии, буржоазията същевременно запазва съсловното разбиране за Ч., като я поставя в зависимост от общественото положение на човека. Буржоазните идеолози *Фихте, Хегел, Бентам,* да не говорим за по-реакционните представители на етическата мисъл, свързват понятието за Ч. с притежаването на частна собственост. Дори тогава, когато това понятие се свързва с индивидуалността на личността (У. Хокинг, Р. Флуълинг — вж. *Самореализация — етика* на ~та), в повечето случаи се оказва, че проявяването на тази индивидуалност е възможно само за лица, които се намират в привилегировано положение. В класовото об-во,

където Ч. винаги е свързана с една или др. форма на неравноправие, тя, от една страна, се изражда във високомерие, големство, тщеславие, фалшиво самолюбие, а, от др. страна, у тези, които са лишени от тия привилегии, поражда чувство на оскърбена гордост, а понякога унизителен стремеж да утвърдят своя престиж с робско подражание на «висшите» съсловия, ласкателство и подлизурство пред властвуващите. В социалистическото об-во понятието за Ч. изменя съществено своето съдържание. На мястото на съсловната Ч. идва изискването човек да пази Ч. на своя колектив, на професията (*Професионална етика*), на народа като цяло (*Патриотизъм*). В индивидуалната Ч. се вземат под внимание само личните заслуги на човека, на първо място, неговият труд и степента на човечността му, в зависимост от които се определя степента на оказваната му почит и уважение. В социалистическото об-во Ч. представлява истински морален стимул, който подбужда човека към извършване на постъпки за общото благо. Същевременно отношението на човека към своите действия от гледна точка на Ч. вече не се разглежда от социалистическото об-во като висша форма на проява на съзнателност и нравственост на мотивите. На пръв план излиза понятието за достойнство, което има по-широк смисъл. Докато Ч. предписва на човека да извършва морални постъпки, за да потвърди своите или колективните заслуги към об-вото, достойнството изисква от всеки човек да прави всичко за благото на об-вото, независимо от това, какви са миналите му заслуги и каква е конкретно неговата общественополезна дейност. Понятието за Ч. предполага такава степен на уважение към човека, каквато той е заслужил, а достойнството на личността се основава върху равното право на всеки да бъде уважаван от об-вото.

ЧЕСТНОСТ — морално *качество*, което отразява едно от най-важните изисквания на нравствеността. Ч. включва *правдивост, принципност, вярност* към поетите задължения, субективна *убеденост* в правотата на осъществяваното дело, *искреност* пред др. и пред самия себе си по отношение на мотивите, от които човек се ръководи, признаване и зачитане правата на др. хора върху това, което законно им принадлежи. Противоположност на Ч. са измамата, лъжата, кражбата, *вероломството, лицемерието*. Изискването за Ч. е обусловено от необходимостта от съвместна дейност на хората в процеса

на социалната практика, от взаимно координиране на действията им и от потребностите на всекидневното съжителство. Обаче в условията на експлоатация, класови противоречия и взаимна конкуренция Ч. не можеше да стане всеобщо правило, закон на социалния живот. Това изискване постоянно се нарушава. Буржоазните просветители свеждат до земна основа морала, на който преди се приписва божествен произход и провъзгласяват Ч. за залог за лично преуспяване (*Егоизъм — теории* на ~а), за спечелване доверието на хората и получаване на кредит. Буржоазната практика изтълкува тази представа за Ч. в духа на търгашеския практицизъм, считайки я за нещо като неофициален контракт, който може да бъде анулиран, щом спазването му стане неизгодно. В политиката това означава узаконяване на измамата спрямо избирателите за спечелване на техните гласове, в търговията — надхитряване на конкурента, щом неговите интереси влизат в противоречие със собствените, в международните отношения — нарушаване на договорните условия, щом се измени съотношението на силите и др. държава вече не може да защити своите права. А по отношение на трудещите се господствуващата класа спазва законите и изпълнява поетите задължения само дотолкова, доколкото се бои от масови акции (стачки или въстания). В борбата против феодалната аристокрация буржоазията неведнъж е предавала съюзниците си (пролетариата и селяните) и е обръщала оръжието си срещу тях веднага след като с тяхна помощ е взимала властта (за пример може да служи Френската революция от 1848 г.) Комунистическата нравственост разглежда Ч. не като резултат от спогодба на хората, от *«обществен договор»* и като залог за взаимна изгода на частните лица, а като неотменно общочовешко изискване, което произтича от обективната необходимост от съвместна дейност и живот на хората. Особено значение Ч. придобива в революционната и обществено-съзнателната дейност, където е подчинена на интересите и целите за построяване на най-хуманното и справедливо об-во. Именно поради общността на тези интереси за всички хора Ч. пред об-вото и пред др. се превръща във въпрос за Ч. пред самия себе си.

ЧЕСТОЛЮБИЕ — обществено чувство, проявяващо се като мотив на действия, които се извършват от човека, за да достигне първенство, превъзходство в една или др. област на дейност, да спечели влияние и тежест в някоя сфера на общест-

вения живот. В редица отношения Ч. е сходно с *тщеславието;* в честолюбивите си стремежи човек взема под внимание обществените интереси само дотолкова, доколкото те се съгласуват с неговите индивидуални потребности. Но за разлика от тщеславието Ч. е свързано не толкова с жажда за признание от страна на околните, колкото с желание да се постигне високо обществено положение, тежест, влияние, както и да се заслужи официално признание и свързаните с него почести и награди. В случаите, когато подобни подбуди стават характерно свойство на поведението на човека, Ч. придобива значение на морално *качество* на личността. Ч. получава разпространение в об-вото с възникването на социалното неравенство между хората. Буржоазният морал по принцип не осъжда Ч., считайки го за един от гл. двигатели на обществената активност на човека. В социалистическото об-во частната собственост е унищожена и корените на Ч. са в значителна степен подкопани, обаче то още не е премахнато напълно, доколкото се запазват различия в материалното и общественото положение на хората. Ч. като потребност от обществено признание може в отделни случаи да играе обективно положителна роля, стимулирайки повишена социална активност на човека. Но по своя характер то е индивидуалистически мотив и поради това противоречи на комунистическата нравственост, която противопоставя на Ч. истинската комунистическа съзнателност. Изцяло непримиримо тя се отнася към крайната форма на Ч. — кариеризма.

ЧОВЕК И ОБЩЕСТВО — Общофилософската проблема за съотношението между Ч. и о. има важно значение и за етическата наука, тъй като поставянето ѝ предопределя схващането за природата на нравствеността и начина на решаване на осн. въпроси на етическата теория. Буржоазното разбиране на тази проблема се основава всъщност на противопоставяне на понятията за Ч. и о. От една страна, същността на Ч. се разглежда като «човешка природа», независеща от О., а О. — като сфера само на външно проявяване или ограничение на вътрешните свойства на Ч. (различните теории за «робинзонадата», за *«обществения договор»*). От др. страна, О. се представя като нещо външно за Ч., като «социална машина», «общество-лице» (*Прудон*), като «среда», или «обстоятелства», които формират облика на хората. Оттук произтича разпространеното в *буржоазната етика* двояко, но

еднакво погрешно схващане за нравствеността. Тя се разглежда или като израз на «естествените» стремежи на Ч., на присъщото му морално чувство (*Хедонизъм, Евдемонизъм, Нравствено чувство — теории* за ~то ~), или като проява на «космическия закон», на «самоочевидния принцип», който изобщо не зависи от човека (*Космическа телеология — етика* на ~та~, *Интуитивизъм*). От това следва, че или Ч. утвърждава своята свобода в морала въпреки външната необходимост и О., или че нравствеността се състои в подчиняване на Ч. на външния диктат (на бога или О.), в потискане на неговите «природни» склонности. По съответен начин в буржоазната етика се решава и проблемата за осъществяването на обществения и нравствения идеал: или се предлага да се възлагат надежди на скритите в дъното на душата на Ч. «идеални стремежи», на истинската му природа, която се смята противоположна на натрапвания му от О. егоизъм; или на Ч. му остава да се уповава на милостта на бога, на изменението на условията независимо от самия него. В действителност, както показва марксизмът, човешката същност е не «абстракт», присъщ на отделния индивид, а «съвкупност на всички обществени отношения» (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*, т. 3, с. 5); човекът — «това е *светът на човека*», О. Затова О. не бива да се смята за нещо външно по отношение на Ч., за някаква «среда». Цялото съдържание на обществения живот се създава от различните форми на човешката дейност. Също и у самия Ч. няма нищо друго освен чертите на неговата обществена природа. «. . . Обществената история на хората е винаги само история на тяхното индивидуално развитие. . .» (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Соч., т. 27, с. 402—403), «историята не е *нищо друго* освен дейността на преследващия своите цели човек» (пак там, т. 2, с. 102). Марксистката философия не съдържа особен раздел «за човека» именно защото тя е всецяло истинска философия на Ч. Марксизмът не противопоставя «истински човешкото» и истински общественото, понеже от негово гледище това е едно и също. Затова марксизмът подчинява проблемата за възпитаване на истински нравствен Ч. на задачата за създаване на истински човешко О. в процеса на активната дейност на самите хора. Марксизмът не само опровергава като погрешно буржоазното противопоставяне на Ч. и о., но и показва неговите източници. В резултат на разделението и *отчуждението* на труда производителните сили (а също и

социалните отношения и цялата обществена култура) «се явяват като нещо съвършено независимо и откъснато от индивидите, като особен свят наред с индивидите» (пак там. т. 3, с. 67). Ч. не узнава в О. резултатите от своята дейност и своята същност. Буржоазното О. го превръща в «персонаж», който играе определената му роля, налага му морални забрани и предписания във вид на готови формули. А Ч. от своя страна разглежда О. като средство за постигане на своите егоистични цели, стреми се да получи свобода, въпреки О., да утвърди своето Аз в индивидуално «вътрешния» свят, собствената си нравственост в противоположност на натрапвания му обществен морал. Той изглежда на самия себе си като извънсоциално същество. Преодоляването на противоположността между личността и О. от гледна точка на марксизма се постига заедно с унищожаването на социалните условия, които са я породили. По думите на Маркс, комунистическите обществени отношения са прозрачно разумни връзки и всестранно общуване, в което хората развиват своите творчески способности в цялата им пълнота. Именно като преследва обществени цели, които са тъждествени с неговите лични цели, Ч. се утвърждава като свободна личност (вж. също *Всестранно, цялостно развитие на личността, Свобода нравствена*).

ЧОВЕКОЛЮБИЕ — вж. *Хуманизъм.*

ЧОВЕКОНЕНАВИСТНИЧЕСТВО — принцип на поведение и убеждения, който обосновава угнетението, потисничеството и експлоатацията на човека и дори оправдава най-жестоките форми на насилие и масово унищожаване на цели нации, социални групи и привърженици на др. вяра; една от крайните прояви на *аморализма.* В този принцип намират ясен израз антихуманността и несправедливостта, враждебните отношения между хората, родовете, племената и народите, на антагонизма и експлоатацията в класовото об-во. Привържениците на този принцип понякога са се опитвали да го обосноват морално и да му придадат привидност на «хуманизъм» чрез изопачено тълкуване интересите на човека или противопоставяне «избраниците» на «непълноценните» маси (йезуитският принцип за «спасяване на душата» на еретика чрез изгарянето му на клада; различните варианти на теорията за «елита и масите», които проповядват защита на интересите на «избраниците» от властта на «тълпата»). Поробването на народите и дискриминацията по отношение на различните

нации се обосновава в расовите теории с учението за тяхната «непълноценност» и с грижа за «спасението на висшите раси» и дори на световната цивилизация. Фашизмът разви този принцип в програма за поголовно изтребване на отделни нации. Комунистическата нравственост е непримирима към всякакви прояви на Ч. В основата на нейния хуманизъм лежи материалистическото учение за ролята на народните маси в историята, схващането, че изостаналостта на отделни народи и класи е обусловена от тяхното угнетено социално положение. Именно ликвидирането на неравноправието, развитието на способностите на човека към всички области на дейност (*Всестранно, цялостно развитие на личността*) съставляват същността на революционния процес на създаване на комунистическо об-во. Доколкото комунистическата формация за пръв път разрешава проблемата за *човека и об-вото,* дотолкова истинското човеколюбие на комунистическата нравственост има научно-теоретическо и социално-практическо обосноваване.

ЧОВЕЧНОСТ — морално *качество,* което изразява принципа на *хуманизма* в приложение към всекидневните взаимоотношения на хората. Включва редица по-частни качества — благожелателство, уважение към хората, съчувствие и доверие към тях, великодушие, самопожертвуване заради интересите на др., а така също предполага скромност, честност, искреност. Ч. се възпитава у хората и е способна да се проявява в техните практически взаимоотношения в зависимост от характера на обществените отношения. В класовото об-во, където всеки гледа на другия като на средство за постигане на частните си цели, като на обект за експлоатация, където господствуват съперничеството и враждата, във взаимоотношенията между хората преобладава безчовечността (тя същевременно характеризира експлоататорското общество като цяло, с неговата безработица и мизерия, войни и т. н.). Тук Ч. се разглежда само като индивидуално свойство на «добрите» хора и се тълкува изключително в либерално-филантропичен дух. Истинското нравствено съдържание на Ч. се формира в процеса на борбата на трудещите се със социалната несправедливост и антихуманните условия на живот. За пръв път обективни предпоставки за превръщане на Ч. в неотменно морално изискване, отнасящо се до всички области от живота на об-вото и човека, се създават едва в социалистическото

об-во. Тук безчовечните постъпки представляват отживелици на миналото и се осъждат от общественото мнение, а особено злостните прояви на безчовечност (насилие, хулиганство и т. н.) — се наказват и от закона.

ЧУВСТВА (морални) — емоционална страна на духовната дейност на личността, която наред с *убежденията* характеризира нейната субективна морална позиция. По своята психологическа природа Ч. са устойчиви условно-рефлекторни образувания в съзнанието на човека, представляващи основа на неговите афективно-волеви реакции (на *емоциите* и *подбудите*) в различни ситуации. По своето социално съдържание моралното Ч. представлява субективно отношение на човека към различни страни на общественото битие — към хората, към самия себе си, към отделни явления на обществения живот, към об-вото като цяло. Напр. Ч. на *любов, ненавист, доверие, съчувствие,* състрадание, *ревност, завист* са субективно-психологически израз на практическите взаимоотношения между хората. А *самолюбието, гордостта, тщеславието,* целомъдрието са прояви на отношението на човека към самия себе си като член на об-вото. По такъв начин моралните Ч. имат социален характер както по произхода,така и по значението си. Повече от тях се оценяват от моралното съзнание като положителни или отрицателни морални *качества,* характеризиращи нравствения облик на личността. От убежденията моралните Ч. се отличават не по своето съдържание (и едните, и др. изразяват определено отношение към обекта), а само по психологическата си форма. Такива морални принципи като човеколюбието, патриотизма, оптимизма,песимизма, национализма и др. се вкореняват в съзнанието на хората не само в рационална,но и в емоционална форма,отнасят се не само до светогледа, но и до светоусещането, свързани са със сложни комплекси от Ч. Също така и нормите, оценките, идеалите, понятията за справедливост, добро и зло, които имат рационално съдържание, се усвояват от човека също и в чувствената форма на настроения, стремежи, симпатии и антипатии. Най-после всичко онова, което съставлява съдържанието на нравственото *самосъзнание* на личността (дълг, отговорност, съвест, достойнство, срам) също се проявява в съответни емоционални преживявания (Ч. за дълг,отговорност,собствено достойнство, угризения на съвестта, мъки на срама). Когато постъпва по убеждение, човек подлага на анализ дадена ситуация в свет-

лината на знанията, които има, и на това основание стига до едно или др. решение. Но при решаването на частни проблеми човек практически не може всеки път да анализира изработените от об-вото морални представи съобразно с дадената ситуация. В обикновения живот той често трябва да извършва нравствена постъпка, като реагира мигновено на възникналата ситуация, без да размишлява и разсъждава. За това му помагат моралните Ч. Ръководейки се от тях, човек реагира на ситуацията непосредствено, непроизволно, като автоматично активизира натрупания и напластил се в неговата психика минал опит (*Привички*), който веднага се изявява в емоции и подбуди. Формирането на цялостна личност, която насочва моралната си дейност без външна и вътрешна принуда и постъпва съобразно с вътрешната «потребност на здравия организъм», с «естествената» склонност и привичка, в значителна степен се осъществява в процеса на възпитание на нравствените Ч.Същевременно тази задача е една от важните страни в решаването на проблемата за нравствената *свобода* на личността.

ЧУВСТВО ЗА НОВОТО — положително морално качество, противоположно на *назадничавостта;* Ч. за н. характеризира способността на човека правилно да разбира потребностите на по-нататъшното обществено развитие, да поставя и решава актуални проблеми на живота(производството, науката, изкуството, взаимоотношенията между хората), да долавя в съвр. положение на нещата кълновете на новото, да издига, поддържа и провежда в живота прогресивните начинания. Ч. за н. се изразява най-отчетливо в такива действия, които имат характер на инициатива, творчески почин, пример, които ломят остарелите традиции и норми. То е необходима предпоставка за *самодейност и творчество* в морала. Като особено морално *изискване* Ч. за н. се издига за пръв път от комунистическата нравственост. То е обусловено от природата на социалистическия строй.«. . . Колко безкрайно погрешна е обикновената буржоазна представа — писа В. И. Ленин малко преди Октомврийската революция, — че социализмът бил нещо мъртво, замръзнало, веднъж завинаги дадено, докато всъщност *само* със социализма ще започне бързо, истинско, действително масово, с участие на *мнозинството* от населението, а после на цялото население движение напред във всички области на обществения и личния живот» (т. 25, с. 501). Социалистическото и развиващото се върху неговата основа ко-

мунистическо об-во представляват постоянно, неограничено от никакви предварително установени рамки движение на човечеството към все по-високи форми на социален живот. Затова формирането на Ч. за н. е една от най-важните страни на комунистическото възпитание на личността. Ч. за н. се развива върху основата на комунистическата съзнателност, на творческото осмисляне на марксистко-ленинското учение и на практическото му прилагане към условията на съвременността. Процесът на комунистическото строителство, който издига все нови практически и теоретически проблеми, изисква да не се спираме при постигнатото, да подлагаме на критика всичко остаряващо, смело да влизаме в борба с онези, които се вкопчват в старото, отживяващото. Постоянното усъвършенстване на методите на производство и управление, непрестанното рушене на създалите се представи в науката, търсенето на нови форми в изкуството, стремителният и сложен процес на формиране на комунистически отношения в различните области на живота обуславят формирането на особен, типичен за съвр. съветско об-во социален характер — на човек, за когото активното преобразуване на действителността и на неговия духовен свят е станало постоянен закон на живота.

Ш

ШАФТСБЪРИ (Shaftesbury), Ентъни Ешли Купър (1671 — 1713) — англ. философ моралист, привърженик на субективноидеалистическата теория на *нравственото чувство*. За етиката на Ш. са характерни опитите да изведе нравствените чувства на човека от неговата вътрешна природа, а също елементи на *евдемонизъм*. Ш. защищава гледището за вродеността и неизменността на нравствените чувства, за тяхната независимост от социалните условия В този смисъл той противопоставя нравствеността на религиозното чувство и утилитарната полезност. Правилното съотношение на противоположните (обществените и егоистичните) стремежи на човека е път към добродетелта, към постигането на най-висше блаженство. Нравствен идеал на Ш. е хармонично развитата личност, която е постигнала такова съчетание на алтруистичните и егоистичните подбуди. Учението за добродетелта като цел на живота Ш. се стреми да обоснове естетически, като отъждествява добродетелта и прекрасното. «Прекрасното е хармонично и пропорционално; хармоничното и пропорционалното е истинно, а прекрасното и истинното е приятно и хубаво, или добро.» От гледна точка на Ш. движещ стимул за стремежа на човека към добродетелта е «ентусиазмът», чрез който се постига и примирение на противоположните наклонности, «Бъди добър, възпитан, човеколюбив, и животът на цялото общество ще бъде пълна хармония» — учи Ш. Според него за моралната оценка важни са само *намеренията* на личността, а не конкретните последици от нейните постъпки. Теорията на Ш., който се опита да постави нравствеността извън всякаква социална зависимост, има като цяло характер на етически *абсолютизъм*. Ш. е оказал влияние върху възгледите на *Юм*, *Кант*, Хердер, *Шилер*. Етическите трудове на Ш. са събрани в книгата «Характеристика на хората, нравите, мненията, времената» (3 т., 1711).

ШИЛЕР (Schiller), Йохан Фридрих (1759—1805) — нем. поет и драматург. Светогледът на Ш. се формира под влияние на идеите на *Русо*, Лесинг, *Шафтсбъри* и се характеризира с рязка антифеодална и антимонархическа насоченост. Опирайки се на представите за естествената природа на човека като основа на нравствеността, свободата и равенството на хората, Ш. страстно изобличава съсловните предразсъдъци, произвола и деспотизма, които осакатяват личността и влияят пагубно върху човешките отношения (драмите «Разбойници», «Заговорът на Фиеско в Генуа», «Коварство и любов» и др.). През 90-те години, изхождайки от философските идеи на *Кант*, Ш. създава своя оригинална етическа и естетическа концепция. Той критикува Кантовото тълкуване на дълга, което предполага потискане на личните склонности и чувствените подбуди. Според Ш. такова тълкуване ориентира човека към търсене на морално съвършенство по пътя на мрачния монашески аскетизъм. За истински нравствено Ш. счита поведение, при което склонностите не противоречат на дълга. Обаче хармоничното съчетание на двете начала според него е свойствено само на идеалния човек («прекрасната душа»). За съвр. об-во, напротив, е характерна раздробеността на човешката същност, едностранчивото развитие на човешките способности: «прикован към отделен малък отломък от цялото, човек сам става отломък», превръща се в «отпечатък на своето занятие». Оттук и упадъкът на нрави те (морално загрубяване, господство на чувствените инстинкти у низшите класи и извратеност, изнеженост у висшите). Ш. смята, че изход от подобно състояние открива естетическото възпитание. Само изкуството като дейност, за която е характерно равномерното развитие на всички творчески сили, и красотата, която въздействува едновременно върху разума и върху чувствата, са способни да формират цялостен, хармоничен човек, да утвърдят на земята об-во на нравствено съвършени хора. Въпреки идеализма и утопичността на възгледите на Ш. за развитието на об-вото и усъвършенствуването на човека, на тях е присъщ оптимизъм и ярко изразен хуманизъм. Етическата концепция на Ш. е изложена в съч.: «За грацията и достойнството» (1793), «Писма за естетическото възпитание на човека» (1795). «За нравствената полза от естетическите нрави» (1796).

ШОПЕНХАУЕР (Schopenhauer), Артур (1788—1860) — нем. философ ирационалист, основоположник на философията на

живота. Ш. се обявява против материализма и рационалистичната идеалистическа философия (особено против историзма и диалектиката). Върху гл. принцип на метафизическия идеализъм на Ш. (същност на света е сляпата, неразумна воля, а представата е негово явление) почива етическото му учение, и което той предлага да се изхожда от първия факт на съзнанието — от представата, която после се разпада на обект и субект. Ако човек, съзерцавайки живота, забравя себе си, с това той се възвисява до чист субект на познанието и престава да бъде субект на волята. Ш. разпростира понятието за воля върху всичко съществуващо, въздигайки я в някакъв космичен принцип: «Светът е следствие от волята за живот»; не човекът е «микрокосмос», а светът е «макроантропос». Според Ш. изучаването на света откъм физическата му страна е винаги безрадостно за хората. Удовлетворение и утеха те могат да получат само при изучаване на моралната страна на света, където, от негова гледна точка, се разкриват дълбините на «вътрешното същество» на човека. Ш. счита, че неговата философия е единствената, която отдава дължимото на морала: защото само щом се признае, че същност на човека е неговата собствена воля и че той е свое собствено произведение, тогава постъпките му действително се схващат като негови собствени постъпки и могат да му бъдат вменявани. Песимизмът на Ш. е изразен в положението: «Страданието — ето истинската участ на човека. Животът. . . винаги протича трагично и особено трагичен е неговият край.» Обаче животът и смъртта са трагични само за обикновения човек, който не е способен да вникне в тяхната тайна. А за този, който се възвисява над ежедневието и съзерцава същността на света — волята, а после чрез разбирането ѝ се отрича от нея и стига до нирвана (абсолютната безметежност), за такъв човек целта на живота е смъртта. «Смъртта е крайният извод, résumé на живота, негова равносметка. . .» Истинският философ, мъдрецът, вникнал в тайната на света, не ще се бои от смъртта, понеже той вече и в живота знае, че е нищо. Той вече не жадува за индивидуално битие. Следователно според Ш. чрез отричане на волята за живот човек може да стигне до вечната добродетел. Песимистичните и ирационалистичните мотиви на етиката на Ш. са оказали по-късно голямо влияние върху буржоазната философия. Те са възприети и развити в *екзистенциализма*. Осн. етически съч. на Ш.: «Двете основни проблеми на етиката» (1841). «Афоризми за житейската мъдрост» (1850).

Щ

ЩАСТИЕ — понятие на моралното *съзнание,* означаващо такова състояние на човека, което съответствува на най-голяма вътрешна удовлетвореност от условията на своето битие, на пълнота и осмисленост на живота, на осъществяване на своето човешко предназначение. Както и мечтата, Щ. е чувствено-емоционална форма на идеала, но за разлика от нея означава не стремежите на личността, а изпълнението на тия стремежи. Понятието Щ. не просто характеризира определено конкретно обективно положение или субективно състояние на човека, а изразява представата за това, какъв трябва да бъде животът на човека, какво именно е за него блаженство. Ето защо даденото понятие има нормативно-ценностен характер. В зависимост от това, как се тълкуват предназначението и смисълът на човешкия живот. се схваща и съдържанието на Щ. Това понятие има исторически-класов характер; робовладелецът, феодалът и буржоата, робът, крепостният и пролетарият са влагали в него различен смисъл, в съответствие със своите условия на живот и интереси. Категорията «Щ.» е имала в историята на моралното съзнание двояк смисъл. От една страна, Щ. се е считало за едно от вродените права на човека, но господствуващият морал на класовото об-во го е разглеждало само като възнаграждение за добродетелта, за жертвите, свързани с изпълнението на нейните изисквания (*Възмездие*). А на практика в класовоантагонистичното об-во винаги се е получавало така, че стремежът на потиснатите класи към Щ., изтъква Ф. Енгелс, безжалостно и «на законно основание» се е принасял в жертва на същия стремеж у господствуващите класи. Проповедниците на религиозния морал пренасят постигането на Щ. в задгробния живот. От др. страна, понякога стремежът към Щ. в земния живот се е признавал за законен и тогава Щ. се е обявявало не само за възнаграждение на добродетелта, но и обратно, за нейни из-

точник. Именно така, по думите на Ф. Енгелс, разбира Щ. *Фойербах;* «Стремежът към щастие бил вроден у човека и затова трябвало да образува основата на всеки морал» (т. 21, с. 293). Класиците на марксизма подложиха на критика това разбиране на нравствеността, като разкриха неговия индивидуалистичен смисъл и показаха, че сам по себе си стремежът към Щ. не може да бъде основа за морална дейност. «Занимавайки се със себе си — пише Ф. Енгелс, — човек само в твърде редки случаи, и то съвсем не в своя изгода и в изгода на другите, задоволява стремежа си към щастие» (пак там, с. 294). С други думи, стремежът на човека изключително към лично Щ., откъснато от обществените цели, се изражда в егоизъм, който потъпква интересите на др. и морално осакатява човешката личност. И обратно, съзнателното служене на хората, революционната борба за преустройство на об-вото, за по-добро бъдеще на цялото човечество изпълват живота на човека с онзи висш смисъл и му дават онази дълбока удовлетвореност, които му носят усещане за Щ. Характеризирайки личното си схващане за Щ., К. Маркс веднъж казал, че го вижда в борбата. Такова разбиране за Щ. е противоположно на всички традиционни представи за него. Това вече не е идилично състояние на удовлетвореност от съществуващото положение, а, напротив, постоянен стремеж към по-добро бъдеще и преодоляване на препятствията по пътя към него; не постигане на собствено благополучие, а пълно развитие и използване на своите способности в съзнателна дейност, подчинена на постигането на общи цели.

ЩИРНЕР (Stirner), Макс (псевдоним на Йохан Каспар Шмит) (1806—1856) — нем. философ идеалист. В гл. си съч. «Единственият и неговата собственост» (1844) Щ. излага етическата си теория, основана върху принципите на «чистия егоизъм». Щ. обявява конкретната индивидуална личност («моето Аз») в цялото й своеобразие и «единственост» за висша реалност, за творец на всички ценности в света. Щ. забелязва свойствената на буржоазното об-во тенденция към обезличаване на човешките отношения, към превръщане на човека в прост придатък на социалното цяло, и оттук прави извода, че всякакви обществени институти, морални норми, закони и т. н. са враждебни на личността. Всичко надиндивидуално, социално той изобразява като абсолютно чуждо на личността и пречещо на свободното й проявяване. Това е свят на приз

раци, фантоми, на които хората се подчиняват, доколкото още не са се освободили от фетишисткото преклонение пред създанията на собствения си разум (от «безумието»). Оттук и моралното съзнание, което се ориентира към общественото мнение, не представлява според Щ. нищо др. освен разновидност на религиозното, т. е. робското съзнание, а нормите на нравствеността са всъщност религиозни догмати. За да стане истински свободен, човек трябва да отхвърли такива скововаващи съзнанието му понятия като нравствен дълг, задължение и да се ръководи не от някакви обществени принципи, а само от собствените си интереси. Личното благо—ето върховния принцип на човешкото битие. Към областта на личното Щ. отнася не само свойствения на отделния човек свят от мисли, преживявания, постъпки; той разглежда всичко съществуващо в света (в това число и др. хора) само от гледна точка на това, как то служи за утвърждаването на конкретния индивид, обявява го за негова собственост. Щ. смята, че човек владее заобикалящия го свят, като се опира само на своята сила и изхожда от вътрешните си възможности. В своя труд «Немската идеология» К Маркс и Ф. Енгелс рязко разкритикуваха крайния индивидуализъм и идеализъм в етиката на Щ., разкриха нейния извънисторически характер.

Ю

ЮМ (Hume), Дейвид (1711—1776) — англ. философ, привърженик на субективния идеализъм и агностицизма. Ю. разглежда света като съвкупност от сетивни представи; според него обективната реалност на този свят не може да бъде доказана или опровергана. Той отрича по същество материалността на вещите и причинността на явленията, като свежда последната до привичка. Считайки, че разумът е безсилен по въпросите на морала, Ю. се обявява против рационализма на етическата концепция на просветителите от XVIII в. След *Шафтсбъри* и той твърди, че моралните изисквания са породени не от разума, а от чувствата (в това число от чувствата на удоволствие и неудоволствие), които единствени могат да обяснят реалните стремежи на хората — защо човек постъпва така, а не иначе, защо едни действия се оценяват положително, а др.— отрицателно. Изхождайки от сенсуалистическото разбиране за морала, Ю. напълно отрича *свободата на волята* като отъждествява «физическата» и «моралната» необходимост. Положителна страна на етиката на Ю. е опровержението на богословското учение за религията като непоклатима основа на нравствеността. Ю. показва, че религията, която обрича човека на невежество и поробване, оказва разлагащо влияние върху нравствеността. В същото време той счита, че религиозният скептицизъм е привилегия на просветените социални върхове, затова религиозният морал може да се запази за широките маси. Идеите на Ю. теоретически обосновават утилитарното и разсъдъчното разбиране на буржоазията за света и стават едни от гл. идейни източници на *неопозитивизма*. Осн. съч., посветени на проблемите на етиката: «Трактат за човешката природа» (1738), «Морални и политически опити» (1741), «Изследване върху принципите на морала» (1751).

Я

ЯРОСЛАВСКИ, Емелян Михайлович (1878—1943) — съветски историк и публицист, пропагандатор на марксистко-ленинската теория и етика. Я. разобличава претенциите на черковниците да представят религията като пазителка на общочовешките нравствени устои, показва класовия характер на религиозния морал, освещаващ несправедливата същност на експлоататорското об-во. Значително внимание отделя Я. на изследването на пътищата за формиране на комунистическата нравственост, на разработването на принципите на партийната етика. Я. смята, че не е необходимо за партията да осъществява дребнава опека над живота на комунистите но нейно «право е да изисква комунистът както в обществения живот, така и в личния си бит да бъде образец за цялата работническа класа, за всички трудещи се». Във връзка с това Я. призовава към непримиримо отношение спрямо кариеризма и интригантството, към опитите за користно използване на служебното положение. «Партията се бори против излишествата в бита когато комунистите живеят не според средствата си, когато си позволяват разкош, който отблъсква масите, изкопава пропаст между тях и работническата класа» — пише той. В своите статии, посветени на въпросите на нравственото възпитание на младежта, Я.защищава принципа на приемствеността в развитието на революционния морал, критикува вулгаризаторските «левичарски» теории, използвани за теоретическо оправдаване на половата разпуснатост. Той пише, че моралният нихилизъм,проявяващ се през 20-те години под знамето на борба против еснафската култура,«няма нищо общо със задачите на пролетарската култура, със задачите на строителството на новия бит и понякога представлява въздигане на нашата беда, на нашите недостатъци в добродетел». Мн. изказвания на Я. засягат проблемите на пролетарския интернационализъм — един от основните принципи на социа

листическия морал. Широк отклик през 30-те години и през периода на Великата отечествена война получават работите му, посветени на разобличаването на расистката човеконенавистническа идеология на фашизма. Осн. етически статии: «За партийната етика» (1925), «Морал и бит на пролетариата през преходния период» (1926).

ЯСПЕРС (Jaspers), Карл (1883—1969) — представител на нем. *екзистенциализъм*. За специфична задача на философията Я. счита решаването на моралните проблеми. Според него философията е призвана не да формулира система от знания за човека и заобикалящия го свят, а да намери средства за «спасение», да помогне на човека във века на господството на техниката, стандартизацията, регламентацията на обществения живот да остане верен на самия себе си (да запази своята индивидуалност). В своето истинско битие (екзистенция) човек е нещо повече от прост продукт на природата и историята. Той представлява цялостно, неповторимо в своята самобитност същество, чиято вътрешна същност е свободата. Битието се разкрива пред човека в цялата си същина в минути на особено «екзистенциално озарение», в критични («гранични») ситуации, които изискват напрягане на всичките му сили (борба, болест, страдание, вина, страх, смърт). Именно в тези мигове индивидът се освобождава от суетността, ежедневността на външното си съществуване, в което той е потънал като член на една или др. обществена организация на някакво колективно цяло, и се обръща към своя вътрешен свят. По отношение на този свят има смисъл и понятието за свобода, която се проявява в решимост на човека да избира определена линия на поведение в конкретни ситуации. Абстрахирайки се от всяка необходимост (било от законите на природата или от законите на моралното дълженствуване), човек трябва да остава верен на себе си, да бъде искрен, да следва своите преживявания, настроения, склонности. Според Я. моралният избор се осъществява като «скок в неизвестното» т. е. безсъзнателно, ирационално. Поради това поведението на човека не може да бъде оценено от гледна точка на общите морални принципи. За постъпките си човек е отговорен само пред себе си и в своя вътрешен опит е творец на всички нравствени ценности. Опитвайки се да се спаси от етическия *релативизъм*, Я. развива понятията за комуникация и трансценденция. В акта на комуникацията (който няма нищо общо с установяването на дей-

вителни социални връзки) Я. вижда абстрактно емоционално-духовно общуване между индивидите, благодарение на което човешкото Аз се осъществява чрез своето отразяване в др. Според Я. личността се утвърждава също и в отношението си към божествения абсолют (трансценденцията). Човешкото битие (екзистенцията) се проявява само ако е съотнесено с трансценденцията. Обаче екзистенцията, макар и да излиза извън своите граници (чрез трансцендиране) и да се обръща към абсолюта, не е в състояние да го познае. Целият свят се изправя пред човека като своеобразна шифрограма от символи на трансцендентното,коятоса способни да четат само избраници. Само те могат да овладеят и своята вътрешна същност, да запазят човешкото си достойнство, да преодолеят ограничеността на делничното обезличено съществуване. Последното е участ на масата, на тълпата. Следователно учението на Я. носи печата на аристократизма. Осн. съч.: «Духовната ситуация на времето» (1931), «Философия» (1931), «Разум и съществуване» (1935), «Философия на съществуването» (1938), «Проблемата за вината» (1946), «Увод във философията» (1950

ТЕМАТИЧЕСКИ ПОКАЗАЛЕЦ НА ОСНОВНИТЕ СТАТИИ В РЕЧНИКА

ОБЩИ ПРОБЛЕМИ НА ЕТИКАТА

ОСНОВНИ СФЕРИ НА МОРАЛА

ТЕМАТИЧЕСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

ТЕМАТИЧЕСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

ТЕМАТИЧЕСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

в) Отношение към себе си и другите хора

г) Отношение към труда и собствеността

д) Волеви качества

е) Морални чувства

СЪОТНОШЕНИЕ НА МОРАЛА И ЕТИКАТА С ДРУГИТЕ ФОРМИ НА ОБЩЕСТВЕНО СЪЗНАНИЕ

ПРОБЛЕМИ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА НРАВСТВЕНОСТ

НРАВСТВЕНИ УЧЕНИЯ, ЕТИЧЕСКИ ТЕОРИИ И НАПРАВЛЕНИЯ

ТЕМАТИЧЕСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

А. В. Адо, М. И. Андриевская, Л. М. Архангелски, В. Ф. Асмус, М. Н. Афасижев, И. Ф. Балакина, А. В. Баранов, Г. С. Батищчев, Е. В. Безчеревних, А. В. Белов, Г. И. Беляков, З. А. Бербешкин, Л. В. Блинников, Н. И. Болдирев, К. Н. Болдирев, А. И. Володин, С. Л. Воробьов, А. И. Голодко, Л. Г. Гринберг, А. В. Гуреева, Г. Н. Гумницки, А. И. Демидова, К. М. Долгов, О. Г. Дробницки. Б. И. Еремеев, Н. Е. Застенкер, В. Г. Иванов, С. Н. Иконников, В. А. Карпушин, М. А. Кисел, В. П. Кобляков, И. С. Кон, С. В. Кондиков, А. Н. Кочетов, О. К. Красулина, Т. А. Кузмина, А. М. Ладиженски, И. И. Лейман, Е. П. Лошкарьов, А. А. Макаровски, В. С. Марков, Р. К. Медведева, С. М. Метревели, Л. П. Михайлова, И. С. Морозова, С. С. Никоненко, А. В. Новиков, В. С. Овчинников, И. К. Пантин, В. М. Пасика, К. К. Платонов, А. П. Поляков, Е. Б. Рашковски, В. З. Роговин, М. М. Сидоров, В. И. Синютин, Ю. В. Согомонов, Е. В. Соколов, Н. С. Степанян, А. А. Судариков, Г. М. Тавризян, Н. Н. Трубников, Д. В. Фьодорина, А. Г. Харчов, Т. В. Холстова, А. Я. Шаров, Г. Х. Шахназаров, К. А. Шварцман, И. Н. Яблоков, П. Я. Якобсон, Б. Д. Яковлев, Я. Г. Якубсон.

РЕЧНИК ПО ЕТИКА

Руска националност
Второ издание

Редактор: ***Кирил Д. Дарковски***
Художник: ***Данаил Донков***
Художествен редактор: ***Тотю Данов***
Технически редактор: ***Стефан Христов***
Коректор: ***Иванка Найденова***

Литературна група II/2. Тематичен № 3336. Издателски № 51
Дадена за набор на 12. IX. 1973 г. Подп. за печат 10. I. 1974 г.
Излязла м. февруари.
Печ. коли 28,50 Изд. коли 16,96
Формат 70Х100/32 Тираж 25 110 Кн. тяло 1,02 лв.
Цена 1,60 лв.

Издателство на БКП, София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ДПК«Д. Благоев», София, ул. «Н. Ракитин» № 2